

**T.C.
YALOVA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**ARAP BAHARI VE ŞİDDET İÇERMEYEN EYLEMLER: TUNUS VE
MISIR KARŞILAŞTIRMALI ANALİZİ**

**DOKTORA TEZİ
Ahmet Safa YILDIRIM**

**Enstitü Anabilim Dalı: ULUSLARARASI İLİŞKİLER
Enstitü Bilim Dalı: ULUSLARARASI İLİŞKİLER**

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Murat ALAKEL

EKİM 2020

T.C.
YALOVA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

**ARAP BAHARI VE ŞİDDET İÇERMİYEN EYLEMLER: TUNUS VE
MISIR KARŞILAŞTIRMALI ANALİZİ**

DOKTORA TEZİ
Ahmet Safa YILDIRIM (137307002)

Enstitü Anabilim Dalı: ULUSLARARASI İLİŞKİLER
Enstitü Bilim Dalı: ULUSLARARASI İLİŞKİLER

Bu tez 14/10/2020 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından oybirliği ile kabul edilmiştir.

	Adı SOYADI	Kanaati		
Jüri Başkanı <i>(Danışman)</i>	Doç. Dr. Murat ALAKEL	☒ Kabul	☐ Düzeltme	☐ Ret
Jüri Üyesi	Prof. Dr. Hasan KÖNİ	☒ Kabul	☐ Düzeltme	☐ Ret
Jüri Üyesi	Prof. Dr. Muharrem ES	☒ Kabul	☐ Düzeltme	☐ Ret
Jüri Üyesi	Prof. Dr. Ömer Faruk GENÇKAYA	☒ Kabul	☐ Düzeltme	☐ Ret
Jüri Üyesi	Dr. Öğr. Üyesi. Mehmet Ali UĞUR	☒ Kabul	☐ Düzeltme	☐ Ret

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
DOKTORA İNTİHAL YAZILIM RAPORU
BEYAN BELGESİ

Tez Başlığı: Arap Baharı ve Şiddet İçermeyen Eylemler: Tunus ve Mısır Karşılaştırmalı Analizi

Yukarıda başlığı belirtilen tez çalışmamın toplam 232 sayfalık kısmına ilişkin aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan ve 17.09.2020 tarihinde aşağıda ismi yazılı araştırma görevlisi tarafından şahsıma iletilen Turnitin intihal tespit programı raporuna göre tezimin benzerlik oranı % 2 dir.

Uygulanan filtrelemeler:

1. Kaynakça hariç,
2. Alıntılar dâhil,
3. 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç.

Bu bilgiler doğrultusunda tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespiti halinde doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

İmza

Adı Soyadı	: Ahmet Safa Yıldırım
Öğrenci Numarası	: 137307002
Ana Bilim Dalı	: Uluslararası İlişkiler
Programı	: Doktora
Türü	: () Proje () Yüksek Lisans Tezi (X) Doktora Tezi

Danışman
Doç. Dr. Murat ALAKEL

ÖNSÖZ

2010 yılı sonunda Tunus'ta başlayarak hızlı bir şekilde bölge ülkelerine sıçrayan toplumsal hareketler dalgası, bölge halklarının özgürlük ve diğer taleplerini yansıtacak bir bahar beklentisi oluşturmuştur. Bu beklentinin oluşmasında ise şiddet içermeyen toplumsal hareketler sonucunda Tunus'ta Bin Ali'nin, Mısır'da ise Mübarek'in devrilmesi sonrası özgür seçimlerin yapılması önemli derecede etkili olmuştur. Her ne kadar başta Mısır olmak üzere diğer birçok Arap devletlerinde istikrarsızlık, otoriter baskı ve iç savaş gibi sebepler nedeniyle bahar beklentisinin kışa dönüştüğünü söylemek mümkün olsa da Tunus deneyimi Arap Baharı'nın en iyi sonucunu tek başına temsil etmeye devam etmektedir. Nitekim Tunus kapsayıcı bir anayasa hazırlamak ve birden fazla özgür ve adil seçim yapmak sureti ile bu başarısını kanıtlamıştır. Mısır'da ise özgür ve adil seçimler sonucunda cumhurbaşkanı olarak seçilen Mursi'nin askeri bir darbe ile devrilmesi demokratikleşme sürecini sekteye uğratarak Mısır'a dair olumlu beklentileri ortadan kaldırmıştır. Bu iki farklı sonucun nasıl meydana geldiğini kavramak bu tezin başlangıcının temel motivasyonunu oluşturmuştur. Tezde araştırma konusu yapılan değişkenlerin kapsamı ve mevcut literatürde bu değişkenleri Mısır ve Tunus örnekleri özelinde birlikte ele alan kapsamlı bir çalışmanın eksikliği düşünüldüğünde bu tez çalışmasının literatüre önemli bir katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Çalışmalarım sırasında tez danışmanlığımı yapan ve beni yönlendirerek ilgisini ve emeğini esirgemeyen başta Murat ALAKEL'e ve tezin nihai olarak şekillenmesine katkısı olan jüri üyelerine teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca hayatımın her döneminde olduğu gibi bu süreçte de göstermiş olduğu fedakarlık, sabır ve anlayış için eşim Elif YILDIRIM'a sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Ahmet Safa YILDIRIM

22/09/2020

İÇİNDEKİLER

BEYAN	i
ÖNSÖZ	ii
İÇİNDEKİLER	iii
KISALTMALAR	vi
TABLolar	viii
ŞEKİLLER	ix
ÖZET	x
SUMMARY	xi
GİRİŞ	1

BÖLÜM 1. ŞİDDET İÇERMEYEN EYLEMLER

1.1. Pasifizm	21
1.2. İlkesel Şiddet İçermeyen Eylem	24
1.3. Pragmatik Şiddet İçermeyen Eylem	25
1.4. Siyaset Teorisinde Güç ve Şiddet İçermeyen Eylemler	30
1.5. Taktikler	35
1.6. Siyasi Değişim Mekanizması	38
1.6.1. Dönüştürme (Conversion)	38
1.6.2. Uyuşma (Accommodation)	39
1.6.3. Şiddetsiz Zorlama (Coersion)	39
1.6.4. Dağılma (Disintegration)	40
1.7. Eleştiriler	41

BÖLÜM 2. DEMOKRASİ TEORİLERİ

2.1. Demokrasinin Kapsamı	52
2.2. Demokratikleşme	54
2.2.1 İşlevselci Okul	56
2.2.1.1. Yapısalcı Yaklaşım/Tarihsel Sosyoloji	59
2.2.2. Genetik Yaklaşım	62
2.3. Sivil Toplum ve Demokrasi	67
2.4. Demokratikleşme ve Eşitsizlik	72

BÖLÜM 3. ARAP BAHARI

3.11 Eylül Sonrası ABD'nin Orta Doğu Politikası ve Arap Baharı	77
3.2. Demokratik Olmayan Devletlerde İstikrarın ve Rejime Olan Desteğin Kaynakları	82
3.3. ODKA'da Sosyal Sözleşme veya Otoriter Pazarlık	86
3.3.1. ODKA Sosyal Sözleşmesini Şekillendiren Faktörler	86
3.3.2. Modelin Sağlamış Olduğu Kazanımlar ve Demografik Dönüşüm	88
3.3.3. Sosyal Sözleşmenin Çözülmesi	89
3.4. Arap Baharı'nın Nedenlerine İlişkin Açıklamalar: Tunus ve Mısır	92
3.4.1 Küresel Kriz ve Gıda Fiyatları	94

3.4.2 Yolsuzluk, Eşitsizlik ve Yoksulluk	99
3.3.2.1. Yoksulluk.....	100
3.3.2.2. Eşitsizlik.....	101
3.3.2.3. Yolsuzluk.....	103
3.4.3. İşsizlik.....	105
3.4.4. Sosyal Medya	107

BÖLÜM 4: MISIR'DA VE TUNUS'TA BÜROKRASİ VE ORDUNUN YAKLAŞIMI

4.1. Tunus Ordusu- Burgiba Mirası	111
4.1.1 Tunus'taki Ayaklanma ve Ordunun Rolü	116
4.2. Mısır Ordusu	120
4.2.1. Hür Subaylar Hareketi ve Nasır'ın Cumhurbaşkanlığı, 1952-1970.....	120
4.2.1.1 1962 Yemen İç Savaşı ve 1967 Savaşı	123
4.2.2. Enver Sedat Dönemi.....	125
4.2.2.1. 1973 Savaşı ve Dış Politik Dönüşüm	126
4.2.2.2. Neoliberal Politikalar, 1977 Ekmek İsyanları ve Ordunun Tepkisi.....	129
4.2.2.3. Sedat Döneminde Ordu ve Ekonomi	130
4.2.3. Mübarek Dönemi.....	132
4.2.3.1. Mübarek Döneminde Ordu ve Ekonomi.....	133
4.2.4. 2011 İsyanları ve Mısır'da Ordunun Rolü.....	135

BÖLÜM 5: MISIR VE TUNUS'TA DEMOKRATİKLEŞME SÜRECİ VE SİVİL TOPLUM

5.1. 2011 Öncesi Tunus'ta Sivil Toplum	142
5.1.1. Bin Ali Dönemi	144
5.1.2. Devrim Süreci ve Sonrası Tunus'ta Sivil Toplum.....	146
5.1.2.1. Ekim 2011 Ulusal Kurucu Meclis Seçimleri	149
5.1.2.2. 2013'te Suikastlar ve Siyasi Kilitlenme	150
5.1.2.3. Ulusal Diyalog ve Ennahda'nın İstifası	151
5.1.2.4. Anayasanın Kabulü ve Seçim Süreçleri.....	152
5.2. Bağımsızlık Sonrası Mısır'da Sivil Toplumun Gelişimi.....	154
5.2.1. Sedat Yönetiminde Sivil Toplum	155
5.2.2. Mübarek Döneminde Sivil Toplum.....	157
5.2.3. Devrim Süreci ve Sonrası Mısır'da Sivil Toplum	159
5.2.3.1. Sivil Toplum Örgütlerine Yönelik Uygulamalar	161
5.2.3.2. Tartışmalı 2013 Gösteri Yasası.....	162
5.2.3.3. Ceza Kanunu Değişikliği	163
5.2.3.4. STK Yasaları.....	164
5.2.3.5. Terörle Mücadele Mevzuatı.....	165
5.2.3.6. Askeri Mahkeme Kanunu	166

BÖLÜM 6: DEMOKRATİKLEŞME SÜRECİNDE SİYASAL PARTİLER VE LİDERLİK

6.1. Tunus.....	172
6.1.1. Gannuşi Liderliğinde Ennahda	172
6.1.2. Devrim Süreci ve Sonrasında Ennahda	176
6.2. Mısır	179
6.2.1. Devrim Öncesi Müslüman Kardeşler	180
6.2.2. Devrim Süreci ve Sonrası	185
SONUÇ	193
KAYNAKÇA	197
ÖZGEÇMİŞ	232

KISALTMALAR LİSTESİ

ODKA	:	Orta Doğu ve Kuzey Afrika
GSYİH	:	Gayri Safi Yurt İçi Hasıla
STK	:	Sivil Toplum Kuruluşları
UNDP	:	Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı
UGTT	:	Tunus Genel İşçi Sendikası
OPEC	:	Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü
UN	:	Birleşmiş Milletler
IMF	:	Uluslararası Para Fonu
YUP	:	Yapısal Uyum Programı
OECD	:	Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü
KİT	:	Kamu İktisadi Teşebbüsü
FAO	:	Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Örgütü
TÜFE	:	Tüketici Fiyat Endeksi
GSYİH	:	Gayri Safi Yurt İçi Hasıla
DYY	:	Doğrudan Yabancı Yatırım
CPI	:	Yolsuzluk Algı Endeksi
ILO	:	Uluslararası Çalışma Örgütü
FLN	:	Ulusal Kurtuluş Cephesi
UGK	:	Ulusal Güvenlik Konseyi
RCD	:	Anayasal Demokratik Rallisi/Demokratik Anayasal Birlik
DKK	:	Devrim Komuta Konseyi
CSF	:	Merkezi Güvenlik Güçleri
SSCB	:	Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
BM	:	Birleşmiş Milletler
UHPO	:	Ulusal Hizmet Projeleri Organizasyonu
SCAF	:	Silahlı Kuvvetler Yüksek Konseyi
UDP	:	Ulusal Demokrat Parti
UTICA	:	Tunus Sanayi Ticaret ve El Sanatları Birliği
CPR	:	Cumhuriyet için Kongre
ASU	:	Arap Sosyalist Birliği
ETUF	:	Mısır Sendikalar Federasyonu
MTI	:	İslami Eğilim Hareketi
HAP	:	Hürriyet ve Adalet Partisi
LTDH	:	Tunus İnsan Hakları Birliği
PPT	:	Satın Alma Gücü Paritesi
UPL	:	Özgür Vatansever Birlik
UTAP	:	Tunus Çiftçi ve Balıkçılar Birliği
MOSA	:	Sosyal İşler Bakanlığı
NPUP	:	Ulusal İlerici Birlik Partisi
PDP	:	İlerici Demokratik Parti

TNFFC	:	Tunus Hakikat Araştırma Komisyonu
AOI	:	Araplar İçin Sanayileşme Örgütü
MDS	:	Sosyalist Demokratlar Hareketi
PSD	:	Sosyalist Düstür Partisi
ONAT	:	Tunus Barolar Birliği

TABLÖLER LİSTESİ

Tablo 1. Pragmatik ve İlkesel Eylemleri Birbirinden Ayıran Noktalar	29
Tablo 2. Enflasyon Oranı, Ortalama Tüketici Fiyatları Yıllık (% değişim)	96
Tablo 3. Tunus ve Mısır'daki Hükümet Cari Harcamalarının % 'si Olarak Gıda ve Yakıt Sübvansiyonları	97
Tablo 4. 2007/08 Küresel Gıda Krizi ve 2011 Ayaklanmalarına Devletin Yanıtları.....	98
Tablo 5. Kişi Başına GSYH Verileri (ABD Doları Olarak)	99
Tablo 6. GSYİH Büyüme Hızları Tunus ve Mısır (2001-2010)	99
Tablo 7. Mısır'da Ulusal Yoksulluk Sınırına Göre Yoksul İnsan Sayısı Oranı-.....	100
Tablo 8. Tunus'da Ulusal Yoksulluk Sınırına Göre Yoksul İnsan Sayısı Oranı-	101
Tablo 9. Tunus Yoksulluk ve Aşırı Yoksulluk Oranları, 2000–10 (%)	101
Tablo 10. Mısır'da Eşitsizlik Eğilimleri, 1990-2008	102
Tablo 11. Tunus'ta Eşitsizlik Eğilimleri 2000-2010	102
Tablo 12. Tunus CPI Skorları 2003-2011	103
Tablo 13. Mısır CPI Skorları 2003-2011	104
Tablo 14. İşsizlik, Toplam (toplam iş gücünün % 'si) – Tunus ve Mısır	106
Tablo 15. Genç İşsizlik Oranı (toplam işgücünün yüzdesi 15-24 yaş arası).....	106
Tablo 16. Mısır ve Tunus için Karşılaştırmalı Sosyoekonomik Göstergeler (2010 Yılı Verileri).....	109
Tablo 17. Barany'nin Devrime Karşı Orduların Tepkilerini Ölçme Değişkenleri	119

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1. Şikayet Eden Grup ve Direnen Grup.....	37
Şekil 2. Arab Barometer -Yolsuzluk Algısı.....	104
Şekil 3. Mısır Askeri Harcamaları 1974-1980 (GSYİH'nin yüzdesi).....	132

Yalova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tez Özeti

Tezin Başlığı: Arap Baharı ve Şiddet İçermeyen Eylemler: Tunus ve Mısır Karşılaştırmalı Analizi	
Tezin Yazarı: Ahmet Safa YILDIRIM	Danışman: Doç. Dr. Murat ALAKEL
Kabul Tarihi: 14.10.2020	Sayfa Sayısı: xi (ön kısım) + 232 (tez)
Anabilim Dalı: Uluslararası İlişkiler	Bilim Dalı: Uluslararası İlişkiler
Bu çalışmada Arap ayaklanmaları sonrasında Tunus ve Mısır'da gerçekleşen değişim karşılaştırmalı bir perspektiften anlamlandırılmaya çalışılmaktadır. Her iki ülke de ayaklanmalar ile birlikte diktatörlerinin devrildiği siyasi bir değişim yaşamıştır. Bununla birlikte Tunus bu süreç sonrasında demokratik bir gelişim göstermiş, Mısır'da ise otoriterliğe geri dönüş yaşanmıştır. Ocak 2014'te, Tunus İslam'ın önemini dikkate almak sureti ile demokratik sisteme uygun bir anayasa imzalamış ve onaylamıştır. Tunuslular ortak bir çözüme ulaşacak şekilde müzakere etmeyi başarmış ve ülkede yaşayan insanların farklı beklentilerini dikkate alan bir anayasa hazırlamıştır. Tunus'a benzer bir şekilde Mısır da 23 yıl iktidarda kalan Hüsnü Mübarek rejimini devirmeyi başarmıştır. Mübarek'in devrilmesinden sonra Mısır'da yapılan serbest seçimler sonucunda Müslüman Kardeşler'in adayı Muhammed Mursi cumhurbaşkanlığı seçim yarışını kazanmıştır. Ancak, bu başarılı seçim sonucunda ortaya çıkan umut, ordunun Mursi'yi bir yıl sonra darbe ile devirmesi nedeniyle kısa sürmüştür. Mısır ve Tunus'ta demokratik süreçlerin başarısı ile ilgili farklı sonuçların nasıl ortaya çıktığını analiz eden bu araştırma, siyasi partilerin/liderlerin davranışlarının, sivil toplumun ve orduların yapısının demokratikleşme süreçlerini nasıl etkilediğini incelemeyi amaçlamaktadır. Bu tez çalışması genel olarak altı bölümden oluşmaktadır. Şiddet içermeyen eylemleri kapsayan birinci bölüm, bu eylemlerin tekniklerini, teorik argümanlarını ve bu eylemlere ilişkin eleştirileri tartışmaktadır. İkinci bölümde, egemenlik kavramına ilişkin farklı yaklaşımlar incelendikten sonra modern demokrasi tartışmalarında önemli bir yer tutan çoğulcu ve çoğunlukçu demokrasi kavramlarının farklılıkları ele alınmaktadır. Daha sonra "işlevselci okul" ve "genetik yaklaşım" başlıkları altında modernleşme, yapısalcı ve "aktör odaklı" farklı demokratikleşme yaklaşımları incelenmektedir. Son olarak sivil toplum/sosyoekonomik eşitsizlik ile demokrasi/demokratikleşme arasındaki bağlantı değerlendirilmektedir. Çalışmanın üçüncü bölümünde 2010 yılının sonlarında Arap ayaklanmalarının arka planını oluşturan politik ve sosyoekonomik faktörler tarihsel olarak incelenmekte ve bu süreçte toplumsal hareketlere sebep olan uzun vadeli ve daha yakın anlık faktörler Tunus ve Mısır örnekleri üzerinden anlamlandırılmaktadır. Çalışmanın dördüncü, beşinci ve altıncı bölümlerinde, Tunus'un demokratik bir sisteme geçişini Mısır'ın ise otoriterliğe geri dönüşünü açıklama kabiliyetine sahip olan "askeriye/ordu, sivil toplum ve siyasal parti/liderlik" değişkenleri her iki ülkenin karşılaştırmalı analizi yapılarak değerlendirilmektedir. Bu çerçevede, dördüncü bölümde bağımsızlıklarını kazanmalarından 2010 yılının sonlarına kadar Tunus'ta ve Mısır'da ordunun ve bürokrasinin nasıl yapılandığı ve orduların büyüklüğü ve ekonomi, siyaset gibi diğer alanlar üzerindeki etkileri tarihsel referanslar ile geniş bir perspektiften tartışılmaktadır. Çalışmanın beşinci bölümünde Tunus ve Mısır'da farklı demokratik sonuçların ortaya çıkmasında belirleyici bir başka faktör olan sivil toplum mekanizmaları ele alınmaktadır. Bu çerçevede bağımsızlık sonrası süreçte Tunus ve Mısır'da sivil toplumun rolü, iktidar ile olan ilişkisi ve iktidar mekanizmasındaki karar alma süreçlerine etkisi incelenmektedir. Çalışmanın altıncı bölümünde demokratik süreci etkileyebilme kapasiteleri açısından Tunus ve Mısır'da siyasal parti ve liderlik değişkenleri ele alınmaktadır. Bu çerçevede, Ennahda ve Müslüman Kardeşler hareketlerinin gelişim süreçleri ve 2011 yılına kadar bu hareketlerin iktidar ile olan ilişkileri ve temel söylemlerindeki değişiklikler incelenmektedir. Akabinde her iki ülkede toplumsal hareketler sırasında ve sonrasında bu partilerin rolleri ülke siyasetinin belirlenmesi açısından ele alınmıştır. İki vakanın derinlemesine incelendiği makro-yapısal bir durumun araştırıldığı bu tezde karşılaştırmalı yöntemin faydalı bir yaklaşım olduğu düşünülmektedir. Bu bilgiler ışığında çalışma için seçilen yöntem, "en benzer sistemler" tasarımı olarak bilinen karşılaştırmalı bir politika yöntemine dayanmaktadır. Çalışmada ülkelerinin geçişlerini yönlendiren liderlerin, sivil toplum örgütlerinin ve diğer aktörlerin bildirileri gibi kamuya açık birincil kaynakların yanı sıra, ülkelere ilişkin yazılmış makaleler, kitaplar ve raporlar gibi ikincil kaynaklardan büyük ölçüde yararlanılmaktadır.	
Anahtar Kelimeler: Arap Baharı, Demokratikleşme, Tunus, Mısır, Şiddet İçermeyen Eylem	

Yalova University Insitute of Social Sciences Phd Thesis Summary

Thesis Title: : Arab Spring and Nonviolent Actions: Comparative Analysis of Tunisia and Egypt	
Thesis Author: Ahmet Safa YILDIRIM	Advisor: Assoc. Prof. Murat ALAKEL
Date of Acceptance: 14.10.2020	Total Number of Pages: xi (pre text) + 232 (main body)
Department: International Relations	Field of Study: International Relations
In this study, the political change that occurred after the Arab uprisings in Tunisia and Egypt will be analyzed from a comparative perspective. While both countries experienced a political change in which the dictators were overthrown with the uprisings, Tunisia showed a democratic development after this process, and Egypt returned to authoritarianism. In January 2014, Tunisia signed and approved a constitution in accordance with the democratic system, considering the importance of Islam. Tunisians managed to negotiate to reach a compromised solution and were able to prepare a constitution, taking into account many different expectations of the people living in the country. Similar to Tunisia, Egypt succeeded in overthrowing the powerful regime of Hosni Mubarak, who remained in power for 23 years. As a result of the free elections held in Egypt following the overthrow of Mubarak, Mohammed Morsi, the candidate of the Muslim Brotherhood, became the winner of the presidential election race. However, the hope that emerged as a result of this successful election was short because the army overthrew Morsi with a coup a year later. The aim of this study, which analyzes how different results have emerged regarding the success of democratic processes in Egypt and Tunisia, is to examine how the behavior of political actors, the structure of civil society and armies affect the democratization processes. This thesis consists of six chapters. The first section, which covers non-violent actions, discusses the techniques, theoretical arguments and criticisms of these actions. In the second part, after examining different approaches to the concept of sovereignty, the differences between pluralist and majoritarian democracy concepts, which hold an important place in the discussions of modern democracy, are discussed. Later, under the headings "functionalist school" and "genetic approach", different democratization approaches such as modernization, structuralist and "actor-oriented" are examined. Finally, the link between civil society / socioeconomic inequality and democracy / democratization is evaluated. In the third part of the study, the political and socioeconomic factors that formed the background of the Arab uprisings in late 2010 are examined historically and the long-term and spontaneous factors that lead to social movements in this process are explained through Tunisia and Egypt examples. In the fourth, fifth and sixth sections of the study, the variables "military/army, civil society and political party/leadership", which have the ability to explain Tunisia's transition to a democratic system and Egypt's return to authoritarianism, are evaluated by conducting comparative analysis of both countries. In this framework, in the fourth part, how the army and bureaucracy structured in Tunisia and Egypt from their independence until the end of 2010 and the size of the armies and their effects on other fields such as economy and politics are discussed in a wide perspective with historical references. In the fifth part of the study, civil society mechanisms, which are another decisive factor in the emergence of different democratic outcomes in Tunisia and Egypt, are examined. In this context, the role of civil society in Tunisia and Egypt in the post-independence process, its relationship with government and its impact on decision-making processes in the ruling mechanism are examined. In the sixth part of the study, political party and leadership variables are discussed in Tunisia and Egypt in terms of their capacity to influence the democratic process. In this context, the development processes of the Ennahda and the Muslim Brotherhood movements and their relations with the government and the changes in their basic discourse until 2011 are examined. Subsequently, the roles of these parties during and after the social movements in both countries were discussed in terms of determining the country's politics. The comparative method is thought to be a useful approach for this thesis when examining the two cases in depth and investigating a macro-structural phenomenon. The method chosen for this thesis is based on a comparative policy method known as the "most similar systems" design. In this study, primary sources such as the statements of leaders, non-governmental organizations and other actors directing their country's transitions, as well as secondary sources such as articles, books and reports about countries, are used to a great extent.	
Keywords: Arab Spring, Democratization, Tunisia, Egypt, Nonviolent Action	

GİRİŞ

Geçtiğimiz yüzyıldan bu yana demokrasi devlet ilişkilerinin organizasyonu ile rejim tiplerinin ve ana olayların şekillenmesinde önemli bir rol oynamış, son otuz yılda da siyaset bilimi ve uluslararası ilişkiler alanlarında öne çıkan bir kavram olmuştur. Kısmi ekonomik liberalleşmeye ve çok partili politikalara rağmen bu otuz yıllık süre içerisinde Arap bölgesinin neden ve nasıl demokrasiye karşı duyarsız kaldığını anlamlandırmayı amaçlayan çalışmalar otoriter direnç/süreklilik paradigmasına yol açmış ve böylece “dördüncü bir demokrasi dalgası” umutları yerini hibrit rejimin kuramlaştırmasına bırakmıştır. Nitekim bu açılım süreçlerinin otokratların rejimlerinin otoriter özelliklerini gizlemek için sözde rekabetçi seçimleri araçsallaştırdığı rekabetçi otoriterlik (Levitsky ve Way, 2010) gibi yeni otoriter yönetim biçimlerine geri dönmeye daha yatkın olduğunu göstermiştir. Bu coğrafya üzerine çalışan bilim adamları da bölgenin demokratikleşme dalgalarına istisna teşkil ettiğine ve bölge kültürünün demokrasiye dirençli olduğuna ilişkin yaklaşımlar geliştirmiştir (Hinnebusch, 2006: 374).

Demokrasi ve demokratikleşme günümüzde özellikle Orta Doğu ve Kuzey Afrika (ODKA) Bölgesi’nde en çok tartışılan konular arasında yer almaya devam etmektedir. Bu tartışmalar özellikle Arap Baharı¹ sonrasında daha da belirgin hale gelerek, şiddet içermeyen eylemlere maruz kalan ülkelerin otoriter siyasi sistemlerini demokratik bir yapıya “ne ölçüde dönüştürebilecekleri” sorusunu gündeme getirmiştir. Böylece ODKA’yı karakterize eden otoriter süreklilik argümanı 2010 yılının sonlarından itibaren değişmeye başlamıştır.

17 Aralık 2010’da Muhammed Buazizi adlı bir Tunuslu seyyar satıcının sebze arabasına bir memur tarafından el koyulması, olayların başlangıcı olmuştur. Buazizi yerel belediyeye bir şikayette bulunmaya çalışsa da herhangi bir sonuç alamamıştır (Gelvin, 2012: 27). Ülkeye hakim olan ağır sosyoekonomik ve siyasi koşulları protesto etmek için kendisini ateşe vermiş ve 4 Ocak 2011’de hayatını kaybetmiştir. Buazizi’nin ölümü, Tunus’ta hükümete karşı artan bir protesto dalgasının başlamasına neden olmuştur. Bu olaylar sonucunda ise 14 Ocak 2011’de, Tunus’u son yirmi üç yıldır yöneten Cumhurbaşkanı Bin Ali ülkeden kaçmıştır. Bin Ali’nin devrilmesi, bölgede Arap ayaklanmaları olarak bilinen anti-otoriter bir seferberlik dalgasını beraberinde getirmiştir (Brynen vd. 2012: 17). Tunus’ta yaşanan ayaklanmalar, bölgedeki insanlar üzerinde güçlü bir etki bırakmış ve ayaklanmalar kontrol edilemeyecek düzeyde komşu ülkelere yayılmaya başlamıştır. Bu olaylar, Tunus hükümetini deviren geniş hareketlerin hem güçlü hem de etkili olduğunu tüm bölge halklarına göstermiştir.

Tunus’taki olaylar sonrasında, Mısır’daki aktivistler 25 Ocak 2011’de Kahire’de Tahrir Meydanı’nı işgal etmeye başlamış ve akabinde Kahire’deki gösteriler büyüyerek ülke geneline yayılmıştır. Rejimin göstericileri yıldırma çabalarına rağmen Tahrir Meydanı

¹ Arap dünyasında Aralık 2010’dan bu yana meydana gelen olaylar için kullanılması gereken tanım konusunda yoğun bir tartışma olduğu ve “Arap Baharı” kullanımına Oryantalist çağrışımlar nedeniyle itirazların olduğu bilinmektedir. Bununla birlikte, bu tez çalışmasında, tanım tartışması ele alınmamakta ve “bahar”, “devrimler” ve “ayaklanmalar” terimleri hemen hemen birbirleri yerine geçecek şekilde kullanılmaktadır. Bu, herhangi bir metodolojik karışıklığa işaret etmekten ziyade kavramı/süreci belirsiz siyasi sonuçlardan dolayı önemli bir hassasiyetle tespit etmenin zorluğunu göstermektedir.

muhalefetin buluşma noktası olmuştur. Mısır'daki güvenlik güçleri protestocuları dağıtmayı başaramamış ve rejimin beklentisine rağmen ordu göstericilere karşı ateş açmayı reddetmiştir. Bin Ali ve Mübarek rejimi nihayetinde gösterilere boyun eğmek zorunda kalırken protestolara maruz kalan diğer ülke liderleri de bu ayaklanmalara karşı farklı tepkiler vermiştir. Fas gibi bazı ülkelerde liderler sınırlı önleyici siyasi tavizler sunarken Suudi Arabistan gibi petrol zengini ülkeler baskının yanı sıra kapsamlı kamu harcamalarını protestoları dizginlemek için bir araç olarak kullanmıştır. Diğer bazı ülkelerde ise barışçıl gösterilere sert güçle cevap verilmiştir. Örneğin Bahreyn'deki Halife hanedanı, siyasi muhaliflerini etkin bir şekilde yok etmeye başlamış, Yemen Devlet Başkanı Ali Abdullah Salih ordunun yanı sıra toplumda hemen hemen her grup kendine karşı blokta yer aldığı anda bile gücünden vazgeçmeyi reddetmiştir. Suriye’de de bu ülkelerdeki uygulamalara benzer şekilde protestocular ağır bir şekilde bastırılmıştır.

Bölgedeki ülkelerde halk merkezli hareketlerin gerçekleşmesinde siyasi liderlerin ekonomik ve toplumsal dönüşüm sonrası kendi ülkelerinde küreselleşme, teknoloji ve enformasyon çağında yönetsel meşruiyetlerini sürdürecektir ekonomik, siyasi, sosyal adalet ve özgürlük konularında başarısız olmaları, yolsuzluk yapmaları, kendilerinden beklenen barışçıl çok partili siyasal sisteme geçiş sürecini sekteye uğratmaları etkili olmuştur. Bu toplumsal hareketlere katılan halkların motivasyonları büyük ölçüde örtüşmesine rağmen, ortaya çıkan sonuçlar hükümetlerin göstericilere karşı tutumuna, güvenlik güçlerinin bu süreçte verdiği/vermediği tepkiye, dış müdahaleye, toplumun yapısına ve bürokratik yapının özellikleri gibi unsurlara bağlı olarak farklılık göstermiştir. Ayrıca otokratik liderlere karşı gerçekleştirilen şiddet içermeyen toplumsal hareketlerin, şiddet içeren eylemlere nazaran demokratik sistemin kurulmasında daha elverişli olduğuna ilişkin kapsamlı bir literatür bulunsa da bu tez kapsamında ele alınan Tunus ve Mısır örnekleri bu tür eylemlerin demokratik bir sistemin kurulması için tek başına yeterli olmadığını göstermektedir. Buna göre demokrasinin yerleşmesi mevcut otoriter yönetimin devrilmesinden daha fazlasını gerektirmektedir.

Birçok araştırmacı tarafından Arap Baharı'nın kökenleri Tunus'a atfedilirken, bazı değerlendirmelere göre de Tunus'ta gerçekleşen devrim demokrasiye geçişte en başarılı örnektir (Blight, Pulham ve Torpey 2012; Gardner 2011; Tharoor 2015). Nitekim Ocak 2014'te Tunus demokratik bir sistemi uygulayan ve aynı zamanda İslam'ın önemini kabul eden bir anayasa hazırlamış ve onaylamıştır. Tunuslular ortak bir çözüm üretmeyi başarmış ve ülkede yaşayan insanların farklı yönlerini dikkate alan bir anayasa hazırlamıştır. Bu, seküler demokrasi ile Orta Doğu'daki diğer birçok ülkede görülmesi mümkün olmayan siyasal İslam'ın arasında oluşan bir denge durumunu ifade etmektedir. Her ne kadar Tunus'ta demokrasinin konsolide edilmesi yönünde atılacak birçok adım bulunsa da anayasanın oluşturulması ve onaylanması Tunus'un hem sivil bir devlet olma yönünde hem de demokrasinin konsolidasyonu yönünde bir sürecin olduğunun göstergeleri olmuştur. Tunus'un bu başarısı, demokratikleşme ve toplumsal hareketler alanlarında çalışan bilim adamları arasında önemli bir etkileşim unsuru haline gelmiştir. Ayrıca “Tunus Modeli” terimi, Orta Doğu'daki demokrasinin oluşması için gereken standartları tanımlamak için sıklıkla kullanılmaya başlanmıştır (Klaas ve Dirsus, 2014; Wolf ve Lefevre 2012).

Tunus'a benzer şekilde Mısır, uzun süre iktidarda kaldıktan sonra Hüsnü Mübarek'in güçlü rejimini devirmişdir. Mübarek'in devrilmesini takip eden süreçte Mısır'da yapılan seçimler sonucunda Müslüman Kardeşler'in adayı Muhammed Mursi cumhurbaşkanı olarak göreve başlamıştır. Ancak, bu başarılı seçimden doğan umut, askeri darbenin Mursi'yi bir yıl sonra görevden almasıyla sona ermiştir. Bu darbe, siyasi kutuplaşmanın artmasına ve muhaliflerin baskı altına alınmasına yol açmıştır. Böylece Mısır'daki kısa demokratik deneyim başarısız olarak yeni bir askeri rejimle sonuçlanmıştır.

Arap Baharı sonrasında demokratikleşme konusunda farklı yönlerde gelişme gösteren Tunus ve Mısır aslında birçok benzer özellikleri paylaşmaktadır. Bu özelliklerin, iki ülkede gerçekleşen ayaklanmaların hem kökeni hem de evrimi üzerinde etkisi söz konusudur. Bu ortak özelliklerden en belirgin olanları dil ve dindir. Tunus ve Mısır nispeten homojen ülkelerdir. Tunus nüfusunun yaklaşık yüzde 98'i ve Mısır nüfusunun yaklaşık yüzde 90'ı Sünni Araplardan oluşmaktadır. İkinci olarak, her iki ülke de Avrupa'nın sömürgeleri olma geçmişini paylaşmakla birlikte 20. yüzyılın ortalarında bağımsızlıklarını kazanmıştır. Tunus ve Mısır sınırdaş ülkeler olmasa da Kuzey Afrika'da, Akdeniz'in güney kıyısında yer almaktadır. Üçüncü olarak, ne Mısır ne de Tunus tam anlamıyla gelirleri doğal kaynakların ihracatına dayanan rantıye devletler değildir² ve her ikisi de cumhuriyettir. Politik olarak, her iki devlet de bağımsızlıklarını kazanmalarından itibaren 2011 yılına kadar otoriter kadrolarca yönetilmişlerdir. Dördüncü olarak, söz konusu ülkeler 2011'de iktidardaki liderlerin devrilmelerine yol açan halk ayaklanmaları yaşamakla birlikte, yaşanan bu ayaklanmaların dinamiklerinde de ciddi benzerlikler bulunmaktadır. Hem Mısır'da hem de Tunus'ta yaşanan protestolarda katılımcılar toplumun farklı kesimlerden oluşurken gösteri sırasında şiddet kullanımından sakınmışlardır. Beşinci olarak, ODKA'nın birçok Arap ülkesi benzer ekonomik kalkınma modellerini tecrübe etmiştir. Bölgedeki devletler, petrol zengini Körfez monarşileri hariç olmak üzere, 1970'lerde 1980'lerde ve 1990'larda ekonomilerini serbestleştirmeye başlamıştır (Brynen vd., 2012: 220). Mısır bu liberalleşme sürecine 1970'lerde başlarken, Tunus 1980'lerde aynı sürecin başlangıcına adım atmıştır (Soliman, 2011; Murphy, 1999). Sömürge sonrası dönemde, her iki ülke ekonomilerini kontrollü bir şekilde serbestleştirmeye başlamadan önce sosyalist ekonomi politikalarını değişen derecelerde deneyimlemiştir. Neoliberal ekonomi politikaları tüm Arap dünyasını etkilese de Tunus ve Mısır, ekonomik reform taraftarları arasında özel bir konum elde etmiştir. Mısır, bölgedeki ilk neoliberalizm testinin yapıldığı yer olurken Dünya Bankası Başkanı neoliberal uygulamalara ilişkin Tunus'u "bölgedeki en iyi öğrenci" olarak nitelendirmiştir (Perkins, 2004: 197). Fakat iki devlette de neoliberal politikaların uygulanması, zenginler ile yoksullar arasındaki ayrımı şiddetlendirerek Arap Baharı sürecinde yaşanan ayaklanmaların temel sebeplerinden birini oluşturmuştur.

² Mısır, Tunus ve Fas, yani Orta Doğu'nun petrol üretmeyen devletlerinin örneklerini kullanan Beblawi, Luciani'nin "rantıye ekonomisi" nin kaba bir eşdeğeri olan "yarı rantıye" terimini kullanmaktadır. Bunlar, GSYİH'nın önemli bir bölümünün yurt dışından gelen gelirlerden oluştuğu, ancak bu gelirlerin doğal kaynakların ihracı yolu ile oluşmadığı ülkelerdir. Bu gelirler dış askeri ve finansal yardımlardan, boru hatlarının kullanımı için devletin altyapısının kiralamasından oluşan gelirlerden, diğer devletlerin askeri üsleri kurmak için havaalanlarını veya limanlarını kullanmalarına izin vererek oluşan gelirlerden ve diğer ülkelerde çalışan işçilerin gelirlerinden oluşabilir. Ayrıntılı bilgi için Luciani, G. (1990): Allocation vs. Production States: A Theoretical Framework. In: Luciani, G. (ed.): The Arab State. Berkeley and Los Angeles: University of California Press. Ve Beblawi, H. (1990): The Rentier State in the Arab World. In: Luciani, G. (ed.): The Arab State. Berkeley and Los Angeles: University of California Press

Tunus ve Mısır'da neoliberalizm gençler, çiftçiler, işçiler, fakirler, orta sınıf ve toplumun birçok farklı kesiminin ekonomik beklentilerini hayal kırıklığına uğratarak toplum içerisinde ciddi gerilimler yaratmıştır. Neoliberal politikalar vasıtasıyla amaç iki devlette kapitalist bir sistem oluşturmak iken rejimlere yakın olan kişilerin devlet varlıklarının mülkiyetini kazanabildikleri kapalı bir elitizm ve kayırmacılık sistemine dayanan ve “eş-dost (kroni) kapitalizmi” olarak ifade edilen bir kapitalizm ortaya çıkmıştır. Genel olarak neoliberalizm ve özellikle de özelleştirme Mısır'da, Kahire'nin gecekondu mahallelerinin sakinleriyle kapalı sitelerde yaşayan zengin işadamları olmak üzere yeni bir sosyal sınıf oluşturmuştur. Benzer şekilde, neoliberal politikalar Tunus'ta nispeten zengin kuzey şeridini daha fakir iç bölgeden ayıran geleneksel coğrafi bölünmeyi daha da artırmıştır. İlk bölge turizm üzerine inşa edilmiş bir ekonomiden yararlanırken; iç bölge, küçük ölçekli tekstil üretimi ve tarıma büyük ölçüde bağlı kalmıştır. Koruyucu ticaret engellerinin kaldırılmasının bir sonucu olarak da ciddi zararlara maruz kalmıştır. Altıncı olarak, iki ülke de iktidar sütunları, yani devlet, iktidardaki parti ve ordu arasında bir ilişki olduğunu çeşitli derecelerde göstermiştir (Battera, 2014: 545). Mısır ve Tunus, başat partiye verilen öncü rol konusunda da benzerlik göstermektedir. Her ülkedeki devlet konsolidasyonunun ilk aşamasında, hakim partiye sonunda bir himaye mekanizması haline gelmesiyle sonuçlanan seferber edici bir rol verilmiştir (Battera, 2014: 550-551). Başka bir ifade ile hem Mısır hem de Tunus'taki başat parti, elitleri bir araya getirmek ve sosyal kontrol sağlamak için bir araç olarak kullanılmıştır. Ek olarak hem Mısır hem de Tunus'taki muhalefet sindirilerek kontrol edilmiştir. Tunus'ta, dini partiler kısıtlanmış ve Tunus dini kuruluşları kontrol etmiştir. Öte yandan Mısır hükümeti, dini kurumla bir dereceye kadar bir arada var olmuş ve Müslüman Kardeşler'e bağlı bağımsız adayların meclise erişimi kısıtlanmıştır (Battera, 2014: 551). Özetle, 2011'deki Arap ayaklanmalarından önce, Mısır ve Tunus'ta güçlü, merkezi bürokrasinin olduğunu söylemek mümkündür.

Uzun süre baskıcı bir rejimin ortaklığını paylaşan iki ülke Arap ayaklanmaları sonucunda siyasetin yönü itibari ile birbirinden ayrılmaktadır. Tunus, Arap Baharı'nın en başında temsil ettiği değerlerin birçoğuna ulaşırken, Mısır ise eski baskıcı yönetim tarzına geri dönmüştür. Tunus tecrübesi İslam ve demokrasinin Arap dünyasında uyumlu olduğuna inanan kişiler için de bir ilham kaynağı olmuştur. Bu başarının nasıl ortaya çıktığını anlamak, Orta Doğu'daki diğer ülkelerde demokrasinin olanaklarını araştırmanın yanı sıra Mısır'ın demokratikleşme hususundaki başarısızlıklarına yol açan sorunları doğru bir şekilde teşhis etmek için büyük önem taşımaktadır.

Yukarıda verilen bilgiler doğrultusunda bu tez, Tunus ve Mısır'daki ayaklanmaları izleyen dönemde farklı sonuçların oluşmasında üç başat faktörü karşılaştırmalı perspektiften incelemektedir. Bu farklılığa sebep olan ilk faktör olarak her iki ülkenin askeri yapılanmalarının birbirlerinden farkı ve orduların isyanlar sürecinde ve sonrasında takınmış olduğu tutumlardaki değişkenlik ele alınmaktadır. Sivil toplum mekanizmasının bu süreçlerde oynamış olduğu rol bu farklılığı açıklayan ikinci faktör olarak değerlendirilmektedir. Siyasi partilerin ve liderliğin oynamış olduğu roller farklı sonuçların oluşmasında son ve üçüncü faktör olarak inceleme konusu yapılmaktadır.

Bu tez çalışması genel olarak altı bölümden oluşmaktadır. Şiddet içermeyen eylemlerin ele alındığı birinci bölümde bu eylemlerin teknikleri, teorik argümanları ve bu eylemlere getirilen eleştiriler tartışılmıştır. Söz konusu bölümde öncelikle şiddet içermeyen eylemin tanımı ve tarihsel süreçte ele alınış şeklindeki farklılık belirtilmiş ve bu kapsamda pasfizim, ilkesel şiddet içermeyen eylem ve pragmatik şiddet içermeyen eylem kavramlarının farklılaşan yönlerine yer verilmiştir. Akabinde siyaset teorisinde gücün ele alınış şekilleri ve şiddet içermeyen eylemlerin temel dayanak noktası olan güç ve rıza ilişkisi tartışılmıştır. Son olarak bu eylemler kapsamındaki siyasi değişim mekanizmaları ve bu eylemlere ilişkin getirilen eleştiriler ve çekinceler ele alınmıştır.

Demokrasi teorilerinin ele alındığı ikinci bölümde öncelikle Antik Yunan'dan modern ulus devletin oluşumuna kadar geçen süre içerisinde demokrasi kavramının ne ifade ettiği ve demokrasi pratiğinin farklılaşan yönleri incelenmiştir. Bodin, Hobbes, Locke ve Rousseau'nun egemenlik kavramına ilişkin yaklaşımları belirtilmek sureti ile modern demokrasi tartışmalarında önemli bir yer tutan çoğulcu ve çoğunlukçu demokrasi kavramlarının farklılıkları ele alınmıştır. Daha sonra "işlevselci okul" ve "genetik yaklaşım" başlıkları altında modernleşme, yapısalcı ve aktör odaklı farklı demokratikleşme yaklaşımları incelenmiştir. Son olarak sivil toplumun ve özellikle sosyoekonomik eşitsizliğin demokrasi ve demokratikleşme ile olan ilişkisi değerlendirilmiştir.

Çalışmanın üçüncü bölümünde 2010 yılının sonlarında meydana gelen Arap ayaklanmalarının nedenleri ele alınmıştır. Bu ayaklanmaların ortaya çıkmasına zemin hazırlayan makro ve mikro düzeydeki politik ve sosyoekonomik faktörlere yer verilmiştir. Bu bağlamda öncelikle 11 Eylül saldırıları ve 2003'te Irak'ın işgali sonucunda meydana gelen olayların yarattığı ortam ile buna ilişkin anlayış değerlendirilmiştir. Ardından demokratik olmayan devletlerde istikrarın ve rejime olan desteğin kaynaklarının neler olduğu irdelenmiştir. Bu çerçevede ODKA Bölgesinde egemen olan siyasi ve ekonomik düzenlemelerin belirli bir konfigürasyonunu tanımlamak için kullanılan sosyal sözleşme veya otoriter pazarlık kavramları ve bu sözleşmenin tarih süreç içerisinde nasıl evrildiğine yer verilmiştir. Bu arka plan vasıtası ile Arap Baharı sürecinde toplumsal hareketlere sebep olan hem uzun hem de kısa vadeli faktörler Tunus ve Mısır örnekleri üzerinden anlamlandırılmaya çalışılmıştır. Bu kapsamda literatürde toplumsal hareketlerin oluşmasına sebep olduğu belirtilen gıda fiyatlarındaki artış, yolsuzluk, eşitsizlik, yoksulluk, işsizlik ve sosyal medya gibi faktörlerin Tunus ve Mısır'ı ne ölçüde etkilediği sosyoekonomik ve diğer göstergeler doğrultusunda tartışılmıştır.

Çalışmanın dördüncü, beşinci ve altıncı bölümlerinde sırasıyla Tunus'un demokratik bir sisteme geçiş yaparken Mısır'ın otoriterliğe geri dönüşünü açıklama kabiliyetine sahip olan "askeriye/ordu, sivil toplum ve siyasal parti/liderlik" değişkenleri her iki ülkenin karşılaştırmalı analizi yapılarak değerlendirilmiştir. Bu çerçevede dördüncü bölümde bağımsızlıklarını kazanmalarından ayaklanmaların başlangıcı olan 2010 yılının sonlarına kadar Tunus ve Mısır'da ordunun ve bürokrasinin ne şekilde yapılandığı, büyüklüğü ve ordunun ekonomi, siyaset gibi diğer alanlar üzerindeki etkisi tarihsel referanslar ile geniş bir perspektiften tartışılmıştır. Bu çerçevede ayaklanma sürecinde ve sonrasında orduların

toplumsal meselelere karşı takındığı tutumlar incelenerek bu tutumların demokratikleşme süreci ile olan ilişkileri karşılaştırmalı bir perspektifle anlamlandırılmıştır.

Çalışmanın beşinci bölümünde Tunus ve Mısır'da farklı demokratik sonuçların ortaya çıkmasında belirleyici bir başka faktör olan sivil toplum mekanizmaları incelenmiştir. Bu çerçevede öncelikle hem bağımsızlığın kazanılması hem de sonraki süreçte Tunus ve Mısır'da sivil toplumun rolü, iktidar ile olan ilişkisi ve iktidar mekanizmasındaki karar alma süreçlerine etkisi/etkisizliği incelenmiştir. Protesto süreci ve sonrasında özellikle siyasi krizlerin yaşandığı dönemlerde Tunus ve Mısır'da sivil toplumun demokratik işleyişe katkısındaki rolleri tartışılmıştır.

Çalışmanın altıncı bölümünde demokratik süreci etkileyebilme kapasiteleri açısından Tunus ve Mısır'da siyasi parti ve liderlik konuları ele alınmıştır. Bu çerçevede öncelikle Tunus'ta Ennahda ve Mısır'da Müslüman Kardeşler hareketlerinin gelişim süreçlerine odaklanılmış ve protesto süreçlerinin yaşandığı 2011 yılına kadar bu hareketlerin iktidar ile olan ilişkileri ve temel söylemlerindeki değişiklikler incelenmiştir. Akabinde her iki ülkede gerçekleşen protesto sürecinde ve sonrasında ülke siyasetinin belirlenmesinde bu partilerin rolleri ele alınmıştır. Ayrıca kriz dönemlerinde ülkedeki siyasi istikrarın korunmasında ve demokratik işleyişin devam ettirilmesinde Tunus'ta Gannuşi'nin ve Mısır'da Mursi'nin oynadığı/oyunamadığı roller karşılaştırmalı bir perspektifle değerlendirilmiştir.

Çalışmanın Konusu ve Kapsamı

Arap Baharı olarak adlandırılan sürecin ve bu süreçte meydana gelen eylemlerin analiz edilerek Tunus ve Mısır'ın demokratik gelişim süreçlerinin incelenmesi çalışmanın konusunu oluşturmaktadır. Her iki ülkedeki askeriye, sivil toplum ve siyasi parti/liderlik mekanizmalarının bu ülkelerin demokratikleşme sürecindeki rolü inceleme konusu yapılmaktadır. Her ne kadar uluslararası dinamiklerin bu ülkelerdeki demokratikleşme süreçlerine olumlu/olumsuz etkileri olduğu kabul edilse de bu dinamikler ayrı bir değişken olarak tez kapsamına dahil edilmemiş ve tez kapsamında demokratikleşmeyi etkileyen iç faktörlere odaklanılmıştır.

Çalışmanın Önemi

Uzun süreli baskıcı bir rejimin ortaklığını paylaşan iki ülke Arap ayaklanmaları sonucunda siyasetin yönü itibari ile birbirinden ayrılmaktadır. Tunus, Arap Baharı'nın şu anda sahip olduğu her şeyi temsil ederken, Mısır şu anda baskıcı hükümet modeline geri dönmüştür. Tunus tecrübesi İslam ve demokrasinin Arap dünyasında uyumlu olduğuna inanan kişiler için de bir ilham kaynağı olmuştur. Bu başarının nasıl ortaya çıktığını anlamak, Orta Doğu'daki diğer ülkelerde demokrasinin olanaklarını araştırmanın yanı sıra Mısır'ın demokratikleşme hususundaki başarısızlıklarına yol açan sorunları doğru bir şekilde teşhis etmek için büyük önem taşımaktadır. Tezde araştırma konusu yapılan değişkenlerin kapsamı ve mevcut literatürde bu değişkenleri Mısır ve Tunus örnekleri özelinde birlikte ele alan kapsamlı bir çalışmanın eksikliği düşünüldüğünde bu tez çalışmasının literatüre önemli bir katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Çalışmanın Amacı

Bu çalışmada Arap ayaklanmaları sonrasında Tunus ve Mısır'da gerçekleşen değişim karşılaştırmalı bir perspektiften anlamlandırılmaya çalışılmaktadır. Her iki ülke ayaklanma sırasında otoriter liderlerin devrildiği siyasi bir değişim yaşarken Tunus bu süreç sonrasında demokratik bir gelişim göstermiş, Mısır'da ise otoriterliğe geri dönüş yaşanmıştır. Mısır ve Tunus arasında demokratikleşme ile ilgili farklı sonuçların nasıl ortaya çıkabileceğini araştıran bu çalışmanın amacı, siyasi aktörlerin/partilerin davranışlarının, sivil toplumun ve orduların yapısının demokratikleşmeyi nasıl etkilediğini incelemektir.

Araştırmanın Yöntem ve Teknikleri

Sosyal bilimlerde karşılaştırmalı yöntem, sosyal birimler arasındaki benzerliklerin ve farklılıkların belirlenmesiyle ilgilidir (Ragin, 1987: 1) ve bunun karşılığında çeşitli tarihsel sonuçları ve süreçleri anlamak, açıklamak ve yorumlamak için bir şablon sunmaktadır (Ragin, 1987: 6). Tarihsel karşılaştırmalı araştırma, büyük toplumsal süreçler ele alındığında hem yararlı hem de etkili bir yöntem olmaktadır. Bu araştırma yöntemi, araştırmacıların belirli bir sonuç üreten sosyal faktörlerin kombinasyonlarını incelerken ve toplumların ortak neye sahip olduğunu ve onları neyin ayırdığını bulmak için sosyal sistemleri karşılaştırırken kullanılmaktadır. Aynı zamanda, zaman içindeki toplumsal değişimi inceleyen durumlarda da bu yöntemden yararlanılmaktadır (Neuman, 2006: 420). Della Porta'ya (2008: 202) göre de karşılaştırmalı yöntem, tarihsel süreçlerin ve bireysel motivasyonların derinlemesine anlaşılmasına yönelik tanımlayıcı istatistiksel önlemlerin ötesine geçme kapasitesi bulunmaktadır.

İki vakanın derinlemesine incelendiği ve makro-yapısal bir durumun araştırıldığı bu tez açısından karşılaştırmalı yöntemin faydalı bir yaklaşım olduğu düşünülmektedir. İki vaka, araştırmacının ortak mekanizmaların her bir vakanın belirli özelliklerinden nasıl etkilendiğini incelemesine izin vermektedir. Ancak, vaka sayısının artmasıyla birlikte, ölçülemeyen değişkenlerin sayısının artması bu avantajı zayıflatmaktadır (Tarrow, 2010: 246). Bu bilgiler ışığında tez için seçilen yöntem, "en benzer sistemler" tasarımı olarak bilinen karşılaştırmalı bir politika yöntemine dayanmaktadır. Bu karşılaştırmalı stratejinin kökenini, John Stuart Mill'in 1843 tarihli "A System of Logic" kitabında açıklanan "dolaylı fark yöntemi" oluşturmaktadır (Esaiasson vd., 2012: 117-120; Denk 2002: 56-58; George ve Bennett, 2005: 152-160).

Yöntemin tasarımı, sadece bağımlı değişkende farklılık gösteren çok benzer durumlar arasında bir karşılaştırma olarak oluşturulmaktadır. Bu, bağımlı değişkenin sonucunu açıklayan bağımsız değişkeni tanımlamayı kolaylaştıracağı varsayımı ile yapılmaktadır. Karşılaştırması yapılacak olan ülkelerin ya da siyasal sistemlerin, birbirine benzer siyasi, ekonomik, kültürel vb. koşullara sahip olması büyük önem arz etmektedir. Böylece, farklılıklara sebep olabilecek değişken sayısını azaltmak mümkün olmaktadır. Benzer özellikleri paylaşan bu sistem ya da ülkelerin herhangi birinde gözlemlenen bir siyasal olgu, aynı sistem ya da ülkede diğerlerine göre farkı olan bir veya daha fazla bağımsız değişken ile açıklanabilmektedir. Buradaki amaç sistem ya da ülkeler arası benzerliklerin

olabildiğince fazla, farklılıkların ise asgari düzeyde olmasıdır (Przeworski ve Teune, 1970: 32-34). Özetle aşağıdaki tabloda da görüleceği gibi ideal olarak, sadece birkaç bağımsız değişken, ülkeler arasında farklılık gösterecektir ve sonuç olarak belirleyici faktörler olarak kabul edilecektir.

Tablo 1 Mill'in Farklar Yöntemi Tasarımı Örneği

Vaka	Bağımsız Değişkenler	Bağımlı Değişken
Vaka 1	A B C D E F G– K L M	Sonuç X
Vaka 2	A B C D E F G– P R S	Sonuç -X

Vaka seçimi: Neden Tunus ve Mısır?

Vaka seçimi, herhangi bir araştırma tasarımı için önemli bir unsurdur. Bu nedenle, karşılaştırma için uygun vakaların seçilmeden önce dikkatlice göz önünde bulundurulması önemlidir. İki ülke arasındaki benzerlikler dikkate alınarak Tunus ve Mısır bu tez için uygun vakalar olarak seçilmiştir. Bu benzerlikler her iki ülkenin coğrafi konumunu, nüfuslarının din ve etnisite hususundaki homojenliğini, ortak devlet inşa tarihlerini, cumhuriyetçi ve rantie devletler olmadığını ve iktidardaki koalisyon sütunlarının -yani devlet, iktidardaki parti ve ordu- arasında güçlü bir ilinti olduğunu kapsamaktadır. Ancak, Tunus ve Mısır, yalnızca otoriter rejimler benzerlikleri nedeniyle değil, aynı zamanda Arap ayaklanmaları sonrasında yollarının farklılaştığı için de seçilmiştir. Bu da bu araştırmayı dikkate değer kılmaktadır.

	Tunus	Mısır
Coğrafya	Kuzey Afrika	Kuzey Afrika
Din/Etnisite	%98 Sünni Arap	%90 Sünni Arap
Ayaklanma Şekli	Şiddet İçermeyen Ayaklanma	Şiddet İçermeyen Ayaklanma
Rejim Tipi	Diktatöryal Rejim	Diktatöryal Rejim
Ekonomik Kalkınma Tecrübesi	Müdahaleci-yeniden dağıtıcı bir kalkınma modeli sonrası Liberal Ekonomiye Geçiş	Müdahaleci-yeniden dağıtıcı bir kalkınma modeli sonrası Liberal Ekonomiye Geçiş
Rantie Devlet Statüsü	Değil	Değil
Parti Sistemi	Hegomonik partiye verilen öncü rol	Hegomonik partiye verilen öncü rol

Bu tez kapsamında ülkelerinin geçişlerini denetlemekten sorumlu önde gelen siyasi ve sivil toplum örgütleri gibi toplumsal aktörlerin beyanları ve bildirileri gibi kamuya açık birincil kaynakların yanı sıra, Arap Baharı ve sonrasında Mısır ve Tunus'ta yaşanan süreçlere özgü yazılmış makaleler, kitaplar ve raporlar gibi ikincil kaynaklardan büyük ölçüde yararlanılmaktadır.

Araştırmanın Soruları ve Hipotezleri

Dil, din ve aynı ayaklanma tecrübesi gibi benzerliklerine rağmen ayaklanmalar sonrasında Tunus ve Mısır'ın demokratik gelişim yönlerinin farklılaşmasına sebep olan faktörlerin neler olduğu tezin ana sorusunu oluşturmaktadır. Bu soruya istinaden şu sorular sorulmaktadır:

- Şiddet içermeyen eylemler ne demektir? Bu eylemlerin dinamikleri ve teorik argümanları nelerdir? Bu eylemlerin rejimlerin devrilmesindeki/değişmesindeki rolü nedir?
- Demokratikleşme yaklaşımları nelerdir?
- Ordunun eylem süreçlerinde ve sonrasında tutumlarının demokratikleşme ile olan ilişkisi nedir?
- Sivil toplumun demokratikleşme sürecindeki rolü nedir?
- Siyasi partilerin/liderliğin ülkelerin demokratikleşme sürecindeki rolü nedir? Sorularına tez içerisinde cevap aranmaktadır.

Hipotezler;

Tezin ana hipotezi şu şekilde oluşturulmuştur: “Mısır ve Tunus'ta askeriye'nin yapısı, ordunun eylem süreçlerinde ve sonrasında siyasal süreçlere karşı takındığı tutum, sivil toplum mekanizmasının kabiliyeti ve siyasal/partilerin liderliğin oynadığı rol her iki ülkede farklı demokratik sonuçlar elde edilmesinin temelinde yer alan önemli faktörlerdir.”

H1: Toplumun farklı kesimlerinin dahil olduğu geniş kapsamlı şiddet içermeyen toplumsal hareketlerin rejimleri değiştirebilme potansiyelleri mevcuttur.

H2: Aktif bir sivil toplumun varlığı hem otoriter bir rejimin çöküşünde hem de daha sonra demokratik geçiş ve konsolidasyon sürecinde önemli rol oynamaktadır.

H3: Toplum içerisinde farklı görüşlere sahip olan siyasal liderlerin demokratik geçiş ve konsolidasyon sürecinde takınacağı uzlaşmacı tutum sürecin başarısı adına büyük önem taşımaktadır.

Literatür İncelemesi

Şiddet İçermeyen Eylemler

Akademik olarak sivil direniş çalışmaları Mohandas Gandhi'nin Hindistan'ın Büyük Britanya'ya karşı vermiş olduğu sınıf baskıları ve ekonomik yönden kendine yetebilme konularındaki bağımsızlık mücadelesi ile başlamıştır. 1919 yılından 1948 yılına kadar Gandhi'nin mücadeleleri Gandhi'nin sivil direniş felsefesini ve stratejisini açıklayan birçok kitabın ve makalenin konusu olmuştur. 1948 yılında ölümünden sonra Gandhi'nin hayatını

konu edinen birçok biyografi çalışması yayımlanmış olsa da II. Dünya Savaşı sonrasında Nazi saldırganlığı karşısında şiddete başvurulması gerektiğine ilişkin düşünce şiddet içermeme felsefesini arka plana itmiştir. Bununla birlikte Amerika Birleşik Devletleri'nde Martin Luther King önderliğindeki insan hakları hareketleri şiddet içermeyen eylem felsefesinin ve stratejilerinin yeniden gündeme gelmesinde etkili olmuştur. İlk kitabı “*Stride Toward Freedom* (1958)” da King kendi şiddet içermeyen eylem serüvenini anlatırken Gandhi'nin şiddet içermeyen eylem mücadelelerinin şiddet içeren eylemlere karşı ahlaki olarak üstün ve oldukça etkili olması sebebiyle tercih edilebilir olduğunu iddia etmiştir. Aynı yıl Joan Bondurant'ın bu alanda çığır açan “*Conquest of Violence: The Gandhian Philosophy of Conflict* (1958)” eseri yayınlanmıştır. Bondurant bu çalışmasında Gandhi'nin fikirlerini Batılı siyasal düşünce içerisinde harmanlamaya çalışmış ve bu şiddet içermeyen eylem süreçlerini akademik çevrelerde ana akım haline getirmiştir. Böylece Gandhi'nin etkisi önemli ölçüde devam etmiştir.

Alanın ilk yıllarında akademik analizler genellikle Gandhi'nin fikirlerine ve uygulamalarına odaklanırken bu çalışmalar 1970 'li yıllarda Gene Sharp'ın etkisiyle değişiklik göstermiştir. İlk zamanlarda Gandhi'nin felsefesini benimseyen Sharp, ilerleyen zamanlarda Gandhi'nin felsefesinde sıkça yer alan eylem süreçlerindeki “ahlaki bağlılığın” olmazsa olmaz bir şart olmadığını öne sürmüştür. Siyaset teorisine vurgu yaparak yöneticilerin halkın büyük kısmının işbirliğini ve rızasını kazanmadan ülkeyi yönetemeyeceğini iddia etmiştir. Ayrıca vatandaşların mevcut rejimle işbirliğini kesmesi halinde rejimin bir süre sonra fonksiyonlarını yerine getiremeyip devrileceğini ifade etmiştir. Bu açılarından bakıldığında Sharp, şiddet içermeyen eylemleri ahlaki veya dini ilkeler üzerinde temellendirmeyerek sadece şiddet içermeyen eylemlerin şiddet içeren eylemlere nazaran daha pragmatik olması sebebiyle tercih edilebilir olduğunu iddia etmiştir.

Şiddet içermeyen eylemler üzerine en bilinen çalışmalardan bir diğeri Gene Sharp'ın “*The Politics of Nonviolent Action*” adlı çalışmasıdır. Üç cilt halinde hazırlanmış olan bu çalışma şiddet içermeyen halk ayaklanmaları çalışmaları için teorik bir temel oluşturmuştur. Bu eserde Sharp ilk olarak güç teorisine ilişkin yaklaşımının çerçevesini çizmiştir. Bu anlamda Sharp rıza unsuruna vurgu yaparak vatandaşın rızasını veya işbirliğini geri çektiği durumlarda iktidarın gücünün ve yönetim yeteneğinin azalmaya başlayacağını ifade etmiştir (Sharp, 1973: 8). Takip eden diğer iki ciltte şiddet içermeyen eylemin çeşitli yöntemleri ve aynı zamanda başarılı bir şiddet içermeyen kampanyanın yürütüldüğü süreç tanımlanmıştır. “*From Dictatorship to Democracy* (2010)” isimli çalışmada Sharp, diktatörlükle yönetilen ülkelerde demokrasiye geçiş için bir çerçeve inşa etmeye çalışmıştır.

Gene Sharp “*Waging Nonviolent Struggle* (2005)” adlı çalışmasında şiddet içermeyen eylemlerle ilgili önceki çalışmalarını bir araya getirip güncellemiştir. Çalışma dört bölüme ayrılmıştır. İlk bölüm, önceki yazılarına dayanarak şiddet içermeyen eylemin teorik temelini oluşturmuştur. İkinci bölüm, şiddet içermeyen eylemin nüanslarını ve çalışmalarını göstermek için çeşitli bağlamlarda birçok vaka incelemesi sunmuştur. Üçüncü bölümde şiddet içermeyen mücadelelerin dinamikleri araştırılmıştır. Son bölümde ise

teoriden pratiğe geçiş tartişılmış ve teoninin bir dizi stratejik planlama kılavuzuyla nasıl uygulanabileceği ele alınmıştır.

Yakın zamanlardaki çalışmalarda araştırmacılar başarılı olmuş şiddet içermeyen eylemlere ilişkin çalışmalara yer vererek bu eylem teorilerini geliştirme ve test etme süreçlerine odaklanmıştır. Bu yöndeki önemli adımlar araştırmacıların başarılı ve başarısız şiddet içermeyen eylemleri karşılaştırmalı bir perspektifle ele almaya başladığı zamanda atılmıştır. Bu alandaki erken çalışmalardan biri Ackerman ve Kruegler'in 1994 yılında çıkarmış olduğu “*Strategic Nonviolent Conflict*” başlıklı eseridir. Ackerman ve Kruegler analizlerini stratejik faktör ile kısıtlamıştır. Bunun en büyük sebebi ise şiddet içermeyen eylemin başarisının siyasi ve sosyal bağlamdan ziyade sağlam bir stratejiden kaynaklandığına inanmalarıdır. Ackerman ve Kruegler'den sonra ise Schocks'un “*Unarmed Insurrections* (2005)” ve Nepstad'in “*Nonviolent Revolutions* (2011)” alışmaları söz konusu hareketlerde örgütsel destek, küresel medya kaynaklarına erişim, siyasi ilişkilerin değişkenliği gibi stratejik ve yapısal faktörlerin etkisini incelemiştir.

Ekiert ve Kubik (1998), toplu protestoların Doğu Almanya, Macaristan, Polonya ve Slovakya'daki geçiş sonrası siyasi gelişmeyi nasıl etkilediğini araştırmıştır. Elde ettiği bulgular, protesto faaliyetinin siyasete katılımın kurumsallaşmış bir yolu haline gelmesi durumunda demokratik konsolidasyonu desteklediğini göstermiştir. Benzer şekilde, Oberschall (2000) da Doğu Avrupa'daki halk hareketlerinin komünist rejimleri nasıl ortadan kaldırabildiğini açıklamak için ortak bir eylem modeli geliştirmiş ve bu devletlerdeki demokrasinin daha sonra derinleşmesinde şiddetsiz direnişin önemini vurgulamıştır.

şiddet içermeyen Eylemler ve Demokratikleşme

şiddet içermeyen eylem ile demokratikleşme arasındaki ilişkinin ilk karşılaştırmalı alışması Ackerman ve Karatnycky (2005) tarafından yapılmıştır. Yazarlar 67 demokratik geçiş örneğini analiz ederek çalışma sonucunda ülkelerin "yukarıdan aşağıya" veya şiddetli geçişlere kıyasla "aşağıdan yukarıya" şiddetsiz geçişlerden sonra siyasi haklar ve medeni haklar bakımından daha fazla geliştiği sonucuna varmıştır.

Elitlerin önderliğindeki geçişleri hesaba katan ve yalnızca otokratik rejimlere odaklanan Celestino ve Gleditsch (2013) tarafından elde edilen bulgular, şiddet içermeyen eylemlerin demokrasiye geçiş olasılığını artırdığı sonucuna varmıştır. şiddet içermeyen eylemlerin demokrasiye nasıl fayda sağladığına dair nedensel mekanizmalar önerildiğinde, araştırmacılar ağırlıklı olarak sivil toplum için faydalarına odaklanmıştır. (Ackerman ve Karatnycky, 2005; Celestino ve Gleditsch, 2013; Chenoweth ve Stephan, 2011). Ayrıca şiddet içeren kampanyalara katılımın genellikle genç erkeklerden oluşan kk bir kadro ile sınırlı olduğu belirtilmekle birlikte sivil direnişe katılımın yaş, cinsiyet ve fiziksel yetenek dikkate alınmaksızın sivil toplumun daha geniş kesiminden gerçekleştiği ifade edilmiştir (Schock, 2005: 40). Bu katılım avantajının, şiddet içermeyen eylemlerin başarı kazanmasına yardımcı olacağı (Chenoweth ve Stephan, 2011) ve başarılı bir eylemin ardından demokrasiyi teşvik edeceği belirtilmiştir. Nitekim büyük ve çeşitli eylemlerin

yeni rejimin gücünü kontrol edeceği ve elitlerin demokratik yönetimden sapma yeteneğini kısıtlayacağı vurgulanmıştır.

Tilly (2007; Tilly & Wood, 2009) halk hareketliliğinin demokratikleşmeye mi yoksa tam tersi bir durumu mu teşvik ettiği konusunun nedensellik yönüyle ilgili kayıtsız olmasına rağmen, toplu kitlesel protesto, sosyal hareketler ve demokratikleşme arasındaki bağlantıya vurgu yapmıştır. Demokratikleşmeyi 1955–2002 döneminde çok sayıda devlet örneği ile analiz eden Ulfelder (2005) ise, şiddet içermeyen tartışmalı kolektif eylem olaylarının bazı otoriter rejimlerde (yani, tek parti ve askeri rejimler) demokratikleşmeye yol açtığını ortaya koymuştur.

Erickson Nepstad'ın 2011 de yayımlanmış olan “*Nonviolent Revolutions: Civil Resistance in the Late 20th Century*” başlıklı çalışması şiddet içermeyen eylemler ile ilgili geniş bir perspektif sunmuştur. Nepstad çalışmasına neden bazı şiddet içermeyen eylemler demokrasi zaferiyle sonuçlanırken diğerleri başarısız olduğu sorusunu sorarak başlamıştır. Nepstad çalışmasında siyasi devrim hareketlerinden Çin, Doğu Almanya, Panama, Şili, Kenya ve Filipinler örneklerini alarak karşılaştırmalı bir analiz yapmıştır. Yazarın eserindeki temel soruları şunlar olmuştur: Hangi tarz şiddet içermeyen eylem otoriter rejimler üzerinde en fazla etkiye sahiptir? Yöneticiler şiddet içermeyen eylemleri başarısızlığa uğratmak ve gücünü korumak için ne tarz stratejiler izlemektedirler? Neden kimi eylemlerde güvenlik güçleri diktatörlere desteklerini geri çekerken kimi eylemlerde güvenlik güçleri yöneticilere sadık kalmaktadır? Hangi faktörler iyi planlanmış bir şiddet içermeyen eylemi raydan çıkarabilir? Bunlara ek olarak Nepstad devrimsel hareketlere sebep olacak bir takım faktörlerden de bahsetmiştir. Bunları kısaca 1) devlete karşı yaygın bir kızgınlık (Bu durumda rejimin meşruiyeti sorgulanmaya başlamaktadır), 2) ulusal elitlerin devlete olan desteğini geri çekmesi, 3) rejimden kaynaklandığı düşünülen adaletsiz uygulamalar olarak özetlenebilmektedir.

Nepstad (2013) Arap Baharı sürecinde güvenlik güçlerinin hükümet kanadına olan desteklerini terk etmelerini incelemiştir. Salamey ve Pearson (2012) ayaklanmalara yapısal bir açıklama sunarken, Mabo (2013) isyanlarda “wikileaks” belgelerinin rolünü değerlendirmiştir. Stephan ve Chenoweth (2011) ise yaptıkları çalışma sonucunda güvenlik güçlerinin eylemlere müdahale etmediği ve hükümete desteklerini kestikleri durumlarda eylemlerin başarı oranının 46 kat artacağını ifade etmiştir.

Chenoweth ve Stephan (2011) ve Chenoweth ve Lewis (2013), şiddet içeren savunma yöntemlerini şiddet içermeyen yöntemlerle karşılaştırmak için birkaç veri seti (şiddet içermeyen ve Şiddetsiz Kampanyalar ve Sonuçlar (NAVCO) veritabanı olarak adlandırılır) oluşturmuştur. Chenoweth ve Stephan (2011) bu verileri şiddet içeren veya şiddet içermeyen eylemlerin rejim değişikliğini sağlamada daha etkili olup olmadığını analiz etmek için kullanmıştır. Ampirik analizi vaka çalışmaları ile birleştiren Chenoweth ve Stephan, şiddet içermeyen yöntemlerin yeni bir rejim kurmada şiddetli yöntemlerden daha başarılı olduğunu vurgulamıştır. Ayrıca sivil direniş hareketleri içindeki daha büyük katılımın başarının kilit bir göstergesi olduğu ifade edilmiştir.

Chenoweth ve Stephan da 2011 yılında çıkarmış oldukları “*Why Civil Resistance Works: The Strategic Logic of Nonviolent Conflict*” kitapla önemli bir karşılaştırmalı çalışmayı literatüre kazandırmıştır. Yazarlar bu çalışmalarında bir yandan başarılı ve başarısız hareketleri kıyaslarken diğer yandan silahlı ve silahsız gösteriler arasında bir mukayese yapmıştır. NAVCO veri tabanına dayanarak 300’ün üzerinde hareketi inceleyen yazarlar her bir çatışma şeklinin görece etkilerini incelerken eylemlere katılım seviyesinden güvenlik güçlerinin bu eylem süreçlerindeki reaksiyonlarına kadar çok farklı faktörlerin bu eylemler süreçlerindeki başarısına /başarısızlığına olan etkilerini keşfetmeye çalışmıştır. Şiddetli kampanyalara göre şiddet içermeyen kampanyalardan sonra bir ülkedeki demokrasi seviyesini karşılaştıran Chenoweth ve Stephan (2011: 213), şiddet içermeyen direniş kampanyalarının demokrasinin derecesini ve bir ülkenin çatışmaların bitiminden beş yıl sonra demokratik olma ihtimalini önemli ölçüde artırdığını tespit etmiştir.

Chenoweth ve Ulfelder (2015), yapısal koşulların şiddet içermeyen kampanyaların başlangıcını öngörüp öngöremeyeceğini keşfetmeye çalışmıştır. Yazarlar şikayet teorisi, kaynak mobilizasyonu teorisi, modernizasyon teorisi ve siyasi fırsat yaklaşımları gibi en yaygın dört teoriye dayanan modeller belirlemiş ve onların öngörü yeteneklerini karşılaştırarak göreceli açıklayıcı güçlerini değerlendirmiştir (Chenoweth ve Ulfelder, 2015: 4). Elde ettikleri bulgular siyasi fırsat yaklaşımlarına dayanarak belirlenen modelin en iyi performansı sergilediğini, bunun ardından ise şikayet teorisi ve kaynak mobilizasyonu teorilerinin geldiğini göstermiştir.

Literatürde başka bir grup, şiddet içermeyen eylem ile ekonomik faktörler arasındaki etkileşime odaklanmıştır. Butcher ve Svensson (2016) sivil direniş hareketlerinin neden başladığı üzerinde durmuştur. Yazarlar ampirik olarak, üretimdeki GSYİH’nın yüzdesi ile sivil direniş arasında bir ilişkilendirme yapmıştır. Ayrıca, büyük bir imalat sektörü olmayan ülkelerin şiddetli ayaklanma eğiliminde olduklarını tespit etmiştir. Butcher, Gray, ve Mitchell (2018) örgütlü emeğin varlığının sivil direniş hareketlerinde başarı şansını arttırdığını savunmuştur. Örgütlü emeğin devletten güvenilir taahhütler almak ve etkili bir şekilde etkileşimde bulunmak için devletle olan ilişkisini geliştirebileceğini söylemiştir. Ayrıca organize işçi hareketlerinin etkin sivil direniş için gerekli sosyal ağlara ve sermayeye sahip olmalarının muhtemel olduğu belirtilmiştir. Ampirik olarak, yazarlar ulusal sendikanın katılımı ile başarılı sivil direniş arasında bir ilişki olduğunu tespit etmiştir.

Literatürde şiddet içermeyen eylem, coğrafya ve rejim geçişleri arasındaki bağlantıyı araştıran araştırmalar da bulunmaktadır. Butcher (2017) hem şiddetsiz hem de şiddet içeren eylemlerde başkente olan mesafeye odaklanmıştır. Başkentte gerçekleştirilecek sivil direniş hareketlerinin rejim geçişi sağlama ihtimalinin yüksek olduğunu belirtmiştir. Çoğu toplumda, başkent başkent dışındaki coğrafi çevreye göre önem ve gücün bir sembolü olarak hizmet ettiğini söyleyerek başkentte çatışma yaşanması durumunda şiddetli ayaklanmaların mevcut rejimi devirme konusunda daha başarılı olabileceğini savunmuştur.

Ulfelder (2005) şiddet içermeyen kolektif eylemlerin belirli otoriter rejimlerde (tek parti ve asker rejimlerde) demokratikleşmeyi etkilediğini bulmuştur. Aynı şekilde Teorell (2010),

farklı popüler mobilizasyon biçimlerinin demokratikleşme üzerindeki etkilerini araştırmıştır. Elde ettiği sonuçlar, barışçıl hükümet karşıtı protestoların kısa ve uzun vadede demokrasi seviyesini etkili bir şekilde artırdığını göstermiştir. Şiddet içermeyen eylemler literatürüne benzer şekilde Teorell (2010: 104-107) de, şiddetsiz protestoların demokratikleşmeyi nasıl teşvik ettiğini açıklayan önemli bir mekanizma olarak katılımcıların sayısına ve çeşitliliğine vurgu yapmıştır. Bununla birlikte, Ulfelder ve Teorell popüler mobilizasyonu ölçmek için coğrafi ön yargı ve şeffaflık eksikliği dahil olmak üzere çeşitli nedenlerden dolayı eleştirilen Cross National Time Series Veri Arşivi'nden (Banks, 2011) aldıkları olay verilerini kullanmıştır (Celestino ve Gleditsch, 2013: 387; Woolley, 2000).

Sutton, Butcher ve Svensson (2014) şiddet içermeyen eylemlerde medyanın rolünü analiz etmek için NAVCO veri tabanını kullanmıştır. Mevcut kurumların gücünün ve özellikle de paralel bir medyanın varlığının, şiddet içermeyen bir hareketin politik jiu-jitsu taktiğini etkin bir şekilde kullanma becerisi için önemli olduğu sonucuna varılmıştır.

Bayer, Bethke ve Lambach (2016) şiddet içermeyen eylemin demokratik rejimlerin sürdürülebilirliği üzerindeki etkisini ampirik olarak analiz etmiştir. Yazarlar geçiş aşamasında şiddet içermeyen eylemler tecrübesi olan demokratik hükümetlerin, şiddet içermeyen eylem tecrübesi olmayan hükümetlerden daha uzun süre dayandığını ifade etmiştir. Yazarlar bu bulguyu, şiddet içermeyen eylemlerle ilişkili örgütsel kültürün zamanla demokratik hayatta kalmayı teşvik eden yayılma etkileri olduğunu öne sürerek açıklamıştır.

Şiddet içermeyen direniş literatüründeki çalışmaları ve farklı demokratik geçiş biçimlerinin çalışmalarını birleştirerek Bayer vd. (2015), şiddet içermeyen eylemler ile başlatılan geçişlerin ve şiddet içeren ve elit önderliğindeki geçişlerin demokrasinin sürdürülebilirliğini nasıl etkilediğini analiz etmiştir. Elde edilen bulgular, bir şiddet içermeyen eylemler tarafından geçiş sürecinin başlatıldığı demokratik rejimlerin, bu özelliği olmayan rejimlerden önemli ölçüde daha uzun sürdüğünü göstermiştir.

Bethke (2017), şiddet içermeyen eylemlerin demokratik konsolidasyonu nasıl etkilediğini incelemek için NAVCO veritabanını kullanmıştır. Demokratik konsolidasyonu işlevsel hale getirmek için Bethke, Huntington'ın (1968) Türkçeye "İki El Değiştirme" olarak çevrilen "two-turnover" testini kullanmıştır. İlk devir, geçiş sonrasında ilk seçimi kazanan partinin (A Partisi) müteakip seçimi kaybettiği ve barışçıl bir şekilde iktidarı kazanan tarafa (B Partisi) devrettiği zaman meydana gelir. İkinci devir, B partisinin daha sonra bir seçimi kaybettiğinde ve aynı şekilde iktidarı barış içinde teslim ettiğinde ortaya çıkar. İki el değiştirme gerçekleştiğinde Huntington, demokrasinin konsolide olduğunu belirtmektedir. Bethke, şiddet içermeyen bir eylemle demokratik bir geçiş başlatmanın ilk devir için mutlaka faydalı olmadığı tespiti yapmıştır. Bethke'ye göre ancak bir ilk devir gerçekleştiğinde şiddet içermeyen eylem başarılı bir ikinci devir olasılığını artırmaktadır.

Demokratikleşme

En eski demokratikleşme literatürü, eğitim ve ekonomik gelişme gibi demokrasinin sosyo-ekonomik ön koşullarına odaklanmıştır. Modernleşme olarak ifade edilen bu yaklaşım ilk

olarak Seymour Lipset'in "*Political Man* (1960)" adlı kitabında tanıtılmıştır. İstikrarlı demokrasiler, dengesiz demokrasiler, istikrarlı diktatörlükler ve dengesiz diktatörlükler arasında ayırım yapan Lipset, rejim türlerinin zenginlik, sanayileşme, eğitim, kentleşme endeksleriyle nasıl ilişkilendirildiğini test etmiştir. Seymour Martin Lipset 1959 yılında yayımlamış olduğu "*Some Social Requisites of Democracy: Economic Development and Political Legitimacy*" adlı makalesinde de Avrupalı, İngilizce konuşan ve Latin Amerikan ulusların demokrasilerinin karşılaştırmasını yapmıştır. Bu karşılaştırmaya göre yazar ilk iki bölgede demokratik özelliklere sahip ülke sayısının daha fazla olduğu tespit etmiştir. Çalışmada ortalama gelir seviyesi, endüstrileşme ve şehirleşme derecesi, eğitim seviyesinin demokratik olan rejimlerde daha fazla olduğu görülmüştür. Buradan hareketle Lipset demokrasinin bir devletin ekonomik gelişimi ile ilgili olduğu sonucuna varmıştır. Modernleşme teorisi Lipset'in yaklaşımlarını içerisinde barındıran bir paradigma olarak literatürde yer almıştır.

Modernleşme yaklaşımı içerisinde değerlendirilen önemli yaklaşımlardan bir diğeri siyasal kültür yaklaşımıdır. Almond ve Verba'nın "*The Civic Culture* (1963)", Pye and Verba'nın "*Political Culture and Political Development* (1965)" eserleri bu yaklaşımın çerçevesini çizen en önemli eserin başında gelmektedir. Gabriel Almond ve Sydney Verba, bazı değerler ve inançların demokrasinin ortaya çıkmasında diğerlerinden daha elverişli olduğunu savunmuştur.

1990'ların sonunda, Przeworski ve Limongi (1997), modernleşme teorisine ciddi bir şekilde meydan okumuştur. Ampirik verilere dayanarak yazarlar ekonomik gelişme ile demokratikleşme arasındaki ilişki konusunda içsel ve dışsal olmak üzere iki temel teoriyi test etmiştir. Yazarlar kalkınmanın ülkelerin demokrasiye geçiş yapma olasılığını artırdığını iddia eden "içsel" veya modernleşme teorisinin ampirik bir temeli olmadığını iddia etmiştir.

Modernleşme teorisinden farklı olarak "Transition" yaklaşımı demokratikleşme sırasında sosyoekonomik önkoşullar aramaktan ziyade tarihsel bir yaklaşımın daha sağlam bir temel oluşturduğunu savunarak bir demokrasinin nasıl ortaya çıktığını sorusuna cevap aramıştır. "Transitology" olarak adlandırılan bu yaklaşım Güney Avrupa ve Latin Amerika'da demokrasiye geçişlerin ardından da elit etkileşim süreçlerine odaklanarak demokratikleşmeyi açıklamak için daha az deterministik ve daha az koşullu bir yaklaşım benimsemiştir.

Literatüre "Demokrasiye Geçiş (Transition to Democracy)" olarak damga vuran görüşlerin şekillenmesinde D. Rustow'un 1970 yılında yayımlamış olduğu "*Transition to Democracy: Toward a Dynamic Model*" çalışması etkili olmuştur. Rustow ulusal bütünlüğünü sağlamış, sınırları belirli olan bir ülkenin varlığının demokrasiye geçiş için yeterli olacağını iddia etmiştir. O'Donnell, Schmitter ve Whitehead'in 1986 yılında derlemiş oldukları "*Transitions from Authoritarian Rule*" serileri de bu paradigmanın oluşmasında önemli bir role sahip olmuştur. Rustow, demokrasiye geçiş için belirli bir sosyoekonomik gelişme seviyesinin gerekli olmadığını savunmuş, aksine siyasi bir anlaşmayı müzakere etmek için bilinçli bir seçim yapan elitlerin rolüne vurgu yapmıştır. Bu yaklaşım daha sonra

O'Donnell, Schmitter ve Whitehead (1986) ile Shain ve Linz'in (1995) çalışmalarında daha da gelişim göstermiştir.

2000'li yıllarda birçok bölgede “demokrasiye geçildiği” ve genel seçimlerin yapılmaya başlandığı görüldükten sonra demokratikleşme çalışmaları daha karmaşık problemlerle yüzleşmek zorunda kalmıştır. Bu dönemdeki önemli tartışma konularından birisi demokrasiye geçmenin demokratikleşme olarak nitelendirilemeyeceği olmuştur. Bu anlayış, demokrasiye geçiş yapmış olan ülkelerin demokrasilerini “derinleştirme”, pekiştirme/güçlendirme” hususunda yeterli performansı göstermemeleri sebebiyle oluşmuştur. Zira demokrasilerin kalıcı olmaması bir yana Timothy Power ve Mark Gasiorowski'nin 1997 yılında yayımlamış oldukları” *Institutional Design and Democratic Consolidation in the Third World*” adlı makalesinde üçüncü dünya ülkelerinin beş yıl içerisinde yaklaşık üçte birinin demokrasilerinin yıkıldığı belirtilmiştir.

Arap Baharı

Fadhel Kaboub (2013) “*The End of Liberalism? An Institutional Analysis of the Arab Uprisings*” eserinde Arap Baharı'nın nedenlerini 1980'lerde birçok ülkenin benimsediği neoliberal ekonomik modelin olumsuz sonuçlarına bağlamıştır. Uluslararası Para Fonu (IMF) gibi dış borç veren kurumlar tarafından teşvik edilen yapısal reformlar bir ölçüde ekonomik büyüme yaratmış olsa da zenginliği belirli gruplar üzerinde yoğunlaştırmış ve zenginler ile yoksullar arasındaki boşluğu genişletmiştir. Melani Cammett ve Ishac Diwan (2013) “*The Political Economy of the Arab Uprisings*” kitabında var olan eşitsizlik ile algılanan eşitsizlik arasında ayırım yapmıştır. Yazarlar protestocuların eşitsizlik seviyesinden ziyade liberal ekonomi politikalarından kaynaklanan eşitsizlik algısından daha çok etkilendiğine dikkat çekmiştir. Annia Ciezadlo (2011) “*Let Them Eat Bread: How Food Subsidies Prevent (and Provoke) Revolutions in the Middle East*” makalesinde artan gıda fiyatlarını Arap Baharı sürecinde meydana gelen protestoların en önemli kaynaklarından biri olarak nitlendirirken Cincotta (2014), yüksek gıda fiyatlarının Arap Baharı'nın nedeni olmayacağını savunmuştur. Yazar, Tunus'ta yerel tüketici gıda fiyat endeksinin nispeten düşük olduğunu ve ilgili zaman diliminde değişmediğini belirtmiştir. Diane Singerman (2013) “*Youth, Gender, and Dignity in the Egyptian Uprising*” makalesinde özellikle Mısır'daki isyanları, Mısır'ın benimsediği neoliberal ekonomik modelin ürettiği yüksek genç işsizliğe ve daha fazla eşitsizliğe bağlamıştır. Diğer taraftan bazı yazarlar, Arap Baharı sırasında protestoların başarısını veya başarısızlığını açıklamak için devlet yeteneklerindeki farklılıklara dikkat çekmiştir. Örneğin, Eva Bellin (2012) ve Zoltan Barany (2011) sırasıyla “*Reconsidering the Robustness of Authoritarianism in the Middle East*” ve “*Comparing the Arab Revolts: The Role of the Military,*” eserlerinde Arap Baharı'nda rejimin hayatta kalmasını açıklamada ordunun rolünü ve devletin baskıcı yeteneğini vurgulamıştır. Benzer şekilde Brownlee, Masoud ve Reynolds (2015) da modellerinde, isyanların sonucunu açıklamak için devletlerin zorlayıcı yeteneklerine odaklanmıştır. Nassif (2015) ise Tunus protestolarını anlamak için devletin baskıcı yeteneğinin farklı aktörlere ayrılmasının ve askeri ve diğer baskıcı gruplar arasındaki farklı rekabetlerin incelenmesinin önemini vurgulamıştır.

Ann Lesch (2011) “Egypt’s Spring: Causes of the Revolution,” eserinde 2010 seçimlerinin etkisini ve Mübarek’in oğlunu cumhurbaşkanı yapmaya ilişkin düzenlemeleri ayaklanmaların kritik nedenleri olarak belirlemiştir. Benzer şekilde Shehata (2011) Mübarek’in devrilmesini yolsuzluk ve ekonomik dışlanma, gençliğin yabancılaşması, 2010 seçimleri ve veraset meselesiyle ilişkilendirmiştir.

M. Muzammil Hussain ve Philip Howard (2013) “*What Best Explains Successful Protest Cascades*” eserinde her ne kadar Facebook ve Twitter gibi sosyal medyanın devrimlere neden olduğunu iddia etmese de dijital medyanın siyasi yollarla stratejik kullanımının göz ardı edilmemesi gerektiğini savunmuştur. Tufekci ve Wilson (2012) 2011’in ilk iki ayında Tahrir Meydanı’nda Mısırlı protestocularla yaptıkları anketlerle, genel olarak sosyal medyanın katılımcıların protestolar hakkında bilgi edinmelerine ve gösterilere katılmalarına yardımcı olduğunu göstermiştir. Khamis, Gold ve Vaughn (2012) Facebook, Twitter, ve YouTube gibi sosyal medya platformlarının protestocular için farklı işlevlere hizmet ettiğini ve protestolar için kritik öneme sahip olduklarını belirtmiştir. Ayrıca yazarlar bu platformların sivil topluma enerji kazandırarak ve kamusal seferberliği sağlayarak siyasi dönüşümü hızlandırmaya hizmet ettiğini ileri sürmüştür.

Peter Schraeder ve Hamadi Redissi (2011) “*The Upheavals in Egypt and Tunisia: Ben Ali’s Fall*” makalesinde Bin Ali rejiminin devrilmesinden sorumlu olarak yüksek işsizlik oranları, nispeten genç bir nüfus, artan gıda maliyetleri, demokrasi eksikliği ve endemik yolsuzluk gibi çeşitli sosyoekonomik, politik ve askeri göstergelerden bahsetmiştir. Ancak Lisa Anderson (2011) ise “*Demystifying the Arab Spring: Parsing the Differences between Tunisia, Egypt, and Libya*” eserinde Orta Doğu’daki ülkeler birbirinden farklı zorluklarla karşılaştığı için isyanların nedenleri hakkında kapsamlı genellemeler yapmaya karşı uyarıda bulunmuştur. Her ülke için yapısal faktörler arasındaki farklılıkların, isyanların karakterini ve sonuçlarını değişik şekillerde etkileyeceğini belirtmiştir.

Şiddet içermeyen eylem, vatandaşların çeşitli kriz durumlarıyla başa çıkmaları için çok önemli bir aşağıdan yukarıya hareket biçimidir. Şiddet içermeyen eylemdeki başarıyı ve başarısızlığı etkileyen değişkenleri inceleyen büyüyen bir ampirik literatür söz konusudur. Bu çalışmalar, şiddet içermeyen başarılı eylemler için önemli olan faktörler hakkında genel bilgiler sunarken eylemleri takip eden demokratik rejimlerin karakteri ve niteliği üzerine bir araştırma, mikro düzey vaka çalışmaları, bazı durumlarda şiddet içermeyen eylemlerin neden başarılı ve başarısız olduğunu anlamak için çok önemlidir. Ancak şiddet içermeyen eylemlerin demokrasinin oluşmasında tek başına belirleyici faktör olduğunu söylemek mümkün değildir. Nitekim demokratikleşme sürecinin gerçekleşebilmesi için bu eylemler ilk adım niteliği taşımakla birlikte bunların yanı sıra ordunun eylem süreçlerindeki tutumu, aktif sivil toplum varlığı, otoriter rejim devrildikten sonra demokratikleşme sürecinde rol oynayan aktörlerin uzlaşmaya ilişkin tutumları da önemli faktörler olarak karşımıza çıkmaktadır. Mevcut literatürde yer alan çalışmalarda bu unsurların demokratikleşme süreçlerine etkisi büyük ölçüde tek başına ele alınırken bu çalışmada demokratikleşme sürecinin girift yapısı dikkate alınarak aktör odaklı ve yapısal yaklaşımlar, birçok ortak özellikleri bulunmasına rağmen Arap Baharı sonrasında farklı demokratikleşme süreci yaşayan Tunus ve Mısır örnekleri üzerinden değerlendirme konusu yapılmıştır.

BÖLÜM 1. ŞİDDET İÇERMEYEN EYLEMLER

Tarihsel anlamda şiddet içermeyen eylemlerin birçok başarının elde edilmesinde rol oynadığı ifade edilse de bu çalışma alanı on yıllardır gereken ilgiyi pek fazla görmemiş ve “barış çalışmalarının” bir alt dalı olarak kendine yer bulmuştur. Şiddet içeren çatışmaların baskılayıcı ve ölçülmesi kolay olduğu için daha ön plana çıktığı ve bu nedenle tarihsel olarak şiddet içermeyen çatışmaların göz ardı edildiği söylenmiştir (Chenoweth ve Cunningham, 2011: 272). Bununla birlikte şiddet içermeme pratikleri son yüz yılda büyük bir gelişim göstermiştir (Johansen 2007: 143). Bu alanda bir yandan terörizm ve şiddet içeren çatışmalarla ilgilenen siyaset bilimciler silahlı ve silahsız hareketlerin göreceli faydasını kıyaslarken diğer yandan toplumsal hareket araştırmacıları direnişçilerin taktiksel değişiklikler yapmaya nasıl karar vereceğini ve bu değişikliklerin uzun vadeli sonuçlarının neler olabileceği üzerine çalışmıştır. Ayrıca devrimler üzerine çalışanlar için de geleneksel gerilla tipi direniş ile sivil direniş şeklindeki ayaklanmalar arasındaki fark araştırılmaya değer konular arasında yer almıştır.

Bir kavram olarak şiddet içermeyen eylem, yirminci yüzyılın başında Mahatma Gandhi önderliğinde Hindistan’ın Büyük Britanya’ya karşı vermiş olduğu bağımsızlık mücadelesi sonrasında önem kazanmıştır. Şiddet içermeyen pragmatik eylem yöntemi ise bu eylemlerin gücü nasıl etkisiz hale getirme eğiliminde olduğunu teorize eden Gene Sharp (1973) tarafından bilimsel araştırma alanına dahil edilmiştir (Martin, 1989; Schock, 2013). Bu çalışmalardan sonra birçok bilim insanı sivil direnişin gücünü ve dinamiklerini incelemeye başlamıştır. 2008 yılında Chenoweth ve Stephan’ın “Why Civil Resistance Works: The Strategic Logic of Nonviolent Conflict” (2008) adlı yayını, şiddet içermeyen çatışmaların araştırılmasında bir dönüm noktası olmuştur. İlk kez geniş çaplı şiddet içermeyen eylemlerin rejim değişikliğine ulaşmada şiddet içeren eylemlerden daha başarılı olduğu iddiası, bu eserle birlikte önemli ampirik destek kazanmıştır. Yazarlar, 1900 ve 2006 yılları arasında 323 şiddet içermeyen ve şiddet içeren eylem incelemiştir. Araştırma sonucunda şiddet içermeyen geniş çaplı eylemlerin yüzde 53'lük bir başarıya ulaştığı ve bu oranın şiddet içeren eylemlerde ise yüzde 26 olduğu belirtilmiştir (Stephan ve Chenoweth, 2008). Chenoweth ve Stephan, şiddet içermeyen eylemlerin başarısında ayaklanmalardan önce demokrasi seviyesi, rakibin gücü veya rejimin baskıcılık derecesi ile açıklanabilecek bir örüntü bulunmadığını, eylemin başarısının bu yapısal koşullardan bağımsız olduğunu ifade etmiştir. (Chenoweth ve Stephan, 2008). Ayrıca Chenoweth ve Stephan sadece şiddet içermeyen eylemlerin daha başarılı olduğunu ve bir rejim değişikliğinin ardından demokrasi seviyesi üzerinde önemli bir etkiye sahip olduğunu bulmakla kalmayıp başarılı şiddet içermeyen eylemlerin başarılı şiddet içeren eylemlere kıyasla iç savaşlar tarafından takip edilme olasılığının da daha az olduğunu ifade etmişlerdir. Chenoweth ve Stephan’ın bu çalışmasına benzer şekilde toplumsal hareketler literatürünün çoğu da politika hedeflerine ulaşmak için şiddet içermeyen direnişin şiddet içeren eylemlerden daha etkili olma eğiliminde olduğunu göstermektedir (Martin, 2015; Stephen ve Chenoweth, 2008).

Bazı yazarlar şiddet içermeyen eylemlerin rejim değişikliğinden sonra demokratikleşmeyle yakından ilişkili olduğunu, ancak demokratik sonuçlardaki farklılığın bir belirsizlik olarak kaldığını ve alandaki bir araştırma sınırını temsil ettiğini ifade etmiştir. Pinckney, demokratikleşmeye yol açan şiddet içermeyen eylemler ile rejim değişikliğinden sonra demokratikleşmeye yol açmayan şiddet içermeyen eylemler arasındaki farklılığın büyük ölçüde farklı düzeylerde sivil mobilizasyon ve sokak radikalizmi tarafından oluştuğunu tespit etmiştir (Pinckney, 2018: 70).

Şiddet içermeyen direnişin şiddet içerene oranla daha fazla başarı şansının olduğunu açıklayan çalışmalara kıyasla sivil direnişin başarısını veya başarısızlığını hangi faktörlerin belirlediğini açıklayan daha az araştırma bulunmaktadır. Bazı yazarlar için (Nepstad, 2013; Stephen ve Chenoweth, 2008) güvenlik güçlerindeki sadakat değişimleri (loyalty shift) şiddet içermeyen çatışmanın etkinliğini açıklarken kimi yazarlar için (Ackerman, 2007) sivil direnişte koşullar yerine beceriler esas alınmıştır. Ackerman ve Kruegler (1994), şiddetsiz tekniklerin aktivistler tarafından nasıl kullanıldığını inceleyen on iki stratejik şiddetsiz çatışma ilkesi sunmuştur. Bu anlamda Ackerman stratejik ilkelerin çoğuna riayet eden şiddet içermeyen mücadelelerin başarıya ulaşacağını iddia etmiştir. Erica Chenoweth ve Maria Stephen ise (2011) taktiksel çeşitliliğin, rakiplerin stratejik olarak üstesinden gelmek için sivil direniş yeteneğini güçlendirdiğini savunmuştur. Bu yazarlar için sivil direniş yöntemleri stratejik hedeflere ulaşmak için şiddet yöntemlerinden daha başarılı olma eğilimindedir. Bununla bağlantılı olarak Erica Chenoweth (2018), bazı eylemlerin neden baskının geri tepmesi (*repression backfire*) olarak ifade edilen durumu yapmayı başardığını, diğerlerinin yapmadığını da araştırmıştır. Çalışmanın bulguları, güvenlik güçlerinde ve sivil bürokraside sadakat değişimlerinin bir eylemin başarı olasılığı ile pozitif yönde ilişkili olduğunu göstermiştir. Sharp (2005) direnme kabiliyeti zayıfsa, kullanılan teknik kötü seçilmişse, aktivistler baskıya boyun eğerse veya uygun stratejiler yoksa bu eylemlerin başarılı olma olasılığının azalacağını ifade etmiştir. Zeynep Tufekci'ye göre ise (2017: 191) toplumsal hareketlerin başarısı bir anlatı belirleme, statükoyu bozma ve kurumsal ya da seçim değişikliklerini etkileme kapasitelerinde bulunmaktadır.

Silahlı ve silahsız direniş çeşitli benzerlikleri paylaşmasına rağmen (Dudouet, 2013; Schock, 2003) her ikisi arasındaki temel fark, Véronique Dudouet'in belirttiği gibi doğrudan şiddetin kullanılması veya şiddetin yokluğudur (Dudouet, 2013: 402). Bununla birlikte, “bu çeşitli mücadele biçimleri arasındaki sınırlar çok geçişkendir”, çünkü hareketler her zaman tamamen şiddetli veya tamamen şiddetsiz değildir, çoğunlukla her ikisinin bir kombinasyonu olarak gerçekleşmektedir (Dudouet, 2013: 403; Schock, 2005: xvi;).

Şiddet içermeyen direniş ya da şiddet içermeyen eylem “şiddet tehdidi ya da kullanımı olmaksızın sosyal, psikolojik, ekonomik ve politik yollardan çatışma yürütmek için kullanılan sivil tabanlı bir yöntemdir” (Stephan ve Chenoweth: 2008). Schock (2003: 705), şiddet içermeyen eylemin, sosyal veya politik hedeflerin peşinde koşmayı içeren aktif bir politika biçimi olduğunu ve şiddet içermeyen ifadesinin, fiziksel gücü veya insanlara karşı fiziksel güç tehdidini içermediğini vurgulamaktadır. Adam Roberts (2009: 2) sivil direniş hakkındaki geniş literatürün gözden geçirilmesinden sonra kapsamlı bir tanım sunmaktadır:

“Sivil direniş, şiddet içermeyen yöntemlerin kullanımına dayanan bir tür siyasi eylemdir. Büyük ölçüde şiddet içermeyen eylem, şiddet içermeyen direniş ve halkın gücü gibi diğer bazı terimlerle eş anlamlıdır. Bu, belirli bir güç, kuvvet, politika veya rejime meydan okuyan ve dolayısıyla direniş olarak adlandırılan bir dizi yaygın ve sürekli faaliyet içerir. Bu bağlamda sivil sıfat, bir hareketin hedeflerinin bir toplumda yaygın olarak paylaşılması anlamında sivil olduğunu ima ederek bir vatandaş veya topluma ait olduğunu belirtir; ve bu ilgili eylemin askeri veya şiddet içermeyen nitelikte olduğunu ifade etmektedir ”(Roberts, 2009: 2).

Direniş terimi eylemin kurumsal yapılara karşı başlatıldığını ve bu nedenle standart kurumsal siyasi çerçevenin dışında ve hareketin genellikle çatışmacı olduğunu ima etmektedir (Chenoweth ve Stephan, 2011). Şiddet içermeyen eylemler, geleneksel politik kanalların dışında gerçekleşmekte ve lobicilik, seçim ve yasama gibi şiddet içermeyen diğer siyasi süreçlerden ayrılmaktadır. Amaçları arasında politikaları etkilemek, temel hak ve özgürlükleri teşvik etmek, sosyal ve ekonomik adalet talep etmek, bir rejimi değiştirmek veya ulusal bağımsızlık talep etmek gibi birçok unsur bulunabilmektedir (Ackerman ve Kruegler, 1994). Bununla birlikte bu tür eylemler çeşitli olgular ve değişim mekanizmaları da içermektedir. Örneğin taktik düzeyde, şiddetsizlik rakibe itiraz etmekle sınırlı değildir, rakibin talepleri kabul etmesini sağlamak için baskı ve baskı taktikleri de kullanılabilmektedir. Sembolik protesto, ekonomik boykotlar, iş gücü grevleri, siyasi ve sosyal işbirliği yapmama gibi yüzlerce şiddet içermeyen yöntem belirlenmiştir” (Stephen ve Chenoweth, 2008: 9-10). Bu tür şiddet içermeyen eylemlerin süresi günler ve yıllar arasında değişebilmektedir.

Modern zamanlarda şiddet içermeyen eylemler sömürgeciliğe, yabancı işgaline, askeri darbeler, otoriter rejimlere, yolsuzluklara ve ırksal, dini ve cinsiyet ayrımcılıklarına karşı olmak üzere küçük ve geniş ölçekte kullanılmıştır. Bu anlamda sadece baskıcı otoriter yönetimlere karşı değil, aynı zamanda demokratik olarak seçilmiş hükümetlere karşı, anayasal düzenin sürdürülmesi, azınlık haklarının savunulması, çevrenin korunması ve bazı askeri müdahalelere ve savaşa katılmaya karşı olma gibi konularda da şiddet içermeyen eylemlere başvurulmuştur (Roberts, 2009: 2-3). Bu bağlamda şiddet içermeyen siyasi eylemler, geçen yüzyılda sosyal ve politik değişime ulaşmada önemli bir rol oynamıştır. Mahatma Gandhi ve Martin Luther King, yirminci yüzyılda şiddetsizliğin önde gelen savunucuları olmuş, ancak şiddet içermeyen siyasi eylem veya sivil direniş, Doğu Avrupa'daki komünist rejimleri devirmek için ve daha yakın zamanda Sırbistan, Gürcistan ve Ukrayna'da demokrasi yanlısı halk hareketlerinde merkezi bir rol oynamıştır.

Yirmi birinci yüzyıl şiddetsizlik olgusu, pasif değil, esasen aktif eylem olarak öne çıkan yeni bir siyasi hareket mantığı oluşturmuştur. Yazarlar, pragmatik şiddetsizliğin bu yeni tezahürünü “halkın gücü” (Zunes, 1994) ya da Gandhian pasifist şiddetsizlik felsefesinden keskin bir şekilde farklılaşan “silahsız ayaklanma” (Schock, 2005) olarak adlandırmıştır. Dünya genelinde şiddet içermeyen eylemlerin dinamikleri, protesto stili, yöntemleri ve taktikleri değişmeye başlamıştır. 2010 yılında Orta Doğu'da Tunus ayaklanması sonrasında patlak veren toplumsal hareketler dalgası, sosyopolitik değişim getirme potansiyelleri

açısından şiddet içermeyen eylemlere ilginin artmasına neden olmuştur. Tunus ve Mısır'da gerçekleşen şiddet içermeyen eylemler bu ülkelerdeki otoriter rejimlerin kısa bir sürede devrilmesine yol açarken aynı eylemler Libya ve Suriye örneklerinde benzer etkiye ulaşamamıştır. Şiddet içermeyen eylemlerin yer aldığı Libya'daki süreç benzer şekilde Kaddafi rejiminin silahsız protestoculara ateş açması ile birlikte bir iç savaşa dönüşmüştür. Libya'da yaşanan bu gelişmelere paralel şekilde, Yemen, Bahreyn ve Suriye örneklerinde de olaylar benzer şekilde sonuçlanmıştır. Son birkaç yılda, Asya, Orta Doğu ve Kuzey Afrika'da meydana gelen bu olaylar birçok akademisyenin ve siyaset bilimcinin dikkatini çekmiştir.

Şiddet içermeme (*nonviolence*) kavramı barışçılık (*pacifism*), sivil direniş (*civil resistance*), silahsız isyan (*unarmed insurrections*), stratejik şiddet içermeme (*strategic nonviolence*) gibi kullanılan çeşitli kavramlar sebebiyle kafa karışıklığı yaratmaktadır. Bu terim yüzbinlerce Hindistanlı için Britanya Tuz Yasası'na karşı gelerek Gandhi eşliğinde tuz yapmak amacıyla Umman Denizi'ne yürüyüşü ifade ederken, başka bir coğrafyada başka gruplar için taciz, tecavüz ve hapis gibi durumlara karşı bir vatandaşlık hakları savunuculuğunu ifade edebilmektedir. Amiş topluluğu için kendini dünyada izole etmek suretiyle sosyal şiddete maruz kalmama düşüncesini akıllara getirirken geçtiğimiz yıllarda Arap Baharı olarak adlandırılan Tunus ve Mısır ve diğer ülkelerde yaşanan hareketleri de düşündürebilmektedir (Nepstad, 2015: 1). Bu eylemler birçok farklı şekilde oluşabildiğinden eylem süreçlerini destekleyen kişilerin inançları, felsefeleri ve stratejik yönelimleri farklılık gösterebilmektedir. Her ne kadar bu farklılıklar söz konusu olsa da bu kişilerin her biri fiziksel şiddete karşı olma düşüncesini paylaşmaktadır.

1.1. Pasifizm

Uzun süre akademik camiada pasifist normlara olan ilgi Barış Çalışmaları'nın içerisinde kısıtlı ölçekte olmuştur. Son zamanlarda Arap Baharı'nda olduğu gibi meydana gelen şiddet içermeyen mücadeleler "halk gücünün" normatif ve teorik temellerine olan ilgiyi tekrar artırmıştır. Bu ilgi sebebiyle Siyaset Bilimi, Uluslararası İlişkiler ve Kamu Politikası Çalışmaları gibi farklı disiplinlerden akademisyenler pasifizm ve şiddetsizlik kavramlarının üzerine çalışmalar yapmaya başlamıştır (Hallward ve Norman, 2015: 3-4). Şiddet içermeyen eylem sayılarının artması bir yandan toplumun farklı kesimlerinden birçok insanı olumlu anlamda bir araya getirirken, diğer yandan pasifizm ve şiddet içermemenin nasıl kavramsallaştırılacağı, bu iki kavramın birbiriyle olan ilişkisi, bu kavramların çatışma çözümleri alanına nasıl entegre edileceği, teorik temelleri, çalışma mantıkları, uygulama metotları ve tekniklerinin ne olduğu gibi sorunları tekrar gündeme getirmiştir (Oliveira, 2017: 4)

Gandhi başlangıçta ahimsa inancını ve uygulamasını tanımlamak için 'pasif direniş' terimini kullanmıştır. Ancak daha sonra Tolstoy'un kullandığı "pasif direniş" ifadesinin ve hatta şiddetsizlik kelimesinin yanıltıcı olduğunu ve genellikle yanlış algılamalara sebep olduğunu fark etmiştir. Bu nedenle Güney Afrika'da geçirdiği süre boyunca yaptığı şey için daha olumlu bir kelime olan "Satyagraha"yı ortaya koymuştur. Bu terimi "Gerçek (Satya), sevgi ve sıklık (Agraha) ortaya çıkarır ve bu nedenle güç ile eşanlamlı olarak

hizmet etmektedir” şeklinde açıklamıştır (Bondurant, 1988: 8). Buna göre; *bir Satyagrahi bedeni için korkmaz, gerçek olduğunu düşündüğü şeyden vazgeçmez; yenilgi kelimesi sözlüğünde bulunmaz, rakibinin yok edilmesini istemez, ondan öfkesini çıkarmaz; aksine ona karşı merhameti vardır* (Holmes, 1990: 53). Holmes bunu “Birisi cehalet yoluyla bize acı verirse, Satyagrahi olarak onu sevgi ile kazanacağımız” şeklinde açıklamaktadır (Holmes, 1990). Buna göre, amaç rakipleri yok etmek veya zarar vermek yerine onların kalplerini ve zihinlerini kazanmaktır.

Pasifizme ilişkin Tolstoy ve Gandhi arasındaki temel farklılık her ikisinin siyaset teorisine ve daha spesifik olarak devletin politik ve sosyal bir kuruluş olarak rol ve statüsüne yaklaşımından kaynaklanmaktadır. Tolstoy devleti şiddetin kurumsallaştığı bir form olarak görmekte ve bu şiddetin bütün tezahürlerinin (savaş ve silahlı kuvvetlerin kullanımı) reddedilmesi gerektiğini savunmaktadır. Gandhi ise belirli şartlar altında devlet veya hükümet tarafından şiddet kullanımının olabileceğini kabul etmekte ve saldırgana karşı kendini korumak ve hukukun egemenliğini tesis etmek için şiddete başvurulabileceğini ifade etmektedir (Atack, 2012: 159-160).

Pasifizm ve şiddet içermeme kavramları hatalı bir şekilde aynı anlama gelecek şekilde sıkça kullanılmaktadır. Bu karışıklığın en temel sebebini her iki kavramın şiddetin kullanılmasına karşı olmaları oluşturmaktadır. Pasifizmin temel felsefesinde savaşa karşı ilkesel bir karşıtlık ve siyasi amaçlar için şiddete başvurulmasına karşı bir itiraz vardır. Şiddet içermeyen eylemde ise sosyal veya siyasi bir amaca ulaşmak için bir dizi taktik ve stratejilere vurgu yapılmaktadır (Nepstad, 2015: 16-17). Diğer bir ifade ile pasifizm savaşa karşı ahlaki, dini ve ideolojik bir duruşa sahip iken şiddet içermeyen eylem adaletsizliğe ve zulme karşı mücadelede bir yöntem olarak karşımıza çıkmaktadır. Pasifizm, politik ve sosyal değişimin mekanizması olarak savaşa ve silahlı çatışmaya şiddetsiz alternatifler arayışında ahlaki bir güç sağlayabilmektedir. Şiddete karşı olan pasifist itiraz şiddet içermemeye karşı ilkesel bağlılık anlamında birçok ahlaki argümanı içerisinde barındırmaktadır. Aynı zamanda şiddet içermeyen eylem veya sivil direniş iç baskıya veya dış saldırılarla mücadele için pasifistlere pratik bir alternatif sağlamaktadır (Atack, 2012: 158).

Pasifizm geleneksel olarak çoğunlukla mutlakiyetçi anlamda tanımlanmıştır. Bu anlayış pasifizmin savaşa ve şiddete karşı olan olumsuz tutumu sebebiyle “pasifizmin negatif boyutu” olarak ifade edilmektedir. Diğer yandan pasifizmin pozitif boyutu olarak ifade edilen anlayışta ise savaşa ve şiddete alternatif olarak sosyal veya siyasi çatışmaların çözümlenmesinde şiddet içermeyen mücadele yöntemlerine vurgu yapılmaktadır. Diğer bir ifade ile pasifizmin pozitif yönünde savaşa katı bir şekilde karşı olma tutumuna ek olarak barışçıl yöntemler ile çatışma çözüm metotlarının silahlı çatışmaların yerini alma iradesi vardır (Fiala, 2018). Bu açıdan bakıldığında pasifizm içerisinde ahlaki ve siyasi iki yaklaşımı barındırmaktadır. Ahlaki yaklaşımda siyasi şiddete karşı olma ve savaşın içerisinde yer almayı reddetme durumu söz konusudur. İkinci yaklaşımda ise daha önce ifade edildiği gibi siyasi çatışmalar ile şiddet içermeyen yöntemler vasıtasıyla başa çıkılması gerekliliği bulunmaktadır.

Hemen hemen bütün pasifistler genel anlamda yukarıda saymış olduğumuz yaklaşımlara bağlı kalırken bu bağlılıklarının arkasında yatan sebepler farklılık gösterebilmektedir. Aslında birçok farklı tarzda pasifist ve şiddet içermeyen eylem ile ilgili farklı yaklaşımlar mevcuttur. Dahası bazı pasifistler şiddet içermeyen bir eylem yöntemini benimseyebilirken bir başka pasifist şiddetin olduğu durumundan kendini çekme suretiyle buna müdahil olmak istemeyebilir. Bu ayrımları daha iyi anlayabilmek için pasifizm ve şiddet içermeyen eylemlerin farklı kategorilerinin incelenmesi büyük önem taşımaktadır. Bu anlamda Nepstad (2015) pasifizmi dört farklı kategoriye ayırmıştır.

- *Mutlak Pasifizm*

Mutlak pasifizmin en saf halinde başka bir kişiye karşı her ne sebeple olursa olsun şiddet kullanmayı reddeden bir yaklaşım mevcuttur. Bu inanç genellikle şiddete karşı ahlaki ve dini ilkelere dayanmaktadır. Gerçek anlamda bakıldığında bu anlayış nadir görülmektedir. Nitekim birçok pasifist kişilerin kendilerine cinsel istismarda bulunanlara karşı kendini korumak amacıyla fiziksel gücünü kullanma hakları olduğunu savunmaktadır. Bu anlamda Duane Cady pasifistlerin yıkıcı veya yok edici şiddet kullanımını karşı olabileceğini fakat bu eyleme karşı aynı şekilde şiddet uygulamaktan ziyade şiddete karşı koymak amacıyla fiziksel gücün kullanılabilmesini söylemektedir (Cady, 1989: 61-62). Bu perspektiften bakıldığında temel vurgu fiziksel gücün kullanımındaki temel hedeftir. Bu sebeple saldırgan bir şekilde zarar vermek ve yok etmek amacıyla güç kullanımı “şiddet kullanımı” olarak nitelendirilirken buna karşı koymak amacıyla gerçekleştirilen eylem “fiziksel gücün kullanımı” şeklinde anlam kazanmaktadır. Ayrıca her savaş şiddeti içinde barındırırken her şiddet ise savaşı içinde barındırmayabilir. Bu yüzden daha önce ifade edildiği gibi pasifizm temel anlamda savaşa karşı ilkesel-ahlaki bir karşı duruşu temsil ederken, şiddetin bazı örneklerini tolere edebilecek pasifistler görmek mümkündür (Cady, 1989: 61-62).

- *Gerçekçi Pasifizm*

Mutlak pasifizmin “her ne sebeple olursa olsun şiddet kullanımını reddeden” ilkesel ve dinsel bakışını benimsemek istemeyen pasifistler çoğunlukla gerçekçi pasifistler içerisinde yer almaktadır. Gerçekçi pasifizm daha önce ifade edildiği gibi ahlaki sebepler nedeniyle kendini ve masum kişileri korumak amacıyla kimi zamanlarda güç kullanılabilmesini benimsemektedir. Diğer bir ifadeyle bu görüş gücün kendini masumları korumak dışında siyasi amaçlar sebebiyle kullanımına karşı çıkmaktadır (Cortright, 2008: 334). Gandhi de her ne kadar şiddet kullanmadan kendini korumanın her zaman bir yolu olduğunu söylese de şiddet içermeyen kendini koruma yönteminin yetersiz kaldığı durumlarda güç kullanılabilmesini söylemiştir (Merton, 1965).

- *Teknolojik Pasifizm (Nükleer Pasifizm)*

Üçüncü tip pasifizm daha önceleri nükleer pasifizm olarak ifade edilen teknolojik pasifizmdir. Bu anlayış her ne kadar geçmişte savaşları yapılış şekli itibari ile meşru görenler olmuş olsa da günümüzde teknolojinin gelmiş olduğu seviye bakımından yeni silahların yıkıcı etkileri sebebiyle savaşın ahlak dışı olduğuna vurgu yapmaktadır.

Geçmişte cephe savaşlarında savaşan tarafların savaş alanında birbirleri ile yüz yüze gelme imkanı bulunurken modern savaşlarda uçak bombardımanları, drone saldırıları, nükleer ve kimyasal silahların kullanımı sebebiyle çatışmalar ile alakası olmayan siviller hayatını kaybedebilmektedir. Ayrıca bazı teknolojik pasifistler de savaşlar sebebiyle meydana gelecek çevresel tahribata vurgu yaparak savaşın ahlaki olmayan bu yönüne dikkat çekmektedir. Bazı bilim adamları kitle imha silahlarının kullanımı insan, bitki ve hayvan aleminin soyunun tükenmesine sebep olacak “nükleer kışın” geleceğini vurgulamaktadır (Harwell, 2012). Kısacası teknolojik pasifistler her ne kadar ilkesel anlamda savaşa karşı olmasalar da günümüzde modern silahların yıkıcı etkileri sebebiyle savaşın hiçbir şekilde meşru görülemeyeceğini savunmaktadır.

- *Yanılma Payı olan Pasifizm (Fallability Pacifism)*

Dördüncü ve sonuncu pasifizm çeşidi kimi zaman epistemolojik pasifizm olarak da kullanılan “yanılma payı olan” pasifizmdir. Bu görüşü benimseyen kişiler insanların bir çatışma hakkında kesin ve tam bilgiye sahip olamayabileceğine ve bu sebeple yanılabilirliğine vurgu yapmaktadır. Bu düşüncede şayet bir savaş taraflı ve yanlış bilgilendirme sebebiyle ortaya çıkmışsa bu noktada masum sivillerin zarar görmesi ve haksızlıkların ortaya çıkma ihtimali vardır. Diğer bir ifadeyle bu tarzdaki pasifistlere göre; *her ne kadar teorik olarak savaş kimi durumlarda savunulabilir olsa bile, uluslararası meselelerin karmaşıklığı, tarihsel gerginlikler, meselelere dahil olan tarafların önyargıları, propaganda, kazanılmış menfaatler ve demografik adaletsizlikler sebebiyle savaşı meşru görececek kanaate ulaşmak mümkün değildir* (Cady, 1989: 64). Bu nedenle bu pasifistler savaşın yüksek ölüm oranları, altyapısal tahribat ve ekonomik yıkım gibi telafisi neredeyse mümkün olmayacak sonuçları sebebiyle savaşa karşı çıkmaktadır.

Daha önce ifade edildiği gibi pasifist olmayan bir birey şiddet içermeyen bir eylemde yer alabilir. Bununla birlikte, Amiş gibi herhangi bir direniş pozisyonunda yer almayan pasifistler olduğu gibi dünyanın hemen hemen her köşesinde şiddet içermeyen eylemler de yürütülmektedir (Nepstad, 2015). Bu eylemlere katılan gruplara bakıldığında eylemcilerin çoğunun pasifist olmadığı söylenebilir. Örneğin 1950 ve 1960’lı yıllarda Amerika Birleşik Devletleri’nde gerçekleşen sivil halk hareketlerinde Afroamerikanların birçoğunun şiddet kullanmaya niyetli olduğu fakat bu hareket sürecince şiddet kullanımından sakındıkları ifade edilmektedir (King, 2011). Peki neden pasifist olmayan kişiler şiddet içermeyen yöntemleri kullanmaktadır? Bu soruya verilecek cevap bu eylemlerin istenilen şeyi elde etme konusunda şiddet içeren yöntemlere kıyasla daha pragmatik olmasıdır.

Daha önceki kısımlarda bahsedildiği gibi pasifizmin farklı türleri olduğu gibi şiddet içermeyen yöntemlerin de farklı çeşitleri bulunmaktadır. Bu eylemler için iki farklı yaklaşım söz konusudur. Bunlar “ilkesel (principled) şiddet içermeyen yöntemler” ve “pragmatik (stratejik) şiddet içermeyen yöntemler” olmak üzere iki başlık altında incelenmektedir.

1.2. İlkesel Şiddet İçermeyen Eylem

Gandi pasif direniş kelimesinden tatmin olmadığı için yeni bir terime olan ihtiyaca vurgu yapmıştır. Hindistan’ın bağımsızlık hareketi sırasında bir öneride dile getirilen “sadagraha”

kelimesini Türkçeye “hakikat gücü-hakikate adanma” şeklinde çevrilen “Satyagraha” olarak değiştirerek yeni bir terim ortaya atmıştır. Hakikat gücü anlamına gelen bu terim, çatışmaların çözülmesinde Gandi’nin aracı olmuştur (Bondurant, 1958: 8-9).

Satyagraha konsepti şiddetsizliğin zaman ve ilgi açısından sınırlı bir strateji yerine bir felsefe, bir yaşam biçimi veya prensip olduğunu savunmaktadır. Bu nedenle, hiçbir koşulda şiddeti haklı çıkarmamaktadır. Rakipleri yok etmek veya zarar vermek yerine kalplerini ve zihinlerini kazanmayı amaçlamaktadır. Buna göre “birisi cehalet yoluyla bize acı verirse, Satyagrahi olarak onu sevgi ile kazanacağımızı” söylemektedir (Holmes, 1990). Ayrıca bir Satyagrahi’nin bedeni için korkmadığı, gerçek olduğunu düşündüğü şeyden vazgeçmediği; yenilgi kelimesini kabul etmediği, rakibinin yok edilmesini istemediği, ondan öfkesini çıkarmadığı; aksine ona karşı merhameti olduğu vurgulanmaktadır (Holmes, 1990: 53). Ayrıca eylem süreçlerinde rakibin aşağılandığı veya düşmanca söylemlerin kullanıldığı durumlarda değişim ve ikna sürecinin mümkün olmayacağı belirtilmektedir. Bu sebeple ilkesel şiddet içermeyen eylem taraftarlarında eylemin tabiatına olan endişe dikkate değerdir. Gandi de sivil bir direnişin kızgınlık, intikam alma ve küçük düşürme gibi hislerden arındırılması gerektiğini ifade etmektedir (Weber, 2001: 495).

Gandi’nin Satyagraha konseptinde yer aldığı üzere sosyal transformasyonun gerçekleştirilme sürecinde ilkesel şiddet içermeyen yöntem taraftarlarının üç temel hedefi bulunmaktadır. İlk olarak, rakibinin aklına ve kalbine etki etmek suretiyle şiddete kendi rızası ile son vermesi amaçlanmaktadır. İkinci hedefte ciddi anlamda bir bütünlük ve anlayışa sahip olmak için kendini dönüştürme süreci vurgulanmaktadır. Bu ilk iki hedef özünde birbiriyle bağlantılıdır (Nepstad, 2015: 6). İlkesel şiddet içermeyen yöntemlerde üçüncü hedef ise daha adil bir toplum yaratmaktır. Her ne kadar o dönemde Hindistan’daki İngiliz yönetiminden kaynaklanan belli başlı adaletsiz uygulamalar söz konusu olsa da Gandi Hindistan’ın ekonomik yapısının, siyasi kurumlarının ve kültürel uygulamaların değişmesi gerektiğine inanmıştır. Kendi ifadesi ile bu, “*yerel bir iş alanı oluşturarak ekonomik bağımsızlığın geliştirilmesini, toprak reformunun gerçekleştirilmesini ve herkes için kaliteli sağlık ve eğitim hizmetlerinin tesis edilmesini*” içeren yapıcı bir süreci ifade etmektedir (Nagler, 2004: 175). Kısacası ilkesel şiddet içermeyen eylem taraftarlarını hedeflerinden biri haksızlıkları çözmek olsa da çok daha geniş hedef ise sosyal ve insani ilişkileri temelinden değiştirmektir.

1.3. Pragmatik Şiddet İçermeyen Eylem

Sivil direniş stratejileri siyaset kuramcısı Gene Sharp ile birlikte özellikle 1980’li yıllardan sonra büyük önem kazanmıştır. Sharp, Gandi’den etkilenmesine rağmen ondan büyük ölçüde ayrılmıştır (Martin, 2005: 250). Sharp’ın getirdiği yenilik, politik bir araç olarak şiddet içermeyen eylemin çalışmasını, şiddetsizliğin felsefi ve dini ilkelerinden ayırmak olmuştur. Böylece, Ghandian şiddetsizliği veya sivil itaatsizlik ile sınırlı olan yaklaşımı daha geniş bir çalışma alanına açmıştır (McCarthy ve Krueger, 1993).

Sharp şiddetsizlik ve pasiflik arasındaki ilişkiyi “şiddetsiz eylem pasif değildir; şiddet içermeyen eylemdir” şeklinde ifade etmiştir (Sharp, 2005: 41). Ayrıca şiddet içermeyen mücadele için ilke olarak şiddeti reddetmek zorunda olmadığını ileri sürmüştür (Sharp,

2005), Şiddet içermeyen eylemi, “eylemcilerin fiziksel şiddet kullanmadan belirli şeyler yaparak veya yapmayı reddederek çatışmayı yürüttüğü düzinelerce protesto, işbirliği yapmama ve müdahale yöntemini kapsayan genel bir terim” olarak tanımlamıştır (Sharp, 1973: 64) .

Sharp’ın (1973) teorik çalışması "*The Politics of Nonviolent Action*" "ve Schock’un (2005) "*Unarmed Insurrections*" adlı eseri, şiddetsizliğin neden otoriter rejimleri yerinden etmek ve demokrasi kurmak için asimetrik mücadelelerde etkili ve verimli bir yaklaşım olabileceğine dair teorik bir temel sağlamıştır. Başka bir çalışmasında ise Sharp;

“şiddet içermeyen eylem veya şiddet içermeyen mücadelenin, halkın yöneticilerinin veya diğer baskıcı tarafların güç kaynaklarını kısıtlayabileceği ve kesebileceği ve kendi güç potansiyellerini etkili güce seferber edebileceği bir eylem tekniği”

olduğunu ifade etmiştir (Sharp, 2005: 41). Toplu gösteri, genel grev, vergilere karşı direniş, iş yavaşlatma, sivil itaatsizlik, boykot, oturma eylemleri ve şiddet içermeyen müdahaleler gibi 198 taktiksel şiddet içermeyen hareketleri sistematik hale getirmeye çalışmıştır. Bu hareketlerin sistematik bir strateji ile birleştiğinde ciddi anlamda sosyal, kültürel, politik değişimler meydana getirebileceklerini ifade etmiştir (Sharp, 2012).

Yöneticilerin gücünün çoğulcu olduğunu savunan Sharp, Thoreau ve Gandi’nin fikirlerine atıfta bulunarak hiçbir hükümetin yönettiği kitlenin rızasını ve itaatini kazanmadığı takdirde uzun süre var olmayacağına vurgu yapmıştır. Bu bağlamda Sharp’ın iktidar teorisinin temel ilkesi, hükümete siyasi güç veren unsurların hepsinin nihayetinde toplumun rızası ve işbirliğine dayanmasıdır (Sharp, 2005: 32). Yöneticiler yönetebilme kabiliyetini sürdürmek için toplumun bir kısmından aldıkları itaat ve işbirliğini kullanmaktadır (Sharp, 2005). Destek sütunları olmadan (*pillars of support*) yöneticilerin yönetme kabiliyeti bulunmamakta bu nedenle yasaların uygulanması, yönetim ve teknolojik destek gibi birden fazla hizmet sunan kişilerin yardımına ihtiyaç duyulmaktadır. Bu noktada mevcut rejiminin fonksiyonlarını yerine getirememesine sebep olacak şiddet içermeyen eylemlerin en baskıcı liderleri bile devirme ihtimali bulunmaktadır (Sharp, 2012).

Sharp'a (2005) göre şiddet içermeyen eylem, siyasi gücün büyük ölçüde gücün kaynakları ile kontrol edilebileceğini varsaymaktadır, bu nedenle güç kaynaklarını tanımlamak önem taşımaktadır. Bu bağlamda siyasi güç onu oluşturan “otorite, insan kaynakları, beceri ve bilgi, somut olmayan faktörler, maddi kaynaklar ve yaptırımlar” gibi kaynakların hepsinin veya birkaçının etkileşiminden meydana gelmektedir (Sharp, 1973: 11). Ayrıca, tüm bu kaynaklar bir düzeyde itaata bağlıdır ve farklı yaptırımlar uygulansa bile bu itaatin gönüllü olduğu ve istendiği takdirde geri çekilebileceği ileri sürülmektedir. Çeşitli işbirliği ve yardım türleri olmadan hiçbir hükümetin yaptırım uygulama kabiliyetinin olmayacağı belirtilmektedir (Sharp, 1973: 14).

Bu argümana göre, bir iktidar sistemini aşmak için statükoyu sürdürmenin maliyeti artırılmalıdır, böylece yönetimlerin protestocuların taleplerini yerine getirmeden iktidatlarını sürdürme olanağı kalmamaktadır. Chenoweth ve Stephan'ın (1983: 28)

açıkladığı gibi bu da kasıtlı işlevsizlik ile sağlanabilmektedir. Sürekli işlevsizliğin sonucu olarak hükümetin temel işlevleri yerine getirememesi, GSYİH'da, yatırım ve vergi gelirlerinde meydana gelen düşüş, hükümet elitlerinin güç kaybı ve nihayetinde normal toplum düzeninin çöküşü meydana gelmektedir. Örneğin Arap Baharı'nda meydana gelen silahsız isyanlar sırasında sivil sorunlarla karşı karşıya olan bazı hükümetler protestoları bastırmak için şiddete başvurmuştur. Bu hükümetlerin bir kısmı bu protestoları bastırmada başarılı olurken bazıları başarısız olmuş ve bu durum hükümetin meşruiyetinde krize yol açmıştır. Hem Mısır hem de Tunus'ta, hükümet tarafından güç kullanımı, hem ülke içinde hem de genel olarak uluslararası toplumda demokratik olmayan rejimlerin meşruiyetini ve halk desteğini azaltmaya hizmet etmiştir. Bu meşruiyet kaybı nihai olarak çöküşleri ve rejim değişikliklerini beraberinde getirmiştir (Sharp 1973; Nepstad, 2011).

Sharp'ın teorisi ve Schock'un (2005) şiddetsizliğin teorik çerçevesi, sivil direnişin neden bir demokratikleşme faktörü olabileceğini açıklamak için önemli olsa da rejim türleri gibi yapısal unsurları fazla dikkate almamıştır. Sharp (1973) teorik olarak aktivistlerin yıkıcı eylemlerinin diktatörlükleri başarılı bir şekilde baltalayabileceğini ve demokrasiyi teşvik edebileceğini tespit ederken, mevcut yapının/durumun şiddet içermeyen aktörlerin stratejik çabalarını nasıl engelleyebileceğini veya arttırılabileceğini göz ardı etmiştir (Martin, 1989; McGuinness, 1993; Schock, 2005). Schock (2005), Sharp'ın teorisini, şiddetsizliğin demokratikleşmeyi nasıl destekleyebileceği konusunda genişlettiğinde bu eleştiriye cevap vermiştir. Schock (2005), silahsız ayaklanmaların etkinliğinin rejim türüne, siyasi bağlama veya baskı düzeyine bağlı olmadığını savunmuştur. Silahsız ayaklanmalara yanıt olarak dönüşümün gerçekleşmesi için (1) baskı sırasında bile rakiplerin şiddet içermemesinin sürdürülmesi ve (2) bir rejimin gücünü birden çok yöntem kullanarak zayıflatmak olmak üzere iki koşulun olması gerektiğini ifade etmiştir.

Schock'a (2005) göre, devletlerin acımasız baskı güçlerine karşı şiddetsizliğin sürdürülmesinin nedeni, demokratikleşmenin açıklayıcı faktörleridir. Bu durum Smithy ve Kurtz'un (1999) şiddetsizliğin bastırılması paradoksu veya Sharp'ın politik jiu-jitsu dediği şeyle ilişkilendirilebilir. Kavram, silahlı ordu veya polisin silahsız barışçıl göstericilere karşı uyguladığı baskıcı eylemlerin büyük olasılıkla mağduriyet imajı yaratacağı yönündedir. Rejimlere göre fiziksel güç, diğer sivillerin seferberliğini ve uluslararası örgütlerin ve yabancı hükümetlerin direnişçiler lehine desteğini arttırmaktadır. Rejim içindeki bölünmelerin, bazı elitler rejimin sivillere karşı güç kullanma meşruiyetini sorgulamaya başladığında da ortaya çıkabilmektedir. Ayrıca, silahsız vatandaşlara ateş emri verildiğinde ordu ya da güvenlik güçleri emirleri uygulamamak sureti ile rejimden ayrı düşmeye ya da isyan etmeye daha yatkın olabilmektedir. Rejimlerin desteğindeki bu aksama rejimlerin çöküşüne yol açmaya eğilimlidir. Şiddetsiz sivil direniş üzerine yapılan Schock (2005)'un bu araştırması, şiddetsizliğin rejimlerin neden demokrasiye doğru hareket edeceğini açıklayabilen önemli bir faktör olduğu sonucuna varmaktadır; ancak şiddet içermeyen eylemlere yanıt olarak bazı rejimlerin neden diğerleri üzerinde demokratikleşme olasılıklarının daha fazla olduğu açıklanmamaktadır. Sivil direniş literatürü bazı rejimlerin neden demokratikleşirken bazılarının demokratikleşmediğini açıklayamamaktadır. Bunun birinci sebebinin otokratik rejimlerin demokrasiye geçişini

kolaylaştıracak kısıtlayıcı yapısal unsurları hafife almaları nedeniyle aşırı derecede iradeci olmaları (Johnstad, 2012), ikinci sebebini elitlerin neden demokratikleşmeyi seçtiklerine dair yeterli açıklamalar sunmamaları oluşturmaktadır (Slusher, 2019: 46).

Şiddet içermeyen eylemler çok basit bir önermeye dayanır: insanlar her zaman söyledikleri şeyi yapmazlar ve bazen kendileri için yasak olan şeyleri yaparlar. Denekler reddettikleri yasalara uymayabilir. İşçiler ekonomiyi felç edebilecek işleri durdurabilir. Bürokrasi talimatları yerine getirmeyi reddedebilir. Askerler ve polis baskı uygularken gevşek olabilir; hatta isyan edebilir (Sharp, 1973: 63). Pragmatik yaklaşım, silahsız çatışmayı yürütmek veya baskı ile yüzleşmek için araçsal veya pragmatik bir yol olarak şiddet içermeyen eylemlere karışan devrimcileri içermektedir. (Burrowes, 1996: 98-100; Schock, 2005: Xvii; Scruggs, 2011: 73). Bu yaklaşımı benimseyenler, şiddet içermeyen eylemin koşullar için en etkili yöntem olduğuna (Burrowes, 1995: 100) ve güçlü rakiplere siyasi ve sosyal güç uygulamanın en etkili yol olduğuna inanmaktadır (Scruggs, 2011: 73). Analizlerine bağlı olarak uygulayıcılar şiddetsizliği politikalarda reform getirmek ya da zorlama gibi çeşitli değişim mekanizmaları kullanarak yapısal dönüşümü zorlamak için bir isyan aracı olarak kullanmaktadır (Burrowes, 1996: 100).

Pragmatik şiddetsizliğin savunucuları kendi yaklaşımları ile ilkesel yaklaşım arasındaki farklara dikkat çekmektedir. Kurt Schock bunu şöyle özetlemektedir: “*Şiddet içermeyen eyleme katılmak, aktivistlerin herhangi bir ideolojik, dini veya metafizik inanca sahip olmalarını gerektirmez. “Popüler ve bilimsel varsayımların aksine, şiddet içermeyen eylemlerde bulunanlar nadiren pasifisttir”* (Schock 2003: 705). Pragmatik şiddetsizlik, doktrininin doğasında olduğu gibi uzlaşmayı ve birliği kucaklamaktan çok, şiddetsizliği bir rakibi bir çatışmada yenmek veya zorlamak için kullandığı bir silah olarak görmektedir (Helvey 2004: 87). Pragmatik-stratejik eylemler taraftarları tarafından şiddet içeren yöntemlere nazaran daha etkili yani pragmatik oldukları için tercih edilmektedir. İlkesel şiddet içermeyen eylemlerde ise bu yöntemin tercih edilmesindeki temel sebep şiddete karşı almış oldukları ahlaki duruştur. Peki şiddet içermeyen bir yöntemin ilkesel veya pragmatik esaslarla yönetilmesinin bir önemi var mıdır? Bu literatürde ciddi bir tartışma konusu olurken kimileri bu iki farklı şiddet içermeyen yöntemin birbirlerinden farklı dürtüleri, amaçları, felsefeleri ve taktikleri olduğunu öne sürmektedir (Stiehm, 1968). Bu farklılıklar bu yaklaşımların en önde gelen temsilcilerinin ayrıldığı noktalar belirtilmek suretiyle Tablo 1’ de gösterilmiştir.

Tablo 1. Pragmatik ve İlkesel Eylemleri Birbirinden Ayıran Noktalar

<u>İlkesel (Gandi)</u>	<u>Pragmatik (Sharp)</u>
<u>Temel Saik</u>	<u>Temel Saik</u>
1.Ahlak: Şiddet yanlış, Şiddete karşı en ahlaki cevap şiddet içermeyen eylemdir	1.Uygulanabilirlik: Şiddet etkisiz ve masraflıdır.
2.Genellikle dini ve ideolojik temellere sahiptir	2.Seküler temellere sahiptir
3.Anahtar Soru: Ahlaki yol nedir?	3. Anahtar Soru: Ne işe yarayabilir?
<u>Amaçlar</u>	<u>Amaçlar</u>
4.Karşı tarafın aklını ve kalbini değiştirmek	4.Rakiplerin davranışlarını değiştirmek
5. Kişisel ve sosyal dönüşüm	5.Bir sosyal kurumu dönüştürmek
6. Bütün şiddeti sona erdirmek ve sosyal adaleti tesis etmek	6.Belirli bir şiddeti ve adaletsizliği bitirmek
7.Kazan-Kazan prensibi için çalışır. Rakipler bütün bir kesimin ihtiyaçlarının karşılanacağı partnerler olarak görülür.	7. Kazan-Kaybet çıktısı ile ilgilenirler. Rakipler kendi çıkarları ile bağdaşmayan muhalifler olarak görülürler
<u>Teknikler</u>	<u>Teknikler</u>
8. Baskıdan kaçınma, ikna etme ve anlayışlı olmaya vurgu yapar.	8. Şiddet içermeyen baskıya isteklilik vardır.
9.Ahlaki Jiu jitsu: Acı çekme bir anlamda kendini ve diğer kişileri değiştirir.	9.Acı çekmekten sakınılabilir, politik jiu-jitsu ya vurgu yapar.

Kaynak: Nepstad, Sharon Erickson. 2015. Nonviolent Struggle: Theories, Strategies, and Dynamics. New York: Oxford University Press :5

Buna göre, pragmatik şiddet içermeyen eylemlerde daha dar kapsamda belirli bir rejim veya kurumun dönüşüm sürecine vurgu vardır. Bu eylem tipindeki taraftarların belirli bir ajandası olmakla birlikte daha dar kapsamda belirli bir çatışmanın çözülmesine odaklanma durumu söz konusudur. Bu yüzden pragmatik şiddet içermeyen eylemler genelde otoriter bir rejimi veya otoriter bir yöneticiyi devirmek amacıyla kullanılmıştır. 1986 yılında Filipinler’de “Halkın Gücü” hareketi, 2000 yılında Yugoslavya’da Slobadan Miloseviç’in

iktidardan uzaklaştırılmasına yol açan şiddet içermeyen eylemler ve Ukrayna’da yaşanan Turuncu Devrim bu eylemlerin başlıca örneklerindendir (Nepstad 2015: 7). Bu eylem süreçlerinde amaç bir diktatörün veya yöneticinin kalbini, düşüncelerini değiştirmek değil; esas olarak yolsuzlukların, adaletsizliklerin ve zulümlerin yok olması için davranışlarını değiştirmektir. İlkesel eylemlerde direnişçilerin kişisel olarak dönüşümlerine yapılan vurgu, pragmatik eylemlerde çok azdır. Fakat bu eylemlerde bu değişimin direniş sürecinde olabileceği de kabul edilmiştir. Ayrıca bu eylemlerde sosyal yapıların ve insanlar arasındaki ilişkilerin transformasyonuna yapılan bir vurgu yoktur. Buradaki temel amaç vatandaşları harekete geçirmek sureti ile adaletsiz bir yöneticiyi veya yabancı bir işgal gücünü silahlı bir savaş durumuna başvurmadan bertaraf etmektir. Bu ayrımlardan hareketle ilkesel eylemler şiddeti ortak bir sorun olarak görmekte ve sorunun çözümüne bütün tarafların dahil olduğu kolektif bir şekilde ulaşılması gerektiğini savunmaktadır. Diğer bir ifadeyle karşı taraf-muhafız sorunun çözümünde bir partner olarak yer almakta ve onun düşündüklerinin ve savunduklarının da dikkate alınması gerekmektedir. Pragmatik eylemlerde ise rakip bir nevi düşman olarak görülmekte ve şiddet içermeyecek yöntemlerle bertaraf edilmesi gerekmektedir. Bu yaklaşım farklılıkları dikkate alındığında ilkesel eylemlerde kazan-kazan prensibi hakim iken pragmatik eylemlerde çıkar çatışmaları olduğundan bu durum söz konusu değildir (Burrowes, 1996: 99).

1.4. Siyaset Teorisinde Güç ve Şiddet İçermeyen Eylemler

Güç ve şiddet siyaset teorisinin iki ana fikrini oluşturmaktadır. Bu kavramlar sosyal veya siyasal kurumlar vasıtasıyla bireysel ve kolektif olarak toplumsal bağlamdaki hedeflerin ulaşılmasındaki kapasite ile ilgilenmektedir. Bu sebeple güç şiddet içermeyen siyasi eylemlerin değerlendirilmesinde en tartışmalı kavramlardan birisidir.

Batı siyaset teorisi geleneğinde klasik güç teorileri gücü kıt kaynaklar üzerindeki mücadele olarak görmektedir. Bu sebeple bu kapsamda ele alınan güç bireysel ve kolektif güvenlik, hayatta kalma mücadelesi, çatışma ve düşmanlık gibi sorunları birbirlerine bağlamaktadır. Thomas Hobbes Leviathan’ın ilk kısmında insan doğasına ve insan psikolojisine dair görüşlerini paylaşarak kendi siyaset teorisinde devletin rolüne ilişkin bir platform oluşturmuştur. Hobbes gücü analiz ederken onun insan davranışları ve siyasal kurumlardaki önemine vurgu yapmıştır. Güç ile başkalarına karşı önleyici anlamda baskı kurmanın sebebini kıt kaynaklar üzerindeki mücadeleye bağlamıştır. Bu bağlamdaki güç kullanımının insanın kendini koruma içgüdüğü ile ilgili olduğunu söylemiştir. Dahası Hobbes’a göre kişinin hayatta kalabilmesi için sürekli olarak güç arayışı içerisinde olması gerekmektedir. Bu anlamdaki güç anlayışını bir tarafın kazanırken diğer tarafın kaybettiği sıfır-toplam kavramı ile ifade etmektedir. Böylece güç kavramı da ayrılmaz bir şekilde şiddet ve çatışma ile ilişkili hale gelmektedir (Hobbes, 2016: xxiv).

Hannah Arendt, “On Violence” adlı klasik çalışmasında, “soldan sağa siyaset teorisyenleri arasında şiddetin gücün en gösterişli tezahüründen başka bir şey olmadığı yönünde bir fikir birliği olduğunu” ifade etmektedir (Arendt, 1970: 35). Bu güç anlayışında şiddeti yenmenin tek yolu da daha fazla şiddete başvurmaktır. Bununla birlikte Arendt’e göre güç:... *“asla bireyin mülkiyetinde değildir; bir gruba aittir ve grup bir arada kaldığı sürece varlığını*

sürdürmektedir”. Birisine “iktidarda” olduğu söylendiğinde aslında belirli sayıda insanın kendi adına hareket etmesi için o kişiyi yetkilendirildiği ifade edilmektedir (Arendt, 1970: 44).

Schell iki genel güç türü olduğunu söylemektedir. Desteğe dayalı gücü işbirlikçi güç, baskıya dayalı güce ise zorlayıcı güç olarak ifade etmektedir. Güç birbiriyle aynı fikirde olan insanlarla eylemden kaynaklandığında işbirlikçi olurken tehdit ve güç kullanımından kaynaklandığında ise zorlayıcıdır. Schell’e göre her iki güç de gerçektir, ikisi de olayları gerçekleştirir. Farklı oranlarda olsa da her iki güç türü de tüm siyasi durumlarda mevcuttur. Ancak birinin var olduğu ölçüde, diğeri ortadan kaldırılmaktadır. Başka bir ifadeyle işbirlikçi güç azaldığında zorlayıcı güç devreye girerek boşluğu doldurmakta veya bunun tam tersi durum oluşmaktadır (Schell, 2003: 227).

Kenneth E. Boulding “gücün üç yüzü” ifadesi ile gücü “tehdit gücü, ekonomik güç ve birleştirici güç” olmak üzere üç boyutta incelemiştir (Boulding, 2009: 10-11). Bunlardan birleştirici güç, bireylerin ve sosyal grupların mutabakata varılmış veya karşılıklı olarak faydalı amaç ve hedeflere ulaşmak için birlikle hareket etmelerini kapsamaktadır. Bu anlamda gücün zorlama ve şiddet fonksiyonu olmamakla birlikte güç, karşılıklı yardım ve birtakım amaçlar için kendilerini birbirlerine bağlama noktasındaki sadakatten gelmektedir (Sharp, 1980: 148). Starhawk (1987) bu tarz gücü geleneksel olarak ifade edilen “birisine-bir şeye karşı güçten - (power over) ziyade birlikte güç (power with) olarak ifade etmektedir. Geleneksel anlayış, gücü sosyal, ekonomik ve siyasal elit tasavvurunu temsil ederken, Starhawk’ın yaklaşımında ise güç bireylerin isteklerine odaklanan bir kanal olarak işlev kabiliyetidir. Bu tarz birleştirici bir güç anlayışı şiddet içermeyen eylem ve sivil direniş hareketlerinin temelini oluşturmaktadır. Bu hareketlerin ne ölçüde başarılı/etkili olduğu da buradaki güç anlayışında rıza unsurunun ne ölçüde sağlandığı ile doğru orantılı olmaktadır. Diğer bir ifade ile gücü elinde bulunduran yapı gücünü yönettiği kişilerin bu gücü meşru olarak görmesinden ve yönetilenlerin güç uygulama konusunda rızasını almış olmasından almaktadır.

Waging Nonviolent Conflict adlı kitabında Sharp, Arendt'e benzer bir güç görüşünü paylaşmış ve şöyle demiştir: “*Hükümdarların ve hiyerarşik sistemlerin gücü, ne kadar diktatör olursa olsun, doğrudan toplumun itaat ve işbirliğine bağlıdır*” (Sharp, 2005: 39). Dolayısıyla, iktidar kaynakları dışsal ise ne kadar despotik olursa olsun, herhangi bir hükümdarın ne kadar güce sahip olduğu, toplumun ona ne kadar güç vermeye istekli olduğuna bağlıdır (Sharp, 2005: 29). Böylece Sharp, sıfır toplamı güç anlayışından farklı olarak gücün değerlendirilmesine farklı bir yaklaşım getirmiştir. Sharp’ın güç tanımında gücün işbirliği yönüne vurgu olduğu kadar gücün rekabetçi yönüne de vurgu vardır. Sharp gücü “*farklı düşündüğü durumlarda dahi insanları belirli hedeflerin gerçekleştirilmesinde bir araya getirip birlikte hareket ettirebilme kapasitesi*” olarak tanımlamıştır (Sharp, 1980: 312). Gücü değerlendirirken bireyler veya sosyal gruplar arasında bir rekabet olabileceğini belirtmekle birlikte bu rekabetin belirli durumlarda birlikte hareket etmelerine engel olmayacağını ifade etmiştir (Sharp, 1994).

Evans ve Newnham (1998) tarafından güç, otorite ve etki ile ilişkilendirilmiştir. Gücün monolitik ve çoğulcu olabileceği belirtilmiştir. Her hükümet şiddet tekeli korumakta ve vatandaşları kurallarına uymaya zorlamaktadır. Öte yandan, çoğulcu bir güç, belirli bir sistem içindeki çeşitli aktörlerin uyuşması ve işbirliği yoluyla hükümete verilen bir tür desteği ifade etmektedir. Atack'ın (2012: 12) iddia ettiği gibi, bu tür güçler “*herhangi bir sosyal ve siyasi hiyerarşinin temelini oluşturan çeşitli sosyal gruplardan, bu rıza ve uyum ilişkisi yoluyla*” yayılmaktadır. Rıza gücü, şiddet içermeyen güç kullanarak rakibin gücünü kontrol etmek, savaşmak ve yok etmek için kullanılan bir teknik olarak görülen şiddet içermeyen mücadelenin merkezinde yer almaktadır (Sharp, 1973: 4).

“Gücün Rıza Teorisi” şiddet içermeyen eylem ve sivil direniş hareketlerinin farklı şekillerinin başarısının/etkililiğinin açıklanmasında temel referans noktasıdır. Bu güç teorisi daha önce de bahsedildiği gibi “Çoğulcu Güç Teorisi” olarak da adlandırılmaktadır. Şiddet içermeyen eylem taraftarlarından Tolstoy, Gandhi ve Sharp bu güç teorisinin önde gelen savunucularındandır. Bu teoriye göre yönetici elit kesim yönettiği topluluğun rızasına, bağlılığına ve itaatine bağlıdır.

Sharp çoğulcu güç yaklaşımı ile daha geleneksel olan siyasi güç yaklaşımını karşılaştırmalı bir analize tabi tutmuştur. Tekil (monolitik) güç olarak da ifade edilen geleneksel yaklaşımda gücün tekil kaynağına -hiyerarşik olarak örgütlenmiş sosyal ve siyasi kurumların yönetici elit kadrolarına- odaklanma durumu söz konusudur. Devlet gibi güçlü yapıyla karşılaşıldığında gücün kaynağının; yönetim sistemine hükmeden birkaç kişiden ve siyasi amaçlar için şiddet kullanma yeteneğine sahip kurumlar olduğu gibi bir yaklaşım ağırlık kazanmaktadır. Sharp’a göre ise bu yaklaşım doğru olmamakla birlikte güç daimi olarak toplumun birçok farklı katmanında doğmaktadır. Bu yüzden siyasi güç kırılabilir bir yapıya sahiptir. Gücün varlığı ve kuvveti gücün kaynağının değişkenliğine bağlıdır. Burada gücün kaynağından kasıt ise birçok farklı kurum ve kişilerin iş birliği yapmasıdır. Sharp’a göre, şiddet içermeyen eylem yöntemleri, rakibin kaynaklarını kaynağında azaltarak veya keserek çalışmaktadır. (Sharp, 1973: 69-70).

Sharp’a göre yöneticilerin sahip olduğu gücü kontrol edebilmek için öncelikle toplumun farklı grup ve kurumlarından sağlanan gücün kaynaklarının tanımlanması gerekmektedir. Bu spesifik kaynakları tanımlandırmak topluma şiddet içermeyen eylemler vasıtasıyla gücü kontrol etme imkanı vermektedir. Daha sonraki aşamada toplum gerektiğinde bu kaynakları kısıtlama veya kesme imkanına sahip olmaktadır. Sharp toplum içerisinde yönetici kesimin veya baskın grupların gücünün kaynağını altı kategoriye ayırmıştır. Bu altı kategori birbirinden farklı olmakla birlikte ortak özellikleri rızaya dayanmış olmalarıdır (Sharp, 2005: 30). Bunlar; 1) otorite 2) insan kaynakları 3) bilgi ve beceri 4) manevi faktörler 5) maddi kaynaklar ve 6) yaptırımlardır (Sharp, 2005: 29).

Otorite, halk arasında rejimin meşru olduğu ve ona itaat etmek gibi ahlaki bir yükümlülükleri olduğu inancının bulunmasını ifade etmektedir.

İnsan kaynakları, yöneticilere itaat eden, onlarla işbirliği yapan ve onlara destek veren kişi ve grupların sayısını ve önemini belirtmektedir.

Yetenek ve bilgi, rejimin bazı faaliyetleri yerine getirmek için işbirliği yapan kişi ve gruplar tarafından sağlanan her türlü enformasyon ve beceriyi içermektedir.

Psikolojik ve ideolojik faktörler, halkı yöneticilere itaat etmeye ve onlara destek vermeye yönelten psikolojik ve ideolojik unsurları ifade etmektedir. Örneğin milliyetçilik, vatanperverlik bu bağlamda önemli araçlar arasında yer almaktadır ve dini ve kültürel inançlar siyasi liderler tarafından insanların devlete bağlılıklarını artırmak için kullanabilmektedir.

Maddi kaynaklar, yöneticilerin malvarlıklarına, doğal kaynaklara, mali kaynaklara, ekonomik sisteme ve iletişim ve ulaştırma vasıtalarına erişim ve onları kontrol etme düzeyidir. Basit olarak düşünüldüğünde devletin işlevini yerine getirebilmesi için maddi ihtiyaçlarını sağlaması gerekmektedir. Uluslararası yardım ve krediler, vergiler, devlet hizmetlerinin satımı ve doğal kaynakların ihracı gibi gelirler devletin işlevini yerine getirebilmesi için sağladığı maddi kaynakların en önemlileridir. Nitekim vatandaşın vergi ödemeyi veya devletin sunduğu hizmetleri satın almayı reddetmek vasıtasıyla bu kaynakların bazılarında doğrudan etkiye sahip olma imkanı vardır.

Yaptırımlar, rejimin var olabilmesi ve politikalarını sürdürebilmesi için itaat etmeyen ve işbirliği yapmayanların boyun eğmelerini ve işbirliği yapmalarını sağlayacak cezaları içermektedir. Vatandaşlar grev yapmak, yasalara uymamak, veya herhangi bir konuda devletle işbirliğinden kaçınma gibi yöntemleri tercih ettiğinde devletin bu hareketlerin önüne geçebilmek için sert tedbirler uygulaması mümkün olmaktadır. Bu katı tedbirlerin uygulanmaması konusunda halkın şiddet içermeyen eylem yöntemleri kolluk kuvvetlerini ikna kabiliyetine sahip olabilmektedir. Bu sağlandığı takdirde devletin belirli bir halk kitlesini cezalandırma imkanı ortadan kalkmış olmaktadır.

Robert Helvey bu güç tipolojisini daha somut olarak “destek sütunları (*pillars of support*)” fikri ile desteklemiştir. Bu, altı sosyal güç kaynağının çeşitli kombinasyonlarını içeren belirli kurum ve kuruluşları ifade etmektedir. Örneğin bu kurumlar arasında belirli fabrikalar veya işletmeler (maddi kaynaklar, beceriler / bilgi, insan kaynakları dahil), üniversiteler (beceriler / bilgi, otorite / meşruiyet, ideoloji), öğrenci grupları (otorite / meşruiyet, insan kaynakları), gazeteler (beceriler / bilgi, ideoloji), emniyet müdürlükleri (yaptırımlar, otorite / meşruiyet, beceri / bilgi, materyal), askeriyeler (tipik olarak altı sosyal güç kaynağını, özellikle de yaptırımları içerir), vb. bulunmaktadır (Helvey, 2004: 9-14).

Güç kaymaları, bir çatışmanın birinci, ikinci ve üçüncü taraflarında (direniş grubu, baskı grubu ve dış gruplar) meydana gelen rıza, itaat ve işbirliği kalıplarının yeniden hizalanmasını takip etmektedir. Direnişteki şiddet ne kadar az olursa ya da baskıcı ve ezilenlerin şiddet kullanımı arasındaki eşitsizlik ne kadar fazla olursa, sosyal güç kaynaklarının direniş grubunun lehine kayma olasılığı (ancak garantisi yoktur) o kadar fazla olmaktadır (Sharp, 2005: 390).

Gene Sharp bunu şu şekilde ifade etmektedir;

“Şiddetsiz teknik bir dereceye kadar güç değişiklikleri üreterek çalışır. Rakip grupların her birinin hem göreceli gücü hem de mutlak

gücü sürekli ve hızlı değişikliklere tabidir [ve] eylemciler sürekli olarak kendi güçlerini ve destekçilerinin güçlerini artırmak için çabalar. Genellikle şikayetlerden etkilenen daha geniş gruptan da yardım ve aktif katılım arar ve elde ederler. Ayrıca, şiddet içermeyen mücadelenin doğası, eylemcilerin rakibin kampında ve üçüncü taraflar arasında bile önemli ölçüde destek kazanmalarını mümkün kılmaktadır. Bu potansiyel şiddetten çok daha büyüktür” (Sharp, 2010: 34-35).

Özellikle şiddet içermeyen göstericilere karşı, kaba baskı eylemleri bazen mağdur grubun daha birleşik ve kararlı olmasına, tarafsız ve üçüncü tarafların göstericilere daha yakın olmasına ve rejim yanlılarının rejime karşı bir tutum sergilemelerine neden olabilmektedir. Diğer taraftan, şiddet içeren direniş eylemleri, tarafsız veya üçüncü tarafların kayıtsız kalmasına ve hatta baskıyı desteklemesine ve baskı grubunun daha birleşik olmasına neden olarak direnişin sosyal güç kaynaklarını tehdit edebilmektedir. Bu güç dinamiği, ister direniş ister baskı olsun, şiddet eylemleri aktörün sosyal destek tabanlarını olumsuz etkilediğinde “geri tepme (*backfire*)” olarak adlandırılmaktadır (Martin, 2007). Geri tepme önemli bir faktör olabileceğinden eylemler ve rejimler rakibinin şiddetini vurgulamak, belgelemek, tanıtmak ve yaymak, hatta bazen karşı tarafı kışkırtmak için bu unsuru aktifleştirmeye çalışmaktadır (Sharp, 2005: 406).

Max Weber’in politik sosyolojisini temel alan Sharp (1973, 2010), politik gücün çoğulcu, kırılğan ve içsel olmadığını ileri sürmektedir. Bu değerlendirmeden hareketle siyasi gücün kaynağını devletin yapısının çok daha altında olan toplumun yapısında bulunduğunu ifade etmektedir. Sharp’a göre şiddet içermeyen eylem ve sivil direniş hareketlerinin başarısının sırrı da buradan gelmektedir. Yönetici elit sınıf yönetmiş olduğu topluluğun büyük bir çoğunluğunun rızasını ve itaatini kazanamadığı müddetçe devletin işlevini yerine getiremeyeceği ve yönetici elit kesimin yönetme yetkisine erişemeyeceğini ileri sürmektedir. Diğer bir ifade ile yönetenlerin ne kadar güce sahip olduğu toplumun yöneticinin kararlarını, politikaları uygulamak suretiyle yönetene ne kadar güç verdiği ile ölçülebilir.

Tolstoy toplumun rızasını, kabulünü dikkate alan yaklaşım için “kamuoyu” terimini kullanmıştır. Ayrıca “kamuoyu” ile “devlet gücünün” arasında karşılıklı dairesel bir ilişki olduğundan bahsetmiştir. Çünkü devlet kamuoyu oluşturmak, belirli bir konuda kamuoyunu artırmak için gerekli kapasiteye sahiptir ve böylece toplum içerisinde kendi pozisyonunu sağlamlaştırmak istemektedir. Buna rağmen kamuoyu değişkenlik gösterebileceği için son kertede devlet gücünün temel kaynağı da kamuoyudur. Tolstoy rıza ve itaati yapısal olarak değil, bireysel ve davranışsal olarak değerlendirmektedir. Tolstoy sosyal değişimin kişilerin tutum ve davranışlarını değiştirmesi vasıtasıyla bireysel düzeyde başladığını söylemektedir. Tolstoy’a göre devlet ancak yönettiğini kişilerin rızasını kazandığı takdirde hayatta kalabilecektir (Atack, 2012: 107).

Siviller, desteklerini geri çekerek, işbirliği yapmayı reddederek ve birden fazla şiddet içermeyen yöntemlerin kullanılmasına bağlı kalarak çoğulcu gücü etkin bir şekilde

kullanabilir. Bu nedenle, hükümetlerin yönetme meşruiyetini veya yetkisini zayıflatabilir. Otokratlar en çok iktidarı tutma yetenekleriyle ilgileniyor olsa da (Tullock, 1987; Wintrobe, 1998), iktidarı sürdürmek için baskıya veya sindirmeye çok fazla güvenmenin yönetimleri daha savunmasız hale getirdiğinin farkındadır (Wintrobe, 1998). Zira diktatörün ikilemi, herhangi bir hükümdarın, halk arasında veya onu iktidardan indirme gücüne sahip daha küçük gruplar arasında ne kadar desteğe sahip olduğunu bilmesi hususunda karşılaştığı sorundur. Baskı, diktatörün özneleri üzerinde korku doğurur ve bu korku, vatandaşların diktatörün politikalarına ilişkin hoşnutsuzluğu belirtme konusunda bir isteksizlik meydana getirir. Bu korku, sırasıyla diktatörün korkusunu doğurur. Diktatör halkın politikaları hakkında ne düşündüğünü bilmediğinden ne planladıklarını bilmesinin bir yolu yoktur. Yani baskı aygıtı ne kadar muhalefet ve eleştiriyi boğarsa, toplum arasında ne kadar desteğe sahip olduğunu o kadar az bilir (Wintrobe, 2007).

Sivil direnişin başarısı için kritik olan, yöneticilerin acımasız baskısına ve provokasyonlarına rağmen meydan okuyanların şiddetsizliğe bağlı kalmasıdır (Schock, 2005; Sharp, 1973, 2010). Rejimlerin şiddetli misilleme karşısında eylemcilerin şiddete başvurmamaları ve şiddetten kaçınma, rakiplerin güvenilirliğini önemli ölçüde artırırken rejimlerin otoritesini gayri meşrulaştırmaktadır (Shock, 2005: 49-50).

Rıza unsurunun geri çekilmesi topyekün seferberlik ve sivil direniş hareketlerinin şiddet içermeyen farklı şekilleriyle mümkün olmaktadır. Sharp şiddet içermeyen bu yöntemleri üç kategoriye ayırmıştır. Bunlar protesto (protest), işbirliğinden kaçınma (non-cooperation) ve şiddet içermeyen müdahale (nonviolent intervention) dir. Hem ilkesel hem de pragmatik şiddet içermeyen eylem taraftarları rıza-çoğulcu güç anlayışı temelinde bu eylemlerin verimli olduğu konusunda fikirbirliği içerisinde.

1.5. Taktikler

Silahlı mücadelenin aksine şiddet içermeyen eylemler modern silahları kullanmadan hükümetlerin otoritesine karşı organize olmuş halk direnişlerine vurgu yapmaktadır. Geleneksel siyasi hareketlerin aksine şiddet içermeyen faaliyetlerde seçim propagandası ve lobicilik gibi hakim hareketlerin dışında farklı taktikler tercih edilmektedir. Bu taktikler grev, boykot, toplu gösteri, vergi ödeme reddi, hükümet otoritesini simgeleyen sembollerin tahrip edilmesi, resmi emirlere uymayı reddetme (Sokağa çıkma yasağı gibi) gibi faaliyetleri içermektedir. Kamusal meydanları işgal etmek kitlesel bir sivil direnişin ayırt edici özelliği olmasına rağmen, sivil direniş yöntemlerinin repertuarı çok daha büyüktür ve çok çeşitli sosyal ve politik faaliyetleri kapsamaktadır.

1973 yılında Sharp, sivil direniş hareketlerinin uyguladığı çeşitli eylemler hakkında bir düşünce tarzı sunmuştur. Buna göre yöntemler, zaman içinde sosyal, ekonomik veya politik ilişkileri değiştirebilen politik silahlar veya şiddet içermeyen muhalefet teknikleridir (Sharp, 1973: 113). Eyleme katılanların ihtiyaç duyduğu fedakarlık derecesine ve kamu düzenini bozma riskine göre değişmektedir. Protesto ve ikna yöntemlerinden işbirliği yapmamaya ve şiddetsiz müdahalelere kadar artabilir (Sharp, 1973: 501). Dolayısıyla, müdahale yöntemleri “daha doğrudan ve acil bir meydan okuma” oluşturmaktadır (Sharp, 1973: 357).

Sharp, yüzlerce farklı sivil direniş yöntemini derleyerek ve belgeleyerek siyasi eylemde bulunmaya kararlı hareketler veya gruplar için mevcut olan çok çeşitli seçenekleri göstermiştir (Sharp, 1973, 2010). Tekniğin doğasına bağlı olarak şiddet içermeyen eylem metotlarını “işbirliğine yanaşmama (non-cooperation), şiddet içermeyen protesto ve ikna (nonviolent protest and persuasion), 3) şiddet içermeyen müdahale (nonviolent intervention)” olmak üzere üç kategori içerisinde incelemiş ve 198 farklı yöntem türünü tanımlamıştır.

İkna edici protesto yöntemleri genellikle uygulanacak ilk yöntemlerdir. Çoğu hareketin başlangıç aşamasını oluşturmaktadır ve bu kapsamdaki birçok hareket yıkıcı bir seviyeye ulaşmamaktadır. *İşbirliği yapmama ve doğrudan müdahale* kapsamındaki eylemler ise genellikle daha ileri seviyedeki hareketleri göstermekte, kademeli olarak riskleri yükseltmekte ve rakipleri imtiyaz veya baskı ile yanıt vermeye teşvik etmektedir. Sharp'ın özetlediği gibi “bazı yöntemler temelde sembolik eylemleri, bazıları ise belirli türdeki işbirliklerinin geri çekilmesini içermektedir. Diğer eylemler ise büyük ölçüde doğrudan bir çatışma durumuna müdahale anlamına gelmektedir” (Sharp, 2005: 19).

Protesto ve ikna yöntemleri esas olarak semboliktir. Bunlar haksız durumları açığa vuran ve itiraz edilen çatışma meseleleri hakkında bilgi yayma araçlarıdır. Bu araçlar elitleri ve vatandaşları değişime ihtiyaç duymaya ikna etmeyi amaçlamaktadır (Helvey, 2004: 36). Sonuç olarak bu yöntemler sivillerin kayıtsızlık, boyun eğme ve korkunun üstesinden gelmelerine yardımcı olmak ve bir seferberlik mekanizmasını ve dayanışmayı teşvik etmek için bir araç haline gelmektedir (Schock, 2005: 51). Doğrudan başarıya götürmekten ziyade bu yöntemlerin katılımcı sayısını artırma olasılığı daha yüksek olduğu ifade edilmektedir (Helvey, 2004: 35).

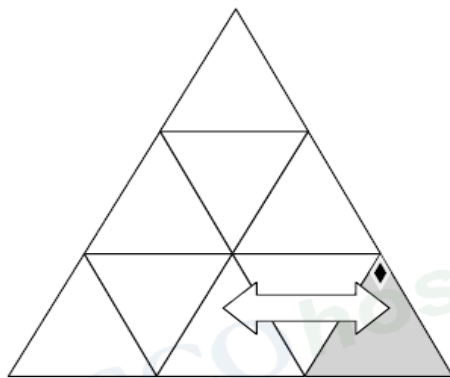
İşbirliğine yanaşmama kategorisi bu üç kategori içerisinde en fazla metoda sahip olan kategoridir. Yönetici rejime karşı rızanın ve bağlılığın aktif bir şekilde boykotlar, grevler ve diğer sivil itaatsizlik örnekleri vasıtasıyla geri çekilmesini içermektedir. Helvey’e göre (2004: 36), işbirliği yapmama yöntemleri “şiddet içermeyen yöntemlerin en güçlü kategorisidir”, çünkü rejimlerin gücünü, yani otoriteleri, meşruiyetlerini, insan kaynaklarını ve teknik bilgilerini zayıflatmaktadır (Helvey, 2004; Schock, 2005; Sharp, 1973, 2010). Bununla birlikte, her bir işbirliği yapmama yönteminin kısa vadeli başarı ve uzun vadeli sonuçlar üzerinde de farklı etkileri vardır. Buna göre, genel bir grev, tek partili rejimlerin çöküşünde çok etkili gibi görünebilir, ancak rejimlerin demokratikleşmesinin bir sonucu değildir (Teorell, 2011). Bunun doğası gereği genel grevlerin kısa ömürlü olma eğiliminden kaynaklandığı ifade edilebilir.

Sharp iş birliğine yanaşmama kategorisi içerisinde yer alan yöntemleri en önemli ve en yaygın olarak kullanılan yöntemler olarak kabul etmektedir. Bunun temel nedeni ise bu yöntemler vasıtasıyla mevcut baskın grubun gücünün kaynaklarına etki edebilmenin mümkün olmasıdır. Sharp ayrıca işbirliğine yanaşmama kategorisi içerisinde yer alan eylemlerde eylemlerin başarısı ile bu eylemlere ne ölçüde katılım sağlandığı arasında doğrudan bir ilişki kurmaktadır. Diğer bir ifade ile bu eylemlere ne kadar kişi katılırsa eylemler o ölçüde etkili olmaktadır. Ayrıca eylem içerisinde yer alan aktivistlerin farklı

sosyoekonomik ve kültürel gruplardan oluşması da eylemlerin başarısına etki etmektedir. Bu açıdan geniş çaplı hareketler en iyi sosyal gruplar ve kurumlar vasıtasıyla organize olabilmektedir. Sharp bunu “loci of power” olarak yani gücün mevcut olduğu yer olarak ifade etmektedir (Sharp, 1990: 7). Bu gücün olduğu yer sivil toplum organizasyonları ve sosyal hareketlerdir. Bu nedenle gücün aktörler arasındaki ilişkiyi anlayabilmek için gücün davranışsal değil yapısal analizinin de yapılması gerekmektedir.

Aşağıdaki piramit, en üst düzeyde (tek üçgen) hükümet veya toplumun yönetici seçkinleri ile birlikte bir toplumdaki hiyerarşik yapıları temsil eder. Orta seviye (üç üçgen) ordu, polis ve memurlar dahil olmak üzere devletin yönetim mekanizmalarını veya Sharp'ın bir hükümetin "destek sütunları" olarak bahsettiği durumu temsil eder. En alt düzey, nüfusun büyük çoğunluğunu oluşturan farklı sosyal gruplar biçiminde yönetilenleri (beş üçgen) temsil eder. Piramit içerisinde aşağı, yukarı ve yatay durumda konumlanabilecek oklar, üç tür gücü ve bir toplum içinde aktıkları yönleri temsil eder. Okun yönünün aşağıya bakacak şekilde konumlanması durumunda güç bir toplumdaki hükümetten veya yönetici elitten aşağı doğru akar. Bu güç, tahakküm ve kontrolü temsil eder ve devletin yönetim mekanizmaları aracılığıyla sosyal piramidin altındaki sosyal gruplara karşı kullanılır. Yatay oklar, sosyal gruplar veya bireyler üzerinde uzlaşılan hedeflere ulaşmak için işbirliği yaptıklarında ortaya çıkan gücü temsil eder. Son olarak, yukarı doğru işaret edebilecek oklar, “gücün rıza teorisine” uygun olarak hem elitleri hem de devletin ara kurumlarını iktidarda tutmada ikincil sosyal grupların rızasının, uyumunun ve itaatının gücünü temsil eder. Birlikte ele alındığında, bu üç güç biçimi, bir toplumdaki güç kaynakları veya türlerinin çoğulcu bir anlayışını temsil eder (Atack, 2012: 111-112). Söz konusu piramitte “şikayetçi olan sınıfın” toplum içerisinde sosyal ve siyasi hiyerarşinin temelini oluşturan sosyal gruplara ait gruplardan biri olabileceğini göstermektedir. Bu grup sosyal kimlikleri (ırk, cinsiyet, etnisite, dil, din), ekonomik statüleri gibi sebeplerle ötekileştirilebilmektedir. Şekildeki karşılıklı ok toplum içerisinde şikayet eden grubun sivil direniş veya şiddet içermeyen eyleme dahil olabilmek için diğer sosyal gruplarla ittifak oluşturabileceğini göstermektedir. Direniş grubu olarak ifade edilen ise bu sosyal grupların mobilizasyonunu, gruplar arasındaki etkileşimi-ittifakı sağlayan daha küçük aktivistleri içinde barındıran grubu ifade etmektedir.

Şekil 1. Şikayet Eden Grup ve Direnen Grup

Kaynak: Atack (2012: 118)

Şiddet içermeyen müdahale metotları ise işbirliğine yanaşmama faaliyetlerinden daha ileriye giderek sistemin ve politikaların normal işleyişine kasıtlı bir şekilde müdahale etmek suretiyle bu işleyişi akamete uğratma amacını gütmektedir. Alternatif sosyal, ekonomik kurumlar oluşturmak, paralel hükümet oluşturmak, şiddet içermeyecek şekilde kurumları veya yerleri işgal etmek bu kategori içerisinde yer almaktadır.

1.6. Siyasi Değişim Mekanizması

Elitler ve rakipler arasındaki ilişkiler eylemler sonrası öngörülemez olsa da (McAdam, 1996), rejimin artan baskıcı eylemlerine rağmen aktivistlerin şiddetsiz direnişi sürdürmeye devam etmeleri, eylem sonrası yörüngeleri etkileyebilmektedir (Schock, 2005; Teorell, 2010). Sharp şiddet içermeyen siyasi bir eylemin siyasi etkinliğini, verimliliğini açıklamak için 1-) dönüştürme (conversion) 2) uyuşma (accomodation) 3) şiddetsiz zorlama (coersion) 4) dağılma (disintegration) olmak üzere dört siyasi değişim mekanizması tanımlamıştır (Sharp, 2010: 30-32) .

1.6.1. Dönüştürme (Conversion)

Dönüşüm esas olarak, rakibin görüş değişikliği olduğunda gerçekleşmektedir ve şiddet içermeyen grubun eylem nedeninin adil olduğu konusunda ikna sürecinin yürütülmesine vurgu yapmaktadır. Dönüşüm yoluyla, bir zamanlar “sıfır toplam çatışma” gibi görünen bir çatışma “kazan-kazan” durumuna dönüştürülebilmektedir.

Dönüşüm mekanizması, rakibin içe doğru bir inanç değişikliğine sahip olması ve rakiplerin bakış açısını benimsemesi ile oluşmaktadır. Her iki tarafın (baskıcı ve ezilenler) “birbirlerini insan olarak” görmelerini gerektirmektedir (Schock, 2005: 41). Dönüşüm, özellikle iktidar elitleri arasında (Sharp, 1973: 707-733), etnik çizgiler boyunca yüksek oranda kutuplaşmış topluluklarda (Svensson ve Lindgren, 2011) veya karşıt taraflar arasında iletişim eksikliği bulunan topluluklarda nadiren gerçekleşmektedir (Martin ve Varney, 2003).

Rejim muhalifleri, rejim taraftarları arasında dönüşümün gerçekleşme olasılığını iki şekilde etkileyebilir. İlk olarak, rejimin görüşlerini eylemin demokratik yanlısı çabalarıyla zıtlastıran bilginin yayılması veya dağıtılması adaletsizlikleri açığa çıkarabilir ve rejimden taraftarlarından aktivistlere destek sağlayabilir. İkinci olarak aktivistler genellikle rejim taraftarlarını ve sivillerin nedenlerini benimsemeleri için stratejik bir araç olarak entelektüel tartışmalar, konuşmalar, skeçler, hiciv, mizah ve broşürler gibi çeşitli iletişim yollarını kullanabilir (Sharp, 1973: 2010). Buna rağmen rasyonel argümanlara dayanan otoriter rejimlerde dönüşüm sürecinin gerçekleşmesi pek olası değildir. Bu anlamda Lakey’e göre (1973: 102) propaganda kelimesi yeterli olmamakta ve verilmek istenen mesaj eylem vasıtasıyla yayılmalıdır. Eylem ve karşı eylem sürecinde insanlar otoriter rejimin var olan düzenin gaddarlığını görebilmektedir.

Şiddet içermeyen mücadelenin ilkesel taraftarlarından olan Gandi ve King dönüştürme aşamasında kendi durumlarının haklılığı konusunda karşı tarafı ikna etme konusu üzerine özel önem atfetmektedir. Sharp ise pragmatik şiddet içermeyen eylem taraftarı olarak dönüştürme durumun bir değişim mekanizması olduğu konusunda şüpheli davranmaktadır.

Bu farklılık daha öncede ifade ettiğimiz eylem süreçlerine felsefi bakışlarındaki ayırmadan kaynaklanmaktadır. İlkesel şiddet içermeyen eylem taraftarı olan Gandi'nin felsefesinde şiddet içermeyen eylem sürecinde rakip tarafın davranışlarıyla birlikte kalbini ve düşüncelerini değiştirme isteği var iken Sharp karşı tarafın sadece davranışlarının değişmesini yeterli görmektedir.

1.6.2. Uyuşma (Accomodation)

Uyuşma rejimin muhalif hareketlere taviz vermesini ifade etmektedir. Meydan okuyucunun itirazlarını artık görmezden gelemedikleri veya baskı kullanımının etkisiz veya uygunsuz görünebileceği bir yatıştırma hareketidir (Schock, 2005: 41). Yöneticiler, ekonomik kayıpları en aza indirmek ve şiddet içermeyen muhaliflerin sıkıntılarını ortadan kaldırmak için bazı talepleri yerine getirmektedir. Bununla birlikte yönetici, rakiplerin eylemlerinin adil olduğu düşüncesini paylaşmamakta ve aynı zamanda onların görüşlerini kabul etme gereğini de hissetmemektedir (Sharp, 1973). İktidar elitleri muhalefete verilen tavizlerin güçlerini zayıflatma ihtimalinin düşük olduğunu düşünse de uyuşma gerçekte rejimin kontrolünün gevşediğinin ve protestocuların güçlendiğinin bir göstergesidir (Helvey, 2004: 28). Rejim muhaliflerinin siyasi değişimler için talep ettikleri isteklere verilen tavizler sivilin sivil haklarını ve özgürlüklerini artırmaya eğilimli olduğundan demokrasiye doğru net bir geçiş gerçekleşmesi muhtemeldir. Dolayısıyla, uyuşma mekanizması rejimlerin bir dönemdeki değişikliklerin nedenlerinin rejimleri nihayetinde demokrasinin kurulmasına doğru itebileceğini açıklayabilmektedir (Slusher, 2019: 62).

1.6.3. Şiddetsiz Zorlama (Coersion)

Şiddetsiz zorlama şiddet içermeyen eylemlerin rejimlerin güç kaynaklarına erişimini ciddi şekilde sınırlaması nedeniyle en olası değişim mekanizmasıdır; böylece rejimlerin meşruiyetini veya yönetme yetkisini ortadan kaldırmaktadır. Yöneticilerin muhalefeti bastırmaya devam etme arzusunun belirli bir noktaya ulaştığı durumlarda liderler tüm kontrolü kaybetmekte, bürokrasi emirleri kabul etmeyi reddetmekte ve bunun sonucunda da rejim çökmektedir (Sharp, 1973; 2010). Rejimler yukarıda belirtilen hususlardan herhangi birine geldiğinde artık iradelerini ve politikalarını başkalarına dayatamamaktadır. Böylece sürekli tehditler, rejimle ve ordu arasındaki bölünmeler ve muhaliflerin kitlesel seferberliği ile karşı karşıya kalan rejimin üç yoldan biriyle yanıt vermesi muhtemel olmaktadır. İlk olarak, rejim lideri değiştirebilir; böylece otokratik rejim hüküm sürmeye devam eder. İkinci olası sonuç, başka bir rakip grubun boşluğu yeni bir otokrasi ile doldurması olabilir. Üçüncüsü, görevdeki lider kenara çekilir ve Celestino ve Gelditsch'in (2013) iddia ettiği gibi demokratik olarak seçilmiş bir hükümete geçmesi muhtemel rekabetçi seçimlere izin verir. Hükümdarların kenara çekilmesini gerektiren zorlayıcı talepler, eylem sonrası dikkatli bir stratejik planlama, örgütsel güç ve rejim taleplerini kabul etmeye zorlayan yeterli gücün başarılı bir şekilde seferber edilmesini gerektirir. Tersine, muhaliflerin zorlayıcı taleplerini erken sunmaları veya zorlamaları halinde başarısız olmaları ve güvenilirliklerini kaybetmeleri muhtemeldir (Helvey, 2004; Sharp, 1973; 2010).

1.6.4. Dağılma (Disintegration)

Dağılma, rejimin veya grubun tamamen parçalanmasına yol açan aşırı bir zorlama biçimidir (Sharp, 2005: 419). Bu nedenle, bu güç kaynaklarını sağlayarak rakiplerin “destek sütunlarına” dikkat edilmelidir. Destek sütunları, güç kapasitesini korumak ve genişletmek için gereken güç kaynaklarını bir rejime tedarik eden kurum ve sektörleri ifade etmektedir (Sharp, 2005: 451). Sharp’a göre bu sütunlar belirlendikten sonra önemli nokta “gücü en zayıf destek sütunlarına karşı yoğunlaştırarak rakibin savunmasız güç kaynaklarını hedef almaktır (Sharp, 2005: 483).

Elitler ve meydan okuyanlar arasındaki ilişkiler önceden kestirilemez olsa da (McAdam, 1996), bir rejimin artan baskıcı eylemlerine rağmen şiddetsiz direnişi sürdürmek için aktivistlerin sürekli dayanıklılığı rejimin parçalanmasına yol açabilmektedir. Ayrışma, şiddet içermeyen muhaliflerin yoğun çabalarının bir sonucu olarak rejimin tamamen çökmesi ile ortaya çıkmaktadır. Siyasi değişim hem aşağıdan hem de yukarıdan gelmektedir. Bu bağlamda bürokrasi liderliğe itaat etmez, güvenlik güçleri rejimden ayrışır, çok sayıda destekçi, rejimi iktidarından mahrum eder. Ancak, mevcut rejimin dağılması mutlaka demokratikleşmeyle sonuçlanmaz, yeni bir otokrasiye de geçilebilmektedir (Celestino ve Gleditsch, 2013). Celestino ve Gleditsch’in (2013) araştırmalarında ifade ettikleri gibi otokratik rejimlerin yeni bir otokrasiye geçiş olasılığı daha yüksektir. Rejim liderleri istifa ettiklerinde, doldurulması gereken bir boşluk bırakmaktadır. Bu nedenle rakipler, elitlerin veya diğer otoriter yöneticilerin mevcut rejimin kaldırılmasıyla yaratılan boşluğu doldurmasını önlemek için önlemler almalı ve taktikler geliştirmelidir (Helvey, 2004; Sharp, 1973, 2010).

Boulding’in terminolojisinde uyuşma ve şiddetsiz zorlama tehdit gücünün kullanılmasını içermektedir. Uyuşma, çatışan gruplar arasında keskin bir güç asimetrisinin olduğu duruma bağlıdır. Bu yüzden müzakere ile çözüm tüm taraflar için en iyi seçenek olarak gözükmektedir (Atack, 2012: 122). Zorlama ise şiddet içeren yöntem şeklini alabilme ihtimali olmasına karşın Sharp bunun ilk iki mekanizmanın (uyuşma ve dönüştürme) başarısız olma ihtimalinde bile zaruri olmadığını belirtmektedir. Şiddet içermeyen zorlama karşı tarafa fiziki veya psikolojik olarak zarar vermeden şiddetsiz güç uygulama anlamına gelmektedir. Şiddet içermeyen eylemin üç kategorisini oluşturan Protesto-ikna, işbirliğine yanaşmama ve şiddet içermeyen müdahale farklı derecelerde karşı tarafın istemediği bir talebi yapma konusunda baskı uygulama süreçlerini içermektedir (Atack, 2012: 122).

Sharp için önemli noktalardan birisi şiddet içermeyen sert veya zorlayıcı gücün, gücün rıza teorisi kapsamında uygulanmasıdır. Bu yumuşak güce, iknaya veya muhalif tarafın düşüncelerinin dönüştürülmesine bağlı değildir. Sharp’ın bu mekanizmada kullandığı analiz, Sharp’a baskıcı, şiddete başvuran karşı tarafa şiddet içermeyen siyasi eylemlerin siyasi değişim sürecinde verimli olduğu konusunu açıklama imkanı vermektedir. Sharp bu durumu “politik ju-jitsu” olarak açıklamaktadır (Sharp, 2005: 47).

Bu süreçte disiplinli şiddet içermeyen direnişçilere karşı uygulanan acımasız baskı rakibi kuvvetlendirmeyeceği ve direnişçileri zayıflatmayacağı gibi tam tersi söz konusudur.

Üçüncü taraflar düşüncelerini ve eylemlerini direnişçilerinin lehine değiştirebilir.

Sharp'ın bu ifadelerinden hareketle hak talebinde bulunan şiddet içermeyen eylem taraftarlarına karşı şiddet kullanımına başvurulması şiddet içermeyen eylem taraftarlarına toplumun farklı kesimlerinden hatta uluslararası anlamda desteği artırabilecek iken şiddet uygulama tercihinin başvuran otoritenin desteğinin azalması ve nihayetinde rıza unsurunun yitirilmesi sebebiyle meşruluğunun kaybedilmesine sebep olacaktır.

1.7. Eleştiriler

Gücün rıza teorisine getirilen eleştiriler bu teorinin analitik doğruluğuna, açıklama ölçüsüne, şiddet içermeyen eylemlere katkısının ne olduğu üzerine yoğunlaşmaktadır. Eleştiriler bahsi geçen güç ilişkilerini anlamlandırmada ve açıklamada dış etkilerin, materyal kapasitenin ve sosyal ve siyasi yapıların rolü üzerine üç bileşene odaklanmaktadır (Atack, 2012: 132).

Robert Burrowes, rıza teorisinin ilk eleştirisi olarak elitlerin her zaman yönetilenlerin rızasına bağlı olmadığını söylemektedir. Kimi zaman elit kesim diğer elit kesimin rızasına da bağlı olabilmektedir. Burrowes bunu Burma'daki askeri rejimin diğer devletlerin desteğine olan bağımlılığını örnek göstererek açıklamaktadır (Burrowes, 1996: 88). Burma'daki askeri rejimin, destek açısından Burma halkına değil, diğer devlet veya kurumsal elitlere bağlı olduğunu söylemektedir. Benzer şekilde Doğu Timor'un bağımsızlığının kazanılmasında da uluslararası anlamdaki desteğin önemine vurgu yapılmaktadır (Atack, 2012: 132). Böylece gücün rıza teorisinin belirli bir rejimin hayatta kalması konusunda dış etkilerin önemini göz ardı edebildiği ifade edilmektedir.

Bazı örneklerde ise elit kesimin veya işgalci güçlerin halkı yönetmekten ziyade mevcut toprak parçasını veya o bölgenin kaynaklarını kontrol etme isteği olduğu görülmektedir. Örneğin Rigby'e göre İsrail işgal ettiği topraklardaki halkın rızasını talep etmekten ziyade o toprakları yönetmeyi, işgal etmeyi istemektedir (Rigby, 1991: 196). Benzer şekilde Howard Clark bu durumu Kosova'nın bağımsızlık sürecinde Miloseviç'in tutumuna vurgu yaparak anlamlandırmıştır.

“Kosovalı Arnavutların Miloseviç'i bastırma konusunda ümitleri azdı: Miloseviç onlara bağımlı olmaktan çok uzak bir şekilde, onların bu toprakları terk etmesini istiyordu..... Bu durum sivil direniş için büyük bir zayıflıktı (Clark, 2009a: 290) .

Özetle Miloseviç aynı şekilde Kosova halkını yönetmek, kontrol etmekten ziyade Kosova topraklarını kontrol etmek istemiştir. Miloseviç bu halkın rızasını ve itaatini aramamakla birlikte bu halkın bu topraklardan temizlenmesi için uğraşmıştır. Bu şartlar altında daha önce bu teoride ifade edilen işbirliğinin ve itaatin geri çekilmesi durumu bir anlam ifade etmemektedir.

Gücün rıza teorisine yönelik ikinci eleştiri teorinin indirgemeci olduğu yönündedir. Her ne kadar rıza ve itaat gücün önemli kaynakları olarak kabul edilse de gücün geleneksel formlarından materyal kapasiteye bağlı olan katı ve zorlayıcı yönün göz ardı edildiği

söylenbilir. Buna göre güç kaynağı olarak rıza veya uyumun önemi kabul edilmekle birlikte materyal kapasitesine veya materyal kaynaklarına erişim temelinde daha geleneksel sert veya zorlayıcı güç biçimlerinin önemini dikkate alınması gerektiği vurgulanmaktadır. Rıza teorisinin önemini tanımlamanın ve kabul etmenin gücün karşıt biçimlerinin ortadan kaldırılması anlamına gelmediği ifade edilmektedir. Sonuç olarak "sert güç" veya maddi kapasite ve baskının, "yumuşak güç"e ya da rızaya indirgenemeyeceği belirtilmekte ve ikisinin siyaset ve toplum alanlarında rekabet halinde olduğu söylenmektedir (Atack, 2012: 33-34).

Üçüncü eleştiri ise bu rıza teorisinin sosyal, siyasi ve ekonomik yapıdan bağımsız olduğu varsayımıyla insanların seçim yapma ve etkinliğine yöneliktir. Buradaki temel vurgu bu teorisinin yapısal sınırların insanların seçimlerini kısıtlaması konusundaki problemi göz ardı ettiğidir. Buna göre bireysel bir konu olarak rıza üretimi, yapıların veya sistemlerin bireysel karar verme kapasitesini sınırlama yollarını gözden geçirmektedir (Burrowes, 1996: 90). Kate McGuinness (1993) de bu açıdan gücün rıza teorisine ilişkin eleştirisini toplumsal cinsiyet perspektifinden yaparak toplumdaki ataerkil yapıyı bireysel ve toplumsal seçimin yapılmasında yapısal bir sorun olarak görmektedir. Buna ek olarak marksist perspektiften kapitalizm, anarşist perspektiften ise “devlet” bir yapısal problem olarak görülmektedir (Atack, 2012: 134).

Son dönemlerdeki yayınlarda şiddetsizlik ve şiddet içermeyen eylemlere yönelik ciddi eleştiriler getirilmiştir. Bu eleştirilerin önemli bir kısmı Peter Gelderloos ve Ward Churchill tarafından yapılmıştır. Bu bağlamda yazarların sırasıyla “*How Nonviolence Protects the State (2007)*” ve “*Pacifism as Pathology (1998)*” ön plana çıkmaktadır. Peter Gelderloos şiddet içermeyen eylemlerin etkisiz, ırkçı, devletçi, ataerkil olduğunu söylemektedir. Ayrıca taktik ve strateji açısından eksik ve sonucu itibarıyla de yanıltıcı olduğunu belirtmektedir. Buna göre Galderloos, şiddet içermeyen eylemleri pasifizmle ilişkilendirerek pasifist taktiklerin tek başına pasifistlerin iddia ettikleri kadar yaygın olmadığına, eylemlerde beyaz ve orta sınıfın ayrıcalıklı olduğuna, şiddetsizliğin devletin tekeli ile ilişkilendirildiğine, ataerkilliğe karşı savaşımadığına, taktik ve stratejilerin karıştırılabilir ve birleştirilebilir olduğuna, nihayetinde ise pasifist zaferlerin devlet ya da sadece toplumun bir kısmı için zafer anlamı taşıdığına vurgu yapmaktadır (Galderloos, 2007: 5).

Şiddet içermeyen eylemlere getirilen diğer bir eleştiri eylemlerin geniş çaplı sosyal değişimin sağlanmasında yetersiz olduğudur. Her iki yazar da ne Amerika Birleşik Devletleri’nde Martin Luther King önderliğinde vatandaşlık haklarının elde edilmesi yönündeki hareketlerin ne de Gandi’nin hareketinin sosyal yapıyı tam manasıyla değiştirmedeğini savunmaktadır. Gelderloos her ne kadar Hindistan Büyük Britanya’dan bağımsızlığını kazanmış olsa da akabinde eski sömürgeci sistemin yeni-sömürgeci sisteme dönüştüğünü iddia etmektedir. Aynı şekilde Amerikan Sivil Haklar Hareketi her ne kadar yasal olarak ırkçılığa son vermişse de kurumsal ırkçılığın fiili olarak devam ettiğini beyaz olmayan vatandaşların ortalama gelirde daha düşük gelire sahip olduklarını, sağlık hizmetlerine erişim ve ortalama barınma imkanlarının elde etme konusunda beyaz olmayan

vatandaşların dezavantajlı durumunun devam ettiğini ifade etmiştir (Gelderloos, 2007: 10-11).

Churchill ve Gelderloos'un diğer bir eleştirisi şiddet içermeyen eylemlerin gerçekte nadiren tamamen şiddet içermediğidir. Eyleme katılan kişiler periyodik olarak şiddete bulaşabilmektedir. Her iki yazarın perspektifinde şiddet içermeyen mücadelenin başarısı periyodik olarak gerçekleştirilen isyan ve "Siyah Güç (Black Power)" gruplarının şiddet kullanım tehditlerinden geçmektedir (Gelderloos, 2007: 7). Bu durum da şiddet içermeyen eylemlerin genel felsefisiyle uyuşmaması sebebiyle meşruluğunun sorgulanmasına yol açmaktadır.

Şiddet içermeyen eylemlere yönelik başka bir eleştiri şiddet içermeyen eylemlerin doğası gereği emperyalistik olduğudur. Carter (2012: 167) silahsız direnişi teşvik eden kuruluşların ABD hükümeti için veya daha genel olarak Batı adına hareket ettiğine ve bu çabaların Batı emperyalizmini daha da genişletmek ve yerli muhalefet hareketleri üzerinde kontrol uygulanmak üzere tasarlandığına dair bir inanç olduğunu belirtmektedir. Gelderloos ve Churchill de bu eylem tipinin ayrıcalıklı emperyalist bazı ülkelerin çıkarları doğrultusunda eylem sürecini yönettiği bir araç olduğunu söylemektedir. Bu hususta Gelderloos eski komünist bölgeleri olan Sırbistan, Gürcistan ve Ukrayna'da yaşanmış olan isyanların ABD tarafından planlandığını ve finanse edildiğini ifade etmektedir. Howard Clark (2009b) bu eleştirileri temelsiz olarak değerlendirmesine rağmen şiddet içermeyen eylemlerin pragmatik nedenlerle seçilmesi halinde, bazı gruplar tarafından toplumu eşitlikçi, şiddetsiz ve demokratik çizgilere dönüştürmek yerine daha fazla adaletsizlik yaratmak için kullanılabileceğini kabul etmiştir (Clark, 2009b: 195-197; Dudouet, 2011: 258).

Bir diğer eleştiri şiddet içermeyen eylemlerin devletin şiddeti kullanma konusunda tekel olma durumuna katkı sağladığıdır. Burada güç kullanımını tekelinde bulunduran devletin bu gücü sayesinde mücadeleleri hep kazanacağı varsayımında bulunmaktadır. Bu kapsamda Gelderloss şiddet içermeyen eylemlerin pasifliği yücelttiğini ifade etmektedir (Gelderloos, 2007: 67).

Yukarıdaki eleştirilere ek olarak şiddet içermeyen eylemin etkinliği hakkında üç endişe vardır. Birincisi, herhangi bir tereddüt olmadan protestocuları öldüren ya da soykırım veya etnik temizlik yapan bir rejime karşı kullanılması ile ilgilidir (Randle, 1994: 162). Bu tarz durumlarda şiddet içermeyen eylemlerin bir sonuç elde etmedeki etkinliği tartışma konusudur. Buradan hareketle bu tarz eylemlere karşı şiddet kullanımının gerekliliğine yönelik bir anlayış literatürde yer almaktadır. İkinci endişe sivil direnişin insanların yasalara ve düzene saygısını baltalayabileceğidir. Oy verme eylemi vatandaşlığı ve demokratik idealleri yeniden teyit ettiği için bir ülkenin seçim sürecinin şaibeli olsa dahi desteklenmesi gerektiği savunulabilmektedir. Bu düşünce şiddet içermeyen eylemin baskıya karşı koymak için meşru kabul edilmesi halinde birtakım riskler ortaya çıkacağı ile bağlantılıdır. Bu riskler arasında eylemlerin yeni bir norm haline gelerek kurumsal hak arama mekanizmalarının etkisiz hale gelmesi veya azınlıkların, elitlerin veya kişisel gündemlerin desteklenmesi yer almaktadır (Kezer, 2014: 22). Üçüncü endişe, ülkedeki

etnosentrik gruplar tarafından “özgürlüğün yanı sıra tahakküm üretmek” için şiddet içermeyen eylemlerin kullanılabileceğidir (Randle, 1994: 23). Carter (2005: 32-33) bu dinamiği dini veya milliyetçi fanatizm bağlamında açıklamakta ve işgal altındaki toprakları ve evleri Filistinlilere iade etmeyi reddeden Yahudi yerleşimcilere atıfta bulunmaktadır. Bu bağlamda Michael Randle (1994: 23), şiddet içermeyen eylemin potansiyel olumsuz etkilerini en aza indirmek için “ahlaki ve politik hedefler ve uygulamaların muhtemel sonuçlarının tartışmada öncelikli husus olması gerektiğini” belirtmektedir.

BÖLÜM 2. DEMOKRASİ TEORİLERİ

Antik Yunancada *demos* (halk) ve *kratos* (yönetim) kelimelerinin birleşiminden meydana gelen demokrasinin Atina demokrasisinden geldiği konusunda fikir birliği bulunmakta ve Yunanca 'demokrasi' kelimesi halkın egemenliğini ifade etmektedir (Beetham ve Boyle, 1995: 5; Dahl, 1989: 14; Held, 2006: 102). Ancak tarihsel süreç içerisinde *demos*'u kimin oluşturduğu demokratik tartışmaların en temel sorusu olmuştur. Bu anlamda “*demos*” sözcüğü farklı yorumlamalar nedeniyle bir belirsizlik içermiş ve *demos*'un Atina demokrasisindeki anlamı ile güncel anlamı arasında farklar oluşmuştur (Sartori, 1996: 23). Günümüz anlayışında *demos*'a tekabül eden, halk, herhangi bir istisna teşkil etmeden, tüm yurttaşları kapsayacak şekilde anlaşılmaktadır. Ancak Atina demokrasisinde vatandaşlık haklarına sahip olan erkek Atina vatandaşları, oy kullanma veya kamu görevini sürdürme gibi siyasi hayata katılırken; kadınlar, köleler ve Atina'da doğmayan bireyler yurttaş olarak nitelendirilmeyerek *demos*'un dışında tutulduğu için siyasi hayattan dışlanmışlardır (Sartori, 1996: 24). Söz konusu yurttaş tanımına giren 30.000 ile 45.000 arasındaki topluluk yılda 40'tan fazla olmak üzere Eklezya adını taşıyan mecliste toplanarak savaş-barış ilanı, mali meseleler gibi kamu siyasetinin belirlenmesinden sorumlu olmuştur (Held, 1996: 21). Bu anlamda Atina demokrasisi, doğrudan siyasal katılımın ve dışlayıcılığın bir arada yer aldığı bir yönetim modeli olmuş (Schmidt, 2002: 35) ve buradaki demokrasi bir “azınlık demokrasisi” olarak nitelendirilmiştir (Kışlalı, 1984: 66-68). Ayrıca demokrasi pratiği de günümüzdekinden farklı bir anlam taşımaktadır. Başka bir ifadeyle, Eski Atina'da demokrasi doğrudan demokrasiyi ifade etmekte iken modern demokrasi ise temsili demokrasiye işaret etmektedir (Dahl, 1989: 20-23; Tilly, 2007: 25).

Antik Yunan'dan modern ulus devletin oluşumuna kadar geçen süre içerisinde demokrasi farklı şekilde ele alınarak önemli bir değişim geçirmiştir. Atina demokrasisine yakın sayılabilecek bir yönetim anlayışı Antik Çağ'da Roma'da ve daha sonra Venedik ve Floransa gibi şehirlerde görülmüştür. Halk katılımının benzer şekilde sınırlı olduğu bu yönetimler Latince “*res*” ve “*publicus*” kelimelerinden oluşarak “halka ait olan şey” anlamına gelen cumhuriyet olarak nitelendirilmiştir (Dahl, 1998: 12-15). Antik Yunan ve Roma'daki demokrasi tecrübesi demokrasi anlayışının gelişmesinde etkili olmakla birlikte temsil anlayışı modern demokratik düşüncelerin ve kurumların oluşmasında büyük ölçüde etkili olmuştur (Özkan, 2019: 221). Bu bağlamda Antik Yunan'daki ve Roma'daki demokrasi anlayışlarında, modern temsili demokrasiye ait birçok temel niteliğin bulunmadığı görülmektedir (Dahl, 1998: 90).

Sartori'nin ifadesi ile parlamento odaklı modern demokrasi anlayışı; egemenlik bağlamında sınırlı çoğunluk yönetimine, seçim usullerine ve egemenliğin temsil yoluyla devredilmesine dayanmaktadır. Modern demokrasiler, siyasal yaşam ve sosyal düzen ile uyumlu sayılan muhalefetin, farklılıkların ve bunların temsili ile bağlantılıdır. Ayrıca modern demokrasinin bu unsurları içerisinde barındırması beklenmektedir. (Sartori, 2014: 353). *Bu açıdan “İngiliz, Amerikan ve Fransız devrimlerinin ardından beliren modern devlet anlayışının temsil kavramı ve olgusunu barındıran demokrasi tahayyülünde, siyasal iktidarın belirlenimi konusunda halkın rolü, serbest piyasa ekonomisinin varlığı, insan haklarının hukuksal güvenceye tabi olması, kuvvetler ayrılığı, sınırlı iktidar ve özgür*

seçimler belirleyici normlar olarak dikkat çekmektedir” (Özkan, 2019: 223). Dolayısıyla Antik Yunan’da demokrasi ile anlaşılan, “çağdaş dünyanın tanımladığı çerçevede bir demokrasiden değil ama içerdiği kimi motiflerle çağdaş demokrasi tartışmalarına ilham vermiş, onun nüvesini oluşturmuş bir “demokratik model”den bahsedilmektedir” (Nebati, 2014: 40).

Rönesans ve Reform hareketleri sonrasında mutlak monarşiler zayıflamaya başlarken, modern demokrasi anlayışını doğrudan etkileyecek düşünceler oluşmaya başlamış ve dönemin entelektüelleri tarafından ifade edilmiştir. Demokrasinin bir yönetim şekli olarak Avrupa’da etkili olmasında ise mutlak monarşilerin yıkılarak yerine meşruti monarşilerin geçmesi, parlamentoların daha fazla önemli hale gelmesi ve Fransız İhtilalinin beraberinde getirdiği ulusal egemenlik anlayışının yaygınlaşması gibi olaylar etkili olmuştur (Beriş, 2016: 80). Bu anlamda demokrasiye dair kavramsal tartışmalar bir biçimde egemenliğin nasıl kullanılacağı ve onun sınırları üzerinden kurulmuştur. Bodin’den başlayarak, modern siyaset anlayışında merkezi bir yer elde eden egemenlik kavramı tarihsel süreç içerisinde bir takım değişimlere uğramış ve farklı şekillerde tanımlanmıştır. Kavramın üzerinde mutabakata varılamamasının nedeni, mevcut gelişmeler karşısında kavramın yeniden anlamlandırılmaya çalışılmasından kaynaklanmaktadır.

Modern anlamda egemenlik kavramını kurgulayan kişi Jean Bodin olmuş ve akabinde Thomas Hobbes, John Locke ve Jean-Jaques Rousseau gibi düşünürler her ne kadar toplumun doğası ve doğa yasasına ilişkin farklı görüşlere sahip olsalar da toplumsal ilişkilerin temelinde bireyler arasında düzenlenmiş bir sözleşme olduğuna atıfta bulunarak toplum sözleşmesi anlayışının gelişmesinde etkili olmuşlardır (Alakel, 2009: 3). Mezhep savaşlarının şiddetli bir şekilde yaşandığı Fransa’da Bodin ülkedeki siyasal kargaşayı sonlandırmak için egemenliği krala vermek sureti ile aristokrasi ve demokrasinin iyi yönlerini almış ve en iyi yönetim biçimi olarak düşündüğü, mutlak monarşiyi önermiştir (Alakel, 2009: 10). Bodin egemenlik kelimesini devletin varlığı için gerekli olan egemen gücün içte kişiler üzerinde sınırsız ve üstün ve dışta da bağımsız bir iktidar olduğunu belirtmek için kullanmıştır. Bodin’in anlayışına göre egemenlik, sınırsız, tek, bölünmez, mutlak ve devredilmezdir (Kapani, 2013: 60). Kanunun kaynağı zaten egemenin kendisi olduğundan egemenliğin kanunla sınırlanması mümkün değildir. Egemenin bu iradesi mutlak olduğu için hiç kimseye hesap verme yükümlülüğü yoktur. Bodin’e göre egemenin, sorumluluğunun Tanrıya karşı olması ve tabii hukuka bağlı olması yeterlidir (Keyman, 2002: 18,21). Bu açıdan Bodin kilise ve imparatorluğun karşısında mutlak monarşiyi ona laik bir anlam yükleyerek hukuksal zemine oturtmuştur. (Ağaoğulları ve Köker, 2000: 18-19).

Hobbes da Bodin’e benzer şekilde en iyi devlet biçiminin monarşi olduğu düşüncesi ile (Hobbes: 2014: 143) mutlak monarşiyi desteklemiştir. Bununla birlikte Hobbes, egemenliğin mutlak olduğu iddiasını benimsemesine rağmen, Bodin’den farklı olarak onu sözleşmeye dayalı olarak ele almaktadır. Ayrıca Hobbes’un egemenlik anlayışında egemeni bağlayacak hiçbir doğal, ilahi ya da geleneksel hukuk söz konusu değildir. Hobbes’a göre devlet, toplumsal düzenin sağlanması amacıyla insanlar tarafından meydana getirilmektedir. Hobbes’a göre, toplum öncesi doğa durumunda insanlar bütün haklar

açısından eşit ve istediklerini yapmakta özgür kabul edilmektedir. Ancak bu eşitlik ve sınırsız özl rl k anlayışı insanlar arasında güvensizlik durumuna yol açmaktadır. Bu güvensizlik sonucu oluşan “savaş durum”unun sona erdirilerek barışın tesis edilebilmesi için insanlar bir araya gelerek sözleşme yapmaktadır. Nitekim Hobbes’a göre insanlar bu sözleşme gereğince belirli haklarından feragat ederek bu haklarını devlete bıraktığında bu savaş durumu sonlanacak ve toplumsal barış tesis edilecektir (Hobbes, 2004: 92, 94, 130).

Hobbes’a göre egemene gereğinden büyük bir g   verildiğini iddia etmek gereksizdir.     ; “*Her kim ki egemen gücün aşırı büyük olduğunu düşünerek onu azaltmayı isterse, kendini, onu sınırlayabilecek başka bir güce; yani, daha büyük bir güce tabi kılmak zorundadır.*” (Hobbes, 2004: 154). Bu mutlakiyetçi anlayıştaki egemenlik bir bireyin şahsında somutlaştırılmış ve kısa sayılmayacak bir süre boyunca Avrupa’da egemen görüş olmuştur (Karaböcek, 2011: 128). “*Mutlakiyet, açıkça geç feodal koşullar altında başladı ve modern olarak şu ya da bu  l de evrensel sayılan bi imlerce sonunda üstlenildi. Onaltıncı yüzyılda ortaya çıktı, onyedinci yüzyıl boyunca egemen devlet biçimiydi, genellikle ancak onsekizinci yüzyılın ikinci yarısında veya daha sonra daha tanınabilen modern devlet biçimlerine yol açtı.*” (Pierson, 2000: 77) 18. yüzyılın ikinci yarısına dek mutlakiyetçi anlayışının yaygın olduğunu söylemek mümkünken bu anlayıştan farklı ve ona karşıt devlet anlayışları da 17. yüzyılda ortaya çıkmaya başlamıştır. Mutlakiyet iliğın karşısında konumlandırabilecek bir devlet anlayışı olarak  rneğın John Locke’un devlet anlayışı gösterilebilir. (Karaböcek, 2011: 128).

Locke egemenliğı Hobbes gibi sözleşmeye dayandırmakla birlikte Hobbes’tan farklı bir egemenlik anlayışı getirmiştir. Devletin var olma sebebini gerekçelendirirken Locke’da Hobbes’a benzer şekilde doğa durumundan yola çıkmıştır. Ancak Locke açısından doğa durumu, Hobbes’ta ki savaş durumundan farklı olarak insanların mutlak eşitlik ve  zg r olduğu g vnl  bir ortamı ifade etmektedir. Locke’un anlayışında devlet ise savaş benzeri rasyonel olmayan ve doğa durumundan kaynaklanan  zg r, eşit ve güvenli ortamı tehdit oluşturabilecek durumların üstesinden gelmek için vardır. (Gülsoy, 2000: 279). Bu devlet anlayışı Hobbes’takinden farklı olarak mutlak egemenliğı içermemekte ve toplumun amaçlarına ulaşmasında rol oynamaktadır. Bu devlet, insanların yaşam, özgürlük ve mülkiyet haklarını güvence altına almak için vardır. Bu nedenle devlet doğa durumundaki ortamın devam ettirilmesi ve rasyonel bir toplum inşası için gerekli bir mekanizma olarak görülmekte ve bu nedenle toplum bir sözleşme vasıtası ile egemenlik yetkisini devretmektedir ( elik ve Kara, 2018: 345).

Locke’a göre mevcut rejimin niteliğı yasama gücünün niteliğine bağlıdır. Bu nedenle yasama gücü, aynı zamanda egemenliğı kullanma gücünü ifade etmektedir. Locke yasama iktidarının mutlak olduğu görüşüne katılmamakta ve onu halkın güvenine başka bir ifade ile halkın rızasına dayandırmaktadır. Bu bağlamda Locke egemenlik iktidarını sınırsız bir iktidar olarak görmemektedir. Sınırsız olmayan bu iktidar anlayışında egemenliğı devralmış olan yasama, bu yetkiden doğan sorumluluklarını yerine getirmediğı veya aksattığı takdirde yetkinin halk tarafından geri alınabilmesi söz konusu olmakta ve bu da egemenliğın sahibinin halk olduğunu göstermektedir (Locke, 2012: 98). Locke monarşilerde egemen gücünü hem yasa koyucu hem uygulayıcı hem de uygulamaların

denetleyicisi olduğunu söyleyerek bireysel hakların korunması bakımından bu mekanizmaların birbirinden ayrılması gerektiğini söylemektedir (Beriş, 2006: 125-126). Güçlerin ayrılmasına ilişkin bu düşünce daha sonra yasama, yürütme ve yargı olarak üç gücün birbirinden ayrılması şeklinde Montesquieu tarafından benimsenerek parlamenter sistem için vazgeçilmez olmuştur (Karaböcek, 2011: 130).

Hobbes ve Locke gibi siyasal toplumun kuruluşunu sözleşmeye dayandıran bir diğer düşünür de Rousseau'dur. Rousseau egemenliğin bir şekilde devlete veya yöneticilere aktarılması gerektiğini savunan Hobbes ve Locke gibi düşünürlerden ayrılmaktadır. Rousseau da toplumsal sözleşme kuramından hareket etmiş ancak "genel irade" kavramı ile diğer düşünürlerden farklı özelliklere sahip toplum ve siyaset modeli kurgulamıştır. Rousseau'ya göre, bir sözleşme vasıtasıyla siyasal toplum kurulurken, insanlar iradelerini birleştirmiş ve haklarını ve yetkilerini bir topluluğa devretmişlerdir. Dolayısıyla, iradelerinin birleşmesi neticesinde genel irade ortaya çıkmıştır. Kişisel iradelerin toplamı anlamına gelmeyen genel irade, bireysel iradelerden farklı ve üstün olarak kolektif bir irade anlamına gelmektedir (Rousseau, 2014: 41-42; Kapani, 2013: 77-78). Halk egemenliğinin dayanağı olarak ifade edilen "genel irade" bireylerde bencillığe yer vermediği ve toplumun genel çıkarını gözetip yansıttığı için Rousseau açısından her zaman doğrudur. (Rousseau, 2014: 55-56, 59; Heywood, 1999: 76).

Rousseau egemenliğin mutlak, devredilmez, sürekli ve bölünemez olduğu gibi daha önceki görüşleri yinelemekle beraber egemenliğin temsil edilemez olduğunu da savunur. Rousseau'ya göre egemenlik "*genel iradenin hümnü icra etmesinden başka bir şey olmadığına göre, o hiçbir zaman devredilemez ve hakim varlık kolektif bir varlık olduğuna göre, ancak kendisi tarafından temsil edilebilir*" (Rousseau, 2014: 51). Rousseau genel iradenin oylama sonucunda kabul edilmiş yasalar ve kararlarla ortaya çıktığını ifade eder (Ağaoğulları, 2011: 583). Beklenti oybirliğini sağlamak olsa da her meselede oybirliğine ulaşılması çok güçtür. Bu şartlarda çoğunluğun oyu genel iradeyi yansıtacaktır. Bu teoriye göre, genel iradeye dönüşen çoğunluğun oyu, kendi isteklerinin aksi yönde karar alınan muhalif bireyleri de bağlamaktadır. Rousseau bu görüşleri sözleşme çerçevesinde oluşan siyasal toplumda "*oy çoğunluğu kanununun kendisi de bir anlaşma müessesidir ve en azından bir kez oybirliğini şart koşar*" ifadeleri ile temellendirmektedir (Rousseau, 2014: 40).

Rousseau, genel irade olarak ortaya çıkan çoğunluğun karşısındaki azınlığın durumunu ise "*çoğunluğa tabi kılınmakla varılan bir hürriyet anlayışı*" ile açıklar. Rousseau'nun anlayışında genel iradeye muhalif kalan bir birey genel iradeye riayet ettiğinde o iradede kendi payı olduğundan kendisine itaat etmiş olacaktır. Diğer bir ifade ile siyasî bir meselede "*genel iradenin dışında kalan azınlık iradeleri gerektiğinde zorla çoğunluk iradesine tabi kılınacak ve böylece birey, her ne kadar genel iradeye muhalif kalsa bile, kanunlara uymak zorunda kalacağından hür olacaktır*" (Hakyemez, 2003: 79). Rousseau'ya göre "*yurttaş vatana ait kılarak, ona her türlü kişisel tabiiyetten korumanın şartı budur ve ancak bu şarttır ki, siyasi cihazın işlemesi sağlar, sivil taahhütlere meşruiyet kazandırır; aksi halde, bu taahhütler anlamsız, zorbaca ve kötü suiistimallere açık hale gelir*" (Rousseau, 2014: 46). Diğer bir ifade ile azınlıkta kalmış olanların özgürlüğü, kendilerinin de ortaya

çıkmasında rol oynadığı genel iradeye riayet etme durumu ile özdeşleştirilmiştir (Küçük, 2015: 339).

Rousseau, genel iradenin kişilerin haklarını keyfi olarak kısıtlamayacağı düşüncesi ile bu iradenin kısıtlamaya yönelik tasarruflarına karşı bir güvence mekanizması sunmamıştır. (Uygun, 2014: 162-164). Bu nedenle genel irade sonucu ortaya çıkan ortak fayda anlayışı karşısında bireysel iradelerin ve azınlık taleplerinin erimekte olduğu ve genel iradenin bir bakıma tahakküm aracı olarak konumlandırıldığı ifade edilmektedir. Bu yapı içerisinde çoğunluğun iradesini kısıtlayan kurumlar Rousseau'nun anlayışında demokrasi ile bağdaşmayan ögeler olarak kabul edilmektedir (Hakyemez, 2003: 75). Bu anlamdaki çoğunluğun yönetimi hususu, demokrasinin sadece temel ilkelerinden birisi olması gerekirken tarihî süreç içinde amaç haline gelerek “çoğunluğun mutlak üstünlüğünü, yanılmazlığını ve doğruluğunu” ön plana çıkaracak şekilde bir demokrasi türü olarak belirlemiştir (Hakyemez, 2003: 74)

Rousseau'nun genel irade merkezli bu demokrasi anlayışının en tehlikeli hali özellikle 20. yüzyılda Avrupa'daki faşist hareketlerde görülmüştür. Bu hareketlerde, çoğunlukçu demokrasi anlayışı çoğunluk despotizminin kurulmasına neden olmuş ve buna bağlı olarak muhalif partilerin varlığına izin verilmemiş ve sivil özgürlükler devletin iradesine tabi kılınarak kısıtlanmış veya kaldırılmıştır (Kalfa ve Ataay, 2015: 478; Hakyemez, 2003: 89).

Rousse'nun bu çoğunlukçu anlayışı yaşanan tarihsel tecrübeler, problemler ve bu anlayışa getirilen eleştiriler karşısında uzlaşmacı, oydaşmacı ya da konsensüs demokrasisi gibi birçok adla anılan çoğulcu demokrasi anlayışının ortaya çıkmasında etkili olmuştur (Göztepe 2011: 148). Çoğulcu demokrasi anlayışında Rousseau'nun genel iradenin her zaman doğru olduğu anlayışı reddedilmekte ve çoğunluğun temsilcisi olan iktidarın hukuki ve siyasi denetim mekanizmalarına tabi olması gerekli görülmektedir. Bu mekanizmalar vasıtasıyla bir yandan iktidar sınırlandırılabilirken diğer yandan azınlığın görüşleri de koruma altına alınmış olmaktadır. Patterns of Democracy adlı çalışmada Lijphart Westminster tipi demokrasiye alternatif olabilecek uzlaşmacı/oydaşmacı demokrasilerin ayırıcı özelliklerini aşağıdaki gibi sıralamıştır (Lijphart, 1999, 34-41)

- 1- *Geniş koalisyon kabinlerinde yönetici güç paylaşımı*: Westminster modelinin yürütme gücünü bir parti ve çoğunluk kabinlerinde yoğunlaştırma eğiliminin aksine, fikir birliği ilkesi, önemli partilerin tümünün veya çoğunun geniş bir koalisyonda yürütme gücünü paylaşmasına izin vermektir.
- 2- *Çok partili sistem*: herhangi bir partinin çoğunluk durumuna yaklaşmadığı bir sistem.
- 3- *Kuvvetler ayrılığı, yürütme-yasama güç dengesi*: hem yürütmeyi hem de yasamayı daha bağımsız ve ilişkilerini daha dengeli hale getirmek.
- 4- *Orantılı temsil*: Orantılı temsilin temel amacı, parlamentodaki koltukları, aldıkları oylarla orantılı olarak partiler arasında bölmektir.
- 5- Korporatist bir çıkar grupları sistemi mevcuttur.

6- *Güçlü iki meclislilik*: Tek meclisli bir yasama meclisi yerine iki meclisli bir meclis kurmanın temel gerekçesi, federal sistemlerdeki küçük eyaletler de dahil olmak üzere azınlıklara ikinci bir meclis veya üst mecliste özel temsil sağlamaktır. Bu azınlık temsiline anlamlı olması için iki koşul yerine getirilmelidir: üst meclis alt meclisten farklı bir temelde seçilmeli ve ideal olarak alt meclis kadar gerçek güce sahip olmalıdır.

7- Federal ve ademi merkeziyetçi hükümet.

8- Anayasal katılık: yalnızca nitelikli çoğunlukla değiştirilebilen temel yönetim kurallarını içeren tek bir yazılı belge.

9- Yargı denetimi: Yargı denetimi hakkına sahip bir yüksek mahkeme.

10- Yüksek derecede özerkliğe sahip bağımsız merkez bankası.

Yirminci yüzyılda Joseph Schumpeter demokrasiyi, dar kapsamda ele almış ve siyasal liderliğin halk tarafından belirleneceği basit bir metot olarak görmüştür (Schumpeter, 1942). David Held ise demokrasi ile ilgili görüşlerini ifade ederken insanlar arasında siyasal eşitliğin olduğu siyasal bir topluluk formunun gerekliliğine işaret etmiştir (Held, 1992: 23). Diğer bir ifade ile Held, mevcut haklar arasındaki eşitliğin siyasal demokrasinin temel özelliklerinden olduğunu söylemiştir.

Robert Dahl'ın siyasal demokrasi kavramına yaklaşımı, Schumpeter ve Held'in ortasında konumlandırılabilir bir noktadadır. Dahl'a göre demokrasi, geçmişte, vatandaşların 1) tercihlerini kendisi oluşturabildiği, 2) tercihlerini kendi vatandaşlarına ve devlete açıkça ifade edebildiği, 3) tercihlerinin hükümetin işleyişinde eşit derecede yer aldığı; ideal bir politik sistemi ifade etmektedir. Ancak Dahl hiçbir sistemin ideal bir tip olarak demokrasiye tamamen yaklaşamaması sebebiyle ideal olandan uzak demokrasiler için "Poliarşiler" kavramını kullanmayı tercih etmiştir (Dahl, 1971). Robert Dahl'ın 1971 yılında yayınlamış olduğu "Polyarchy" adlı eseri demokrasinin sistematik anlamda ölçülmesinde önemli bir eser olmuştur. Birçok çalışmaya referans olan bu eserde Dahl, bir yandan otoriter rejimler ile poliarşi arasındaki farkları ortaya koyarken diğer yandan demokrasi ölçümü için de asgari şartlar oluşturmuştur.

Dahl tarafından poliarşiler aşağıdaki özellikler ile nitelendirilmektedir:

1. Hükümet kararları üzerinde egemen olma hakkı anayasal olarak seçilmiş kişilere verilir.
2. Yetkililer serbest, adil ve düzenli aralıklarla yapılan seçimlerle iş başına gelir.
3. Uygulamada her yetişkinin seçimlerde oy kullanma hakkı vardır.
4. Uygulamada her yetişkinin seçilme hakkı vardır.
5. Vatandaşlar siyasi meseleler ile ilgili düşüncelerini özgürce ifade edebilir.
6. Alternatif bilgi kaynaklarına özgürce ve yasal bir şekilde erişilebilir.
7. Herkesin devletten bağımsız olarak parti, baskı grubu ve diğer dernek kurma hakkı vardır.

Ampirik olarak farklı çeşitlerdeki poliarşilerin ayrımı rekabet ve siyasal katılım olmak üzere iki farklı ölçü dikkate alınarak yapılabilmektedir. Bu çerçevede demokratik ideale yaklaşan sistemlerde rekabet ve siyasal katılım yüksek seviyededir. Rekabetin düşük ve siyasal katılımın az olduğu sistemler ise daha otokratik olarak nitelendirilmektedir.

1990'lı yılların sonundan itibaren Dahl'ın poliarşi konsepti seçimsel demokrasinin ötesine gidemediği, ülkelerin sosyoekonomik problemlerinin demokrasinin işleyişi ve kalitesine etkisi konusunda açıklayıcı olma özelliği taşımadığı gerekçesiyle eleştirilere maruz kalmıştır. Poliarşi yaklaşımına getirilen başka bir eleştiri ise; bu kavramsallaştırmanın statik olduğu ve bu yaklaşımın demokratik ve demokratik olmayan rejim ayrımı yapmak yerine poliarşilerin derecelendirilmesi işlevi gördüğü yönündedir. Ayrıca bu kavramsallaştırmanın demokratik olmayan rejimlerden demokrasilerin nasıl ortaya çıktığını anlamlandırmakta yetersiz kaldığına yönelik eleştiriler de getirilmiştir (Ishiyama 2012: 28-29).

1990'lı yılların sonlarına doğru toplumun kalitesinin ölçülmesinin en az siyasal anlamda demokrasinin kalitesinin ölçülmesi kadar hayati olduğu fikri önem kazanmaya başlamıştır. Bu duruma bağlı olarak araştırmacılar sadece seçimlere odaklanmak yerine demokrasinin temel özneleri olan bireyleri de analizlerine dahil etmeye başlamış ve bunun sonucunda demokrasinin kalitesine ilişkin eşitlik, toplumsal bilgi ve sosyal adalet olgularının ölçüldüğü çalışmaların sayısında ciddi ölçüde artış meydana gelmiştir. Bu minvalde, ilgili literatür incelendiğinde demokrasinin kapsamı ve ele alınış biçimi itibari ile birbirinden çok farklı yaklaşımların olduğu görülmektedir. Bu tanım farklılığına sebep olan birçok faktör saymak mümkündür. Ancak bunlar arasında demokrasinin tarihsel serüveni içerisinde toplumsal meselelerin kendine has özellikleri, demokrasiyi kavramsal olarak inceleyen araştırmacıların ait olduğu kültür ve ideolojik yaklaşımları tanım farklılıklarının temel sebeplerini oluşturmaktadır. Tanımlar arasındaki farklılıkların doğal bir sonucu olarak da demokrasinin kapsamı ve içeriğinin ne olması gerektiği konusunda farklı görüşler ortaya çıkmıştır.

İmparatorlukların dağılması, ulus devletlerin ortaya çıkması ve yirminci yüzyılda liberal demokrasinin bir üst değer olarak uygulama alanının genişlemesiyle birlikte siyaset bilimi ve ilgili diğer disiplinlerde demokrasi çalışmalarına ilgi artmıştır. Ortaya çıkan bu ulus devletler ile birlikte rejimlerinin nasıl nitelendirileceği, demokratikleşme süreçlerinin takibinin nasıl yapılacağı, hangi şartlar yerine getirildiği takdirde bir ülkenin demokratik sayılacağı ve bir ülkenin demokrasi kalitesinin nasıl ölçüleceği soruları demokrasi çalışmalarının en temel meseleleri haline gelmiştir. Demokrasi ile ilgili yaklaşımlar arasındaki farkları belirginleştirmek ve karşılaştırmasını yapabilmek amacıyla araştırmacılar, demokratik kavramsallaştırma çalışmalarına ağırlık vermiştir. Diğer yandan araştırma kuruluşları da belirlemiş oldukları değişkenler ile hazırladıkları “demokrasi endeksleri” vasıtasıyla ülkelerin demokratik düzeylerini analiz etmeye başlamıştır.³

³ Ayrıntılı bilgi için Freedom House, Freedom in the World, <https://freedomhouse.org/report-types/freedom-world> ve Democracy Index- Economist Intelligence Unit <https://www.eiu.com/topic/democracy-index>

2.1. Demokrasinin Kapsamı

Demokrasinin teorik olarak ne kadar geniş veya ne kadar dar anlamda kavramsallaştırılacağı literatür içerisinde ciddi bir tartışma konusu olmuştur. Bühlmann vd. (2008: 5) demokrasi için “minimalist, orta ve maksimalist” olarak üç katmanlı bir çerçeve çizerken, Kekic “thin-thick” olmak üzere zayıf ve yoğun kavramlarını tercih etmiştir (Kekic, 2007: 1). Bu kavramsallaştırma bir ülkenin demokratik sayılabilmesi için sahip olması gereken vasıfların yoğunluğuna göre yapılmıştır.

Soğuk Savaş sonrası demokrasiye geçiş sürecinde ülkelerin demokrasileri Schumpeterci anlamda minimalist ve biçimsel olarak değerlendirilmiştir. Diğer bir ifade ile bu değerlendirmelerde demokrasiye geçişin bir dizi ekonomik ve sosyal sistemsel dönüşümlere bağımlı olmadığı, elit grubun demokrasiye geçiş yönünde irade gösterdiği takdirde bunun mümkün olabileceği savı ileri sürülmüştür. Bu dönemin hakim görüşü, ülkede özgür ve adil seçimlerin yapılmasının demokrasiye geçiş için yeterli olacağı olmuştur. Literatüre “Demokrasiye Geçiş (Transition to Democracy) olarak damga vuran bu görüşlerin şekillenmesinde D. Rustow’un 1970 yılında yayımlanmış olduğu “Transition to Democracy: Toward a Dynamic Model” çalışması etkili olmuştur. Rustow bu çalışmasında ulusal bütünlüğünü sağlamış, sınırları belirli olan bir ülkenin varlığının demokrasiye geçiş için yeterli olacağını iddia etmiştir (Rustow, 1970: 58-361).

Soğuk Savaş sonrası dönemin önemli düşünürlerinden Huntington, modern dünyada üç demokrasi dalgasının yaşandığından bahsetmiştir. Bu demokrasi dalgaları belirli bir süre içerisinde demokratik olmayan rejimlerden demokratik rejimlere doğru bir grup geçişi ifade etmektedir. Birinci dalga genel olarak siyasal sistemde liberalleşme ve kısmi olarak demokratikleşme süreçlerini içerisinde barındırmaktadır. İlk demokratikleşme dalgası 1828’de başlayarak 1926’ya kadar sürmüştür. Bu dalganın kökleri 1700’lerdeki Fransız ve Amerikan devrimlerinin demokratik ideallerinde yatmaktadır. İkinci demokrasi dalgası ise 1943 yılından 1962 yılına kadar devam etmiştir. Bu demokrasi dalgasında iki faktör ön plana çıkmıştır. İlk olarak müttefik devletlerin II. Dünya Savaşını kazanması ile birlikte Amerika Birleşik Devletleri’nin öncülüğünde demokrasi yayılmak ve nüfuz etmek için uygun ortamı bulmuştur. İkinci önemli faktör ise, Asya ve Afrika’da yaşanan dekolonizasyon süreci yeni devletlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Huntington’ın “demokrasinin üçüncü dalgası” olarak isimlendirdiği ise 1974 Nisan ayında Portekiz’de başlayıp Latin Amerika, Güney Avrupa, Doğu ve Güney Asya ülkeleri ile Sahra altı Afrika’ya ulaşan demokratikleşme dalgasıdır. Bu dalga günümüzde demokrasi/demokratikleşme üzerine çalışan birçok kuramcı için ayrı bir öneme sahip olmuştur. Nitekim bu dalga ile birlikte 130 ülke içerisinde 59 ülke demokratik olarak nitelendirilmiştir (Huntington, 1993: 26).

Üçüncü demokratikleşme dalgasının başladığı 1974 yılından 2000’li yıllara gelindiğinde yeni oluşan demokrasilerin, demokrasiyi pekiştirme ve kaliteyi artırma yönündeki başarısızlığı bu ülkelerin demokrasilerinin ne kadar kırılgan olduğunu göstermiştir. Bu dönemde siyasal, sosyal ve ekonomik nitelikleri birbirinden farklı liberal demokrasi sayılamayacak bu rejimlerin nasıl sınıflandırılması gerektiği demokrasi araştırmacılarının

temel konularından biri haline gelmiştir. Bu ihtiyaç sonucunda farklı tanımlamalar ortaya çıkmıştır. Diamond; “liberal demokrasi, seçimsel demokrasi, muğlak rejimler, rekabetçi otoriter rejim, hegemonik seçimsel otoriter ve kapalı otoriter rejimler” olmak üzere altı tip demokrasi sınıflandırması yapmıştır (Diamond, 2002: 28). Bunların dışında hibrit rejimler, delegatif demokrasiler (O'Donnell, 1994) ve illiberal demokrasiler de (Zakaria, 1997) literatürde en sık geçen tanımlamalar arasında yer almaktadır. Tilly'e göre ise demokrasi çalışmalarını ve demokratikleşme süreçlerini inceleyen araştırmacılar genellikle doğrudan veya dolaylı olarak dört demokrasi tanımını tercih etmektedir. Bunlar sırasıyla anayasal (constitutional), özcü (substantive), biçimsel (procedural) ve süreç eğilimli (process oriented) yaklaşımlardır (Tilly, 2007: 9).

Anayasal demokrasi yaklaşımı, bir rejimin siyasi faaliyetler ile ilgili yasalar üzerine odaklanmaktadır. *Biçimsel yaklaşımlar*, bir rejimin demokratik olup olmadığı konusunda değerlendirmede bulunabilmek için hükümetlerin uygulamalarını daha dar kapsamda ele almaktadır. Bu yaklaşımı benimseyen araştırmacılar genellikle bir ülkede yapılan seçimlerin özelliklerini analiz ederek demokrasi değerlendirmeleri yapmaktadır. Demokrasiyi daha dar kapsamda ele alması sebebiyle literatürde bu yaklaşım minimal veya seçimsel demokrasi olarak da ifade edilmektedir. Demokrasinin içeriğinin en kapsamlı şekilde ele alınarak kavramsallaştırıldığı demokrasi tanımı *substantif* ve kimi zaman *maximalist demokratik tanım* olarak ifade edilmektedir. Demokrasinin diğer kavramsallaştırmalarındaki içeriğe ek olarak *substantif yaklaşımlar* sosyal ve ekonomik eşitlikle birlikte demokrasi analizlerine sosyal adalet normlarını da dahil etmektedir. *Süreç odaklı yaklaşımlar*, biçimsel, *substantif* ve anayasal yaklaşımlardan önemli ölçüde ayrılmaktadır. Bu yaklaşımda demokratik olarak nitelendirme yapılabilmesi için öncelikle minimum bir dizi süreç belirlenerek bu süreçlerin etkin bir şekilde hareket halinde olması beklenmektedir.

Literatürde demokrasiyi minimal, orta ve maksimalist çizgide değerlendiren farklı yazarlar mevcuttur. Örneğin, Schmitter, Karl, Diamond ve O'Donnell demokrasinin minimal-biçimsel yaklaşımına ek olarak demokrasinin eleştirel, *substantif* ve insan hakları ve hukukun üstünlüğü gibi seçimsel olmayan boyutlarını da analize dahil etmiştir. Bu anlamda yazarlar maksimalist çizgide demokrasiyi daha kapsamlı bir şekilde ele almıştır. Benzer şekilde, Diamond ve Morlino da demokratik kalitenin sekiz boyutunun olduğunu ifade etmiştir (Diamond ve Morlino, 2005). Bunlar, 1.hukukun egemenliği 2.katılım 3.rekabet 4.dikey hesap verebilirlik 5.yatay hesap verebilirlik 6.özgürlük 7.eşitlik 8.cevap verebilirliktir.

O'Donnell demokrasinin temel öznesi olan insanoğlunun toplumsal bilgiye ve iyi sosyal ve ekonomik statüye sahip olduğunda daha demokratik tercihler yapacağını söylemiştir. Yazar bu durumu “low intensity citizenship” yani düşük yoğunluklu vatandaşlık tanımlaması ile açıklamıştır. Buna göre gelişmiş sosyoekonomik koşullar vatandaşların siyasal süreçlere olan katılımını artıracak ve bu durumda yüksek yoğunluklu vatandaşlık “high intensity citizenship” ortaya çıkacaktır (O'Donnell, 1993).

Bühlman, demokrasinin temel belirleyicileri ve temel prensipleri olarak üç kritik konsept belirlemiştir. Bunlar; “eşitlik; özgürlük ve kontrol”dür. Bühlman’a göre bir demokrasinin eşitlik ve özgürlüğü sağlaması ve kazanımları kontrol vasıtasıyla muhafaza etmesi gerekmektedir (Buhlmann vd., 2008: 15).

Richard Rose, William Mishler ve Christian Haerpfer (1998) Linz ve Stepan (1996)’ın çalışmasını esas olarak bir rejimi değerlendirirken dört kritere göre inceleme yapılması gerektiğini ifade etmiştir. Bu kriterler; 1) hukukun üstünlüğü 2) sivil toplum kurumları 3) özgür ve adil seçimler ve 4) yöneticilerin hesap verme sorumluluğunun ne ölçüde olduğuna ilişkindir. Bu kriterlere vurgu yapan yazarların üzerinde durduğu en önemli nokta; tek tek ele alındığında bu kriterlerin demokrasiyi tanımlayamayacağı ve herhangi bir rejimin demokratik olarak nitelendirilemeyeceğidir.

Orta-biçimsel demokrasi yaklaşımları 1990 yılında Karl ile birlikte literatürde yer almaya başlamıştır. Karl’ın demokrasi tanımı dört farklı boyutu içinde barındırdığı için önem kazanmıştır. Bunlar; siyasi rekabet, katılım, yatay hesap verebilirlik ve askeriye’nin sivil kontrol altında olmasıdır. Karl’a göre bir rejim demokrasiye dönüşebilmesi için birtakım ön şartlara sahip olması gerekmektedir. Bu ön şartlar aktif bir kapitalist gelişim, demokratik prensipleri sahiplenen politik bir kültür, aristokrasiden daha güçlü bir burjuvazinin varlığı ve son olarak uluslararası pazarla ilişkinin kurulmasıdır (Karl, 1990: 23,9).

Merkel’in maximalist ve minimalist yaklaşımların ortasında konumlandırılabilir “Gömülü (embedded) Democracy” olarak nitelendirdiği demokrasi kavramsallaştırmasında sosyoekonomik şartlardaki gelişmelerin demokrasinin oluşumuna veya kalitesine etki edeceği kabulünden hareketle demokrasi çerçevesinin içerisine sosyoekonomik boyutlar dahil edilmiştir (Merkel, 2004: 46). Ayrıca Merkel, Dahl’ın poliarşi kavramının yetersiz olduğu düşüncesiyle onun tanımına ek olarak beş tane birbirinden bağımsız kısmi rejim eklemiştir. Bunlar; seçimsel rejim, siyasi haklar, sivil haklar, yatay hesap verebilirlik ve yönetebilmek için efektif güçtür. Bu beş dahili kısmi rejime ek olarak sosyoekonomik şartlar ve sivil toplum olmak üzere iki tane de harici rejim eklenmiştir. Merkel’e göre bu dahili ve harici bütün rejimler bir demokratik rejimin içerisine “embedded” yerleştirildiğinde rejim tam olarak demokratik ve embedded liberal demokrasi olarak nitelendirilebilecektir (Merkel, 2004).

Sonuç olarak, liberal demokrasilerin aynı zamanda seçimsel demokrasiler olduğu söylenebilirken bunun tam tersinin, yani her bir seçimsel demokrasinin aynı zamanda bir liberal demokrasi olduğunu söylemek mümkün değildir. Bu ayrımın temel sebebi ise liberal demokrasinin minimum standartlara ek olarak diğer bazı standartları da kapsamasıdır. Kısaca minimalist ve orta ölçekli demokrasi kavramsallaştırmaları demokrasinin siyasi yönüne odaklanırken, maksimalist kavramsallaştırmalar demokrasinin siyasi, ekonomik ve sosyal yönlerini de ele almaktadır (Campbell, 2008).

2.2. Demokratikleşme

Coppedge (2012) demokratikleşmenin bir süreci ifade ettiğini belirtmiştir. Bu süreç bir taraftan daha demokratik olma yönünde ilerlemeyi ifade edebileceği gibi, diğer yandan demokrasinin parçalanmasına engel olma durumuna da işaret etmektedir. Huntington

(1991) demokratikleşmeyi, otoriter rejimin sona ermesinden sonra demokratik rejimin kurulması ve daha sonra demokratik rejimin konsolidasyonundan oluşan üç serili bir süreç olarak ifade etmiştir. Bratton (1994) ise, demokratikleşme sürecinin geçiş öncesi dönemi, siyasi liberalleşmeyi, demokratik geçişi ve nihayetinde demokratik konsolidasyonu içeren en az dört aşamada gerçekleştiğini belirtmiştir. Bratton geçiş öncesi dönemi, otoriter rejimin konsolide edildiği ve önemli bir siyasi meydan okumayla karşılaşmadığı bir dönem olarak nitelendirmektedir. Bu aşamada, rejim tüm siyasi süreçlerin kontrolünde ve muhalefet partileri kısıtlamalara maruz kalmakta veya yasaklanmaktadır. Sivil toplum örgütlerinin mevcudiyeti söz konusu olsa da rejime meydan okumak için çok zayıflardır (Cohen ve Arato, 1992). Bu süreç aynı zamanda, mevcut sistemin reformu veya değiştirilmesi için hükümet dışından gelen ılımlı ve uluslararası aktörler tarafından rejim üzerindeki iç baskının arttırılması ile de karakterize edilmektedir (O'Donnell ve Schmitter, 1986). Hem iç hem de uluslararası aktörler tarafından artan baskı, otoriter rejimin baskıyı hafifletmesini ve vatandaşlara daha önce reddedilen bazı sivil özgürlükler ve siyasi haklar verilmesini içeren liberalleşmeye yol açabilmektedir (Mainwaring, 1989). Shin (1994), bu süreci belirsizlik ve öngörülemezlik ile karakterize edilen otoriter yönetimin çürüme periyodu olarak görmektedir.

Geçiş dönemi liberalleşmeyi gerektirmektedir, ancak diktatörlükten seçim demokrasisine kadar uzanan siyasi değişimi içermek anlamında liberalleşmeden daha geniştir. Bu süreç, “vatandaşların tercihlerine göre bir seçim olayı” etrafında merkezlenmektedir. Bu seçim süreci, asgari bir demokrasi standardı olmasına rağmen anayasalcılığın kurulması ve hukukun üstünlüğü gibi demokratik prosedürleri çevreleyen demokratik ilkelerin yanı sıra, özgür ve adil seçimlerin getirilmesini de içermektedir.

1990'larda daha fazla demokrasi ortaya çıktıkça, konsolidasyona odaklanma veya başka bir ifadeyle demokrasiyi kalıcı kılan faktörler tartışılmaya başlamıştır. Demokrasiye geçiş demokratikleşmenin ilk safhasını oluştururken demokratik konsolidasyon demokrasilerin niteliği ve sürekliliğine ilişkin bir olgudur. Guillerm O'Donnell de bu süreci ikinci dönüştürme olarak adlandırmıştır. Ancak demokratik konsolidasyonun tanımlanması hususunda demokrasinin tanımında da olduğu gibi farklı yaklaşımlar söz konusudur. Demokratik konsolidasyon tanımı için de minimalist ve maksimalist yaklaşımlar mevcuttur.

Minimalist yaklaşım seçme ve seçilme hakkı çerçevesinde değerlendirilmiştir. Huntington'a göre iki seçimin kesintisiz bir şekilde tekrarlanması ve yönetimin el değiştirmesi demokrasinin var olduğunun açık bir göstergesidir (Huntington, 1993: 266-267). Robert Dahl yirmi yıldan daha fazla demokratik rejimlerini muhafaza edebilmiş ülkelerin demokratik kırılma gösterme ihtimalinin az olduğunun altını çizerken (Dahl, 1989), Gasiorowski ve Power da 12 yıldan daha fazla demokratik rejimlerini muhafaza edebilmiş rejimleri konsolide demokrasiler kategorisine sokmuştur (Gasiorowski ve Power, 1998: 747). Özetle rejimlerin demokrasi nitelendirilmesi içerisinde geçirdiği süre konsolidasyonun kavramsallaştırılmasında belirleyici etken olmuştur.

Maksimalist konsolidasyon değerlendirmesinde seçim merkezli bir değerlendirmenin otesine geçilerek demokrasinin kurum ve bireyler tarafından içselleştirilmesi gerekliliğine vurgu yapılmaktadır (O'Donnell, 2004: 38). Maksimalist değerlendirme bu anlamda konsolidasyonu demokrasinin bir kültür olarak benimsenmesi anlamında ele almaktadır. Adam Prezeworski konsolidasyon için demokratik kurumların alternatifsiz bir şekilde içselleştirilip demokrasinin dışında kalan rejimlerin tartışma konusu dahi yapılmaması gerekliliğine vurgu yapmak amacıyla “kasabadaki tek oyun” benzetmesini yapmaktadır (Prezeworski, 1991: 26). Buna göre, davranışsal olarak bir bölgedeki demokratik bir rejim ciddi manada bir ulusal, sosyal, ekonomik, politik veya kurumsal aktör, demokratik olmayan bir rejim oluşturmak veya devletten koparak hedeflerine ulaşmak için önemli kaynaklar harcamadığı takdirde konsolide edilmiş olmaktadır. Tutumsal olarak, demokratik bir rejim, kamuoyunun güçlü bir çoğunluğunun, büyük ekonomik sorunların ve mevcut iktidara karşı ciddi memnuniyetsizliklerin içinde olunsa bile demokratik prosedürlerin ve kurumların ortak yaşamı yönetmenin en uygun yolu olduğu ve antisistem alternatiflerine yönelik desteğin oldukça kk olduğu inancına sahip olduğunda konsolide olmaktadır (Linz ve Stepan, 1997: 16, Linz ve Stepan, 1996). Konsolide edilmiş bir demokrasi, liderlerin, partilerin / grupların / toplumsal hareketlerin ve genel olarak halkın demokratik normlarına ve davranışlarına dayanmaktadır (Diamond, 1999: 69. Linz ve Stepan, 1996).

Otoriter rejimlerin demokratik geçişini açıklamak için birçok farklı teori ve yaklaşım mevcuttur. Modernleşme, geçiş ve yapısal yaklaşım (bazen tarihsel sosyoloji olarak adlandırılır) olarak bilinen üç rejim değişikliği teorisi, demokratikleşmenin nasıl gerçekleştiğini anlamak için en sık kullanılan yaklaşımlardır. *Modernleşme yaklaşımı*, başarılı demokratikleşme için gerekli olan sosyal ve ekonomik gereklilikleri vurgulamaktadır. *Geçiş yaklaşımı*, siyasal süreci merkeze alarak otoriter yönetimden liberal demokrasiye geçişleri sağlayan elit girişimlerin ve seçimlerin üzerinde durmaktadır. *Yapısal yaklaşım* ise demokratikleşmeye elverişli olan değişen g yapıları üzerine odaklanmaktadır. Bazı bilim adamları bu üç yaklaşımı “işlevselci ve genetik okul” ya da “makro ve mikro yönelimli boyut” analizine göre sınıflandırmaktadır (Pridham, 1994; Grugel, 2002). Modernleşme ve yapısal yaklaşımları içeren işlevselci okul, politik sistem değişiminin yapısal ekonomik ve sosyal belirleyicilerine önem vermekte ve rejim değişikliğinin, ekonomik gelişme veya kültürel kalıplar gibi (aşağıdan yukarıya) zel koşullar gerektirdiğini söylemektedir. Geçiş teorilerine benzer şekilde genetik okul ise genellikle konjonktürel ve isteğe bağlı değişkenlere ve özellikle de rejim değişikliğinin politik belirleyicilerine öncelik vermektedir. Bu nedenle geçiş sürecinde aktörler tarafından siyasal tercih ve stratejinin önemini vurgulamaktadır (yukarıdan aşağıya). (Pridham, 1994: 16)

2.2.1 İşlevselci Okul

Scott C. Flanagan gibi işlevselci teorisyenlere göre, demokratik geçişin temel nedeni otoriter bir siyasi sistem ile toplumun gereksinimleri arasındaki işlevsel bir senkronizasyondur. Diğer bir ifade ile eğer otoriter bir rejim, sosyoekonomik değişimlerin yol açtığı toplumun gereksinimlerini veya ihtiyaçlarını karşılamıyorsa otoriter rejim

kriziyle yüzleşmekte ve ardından yeni şartları yerine getiren demokratik kurumlar ortaya çıkmaktadır (Flanagan, 1973).

Sosyoekonomik işlevselci teorilerden biri olan *modernleşme teorisi*, yüksek okuryazarlık, eğitim ve kentleşme düzeylerinin genellikle yüksek ekonomik gelişme düzeyleriyle ilişkili olduğunu ve bununda demokratik kurum ve uygulamalara gerekli sivil anlayışı ve destekleri sağladığını savunmaktadır (Lipset, 1959). Diğer bir ifade ile modernleşme, modern dünyada kapitalizm altında demokrasilerin ortaya çıktığı gerçeğini teorikleştirme çabasıdır.

Modernite on dokuzuncu yüzyılda Britanya ve ABD'nin Atlantik toplumları ile az da olsa Batı Avrupa içinde meydana gelen değişim süreçleri ile özdeşleştirilmektedir. Değişim teorisi olarak modernleşme, demokrasiyi kapitalizmin bir sonucu olarak görmektedir. Buna göre demokrasi, orijinal kapitalizme geçişi kopyalayabilen ve küresel ekonomik yapılara bürünmüş olan toplumlarda ortaya çıkmaktadır.

Lipset, modernitenin temelde benzer toplumlara ve devletlere götüren tek bir evrensel deneyim olduğunu varsaymıştır. Ona göre, kapitalizm demokrasinin kalbidir, çünkü demokrasi zenginliği üretmekte, eğitilmiş bir orta sınıfın oluşmasını sağlamakta ve laikliğin artması, kuraldışı ve ilkel kimliklerin azalması gibi demokrasiye elverişli bir dizi kültürel değişiklik üretmektedir. Ayrıca Lipset, kapitalizm ile demokrasi arasında bir bağlantı kurarak kapitalizmin sınıf çatışmalarını azaltacağını da belirtmiştir. (Lipset, 1959)

Seymour Martin Lipset 1960 yılında yayımlanmış olduğu “Some Social Requisites of Democracy: Economic Development and Political Legitimacy” adlı makalesinde Avrupalı, İngilizce Konuşan ve Latin Amerikan ulusların demokrasilerinin karşılaştırmasını yapmıştır. Bu karşılaştırmaya göre yazar ilk iki bölgede demokratik özelliklere sahip ülke sayısının daha fazla olduğunu tespit etmiştir. Çalışmada ortalama gelir seviyesinin, endüstrileşme ve şehirleşme derecesinin ve eğitim seviyesinin demokratik olan rejimlerde daha fazla olduğu görülmüştür. Buradan hareketle Lipset, demokrasinin bir devletin ekonomik gelişimi ile bağlantılı olduğu sonucuna varmıştır.

Lipset'in demokrasinin kaynağı olarak kapitalizm anlayışı, 1960'larda Walt Rostow gibi bazı kalkınma ekonomistlerinin çalışmaları ile desteklenmiştir. Rostow (1960), kapitalizme ulaşıncaya kadar kendisinin tanımladığı “aşamalar” boyunca ekonomik kalkınma için bir yol belirlemiştir. Bu “aşamaları”; geleneksel toplum; kalkışa hazırlık; kalkış; olgunlaşma; ve yoğun kitlesel tüketim aşamaları olarak adlandırmıştır.

Lipset'in çalışmaları, siyasal kültür ile demokratikleşme arasındaki ilişki etrafında teori oluşturma çabaları ile de eş zamanlıdır. Örneğin, modernleşme yaklaşımı içerisinde değerlendirilen önemli yaklaşımlardan biri siyasal kültür yaklaşımıdır. Bu yaklaşıma ilişkin literatür kültürel, sosyal ve kurumsal faktörler gibi ekonomik olmayan faktörlere odaklanmaktadır. Bazı yazarlar, demokrasinin pekiştirilmesi için önemli koşullar olarak belirli değerlere ve kültür özelliklerine vurgu yapmaktadır. Bu çalışmalar kültürleri, değerleri ve dinleri demokrasiyle uyuma ölçüsünde ilişkilendirmektedir. Literatürde bu ilişkilendirmeleri genellikle İslami ülkelerin veya İslam kültürünün demokrasiyle daha az uyumlu olduğu, Protestanlığın demokrasi için Katoliklikten daha elverişli olduğu ve “Asya

Değerleri'nin Konfüçyüsçülük ile bağlantılı olarak otoriterliği teşvik ettiği iddiası ile bu değerlerin demokrasi ile uyumlu olmadığı yönündeki görüşleri birlikte görmek mümkündür. Demokrasi ve siyasal kültür arasındaki ilişkiyi açıklayan Almond ve Verba'nın "The Civic Culture (1963)", Pye and Verba'nın "Political Culture and Political Development (1965)" çalışmaları bu yaklaşımın çerçevesini çizen önemli eserlerin başında gelmektedir.

Giddens'e (1990) göre, modernite doğası gereği dünyaya yayılarak, tek biçimli bir kültür yaratmaktadır. Başka bir ifade ile modernleşme teorisi, demokratikleşmeyi dolaylı olarak küreselleşmeyle ilişkilendirmekte ve demokrasinin yayılmasını moderniteye ve ilerlemenin evrenselliği üzerine aydınlanma fikrine bağlamaktadır.

Bazı yazarlar, etnik, dini, dilsel ve ırksal çatışmalar gibi sosyal ayrışmaların demokratikleşme üzerindeki etkisini vurgulamaktadır. Coppedge (2012), sosyal bölünmelerin çoğunlukla müzakere edilemez olduğunu ve nihayetinde şiddete yol açtığını ve rejimin yıkılmasına neden olduğunu savunmaktadır. Bu argümana dayanarak homojen toplumların demokrasi için daha elverişli olduğuna vurgu yapılmaktadır.

İşlevselci teoriler, bağımsız ve bağımlı değişkenlerin bir korelasyonunu ve nedenselliğini ayırt etmedikleri için eleştirilmektedir. Örneğin, Dankwart Rustow (1970) ekonomik refahın demokrasinin sürdürülmesi için işlevsel bir zorunluluk olabileceğini, ancak demokrasiyi ortaya çıkaramayacağını savunmaktadır. Adam Przeworski vd. (2000, 1997) ve Jan Teorell (2010, 2013) tarafından yapılan nicel araştırmalar, ekonomik kalkınma ile demokratikleşme arasında nedensel bir bağlantının kurulamayacağı, ancak ekonomik refahın demokrasinin hayatta kalmasına katkıda bulunduğu sonucuna varmıştır. Przeworski vd. (2000) demokrasinin ekonomik gelişme için diktatörlükten daha iyi olduğunu da tespit etmiştir. Bu bulgu, demokrasinin gelecek 25 yıllık sürekli demokraside, kişi başına düşen GSYİH üzerinde % 20 daha fazla ve güçlü bir pozitif etkisi olduğuna dair kanıt bulan Daron Acemoğlu vd. (2015: 1) tarafından güçlendirilmiştir.

Modernleşme teorisine getirilen önemli eleştirilerden bir diğeri Batı'nın tecrübelerinden ortaya çıkmış olan dersler ve kuralların Batılı olmayan toplumlara her zaman uygulanamayacağına ilişkindir. Bu bağlamda modernleşme yaklaşımının toplumlar arasındaki farklılıkları ve toplumların farklı tarihsel tecrübelerini dikkate almaması yani tarih dışı olma özelliği eleştiri alan diğer önemli noktalardan birini oluşturmaktadır. (Grugel, 2002: 49).

Modernleşme yaklaşımına yapılan eleştiriler arasında kapitalizmin demokrasinin kaynağı olduğu görüşü de yer almaktadır. Bu bağlamda O'Donnell'in (1973) bürokratik otoriterizm teorisi, gelişmekte olan ülkelerde kapitalizmin derinleşmesini demokrasilerden ziyade diktatörlüklerin ortaya çıkmasıyla tanımlamaktadır. Yazar, sayısal olarak küçük ama politik olarak güçlü bir burjuvazinin devleti baskı yoluyla karını maksimize etmek için kullandığını öne sürmektedir.

Albert O. Hirschman temel değerler ve siyasi prosedürler üzerindeki fikir birliğinin, neden veya ön koşıldan ziyade demokrasinin bir ürünü olarak gösterilebileceğini vurgulamaktadır (Hirschman 1971: 30). Yani politik kültür değişiminin kurumsal değişimi

veya demokrasiyi doğurduğu belirsiz görünmektedir. Bu nedenle, işlevsel teoriler Üçüncü Dünya ülkelerindeki demokratik geçiş sürecinin spesifik sürecini açıklamada güçlük çekmektedir, çünkü Batı deneyimlerine dayanarak geliştirilen işlevsel teoriler Üçüncü Dünya ülkelerinin benzersiz politik ve sosyal koşullarını göz ardı etme eğilimindedir. Nitekim Üçüncü Dünya ve Orta Doğu devlet sisteminde bu ülkelerin 60-70 yıl gibi kısa bir geçmişe sahip devlet olduğu düşünüldüğünde bu kısa tarihin devletin, toplumun ve milletin kurumsallaşmış veya başka bir ifade ile kökleşmiş Batı benzeri istikrarlı bir siyasi yapı oluşturmaları iyimser bir beklenti olmaktadır. Bu ülkelerdeki anti-emperyalist siyasi duruş post-kolonyal kültür hali ile modernleşme ile hesaplaşma ve çelişkiler yaşayan hibrit bir siyasal kültüre sahiptir. Bu açıdan modernleşme Üçüncü Dünya'nın özel gelişim süreçlerini görmezden geldiği ve Batı dünyası deneyimlerinden tüm gezegen için bir "kural" olduğunu ileri sürdüğü için etnosentrik olma eleştirisine maruz kalmıştır. Ayrıca işlevsel teorilere göre, bazı sosyoekonomik önkoşullar otomatik olarak demokrasiyi getirebilmektedir. Ancak gerçekte, sosyoekonomik gelişime rağmen, pek çok Üçüncü Dünya ülkesinde demokratikleşme yaşanmamıştır. Bu bağlamda, bu işlevsel demokratik teorilerin, sosyoekonomik kalkınmaya kavuşan Üçüncü Dünya ülkelerinin neden demokratik bir geçiş sağlayamadıklarını açıklamada ciddi bir sınırlaması da bulunmaktadır. Bunun temel nedenini ise Üçüncü Dünya ülkelerinin politik ve sosyal benzersizliğini ve sivil toplumun politik mücadelesi ve politik liderlerin demokratik geçiş sürecini açıklamadaki rolü gibi diğer önemli faktörleri temelde görmezden gelmeleri oluşturmaktadır (Grugel, 2002: 49). Nitekim Schmitz ve Sell (1999: 24) de siyaseti dışladığı, yapılarla fazla ilgilendiği, insan davranışlarının belirleyici olmadığı ve nihayetinde maddi veya diğer koşullara indirgenebildiği varsayıldığı için modernleşmenin eleştirilmesi gerektiğini söylemiştir.

Son olarak, modernleşme teorisi metodolojik bir eleştiriye maruz kalmıştır. Lipset'in yönteminin, tüm ülkeleri "az ya da çok demokratik" olarak kategorize ettiği belirtilmiştir. Lipset bunu servet ve eğitim olmak üzere iki değişken kullanarak test etmiştir. Çalışma sonucunda ortalama refahın ve eğitim düzeyinin demokratik ülkeler için çok daha yüksek olduğu ifade edilmiştir (Lipset, 1959). Daha sonra nedensellik önermek için bunu kullanmıştır. Basitçe söylemek gerekirse, Lipset daha fazla telefon, daha fazla araba, daha fazla tüketimin- toplamda daha fazla kapitalizmin- daha fazla demokrasiye yol açtığını kanıtladığını iddia etmiştir.

2.2.1.1. Yapısalcı Yaklaşım/Tarihsel Sosyoloji

Yapısalcı yaklaşım, tarihsel sosyoloji veya şu anda "politik ekonomi çerçevesi" olarak bilinen yaklaşım (Rueschemeyer, Stephens ve Stephens, 1992: 23), yapıya vurgu yaparak devlet ve sınıflar arasındaki değişen ilişkinin siyasal sistemi nasıl şekillendirdiğini araştırmaktadır. Bu yaklaşımın araştırmacıları, devlet dönüşümü olarak gördükleri demokrasinin nasıl ortaya çıktığını açıklamak için zaman içerisinde sınıf çatışması yoluyla devletin politik dönüşümünü incelemektedir (Grugel, 2002: 52). Tarihsel sosyolojinin önemli amaçlarından birini moderniteye giden yolları belirleme arayışı oluşturmaktadır (Skocpol, 1979). Yapının üzerinde durulması nedeniyle bu yaklaşım bazen "yapısalcılık" olarak da adlandırılmakta ve "tarihsel sosyoloji" ve "yapısalcılık", demokratikleşme çalışmalarında sıklıkla birbirinin yerine kullanılmaktadır.

Demokratikleşmeye ilişkin tarihsel/sosyolojik yaklaşımın iki özel fikri kaynağı bulunmaktadır. Bu yaklaşım kısmen, 1960'larda davranışsalci siyasal değişim içerikli aşırı toplum temelli açıklamalara verilen tepkiden doğmuş ve bunun yerine devlet merkezli bir görüş sunmuştur. Bu nedenle, bu yaklaşım “devleti siyasete geri getirmenin” entelektüel emeğinin bir parçası olmuştur (Evans, Rueschmeyer ve Skocpol, 1985). Ayrıca modernleşmenin nedensel sadeliğinin eleştirisine dikkat çekilerek (Rueschmeyer, Stephens ve Stephens, 1992) kolektif aktörlere önemli bir rol atfedilmiştir. Bu açıdan bu yaklaşımın düşünürleri arasında demokrasilerin bir gecede oluşmayacağı konusunda görüş birliği bulunmaktadır.

Barrington Moore'un ilk kez 1966'da yayımlanan “Social Origins of Dictatorship and Democracy” isimli çalışması yapısalcı geleneğin önemli bir kilometre taşıdır. Moore, on dokuzuncu ve yirminci yıl boyunca sekiz büyük ülke olan, İngiltere, Fransa, ABD, Almanya, Rusya, Japonya, Çin ve Hindistan'ın karşılaştırmalı analizini yaparak her birinin moderniteye ulaşmak için seyahat ettiği farklı tarihi yörüngeleri belirlemiştir. Sanayileşmenin yükselişine ve geleneksel tarım sektörünün gerilemesine karşı sosyal sınıflar arasındaki değişen ilişkiler Moore'un bu çalışmasında siyasi sonuçların temel belirleyicisi olarak görülmektedir. Moore, kapitalist kalkınmanın neden bazı durumlarda demokrasiye (İngiltere, Fransa, ABD) bazı durumlarda ise faşizme (Japonya, Almanya) yol açtığını araştırmıştır. Çalışmada Çin ve Rusya'ya atıfta bulunularak komünist devrime sebep olan koşullara da yer verilmiştir. Moor'a göre bu ülkelerin hepsi, “burjuva devrimi”, “yukarıdan devrim” veya “aşağıdan devrim” gibi devrim biçimlerini tecrübe etmiştir. Üç senaryo da arka plan kırsal kesimdeki köylü topluluğu ve toprak sahibi soyluların göreceli durumu ve bunun olası bir burjuvaziyle nasıl etkileşimde bulunduğuyla ilgili olarak değişmektedir.

Burjuva Devrimi

Moore'un burjuva yolundaki anlayışı İngiltere, Fransa ve ABD'nin tarihsel deneyimlerine dayanmaktadır. Moor, modernizm öncesi devletin iki aşama sonucu demokrasiye dönüşümünü kavramsallaştırmıştır. Bunlar 1) köylülüğün toplam büyüklüğünde azalma ve toprak sahibi sınıfa olan organik bağımlılığının sona ermesi ve 2) ticari ve sınai çıkarların egemenliği etrafında üst sınıf çıkarların yeniden düzenlenmesidir (Moore, 1996).

Yukarıdan Devrim

Yukarıdan devrim muhafazakar modernleşmenin yolu olarak ifade edilmektedir. Almanya ve Japonya tarafından en net şekilde örneklenen, devlet kaynaklı değişimin yanı sıra tarımda ve sanayide kapitalizmin gelişimini içermektedir. Hem Almanya hem de Japonya'da ekonomik modernleşme ile toplumsal değişimi önleme girişimleri arasındaki gerilim, militarizmin yükselişine ve nihayetinde faşizme yol açmıştır. Yukarıdan devrim; 1) pazarın yükselişine rağmen küçük ve orta ölçekli bir köylülüğün hayatta kalması, 2) ticari fikirli toprak sahipleri sınıflarının ortaya çıkışı ve 3) merkezi ve güçlü bir devletin gelişiminin sonucunda meydana gelmiştir (Moore, 1996).

Aşağıdan Devrim

Yirminci yüzyılda Rusya ve Çin'de meydana gelmiştir. Modernleşme girişimleri ve on dokuzuncu yüzyıldaki iş gücü baskısında önemli bir artış olmasına rağmen ticari tarım iki ülkede de ortaya çıkamamıştır. Kraliyet bürokrasilerinin gücü, ticari fikirli toprak sahibi sınıfların ortaya çıkmasını engellediği gibi köylülüğün sosyal kurumları da modern çağda bozulmadan kalmıştır. Aşağıdan devrim bu yüzden 1) köylülüğün sayısal ve kültürel olarak hayatta kalması, 2) zayıf bir toprak sahibi sınıf ve 3) mutlakiyetçi bir devlete bağlı olarak meydana gelmiştir (Moore, 1996).

Sonuç olarak bu devrimlerde faşizm ve komünizm kolektif aktörler ve devletler arasındaki çok farklı ilişkilerden kaynaklanan modernliğin farklı bir versiyonunu oluşturmuştur. Moore için sonuçlar “köylü, toprak sahibi üst sınıf ve burjuvazi” olmak üzere üç önemli sınıf arasındaki etkileşime dayanmaktadır. Moore’a göre esasen demokrasi, köylü sorunun, köylü tarımının kademeli olarak ortadan kaldırılması ve kasabaların ve sanayi istihdam olanaklarının genişletilmesi yoluyla köylülüğü şehir işçilerine dönüştürmek için fırsatların artması ve toprak sahibi sınıf, yükselen burjuvazi tarafından devletin kontrolüne yönelik mücadelelerinde mağlup edildiğinde ve dönüştürüldüğünde meydana gelmiştir (Moore, 1996). Bu faktör demokrasinin mi yoksa bir diktatörlük biçiminin mi ortaya çıktığını belirlemede büyük önem taşımıştır.

Moore, sosyal sınıfların oluşumunun demokrasinin oluşumu üzerinde bir etkisi olduğu sonucuna varmıştır ve burjuvazinin, demokrasi için çok önemli bir unsur olduğunu söylemiştir. Nitekim, Türkçeye “Burjuvazi yoksa demokrasi de yoktur” (No Bourgeoisie, No Democracy) olarak çevrilen ifadesi orta sınıfın demokrasiye geçişte oynadığı rolü vurgulamaktadır (Moore, 1993). Daha sonra parlamenter ve istikrarlı demokrasilerin sayısının artması ile birlikte bu çalışma Rueschmeyer, Stephens ve Stephens (1992) tarafından revize edilmiştir. Rueschmeyer, Stephens ve Stephens (1992: 40) çalışmalarının teorik çerçevesini “yeni karşılaştırmalı politik ekonomi”nin bir parçası olarak tanımlamıştır. Çalışmaları klasik sosyoloji ve Marksizm’in sentezine dayanmaktadır. Yazarlar, Marksizm’in, “sosyal sınıf ve sınıf çatışması iktidar ve devlet analizi için başlangıç noktasıdır” görüşünden yararlanmıştır. Rueschemeyer, Stephens & Stephens, kapitalist gelişme, sınıf ittifakları ve demokratikleşme arasındaki ilişkilere odaklanma geleneğini sürdürmüştür. “Göreceli sınıf gücü, devletin rolü ve ulus ötesi güç yapılarının etkisi” olmak üzere üç güç yapısına olan vurgudan dolayı çalışma büyük önem kazanmıştır. Toprak sahibi üst sınıfın gücünü azaltma ve işçi sınıfını ve diğer alt sınıfları güçlendirme eğiliminde olduğu için kapitalist gelişmenin ve demokrasinin birbiriyle ilişkili olduğunu söylemişlerdir. Yazarlar, Moore’dan farklı olarak demokrasinin ortaya çıkmasında işçi sınıfına daha büyük önem atfetmiştir. Orta sınıfla ittifak içinde örgütlenmiş işçi sınıfının, demokratik kalkınma için çok önemli bir rol oynadığı belirtilmiştir (Rueschemeyer vd., 1992: 270-276; Huber vd., 1999: 170-171). Özellikle, devletlerin kapitalizm altındaki kapitalistlere özel bir bağımlılığı varken işçi sınıfı örgütlerinin devleti yeniden biçimlendirmesini her zaman engellemediğini savunmuştur. Başka bir deyişle, demokratikleşmeyi, kapitalist üretim ilişkilerinin gelişmesinden kaynaklanan otomatik bir sonuç olarak değil, kapitalist bir devlete reformların dayatılması olarak görmüştür. Buna

göre alt sınıflara ilişkin başarılı ve öz-bilinçli reformist stratejiler olmadan, kapitalist devletlerin kaçınılmaz olarak otoriter olacağı ifade edilmiştir (Grugel, 2002: 54).

Yapısal yaklaşım, petrol zenginliği ile diktatörlük arasındaki ilişkiyi araştıran kaynak laneti gibi birçok özel çalışma ile zenginleştirilmiştir. Kaynak laneti literatürü olarak bilinen eser grubu, yapısal yaklaşımın tartışmadığı Orta Doğu ve Latin Amerika'daki petro-devletler açısından doğal kaynaklar ile demokrasi arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Nicel araştırmaların çoğu kaynak zenginliğinin, özellikle de petrolün otoriter hükümetlerle güçlü bir şekilde ilişkili olduğunu savunmaktadır (Madhavy, 1970; Ross, 2001, 2015; Wantchekon, 2002; Jensen ve Wantchekon, 2004). Ross'un savunduğu gibi, petrol zenginlikleri hesap verilebilirliği azaltmakta, demokrasi baskılarını azaltmak için himaye sistemini artırmakta, rejimin baskıcı kapasitesini güçlendirip modernleşme sürecini yavaşlatmaktadır (Ross, 2001). Ancak, kaynak lanetine ilişkin literatürün bulguları da tartışmalıdır. Bazı araştırmalar, doğal kaynakların demokratikleşme üzerinde olumlu etkileri olduğunu göstermektedir (Smith, 2004; Tsui, 2011). Başka bir çalışma grubu ise doğal kaynakların demokrasiye yol açtığına ya da demokratik hükümetleri istikrara kavuşturduğuna dair herhangi bir kanıt bulamamıştır (Al-Ubaydli, 2012; Andersen ve Aslaksen, 2013). Bununla birlikte, belirli koşullar altında doğal kaynakların ya demokrasiye yol açabileceğini ya da demokratik rejimlerin yıkılmasına katkıda bulunabileceğini ileri süren araştırmacılar da bulunmaktadır. Örneğin, Karl, petrol gelirlerinin azalmasının demokrasi taleplerini arttırdığını savunurken (Karl, 1997) Dunning, eşitsizlik düzeyine bağlı olarak petrolün otoriterizmin yanı sıra demokrasinin olasılığını artırdığını tespit etmiştir (Dunning, 2008).

Yapısal yaklaşımın gücü, zengin temelli ve açıklayıcı olması ve zaman içinde olduğu gibi ülkeler veya bölgeler arasında karşılaştırma imkanı sunmasından kaynaklanmaktadır. Bununla birlikte yapısal yaklaşımlara bir dizi eleştiri de mevcuttur. Grugel'e göre (2020: 55) yapısal yaklaşım, toplumsal değişimin tüm yapısalcı açıklamaları gibi büyük ölçüde demode olmuştur. Bu yaklaşıma göre değişimin ana etkenleri sınıflardır, hatta devlettir. Ancak bu ortak hareket kavramı, sadece bireyleri aktör olarak kabul eden eleştirmenleri tatmin etmek için yeterli değildir. Ayrıca yapısalcılık, otoriterizmin çöküşünden kısa bir süre önce sınıf çatışması veya demokrasi mücadelesine ilişkin kanıtların az olduğu Doğu ve Orta Avrupa ve eski Sovyetler Birliği ülkeleri gibi ani demokratikleşme hareketlerinin yaşandığı vakaları açıklamakta yetersiz kalmaktadır. Bu nedenle, özellikle 1980'lerde aktör temelli politik davranış teorilerinin yükselişinin ışığında, yapısalcılıktan duyulan memnuniyetsizlik doğrudan yeni bir aktör merkezli demokratikleşme paradigmasının ortaya çıkışına zemin hazırlamıştır.

2.2.2. Genetik Yaklaşım

Demokrasinin "oluşumuna" odaklanan genetik yaklaşım, makro yapısal yaklaşıma alternatif bir araştırma stratejisi olarak sunulmuştur. Genetik teorisyenler, demokrasinin oluşumunun onun sürdürülmesi için işlevsel gerekliliklerden ayrı olarak incelenmesi gerektiğini savunmuştur. Genetik teoriler korelasyon ilişkisinden çok nedensellik ilişkisini vurgulamaktadır. Bu yaklaşım demokrasinin yapısal bağlamdan bağımsız olarak ortaya

çıkabileceğini öne sürmekte ve kısa bir süreçte bir dizi aktörün kısa vadeli hesaplamalarına odaklanmaktadır. Bu nedenle, geçiş yaklaşımı, çağdaş dünya düzeninde demokrasiyi yayma ihtimalinin muhtemel olduğunu ve elitlerin ilerlemenin doğru yolunu öğrenmesi durumunda demokrasinin başarılı bir şekilde sonuçlanacağını varsaymaktadır. Laurence Whitehead'e göre (2002) her ne kadar ekonomik performans, sınıf yapısı ve uluslararası sistemler gibi yapısal değişkenler, üçüncü dünya ülkelerinde demokratik geçiş sürecini sınırlandırmakta ve etkilemekte ise de demokratik geçiş yoluna nihayetinde ilgili siyasi aktörler tarafından karar verilmektedir. Bu nedenle, kültürel, politik veya sosyoekonomik faktörlerin rolü, uzun vadede insan seçimlerini ve tercihlerini şekillendirdikleri süreçte önemli görülmektedir. Ancak bu yapısal faktörlerin, bir rejimin yıkılması ve sonraki geçiş olayları gibi kısa sürede demokratikleşmeyi analiz etmede daha az faydalı olduğu varsayılmaktadır (McFaul, 2010: 4). Bu teorilere göre, ilgili aktörlerin stratejilerine ve tercihlerine bağlı olarak demokratik geçiş ve geçişsizliğe giden çeşitli yollar bulunmaktadır.

Geçiş mecazi anlamda, bilinçli rasyonel aktörlerin kendi çıkarlarını ve uygun stratejik duruşlarını korumak için stratejik olarak davrandıkları bir oyun (Przeworski, 1992: 105-52) olarak görülmektedir (Przeworski, 1986: 53). Przeworski (1991: 19), politika çalışmasının diğer alanlarındaki rasyonel seçimin yükselişine paralel olarak ortaya çıkan geçiş süreçlerinin rasyonel bir seçim açıklamasına öncülük etmiştir. Kilit aktörler tarafından benimsenen stratejiler, maliyet fayda hesaplamaları ile belirlenmektedir. Schmitter (2010: 23) da "demokrasinin bazı sabit ekonomik veya kültürel önkoşullar gerektirdiği fikrini" reddetmekte ve "aşağıdan kitlesel seferberliğe sınırlı önem verirken" geçiş sırasında elit etkileşimin ve stratejik seçimin kilit rolünü vurgulamaktadır. Bu yaklaşım temel olarak demokrasiye geçişin başarılı vakaları ve yeni ortaya çıkan demokratik rejimlerin nasıl sürdürüleceği üzerine odaklanmaktadır (Schneider ve Schmitter, 2004).

Demokratikleşme konusundaki genetik yaklaşımın entelektüel başlangıç noktasını, Dankwart Rustow'un Lipset'in modernleşme teorisinin temel eleştirisi oluşturmaktadır. Rustow, Lipset'i "bir demokrasinin nasıl oluştuğuna dair genel soruyu" ihmal etmekle eleştirmiş (Rustow, 1970:340) ve demokratikleşmenin nasıl ortaya çıktığını gösteren bir model geliştirmiştir. Demokrasinin tek şartının birleşmiş bir ulusal devlet olduğunu öne sürmüştür ve vatandaşların büyük çoğunluğunun hangi siyasi topluluğa ait oldukları konusunda şüphe ya da zihinsel çekinceleri olmaması gerekliliğini vurgulamıştır (Rustow, 1970: 350). Rustow daha sonra, demokrasinin oluşturulmasının "uzun ve sonucu kesin olmayan bir siyasi mücadele" bağlamında dinamik bir süreç olduğunu (Rustow, 1970: 352) söylemiştir. Rustow, herhangi bir ülkenin demokratikleşme yolunda geçirdiği üç ayrı aşama belirlemiştir. Bunlar 1) hazırlık aşaması, 2) "küçük bir liderler çemberinin" seçimlerde ve müzakerelerde özellikle önemli bir rol oynadığı bir karar aşaması ve 3) vatandaşların ve liderlerin yeni sisteme tamamen uyum sağladıkları bir alışkanlık aşamasıdır. Rustow'un bu aşamaları 1986'da liberalizasyon, geçiş ve konsolidasyon terimleri olarak tekrardan uyarlayan ve böylece demokratikleşmenin bugün incelenme biçimini değiştiren O'Donnell ve Schmitter için ilham kaynağı olmuştur (Teorell, 2010: 19)

Rustow'un fikirleri daha sonra Whitehead, Karl, Kitschelt, Schmitter, O'Donnell ve Di Palma gibi yazarlar tarafından benimsenmiştir. 13 ülkede otoriter rejimlerden demokrasilere geçişleri inceleyen Guillermo O'Donnell, Philippe C. Schmitter ve Laurence Whitehead (O'Donnell vd., 1986a, 1986b, 1986c; O'Donnell ve Schmitter, 1986) "Transitions from Authoritarian Rule" adlı dört ciltlik çalışmasında demokratikleşmenin önemli bir analizini yapmıştır. Diamond vd. (2014: 87) göre bu "geçişlerin en etkili çalışması"dır. Nitekim 1986'daki kuruluşundan bu yana, birçok araştırmacı O'Donnell ve Schmitter'in geçiş teorisini benimsemiştir. Örneğin Przeworski (1991), geçiş paradigmasının yalnızca Latin Amerika ve Güney Avrupa'daki geçişleri açıklamakla kalmayıp daha sonraki geçişlere, özellikle Doğu Avrupa'dakilere de uygulanabileceğini savunmuştur. Bu çalışmalar geçiş çalışmaları için temel referans haline gelen otoriter liderler ile demokratik muhalefet arasında gerçekleşen etkileşimleri, anlaşmaları ve pazarlığı inceleyerek demokratikleşme süreçlerine odaklanan kapsamlı bir literatürün başlangıcına işaret etmiştir.

Geçiş sırasındaki konumlarına ve davranışlarına bağlı olarak, bir dizi aktör kategorisi⁴ tanımlanmıştır. Bunlar arasında "otoriter blok, elitler, hardliners, softliners, reformcular, ılımlılar ve radikaller" bulunmaktadır. *Otoriter blok*, devlet iktidarındaki pozisyonu elinde tutanlardır. *Elitler* kavramı genellikle demokrasiye geçişlerde ifade edilmektedir. Siyasi kurumlar, hükümet, iş dünyası, sendikalar, ordu, medya, din ve akademi konumlarındaki pozisyonlarını ciddi ve düzenli bir şekilde siyasi sonuçlara aktarabilenleri belirtmektedir (Burton ve Higley, 1987: 296). *Hardliners* otoriter blok içinde yer almaktadır. Genellikle çeşitli hiziplerden oluşmakta ve en problemli grubu oluşturmaktadır. Bu grup, demokratik reformları ret edip güçlerini koruyabilecekleri bir cephe inşa ederek otoriter rejimlerin sürekliliğinin mümkün olduğuna inanmaktadır (Przeworski, 1992: 117; O'Donnell ve Schmitter, 1986: 16). Bu nedenle olası darbeler ve komploların kaynağı olma ihtimalleri bulunmaktadır (O'Donnell ve Schmitter, 1986: 16). Bunlar genellikle güvenlik güçleri, yasal birlikler ve bürokrasi üyeleri arasında yer almaktadır (Przeworski, 1991: 67). Huntington (1991: 121), bu bağlamda *tutucular (standpatters)* terimini kullanmaktadır ve bu grubun komünist olmayan rejimlerde genellikle sağcı, faşist ve milliyetçi olduklarını belirtmektedir. *Softliners*, hardlinerslara benzer davranabilen ancak seçim meşruiyetine duyulan ihtiyacın yakın gelecekte ortaya çıkabileceğinin farkında olan "otoriter blok" içinde yer alan gruplardır (O'Donnell ve Schmitter, 1986: 16). *Reformcular*, otoriter blok içinde siyasi dağıtımı değiştirmek isteyenlerden oluşmaktadır. Bunlar genellikle politikacılardan ve iş gruplarından (veya yöneticilerden) üyeleri içermektedir (Przeworski, 1991: 67-68). Huntington (1991: 122) bu grubun demokratikleştirici ya da liberalleştirici olabileceğine dikkat çekmekte, ancak liberalleştiriciler demokratikleşmeyi değil sınırlı reformu tercih etmektedir. *Radikaller veya aşırılık yanlıları* muhalefet içinde uzlaşmacı olmayan tavırlara sahip olan ve siyasi dağıtımın derin bir dönüşümüne destek verenlerdir (Przeworski, 1991: 68). Davranışları genellikle hardlinerslara benzer. Bununla birlikte, aşırılık yanlıları demokrasiyi desteklemeyebilir. *İlmlılar*, muhalefet içerisinde daha az

⁴ Huntington (1991: 122), bunlara "demokratikleşmeye katılan siyasi gruplar" veya "önemli katılımcılar" olarak atıfta bulunur.

radikal olmak zorunda olmasa da hardlinerslardan korktukları için ılımlı davrananlardır (Przeworski, 1991: 68).

Przeworski'ye (1992: 117) göre, otoriter iktidar bloğunu hardliners ve softliners olmak üzere iki ana gruba ayırmak mümkündür. Her geçişin köklerinde daha önce birliği rejimin hayatta kalmasını sağlayan yönetici blok içindeki tutucu/hardliner ile reformist/softliner kuvvetler arasında bir çatışma vardır. Bu çatışma genellikle meşruiyetin nasıl sağlanacağı ve rejimin nasıl sağlamlaştırılacağı veya kurumsallaştırılacağı üzerinedir. O'Donnell ve Schmitter'e göre (1986: 19): “Başlangıcı, otoriter rejimin kendi içinde önemli bölünmelerin sonucu olarak, esasen hardlinerler ve softlinerslar arasındaki dalgalı bölünmelerin sonucu olmayan bir geçiş yoktur”.

O'Donnell ve Schmitter (1986: 16), softlinersları, kurulmasına yardım ettikleri ve genellikle önemli pozisyonları işgal ettikleri rejimin, bir dereceye kadar ya da öngörülebilir bir gelecekte bir tür seçim meşruiyetini kullanmak zorunda kalacağı konusundaki farkındalıklarıyla ayırt etmektedirler. Bu nedenle, hardlinerlerin aksine, softlinerslar gelecekte güçlerini koruyabilmeleri için liberalleşmek zorunda kalacaklarının farkındadır. Liberalleşme, demokrasi için gerçek bir proje olmasa da rejimi kaygan bir eğime sokarak; başlangıçta amaçlanandan daha fazla değişikliğe yol açabilecek bir dinamik için bir alan açan bir süreci başlatabilecektir. Liberalleşme, demokratikleşme için gerekli unsurlar olan bireysel ve grup özgürlüklerinin güvencesini sağlaması nedeniyle demokratikleşmeye doğru ilk adım olarak düşünülebilir. Ayrıca özgür ve rekabetçi seçimler yapmak, demokratik geçişin vazgeçilmez şartlarından biri gibi görünmektedir ve bu, seçimler olmadan demokratik bir geçişin olmadığı çoğunluk tarafından kabul görmektedir (Baloyra, 1987: 299).

O'Donnell ve Schmitter, bir rejim krizi ve sonrasında liberalleşmenin ancak rejim softlinerlarının çoğunluğu ile birlikte ılımlı muhalefet liderlerinin bir araya gelmesiyle oluşan grubun rejim hardlinerleri için kabul edilebilir bir uzlaşma müzakere etmeyi başarması halinde demokratik bir rejimin yenilenmesine yol açtığı konusunda uyarılmaktadır. Muhafız güçler için hazmedilmesi zor olan imtiyazları ima ettikleri için bu tür anlaşmaların müzakereleri zordur. Örneğin, Güney Amerika'daki birçok anlaşmalı geçiş, eski askeri yöneticilere genel bir af sağlayan hükümler içermiştir (Brunner, 2016:19).

Geçiş tarzı, yani genetik yaklaşıma göre aktörler arasındaki etkileşimlerin sonucu, otoriter rejimlerin çöküşü ve demokratik kurumların kurulması üzerinde büyük bir etkiye sahiptir (Karl, 1990; Karl ve Schmitter, 1991; Munck ve Leff, 1997: 344; O'Donnell ve Schmitter, 1986). Karl ve Schmitter (1991), belirli aktör kombinasyonlarına (kitlelere karşı elitler) ve stratejilere (zorlamaya karşı uzlaşma) odaklanarak “pakt, dayatma, reform ve devrim” olan dört ideal-tipik geçiş biçimi geliştirmiştir. Buna göre elitler avantajlı pazarlık pozisyonlarındayken geçiş, paktlı veya dayatmalı demokrasi tarzlarıyla sona erecektir. Eğer kitleler elitlerin direnişini bastırırsa geçiş reform veya devrim şeklinde sonlanacaktır (Karl ve Schmitter, 1991). Pakta göre geçişin siyasi demokrasiye yol açma olasılığının daha yüksek olduğu düşünülmektedir (Karl ve Schmitter, 1991: 282). Ancak, paktnın yapılmasından kaynaklanan bazı problemler de bulunmaktadır. Karl (1990: 11), “kurucu

paktların ekonomik elitlerin toplumun çoğunluğunu sömürmeye devam etme hakkı konusunda kendilerini güvence altına almalarının bir yolu olabileceğini ve bu nedenle esasen antidemokratik mekanizmalar olabileceğini savunmaktadır. Przeworski de (1995: 54), pakt yapımının istikrar yaratmasına rağmen, siyasi dışlanma biçimlerinin kurumsallaşmasına yol açabileceğini kabul etmektedir.

Juan Linz ve Alfred Stepan, kolektif çalışmalarında geçiş yaklaşımına bir sonraki temel teorik katkıyı vermiştir. Buna göre geçiş sırasında mevcut olan otoriter rejimin türü, siyasi elitlerin gelecekte uğraşmaları gereken bu mirasın önemli yapısal unsurlarını ve bileşenlerini oluşturmaktadır. Aktör-temelli teorileri değiştirerek Linz ve Stepan (1996) demokratik olmayan rejimler arasında ayrıma gitmiş (yani totaliter, post totaliter, saltanat ve otoriter) ve geçiş tarzının önceki rejimin türüne bağlı olduğunu savunmuştur. Buna göre, eğer önceki rejim otoriter ya da totaliter sonrası ise anlaşmalı geçiş ve demokratikleşmenin olması muhtemeldir, ancak saltanatlı ve totaliter rejim ise mümkün değildir (Linz ve Stephan, 1996: 57).

Geçiş yaklaşımı “önkoşul yok” ilkesinin mantığını izlerken konsolidasyon aşamasında demokrasinin sonuçlarını belirlemede yapısal faktörlere vurgu yapmıştır. Tarihsel miraslar, tarihi hatıralar ve sosyoekonomik gelişme, demokrasinin pekiştirilmesini etkileyen kritik faktörler olarak gündeme gelmiştir (Gunther, Diamandouros ve Puhle 1995; O'Donnell 1992; Valenzuela 1992; Pridham 2000: 36-64; Carothers 2002: 16). Demokratik geçişlerin üçüncü dalgadaki ilerlemesini inceleyen Thomas Carothers ise, bir önkoşul olarak değil de demokratikleşmeyi zorlaştıran veya kolaylaştıran temel kolaylaştırıcılar veya kolaylaştırıcı olmayanlar olarak düşünülmesi gereken beş faktörün önemini vurgulamıştır. Bunlar ekonomik gelişme düzeyi, ulusal zenginlik kaynaklarının yoğunluğu, kimlik temelli bölünmeler, siyasi çoğulculuğa ilişkin tarihsel deneyim ve demokratik olmayan komşulardır (Carothers, 2007).

Geçiş perspektifleri, rejimin çöküşünün mikro süreçlerine, geçişlerin başlamasına ve demokratik inşa mekanizmalarına ışık tutmaktadır. Ancak bazı yönleriyle bu yaklaşımlar eleştirilere maruz kalmıştır. Bu yaklaşımların aşırı elitist, aşırı ampirik ve iradeci olduklarına dikkat çekilmiştir. Yapıların ve aktörlerin çevredeki yapılar tarafından nasıl kısıtlandıklarının göz ardı edildiği ifade edilmiştir (Haggard ve Kaufman, 1999: 75). Ayrıca yapılar ihmal edildiğinde, oyuncuların rolünün çoğu zaman abartıldığına vurgu yapılarak (Gill, 2000: 44) bu durumun aktör indirgemeciliğine ve aşırı iradeciliğe sebep olduğu belirtilmiştir (Lundquist, 1987: 38). Jean Grugel de geçiş yaklaşımının, demokratik süreci popüler tabanından çıkardığı ölçüde elitist kaldığını, kitlelerin rolünü göz ardı ettiğini ve aynı zamanda siyasal olmayan elitlerin rolünü küçümsemediğini ve tüm bunların demokrasi ruhuna aykırı olduğunu açıklamıştır (Grugel, 2002).

Geçiş yaklaşımlarına getirilen başka bir eleştiri yaklaşımın demokrasiyi halk tarafından yönetilen temel anlamdan ayırması ve temelde bir dizi yönetim kurumunun kurulması olarak kavramsallaştırmasıdır. Buna ek olarak bu yaklaşımlar aynı zamanda sivil toplumun demokratikleşmedeki önemini de göz ardı etmekte veya en iyi ihtimalle onu yalnızca araçsal bir rolle sınırlandırmaktadır (Baker, 1999). Bu indirgemeci varsayım ise John

Markoff'un gözlemlediği gibi demokratik geçişin başarısının, toplumsal hareketler (sivil toplum aktörleri) ile reformist elitler arasındaki etkileşime bağlı olduğunu göz ardı etmektedir (Markoff, 1996).

2.3. Sivil Toplum ve Demokrasi

İşlevsel ve genetik demokratikleşme teorilerinin yanı sıra demokratikleşmeyi inceleyen birçok bilim adamı yakın zamanda demokratik geçiş sürecinde sivil toplumun rolüne odaklanmıştır. Bu sivil toplum paradigmasına göre sivil toplumun otoriter bir rejimle siyasi mücadelesi demokratikleşmenin ana kaynağıdır. Sivil toplumun rolü sadece demokratik dönüşüm sürecinde değil, demokratik konsolidasyon sürecinde de çok önemlidir. Bu nedenle Üçüncü Dünya ülkelerinde gerçek demokratikleşme süreçlerinin ve gelecekteki olanakların analizinde sivil toplum çok önemli bir değişken olarak kabul edilmiştir (Diamond, 1996: 227). Örneğin, Güney Avrupa ve Latin Amerika'da, politik liberalleşmeye doğru ilk adım atılır atılmaz sivil toplum yeniden dirilmiş ve sivil toplumun daha sonraki büyük demokratik mücadelesi otoriter yönetimi yıkmayı başarmıştır (O'Donnell ve Schmitter, 1986). Doğu Avrupa'da, bağımsız ve iyi örgütlenmiş sivil toplum, liberalleşmeden sonra demokratik geçiş için gerekli bir şart olarak belirleyici bir rol oynamıştır (Bernhard, 1993: 326).

Sivil toplum, çeşitli bakış açıları temelinde birçok yazar tarafından yorumlanmış ve kavramsallaştırılmıştır. Bununla birlikte, sivil toplum genel olarak liberal ve marksist olmak üzere iki bakış açısıyla yorumlanmıştır.

Liberal bakış açısına göre sivil toplum bireylerin ve grupların hürriyetleri ve çıkarları için kamusal sonuç faaliyetleri ile meşgul oldukları gönüllü derneklerin ve enformel ağların bulunduğu alanı ifade etmektedir (Schmitter, 1997: 240). Sivil toplum, devletin kamu faaliyetlerinden ayrılmaktadır çünkü gönüllüdür ve piyasaların özel faaliyetleri arasındadır. Ayrıca ortak zemin ve kamu yararı aramaktadır. Liberal perspektif devleti, bireylerin ve grupların hak ve özgürlüklerini korumak için gerekli kötülük olarak görmüş ve buna karşı sivil toplumu iyi olarak nitelendirmiştir (Paine, 1989: 3). Her ne kadar insanların birbirlerine adil davranmasını sağlamak için minimal bir devlet gerekli olsa da liberaller devletin mutlak monarşi yöntemlerine yeni biçimlerde geri döneceğinden endişelenmiştir (Keane, 1988). Bu nedenle devlet iktidarı sınırlı olmalı ve devlet iktidarına direnme hakkına sahip olan sivil toplum devlet iktidarını sınırlamada rol oynamalıdır. Dolayısıyla, liberal perspektif sivil toplumu, resmi bir demokrasinin bağımsız garantörü veya otoriter yönetim altında savunmaya karşı direniş için bir alan olarak görmektedir. Bu bağlamda sivil toplum, demokrasinin sürdürülmesi ve bireysel hak ve özgürlüklerin korunmasında rol oynamak için bir temel sağlamaktadır (Cohen, 1988: 325). Liberal bakış açısı, özerkliği sivil toplumun demokrasiyi kurması ve sürdürmesi için gerekli bir şart olarak görmektedir (Cahoone, 2002: 225-226). Kısaca bu bakış açısına göre özerk örgütlerin çoğalması, sivil toplumun derinleşmesine hizmet etmekte; bu da devlet despotizmine karşı korumakta ve demokratik süreçleri ve kurumları güçlendirmektedir.

Liberal bakış açısına göre sivil toplumun demokratik işlevleri;

- Devlet gücünü sınırlamak ve hükümetleri kamu denetimine tabi tutmak.

- Vatandaşların gönüllü derneklere katılması için bir arena sağlanması ve vatandaşların demokratik farkındalık ve becerilerinin arttırılması.
- Hoşgörü, ölçülü olma ve uzlaşmaya istekli olma gibi demokratik değerlerin geliştirilmesi için bir alan sunmak.
- Çıkarların ifade edilmesi, bir araya getirilmesi ve temsil edilmesi için siyasi partiler dışında kanallar oluşturmak.
- Yerel yönetim seviyelerine katılım için fırsatlar yaratmak.
- Bölümsel çıkarları azaltmak ve siyasi çatışmayı azaltmak.
- Yeni siyasi liderlerin ortaya çıkmasını sağlamak.
- Yeni demokrasilerde sahteciliği tespit eden ve kontrol eden ve adli ve yasal reformları izleyen partizan olmayan seçim takibi sağlamak.
- Bilgiyi yaymak ve gerekirse resmi bilgiyle ters düşmek.
- Ekonomik reformu gerçekleştirmek için kaynakları sağlamak.
- Devletin üzerindeki yükü ve talepleri azaltmaktır (Diamond, 1994)

Liberal bakış açısı sivil toplumu esasen devlete, özellikle devletin taşıdığı yükü azaltma ve devletin aşırı yüklerini kontrol etme gibi bir yardım olarak görmektedir. Bu anlamda demokratik devlet asgari bir devlet olarak öngörülmektedir.

Marksizmden ilham alan siyaset bilimcileri, çıkış noktası olarak siyasi rejimleri alan liberal ve Tocquevillean geleneğindeki teorisyenlerin aksine, sivil toplumu daha geniş bir sosyal oluşum içinde konumlandırmaktadır. Marksistlerden ilham alan teorisyenlere göre, sivil toplum ve demokratikleşme, esasen kendi kendini örgütleyen ve kendi kendini sınırlayan alanlar ve süreçler olarak değil, daha ziyade kapitalist üretim ilişkileri, burjuva devlet aygıtları ve sosyal sınıf çatışması ile nitelenen koşullu bir tarihsel bağlamdaki ayrık olaylardır. Marx, sivil toplumu feodal sonrası üretim tarzının ortaya çıkmasına ve devlet ve ekonomi gibi farklı kurumsal alanların gelişimine bağlamış ve demokratikleşmeyi, ekonomik çıkarlar, emek, özel mülkiyet ve sınıf ayrımları gibi sivil toplumun çözülmesi olarak görmüştür (Marx, 1997: 13)

Devletin diğer toplumsal anları belirlediğini iddia eden Hegelci analiz⁵, sivil toplum terimini burjuva kapitalist toplumla eşanlamlı olarak kullanan Marx tarafından eleştirilir. Marx'a göre sivil toplum, sınıf ayrımına göre şekillenen ve artı değer sömürsünün gerçekleştiği bir alandır (Ehrenberg, 1999: 132-35). Bu nedenle Marx, sivil toplumu üretim ilişkilerinin bir alanı olarak görür ve bu nedenle sivil toplum bir yönetimdeki ekonomik yapı ile özdeşdir. Böylelikle sivil toplumu üst yapının aksine altyapıya dahil etmektedir. Bu bağlamda ona göre devlet sivil toplumu koşullandırmaz, sivil toplum devleti koşullandırır. Ek olarak Marx, Hegel'in evrensel devlet anlayışının aksine, devletin evrensel bir nihai an

⁵ Hegel'de sivil toplum bir tutarsızlık, özel çıkarlar ve çatışma alanıdır (Seligman, 1995: 48-50). Bu nedenle, Hegel'in etik hayatının en yüksek anı olan devlet, sivil toplumun çatışan unsurlarını bir sentez ve uyuma dönüştürmek için müdahale etmelidir (Ehrenberg, 1999: 128-29).

olmadığını, sivil toplumda gelişen egemen sınıfın çıkarlarına hizmet eden bir aygıt olduğunu ileri sürer (Seligman, 1995: 52-57).

Liberalere karşı çıkmanın yanı sıra Gramsci, Marx'ın tarihsel materyalizmini de farklı şekilde ele almaktadır. Gramsci'nin yapı ve üstyapı arasındaki ilişkilere dair anlayışları, Marx'inkinden farklıdır. Bobbio Marx'ta yapının birincil olduğunu ve üst yapının ikincil olduğunu belirtirken, Gramsci'de bunun tersinin doğru olduğunu çünkü üst yapının karmaşıklığının farkında olduğunu belirtir (Bobbio, 1979: 33-34). Bu açıdan Texier (1979: 49) Gramsci'yi "*üst yapıların kuramcısı*" olarak tanımlamıştır. Yapıda yer alan Marksist bir sivil toplumun aksine, Gramsci'nin sivil toplumu üst yapısal alana aittir (Bobbio, 1988: 82). Gramsci'ye göre sivil toplum, sosyal sınıfların sosyal ve politik liderlik ve diğer sosyal sınıflar üzerinde "rıza" veya "hegemonya" için rekabet ettiği alandır (Thomas, 2009: 137). Bu anlamda hegemonya kavramı Gramsci'nin sivil toplum fikrinde merkezi bir yere sahiptir.

Gramsci'nin hegemonya kavramını kavramak için, Gramsci'nin devlet tanımını ele almak gerekir. Gramsci, diğer sosyal alanlardan ayrı bir hükümet aygıtı olarak gören liberalerin devlet anlayışını çok dar olarak gördüğü için eleştirmiştir. Gramsci, "bütünleşik (integral) devlet" kavramına odaklanan alternatif bir devlet tanımını savunmaktadır. Gramsci'ye (1971: 263) göre devlet, bütünleşik devlet ve / veya etik devlet koordinatlarında tezahür eden siyasal ve sivil toplum içinde yerleşiktir. Bu nedenle, bütünleşik devlet kavramının önemi, verili bir toplumsal dönüşümü analiz etmek için hem siyasal toplumdaki güç ya da baskı yönünü hem de sivil toplumdaki rıza ya da hegemonya yönünü aynı anda ele alınması gerektiğini teyit etmektedir.

Hegemonya kuramı, ekonomik yapı ile üstyapılar bütünlüğünün organik birliği anlamına gelen 'tarihsel blok' kavramı ile yakından ilgilidir (Landy, 1994: 49). Gramsci'ye göre yapılar ve üst yapılar bir "tarihsel blok" oluşturur. Bir tarafta üretim ilişkilerini ve bunun sonucunda oluşan toplumsal sınıfları kapsayan bir altyapıdan, diğer tarafta ise siyasi ve ideolojik öğreleri kapsayan bir üstyapıdan bahsetmek mümkündür. Gramsci için altyapı 'birincil' ve 'koşullandıran'dır. Diğer bir ifade ile Gramsci üstyapıların karmaşık ve uyumsuz toplamının toplumsal üretim ilişkilerinin tamamını yansıttığını ifade eder (Gramsci, 1971: 366).

Tarihsel bloğun meydana gelebilmesi için bu bloktaki iki yapının "organik" olarak bağlanmaları gerekmektedir. Bu tarihsel blokta, üst yapı düzeyinde etkinlik gösteren farklı toplumsal gruplar "aydınlar" tarafından kurulmaktadır (Portelli 1982: 5). Aydınlar organik olarak birbirlerine bağımlı olan toplumsal bir sınıftır. Ekonomik üretim süreci içerisine dahil olan tüm sınıflar, sadece ekonomik alanla sınırlı olmamak üzere toplumsal ve siyasi arenalarda yer alan kendi aydınlar sınıfını oluştururlar. Bu aydınlar grubu yalnızca fikir üretmekle kalmayıp, kendi sınıfının çıkarlarını korumak sureti ile hegemonya kurmaya çalışarak, toplumsal güçleri organize etmeye çalışırlar. Bu anlamda "*aydınlar grubu, tarihsel bloğun ortak kimliğini oluşturan fikirlerin ve kurumların oluşmasında ve hegemonya için gerekli rızanın sağlanmasında önemli rol oynar*" (Karacasulu, 2009: 60).

Gramsci sivil toplumu açıkça tarihsel bloğun üst yapısında konumlandırmıştır. İdeolojik ve kültürel biçimlerde hegemonik faaliyetlerin ortaya çıktığı sivil toplum, tarihsel bloğun belirleyici unsurlarını oluşturan ana sınıflar arasındaki ilişkilerin yeniden üretim alanıdır (Portelli 1982, 76). Nitekim, kapitalist toplumlar da egemenlik ilişkilerinin yeniden üretimi düşünüldüğünde, sivil toplum, Gramsci'ye göre, daha çok baskı işlevleriyle tanımlanan devlet alanı dışında, hegemonya aygıtlarının ideolojik ve kültürel unsurlarını içerisine dahil etmektedir. Kendi başına rıza üretimi ile ilişkilendirilebilen hegemonik üstünlük, sınıf egemenliğinin bir başka biçimi olan baskıya dayanan tahakkümden farklı bir şekilde, ideolojik ve kültürel unsurların dikkate alınmasını gerektirir (Gramsci, 1971).

Hegemonik ideolojilerin 'entelektüel ve ahlaki liderliğin uzlaşmaya dayalı araçları' olarak inşa edilmesi (Morton, 2007: 91) sivil toplumdaki entelektüeller tarafından yapılır. Gramsci'nin 19. yüzyıl İtalya'sındaki entelektüeller, toplumun geri kalanını kabul etmeye ikna ettikleri dünya anlayışları hakkında fikirler inşa etmişlerdir (Gramsci, 1971: 10). Femia'nın (1981: 31) ileri sürdüğü gibi ideolojik hegemonya, bu nedenle iktidarın en önemli yüzüdür.

Sivil toplumun doğasına ve karakter değişikliğine ek olarak, otoriter bir rejimle etkili mücadele için sivil toplumun stratejileri de önemlidir. Özellikle, sivil toplum stratejilerini açıklarken ve analiz ederken, Antonio Gramsci'nin getirdiği “mevzi savaşı” ve “manevra savaşı”, sivil toplum ile otoriter bir rejim arasındaki etkileşimi analiz etmek için yararlı kavramlardır. Antonio Gramsci'ye göre, “manevra savaşı”, şiddetli gösteriler, seçim devrimleri, işçi devrimleri vb. gibi devlete karşı doğrudan bir mücadeledir. Güçlü kolektif çabalar sayesinde sivil toplum, yönetici bloğa meydan okuyabilir ve onu devirebilir. Ancak Gramsci, “manevra savaşı”nın, Batı Avrupa'dakiler gibi hegemonik devletlere karşı etkili olamayacağını, çünkü burjuva hegemonyası altındaki sivil toplumun çok daha gelişmiş olduğunu ve çok çeşitli biçimlerde bulunduğunu savunmaktadır. Bir manevra savaşı, devrimci bir öncünün devletin kontrolünü ele geçirmesini mümkün kılabilir, ancak sivil toplumun direnişinden dolayı uzun vadede başarısızlığa mahkumdur (Cox 1993: 53). Devlete “manevra savaşı” ile erken bir saldırı, yalnızca muhalefetin zayıflığını ortaya çıkaracak ve sivil toplum kurumlarının kontrolü yeniden ele geçirmesiyle burjuva hakimiyetinin yeniden dayatılmasına yol açacaktır. Diğer taraftan, “mevzi savaşı” kavramını dile getirerek Gramsci, temelde yeni bir devrim teorisi ortaya koymaya çalışır. Bu, bir “manevra savaşı”ndan daha temelli bir stratejidir. Bu stratejinin amacı, insanları (işçiler ve köylülerin) kademeli olarak politik bilince sahip olmalarını ve onları yönetici blok tarafından sömürüldüklerinin farkına varmalarını sağlamaktır. Bu strateji eğitim, kitle iletişim araçlarının kullanımı, politik girişimcilerin rolü, propagandasının yayılması vb. unsurları içerir. Böyle bir devrim, genel olarak halk arasında hegemonik etki için genişletilmiş bir kampanya olacaktır (Adamson 1980: 236-237).

Yukarıda anlatıldığı gibi, sivil toplum kavramı farklı yazarlar tarafından farklı yorumlanmakta ve anlaşılmaktadır. Özellikle, 1970'lerin başından itibaren demokratikleşme konusundaki çalışma odağı sivil toplumun gelişmesine doğru kaymıştır. Bununla birlikte, yaygın kullanımına rağmen sivil toplum kavramı diğer siyasi terimler gibi belirsiz ve kafa karıştırıcı olmaya devam etmektedir. Birçok yazar için de evrensel bir sivil

toplum tanımı oluşturmak için zorlu bir görev haline gelmiştir. Ancak kavram belirsizliğine rağmen literatürdeki çoğu yazar sivil toplumu oluşturan çeşitli unsurlar üzerinde hemfikirdir.

Sivil toplumu oluşturan unsurlardan birincisi, sivil toplumun bireysel birimlerin, kolektif çıkarlarını devletten bağımsız olarak belirleyebilmelidir (Shils, 1991: 3). Böylece, sivil toplum devleti özgürce eleştirebilmekte ve kolektif çıkarlar talep edebilmektedir. Sivil toplumun otoriter bir rejim altındaki ilk önceliği devletten özerkliğe ulaşmaktır ve bu özerklik rejime karşı sivil toplum hareketlerinin temeli haline gelmektedir. Ek olarak, sivil toplum özellikle siyasi parti olmak üzere siyasi toplumdan ayrılmalıdır. Sivil toplum ve siyasi toplum çok düzeyli kanallarla yakından bağlantılı olsa da temel farklılıklar bulunmaktadır. Örneğin, sivil toplum politik iktidarı aramazken siyasi partinin nihai amacı siyasi iktidarı almaktır (Schmitter, 1997: 240). Bunun yerine, sivil toplum devleti kolektif çıkarlar için etkilemeye çalışmaktadır. Sivil toplum kendi ideolojik, sosyal, kültürel ve dini ya da özel çıkarlarını gerçekleştirmek istemektedir. Bu noktada devlet ya da hükümet ise toplumdan gelen bu özel çıkarları kolektif çıkarlar ile uyumlu getirerek gerçekleştirme imkanına sahiptir.

İkincisi, sivil toplumun örgütlü bir şekli vardır. Resmi veya gayri resmi olarak organize edilmiş, planlı veya kendiliğinden, kısa veya uzun süreli olabilir (Sun-Hyuk, 2000) Sivil toplum dernekler, gruplar, hareketler, organizasyonlar ve kurumlar şeklinde mevcuttur. Ayrıca, bireyler gönüllü olarak sivil toplum örgütlerini örgütlemeli veya bunlara katılmalı ve ihtiyaçlarını ve ilgi alanlarını ifade etmelidir. Bu bağlamda sivil toplum, kurucu parçaları gönüllü olarak kamu faaliyetinde bulunan toplumun öz-örgütüdür (Weigle ve Butterfield, 1992: 3).

Üçüncüsü, dernekler, gruplar, hareketler, örgütler ve sivil toplum kuruluşları çoğulculuk ve özyönetim gibi belirli bir dizi norm ve kuralı paylaşır (Shils, 1991:4). Dolayısıyla, sivil toplumun farklı gruplarının ve organizasyonlarının farklı çıkarları temsil ettiği görüşünü kabul ederler. Devletle ilişkide, yasal olarak güvence altına alınan bir sivil toplum devleti meşrulaştırır (Keane, 1988: 14 ve Diamond, 1996: 5). Ancak, eğer devletin kendisi kanunsuz ise ve sivil toplumun öz yönetimine ve özerkliğine saygı göstermiyorsa sivil toplum mevcut düzenin meşruiyetine rıza göstermez. Bunun yerine normları iptal etmeye, değiştirmeye ve kendilerini yönetmeye çalışır. Bu bakımdan, sivil toplum potansiyel olarak mevcut devlet düzenini zorlamak için yeni yapı ve normların üstlenebileceği, oldukça tahrip edici bir alandır (Fatton, 1991: 86). Dolayısıyla sivil toplum, devlet ve muhalif gücün bir toplumun hegemonyası için mücadele ettiği bir yerdir.

Yukarıda bahsedilen bu unsurlara dayanarak sivil toplum, devletten nispi özerkliği bulunan veya devletten göreceli özerlik arayışı içinde olan ve toplumda yasal olarak tanımlanmış bir bağlamda bireysel, grup ya da ulusal çıkarlar peşinde koşmak için gönüllü olarak kamu faaliyetinde bulunan öz örgütlü gruplar, dernekler ve kurumlar olarak tanımlanmaktadır. Ancak bu çeşitli dernekler, gruplar, örgütler ve sivil toplum kuruluşları, etkinlikleri ve özellikleri bakımından yekpare ve homojen değildir. Yani, sivil toplumun her grubu ve organizasyonu demokratik bir geçişe katkıda bulunmaz, çünkü her birinin farklı

karakterleri ve amaçları vardır. Bazı sivil toplum grupları ve örgütleri rejim tarafından kontrol edilmekte veya desteklenmektedir. Bu nedenle sivil toplum gruplarının otoriter bir rejime karşı mücadele kapasitesi demokratikleşme ile ilgili değildir, hatta otoriter bir rejimi desteklemesi söz konusu olabilir. Dolayısıyla, yalnızca belirli sivil toplum örgütleri demokratik bir harekete katılmakta ve demokratikleşmeye katkıda bulunmaktadır (Sun-Hyuk, 2000: 20).

Benjamin Barber, demokratik sivil toplumun, sivil toplumun genel kavramlarından daha dar ve açıkça tanımlanması gerektiğini belirtmektedir (Barber,1998:57). Her ülkenin politik ve sosyal koşullarına uygun olarak demokratik geçiş sürecinde önemli bir rol oynayan demokratik sivil toplum grupları farklı olabilmektedir. Ayrıca, her demokratik grubun veya sivil toplum örgütlenmesinin kurumsal siyasi arena üzerindeki etkisi de farklı olabilir. Bu nedenle, sivil toplum kavramının daraltılması ve demokratik harekete katılan demokratik sivil toplum, sivil toplum ve demokratikleşme arasındaki ilişki üzerinde çalışmaya odaklanılması ifade edilmektedir (Lee, 2002: 45).

Demokratik sivil toplumun çeşitli özellikleri bulunmaktadır. Birincisi, devletle olan ilişkilerinde uzlaşma olasılığı daha yüksektir, hukukun ve otoritenin kurallarını izler. İkincisi, demokratik sivil toplum, demokratik bir rejimin istikrarını, öngörülebilirliğini ve yönetilebilirliğini geliştirmeye çalışır. Ayrıca demokratik sivil toplum, istikrar, pazarlık ve işbirliğine dayalı ağların büyümesini kolaylaştırmayı amaçlar. Üçüncüsü, demokratik sivil toplum, karar verme ve liderlik seçiminde iç demokratik süreçleri kullanır. Bu nedenle, anayasalcılık, temsil, şeffaflık, hesap verebilirlik ve seçilen liderlerin rotasyonu gibi demokratik değerlere ve uygulamalara saygı duyar. Dördüncüsü, demokratik sivil toplum örgütleri birbirleriyle rekabet eder ve bu rekabet, üyelere diğer kuruluşlara katılma becerisi vererek hesap verebilirlik ve temsil edilebilirliği sağlamaya yardımcı olur (Lee, 2002: 45).

2.4. Demokratikleşme ve Eşitsizlik

Literatürde eşitsizliğin demokratikleşmeye zarar verdiğini savunan yaklaşım ilk önce Aristoteles tarafından dile getirilmiş ve Lipset (1959) ve Dahl (1971) gibi demokrasiyle ilgili bazı klasik yazarların yanı sıra yeni dönem yazarları tarafından da bu yaklaşım teyit edilmiştir. De Tocqueville'e dayanan yaygın bir görüş, aşırı eşitsizliklerin demokrasinin dayanması gereken topluluk duygusunu ve meşruiyetini azalttığı yönündedir (Bollen ve Jackman, 1985: 440). Lipset (1959), eşitsizliğin yarattığı yüksek düzeyde sosyal çatışmaya sahip toplumların demokrasi için daha az uygun olduğunu savunmaktadır. Ayrıca Dahl (1971: 81-82) da gelir, statü ve servet gibi ekonomik kaynaklar politik kaynaklara dönüştürüldüğünde bunun otokratik bir rejim olma olasılığını artırdığını savunmaktadır. Demokratikleşmeyi politik-ekonomik araçlar kullanarak açıklamaya yönelik en son girişimler Boix ve Acemoglu ve Robinson tarafından gerçekleştirilmiştir. Carles Boix "Democracy and Redistribution (2003)" ve "Daron Acemoglu ve James Robinson "Economic Origins of Dictatorship and Democracy (2006)" eserleri ile demokratikleşme teorisine elit-kitle etkileşimlerinin analizini, onları kısıtlayan yapısal koşullarla birleştirerek iki önemli katkı sunmuştur. Her iki eserdeki yazarların yaklaşımı da eşitsizlik, dağıtım çatışması ve elitler arasındaki etkileşim ve siyasi kurumların karakteri üzerindeki

muhalefet gibi temel nedensel iddiaları desteklemektedir. Ayrıca, ikisi de “*medyan seçmen modeli*” üzerine teorilerini oluşturmaktadır (Meltzer ve Richards, 1981). Yazarların bakış açısına göre demokrasiler, tüm halkın ekonomik varlıkların siyasi tahsisinde yer aldığı rejimler olarak anlaşılmaktadır. Demokratikleşme, vergilendirmenin ve dağıtımın küçük varlıklı elitlerin tercihlerinden ziyade çoğunluğun tercihlerini takip ettiği bir rejime geçişi ifade etmektedir. Bunun gerçekleşip gerçekleşmemesi hem elitlerin hem de kitlelerin ya da vatandaşların tercihlerine ve kaynaklarına bağlıdır. Yeniden dağıtma etkisinin düşük olması veya isyanları bastırmak için baskılayıcı yeteneklerin bulunmaması durumunda elitlerin demokrasiye rıza gösterme olasılığı daha yüksektir. Vatandaşların güçlü örgütsel kapasiteye sahip olmaları ve yüksek ekonomik yoksunluk yaşamaları durumunda isyan etmeleri ise daha olasıdır (Schimmelfennig, 2010: 215) Bu yaklaşımda, demokrasilerde politika, zengin seçmenlerden daha fazla vergi ve yeniden dağıtımı tercih eden nispeten fakir “medyan seçmen” tarafından belirlenmektedir. Gelirin zenginlerde yoğunlaştığı demokratik olmayan toplumlarda, genel olarak zengin elitler düşük vergileri ve düşük yeniden dağıtımları tercih etmekte, böylece kendilerine daha fazla zenginlik tahakkuk etmektedir. Bu nedenle, farklı sosyal gruplar tercih edilen politikaya göre farklı tercihlere sahiptir. Gelir eşitsizliğinin, bireylerin harekete geçmelerine ve tercih ettikleri rejimler için mücadele etmelerine neden olan kritik faktör olduğuna inanılmaktadır (Berg, 2013: 20). Bu benzerliklere rağmen, iki teori hangi eşitsizlik düzeylerinin demokratikleşme olasılığını artırdığına dair öngörülerinde farklılaşmaktadır.

Boix ve Stokes demokrasinin hem ortaya çıkmasına hem de dayanmasına yardım etmede “Ekonomik kalkınma ile demokrasi arasındaki asıl ilişki nedir?” sorusunun cevabını aramıştır. Yazarlar, “*demokrasinin kendi başına gelirden değil, kalkınmaya eşlik eden diğer değişikliklerden, özellikle de gelir eşitliğinden kaynaklandığını*” savunmuştur (Boix ve Stokes, 2003: 540). Yazarlar için gelir eşitliği demokratik dönüşümde merkezi bir rol oynamaktadır. Bu nedenle, gelir eşitliği, sosyoekonomik kalkınmayı demokrasiye dönüştürebilecek genişletilmiş bir içsel demokratikleşme mekanizması olarak görülmektedir. Dahası, sadece gelir eşitliğini vurgulanmamakta, aynı zamanda bir sınıf ilişkisi faktörü olarak da düşünülmektedir. Diğer bir ifade ile eğer gelir dağılımları oldukça eşitse, elitler eşitsiz bir dağıtımına kıyasla yeniden dağıtım mekanizmasından daha az korkacaktır. Bu nedenle, eğer elitler demokratik bir vergi yapısını daha fazla yarar sağlama açısından kendileri için daha iyi görürse, demokrasiyi sürdürme olasılıkları daha yüksektir (Boix ve Stokes, 2003: 539-540).

Boix (2003) bu anlamda düşük eşitsizliğin neden demokratikleşmeyi teşvik ettiğini belirten bir oyun teorik argümanı sunmaktadır. Demokrasinin olmadığı eşitlikçi ülkelerde, *medyan seçmen* vergi oranını belirlerse zenginlerin kaybedecekleri daha az şey söz konusudur. Bu nedenle, zenginlerin, fakirlerin demokrasi taleplerini çatışmadan kabul etmeleri daha muhtemeldir. Azalan eşitsizlik seviyeleri, düşük gelirli seçmenlerin yeniden dağıtım talebini de azaltmakta ve yüksek gelirli seçmenlerin demokrasiyi destekleme olasılıkları daha yüksek olmaktadır (Boix, 2011: 814). Boix’in (2003) teorik argümanı, aktörlerin, zenginlerin fakirleri bastırıp bastıramayacağına ilişkin asimetrik bilgilere sahip oldukları doğrusal olmayan bir ilişki anlamına gelmektedir. Her ne kadar Boix, eşitsiz servet

dağılımının yoksulların yeniden dağıtım taleplerini arttırdığını iddia etse de yüksek eşitsizliğin demokratikleşmeyi engellediğine inanılmaktadır. Bu anlamda “*potansiyel transfer seviyesi büyüdükçe, zenginlerin otoriter eğilimleri artmakta ve demokratikleşme ve demokratik istikrarın olasılıkları giderek azalmaktadır*” (Boix, 2003: 37). Dolayısıyla bu görüş, daha yüksek eşitsizliğin demokratikleşmeyi engellediğini savunan Lipset (1959) ve Dahl (1971) tarafından daha önce bahsedilen iddialara tekabül etmektedir. Bu yazarlara göre, diktatörlükte siyasal gücü elinde tutan elitlerin eşitsizlik yüksek olduğunda demokratikleşme olasılığı daha düşüktür, çünkü bu elitler yeniden dağıtımdan korkmaktadır.

Acemoğlu ve Robinson eşitsizlik derecesi ile demokrasi arasındaki ilişkiyi açıklayan bir model oluşturmuştur. Bu modele göre, düşük eşitsizlik düzeyinde elitler, devrim tehdidi arttıkça demokrasiyi teşvik edebilir, ancak daha yüksek eşitsizlik seviyelerinde elitler, demokratikleşmenin yeniden dağıtılma sonuçlarından korktukları için demokrasiyi baskılamayı tercih edecektir (Acemoglu ve Robinson, 2001, 2006; Geddes, 2009). Acemoğlu ve Robinson (2006) eşitsizliğin demokratikleşme üzerinde doğrusal bir olumsuz etkisi olduğunu iddia etmemektedir. Boix’in aksine, bu yazarlar eşitsizlikle demokratikleşme olasılığı arasındaki ilişkinin ters U biçimli bir eğri izlediğini öne sürmektedir. Ayrıca Boix ve Stokes’in (2003) aksine bu yazarlar, bazı sosyal veya ekonomik krizlerde sosyal gruplar arasındaki güç dengesini yeniden düzenleme eğilimi olduğunda kitlelerin devrim tehdidini de göz önünde bulundurmıştır. Eşit otokrasilerde, halk basitçe demokrasiyi talep etmemektedir, çünkü yeniden dağıtım konusunda kazanacak çok az şey söz konusudur. Bu nedenle elitler, bir devrim tehdidiyle yüzleşmeden rejimi koruyabilmektedir. Bununla birlikte, “orta düzeydeki” eşitsizlik seviyelerinde, halkın demokrasi talep etme teşviki söz konusudur. Bu koşullar altında, gerçek demokratikleşme, toplumsal huzursuzluk, alt sınıfların siyasal seferberliği ve/veya örneğin devletler arası ihtilafın bir sonucu olarak elitlerin zayıflaması ile yaratılan devrimci bir tehdit yüzünden ortaya çıkacaktır. (Boix, 2003: 13; Acemoglu ve Robinson, 2006: 27). Aynı zamanda iktidardaki elitler, yeniden dağıtımın maliyeti göreceli olarak düşük olduğu için baskı kullanma konusunda isteksiz olacak ve böylece demokratikleşme adımı atacaklardır. Ancak daha yüksek eşitsizlik seviyelerinde yeniden dağıtımın maliyeti baskılama isyanlarını aşmaktadır. Bu nedenle elitler toplumu bastırarak ve demokratikleşme gerçekleşmeyecektir (Acemoglu ve Robinson, 2006: 36-37).

Ben Ansell ve David Samuels (2014), hem Boix hem de Acemoglu ile Robinson ‘dan demokrasi arayışındaki eşitsizlik ve eşitliğin etkisi hakkındaki görüşleri bakımından ayrılmaktadır. Bu yazarlar rejim değişikliğinin elitlerin medyan seçmen korkusundan kaynaklanmadığını ifade etmektedir. Demokratikleşme, fakir vatandaşların yeniden dağıtım arayışından değil, burjuvazinin sanayileşen bir toplumda çıkarlarını devlet kamulaştırmalarından koruma arzusundan kaynaklanmaktadır. Diğer bir ifade ile demokratikleşmeye yol açan çatışma, Ansell ve Samuels'e (2010) göre, elitlerin fakirler ile çatışmasından değil, elitler arasındaki çatışmadan kaynaklanmaktadır. Yazarlar bu argümanı tarihsel bir incelemeye dayandırmakta ve gelir eşitsizliği yüksek olduğunda, zenginlerin siyasi elitler tarafından kamulaştırmaya maruz kalmaktan korkacaklarını ve bu

nedenle zenginlerin otokrasi yerine demokrasiyi destekleyeceğini savunmaktadır. Başka bir deyişle, burjuvazi ekonomik olarak daha güçlü hale geldikçe devletten servetlerinin siyasi gücün keyfi kullanımıyla el konmayacağına dair güvenilir taahhütler aramaktadır. Kendilerini devletten korumak adına demokrasi ve hukukun üstünlüğü bu tür güçlü ekonomik gruplar için arzu edilen bir seçenek haline gelmektedir.

Ansell ve Samuels'in iddialarına göre, güçlü bir ekonomik grubun ortaya çıkışı ve demokratikleşme arasında pozitif bir ilişkinin varlığı gelir eşitsizliğinin demokrasiyi teşvik ettiği anlamına gelmektedir. Ayrıca, Ansell ve Samuels (2010) eşitsizlik türleri, arazi eşitsizlikleri ve ekonomik eşitsizlik arasında ayırım yapmaktadır. Farklı eşitsizlik türlerinin demokratikleşme olasılığı üzerinde farklı etkileri olması gerektiğini savunmaktadır. Arazi eşitsizliği açısından daha eşit bir toplum, Boix (2003) ve Acemoglu ve Robinson (2006) tarafından tahmin edildiği gibi demokratikleşmeye yol açmaktadır. Toprak eşitsizliğinin demokratikleşme üzerindeki etkisi konusunda daha büyük toprak eşitsizliğinin demokratikleşmeyi daha az muhtemel kıldığı fikrini savunmaktadır. Bu bağlamda yüksek toprak eşitsizliği otokrasiyi desteklerken düşük eşitsizlik demokrasiye yol açmaktadır.

Ansell ve Samuels, çeşitli tarihsel örneklerden bahsederek (Ansell ve Samuels, 2014: 4-6), gelişmekte olan bir ülkede, orta sınıfların yükselişinin Gini katsayısının ölçtüğü gibi eşitsizliği artırdığını, bunun da eşitsizliğin demokratikleşmeye engel olmadığını aslında onu desteklediği anlamına geldiğini savunmaktadır. Eğer burjuvaziler kendi başlarına yeterince nüfuz ve güce sahipse, “kısmi demokrasiyi” tercih edeceklerdir; şayet siyasal iktidar mücadelesi “kitleleri” de içeriyorsa, sonucun “tam demokrasi” olması daha muhtemel görünmektedir (Ansell ve Samuels, 2014: 62)

Yukarıda tartışılan demokratikleşme teorileri, demokrasinin ortaya çıkması için gereken siyasi kültür, sosyal ve ekonomik önkoşullardan ortaya çıkması, hayatta kalması ve sağlamlaştırılması için anahtar konumda olan sivil toplum, aktörler ve onların tercihlerine kadar değişen farklı faktörlere işaret etmektedir. Sadece bu faktörlerden hiçbirinin belirli bir ülkedeki demokrasinin kaderini belirleyemediği ve geçiş ülkelerinin yörüngeleri arasında var olan bütün farklılıkları açıklayamadığı açıktır. Ayrıca, demokratikleşmenin hangi aşamasından bahsettiğimize bağlı olarak farklı faktörler kritik öneme sahiptir. Bu bölümün genel amacı farklı yaklaşımları açıklayarak çağdaş demokratikleşme literatüründe bu yaklaşımların nasıl kullanıldığını göstermektir. Bütün teorilerin, insan yaşamının dağınık ve karmaşık gerçekliğinde düzen empoze etme ve kalıp bulma girişimleri olduğu unutulmamalıdır. Bu nedenle, bir dereceye kadar teoriler temel ve kısmi açıklamalar olmak zorundadır. Kendi başına hiçbir teori belirli bir durumu tamamen açıklama kabiliyetine sahip değildir. Ancak teoriler, genel olarak demokratikleşme hakkında önemli sorular sormaları ve belirli açıklamalara katkıda bulunmaları bakımından fayda sağlamaktadır.

BÖLÜM 3. ARAP BAHARI

Arap Baharı sürecinde meydana gelen toplumsal hareketleri tetikleyen unsurların neler olduğunu cevaplamak amacıyla yapılacak bir araştırmada ilgili literatürde farklı yaklaşımların olduğu birçok çalışma görmek mümkündür. 2010 yılının sonlarında Tunus'ta başlayarak Orta Doğu ve Kuzey Afrika ülkelerine yayılan hareketlerin ortaya çıktığı ülkeler için ne anlam ifade ettiğini anlamlandırmada ise ülkelerin sosyoekonomik ve siyasi yapılarını, tarihsel geçmişlerini dikkate alarak yapılan analizler önem taşımaktadır. Nitekim bu coğrafyada yer alan birçok ülkenin bağımsızlığını kazanarak devletleşme süreci tarihsel olarak birbirine denk gelse de ülkelerin ekonomik, siyasi ve sosyal tecrübeleri birbirlerinden farklılık arz etmektedir. Homojen olmayan bu devletlerde, Arap Baharı sürecinde meydana gelen toplumsal hareketlerin nedenlerini açıklarken ekonomik beklentiler-demokratik talepler vb. gibi tüm ülkeler için genel geçer sınıflandırmalar yapılsa da bu hareketlerin oluşmasında ülkelerin kendine özgü dinamiklerinin dahil olduğu sınıflandırmalar da bulunmaktadır. Genel olarak işsizlik, yolsuzluk, demokratik beklentiler, sosyal medya gibi unsurların toplumsal hareketlerin oluşmasında belirleyici/tetikleyici faktörler olduğu söylenebilmekte ancak bu faktörlerin ne ölçüde ülkeleri etkilediğini veya önem sıralarını belirlemek karşılaştırmalı çalışmaların yapılması ile mümkün olmaktadır. Bu minvalde toplumsal hareketlerin neden farklı ülkelerde farklı sonuçlar meydana getirdiğini anlamlandırmak için ülkelerin iç dinamiklerinin çalışma konusu yapılması önem taşımaktadır.

Çalışmada, toplumsal hareketlerin meydana geldiği tüm ülkeleri incelemek bu tezin kapsamının ötesindedir. Bununla birlikte, Tunus ve Mısır'ın birbirinden farklılık arz eden sosyoekonomik ve siyasi yapısını karşılaştırmalı bir şekilde analiz etmek ve otoriter yönetimler ile halk arasındaki ilişkiyi tarihsel perspektifle çözümlemek bölgeyi daha geniş bir perspektiften anlamlandırmak için önem arz etmektedir. Bu bağlamda bu bölümde öncelikle Arap Baharı'nı meydana getiren unsurlar tüm ülkeleri kapsayacak şekilde makro çerçeveden açıklanmaktadır. Öncelikle ayaklanmaların ortaya çıkması için uygun zemini oluşturduğu düşünülen 11 Eylül saldırılarının ve Irak'ın işgalinin tetiklediği olaylar sonrasında oluşan ortama ve buna ilişkin anlayışa yer verilmektedir. Daha sonra 2010 yılının sonlarında Arap ayaklanmalarının arka planını oluşturan politik ve sosyoekonomik faktörler tarihsel olarak incelenmektedir. Bu çerçevede ilk olarak demokratik olmayan devletlerde istikrarın ve rejime olan desteğin kaynağı ele alınmaktadır. Orta Doğu ve Kuzey Afrika Bölgesinde egemen olan siyasi ve ekonomik düzenlemelerin belirli bir konfigürasyonunu tanımlamak için kullanılan sosyal sözleşme veya otoriter pazarlık kavramları ve bu sözleşmenin tarih süreç içerisinde nasıl aşındığı irdelenmektedir. Bu arka plan vasıtası ile Arap Baharı sürecinde toplumsal hareketlere sebep olan uzun vadeli ve daha yakın anlık faktörler Tunus ve Mısır örnekleri üzerinden anlamlandırılmaktadır. Bu kapsamda literatürde toplumsal hareketlerin oluşmasına sebep olduğu belirtilen gıda fiyatlarındaki artış, yolsuzluk, eşitsizlik, yoksulluk, işsizlik ve sosyal medya gibi faktörlerin Tunus ve Mısır'ı ne ölçüde etkilediği sosyoekonomik ve diğer göstergeler doğrultusunda tartışılmaktadır. Sonuç olarak Tunus ve Mısır'da meydana gelen toplumsal hareketlerin çoklu disiplinler bir yaklaşımla süreç analizi yapılmakta ve bu ülkelerdeki

şiddet içermeyen eylemler, tarihsel referanslar ile mikro ve makro ölçekte gerçekleşen olayların analiz düzeyine uygun olarak karşılaştırmalı analize tabi tutulmaktadır.

3.1 11 Eylül Sonrası ABD'nin Orta Doğu Politikası ve Arap Baharı

Arap Baharı ayaklanmalarının patlak vermesiyle birlikte bu ayaklanmaların, Arap dünyasının siyasi haritasını yeniden yapılandırmayı amaçlayan dikkatle planlanmış bir ABD stratejisinin sonucu olduğuna ilişkin yaklaşımlar ortaya çıkmıştır. Bu yaklaşımlar 11 Eylül olayları sonrasında ABD'nin Orta Doğu ve Kuzey Afrika bölgelerine yönelik politika girişimlerini meşrulaştırma girişimleri olarak düşünülebilir. 2011 devrimleri, ilerleyen kısımda ayrıntılarının verileceği Bush sonrası “Özgürlük Gündeminin” başarısını doğrulamaktan ziyade, bu gündemin nihai başarısızlığının ifade etmektedir (Hassan 2011:45). Bu anlamda Arap devrimlerinin temelleri 11 Eylül olayları ve Irak'ın işgalinin tetiklediği yeni dünya düzenine dair derin bir anlayışa kadar izlenebilmektedir.

2001 yılında George W. Bush yönetiminin iktidara gelmesiyle birlikte yeni muhafazakar ideoloji politika yapım sürecinde egemen unsur olmuştur. Soğuk Savaş'ın bitimini takiben eden süreçte ABD'nin tek süper güç olması durumundan hareketle yeni muhafazakarlar Clinton döneminin Orta Doğu politikasını ve çifte kuşatma⁶ (Dual Containment) politikasını eleştirerek/başarısız bularak, “*istisnai gücü ve moral üstünlüğü ile ABD'nin yeni dünyayı gerekirse güç kullanarak şekillendirmesi gerektiğini*” savunmuşlardır (Altunışık, 2013: 73). Bu bağlamda yeni muhafazakar ideolojinin iktidara gelmesiyle ABD'nin politikalarındaki değişiklikler sürpriz olmamıştır. Bu bağlamda 11 Eylül terör saldırısı, Bush yönetiminin temelini oluşturan yeni muhafazakar ideolojinin kesin olarak doğrulanması için Amerikan dış politikasında dönüm noktasını temsil etmiştir. Saldırıları, Bush'a doktrinini doğrulamayı başarması için sağlam bir temel sağlamakla kalmayıp, aynı zamanda Bush'un gündeminde birincil odak noktası olarak iç politikadan dış politikaya geçişi gerektiren ana faktör olmuştur (Laïdi, 2012: 10). Bush yönetimi 11 Eylül terörist saldırılarını bir "savaş eylemi" olarak nitelendirmiş ve buna "teröre karşı küresel bir savaş" ilan ederek karşılık vermiştir. 2002'de Birliğin Durumu Konuşmasında (State of the Union Address) Bush, ABD'nin 11 Eylül'e tepkisinin sadece El Kaide gibi devlet dışı terörist gruplarla sınırlı olmadığını, aynı zamanda ABD yönetiminin terör örgütlerine verdikleri destek ve kitle imha silahları bulundurmaları veya bu silahları edinmek için çaba harcamaları nedeniyle ABD'nin ulusal çıkarlarına tehdit olarak algıladığı ve haydut olarak nitelendirdiği devletleri de içermiştir. Bush, bu tür haydut devletleri Irak, İran ve Kuzey Kore ile özdeşleştirmiş ve onları "şer eksenini (*axis of evil*)" kavramı altında toplamıştır. Beş ay sonra West Point Askeri Akademisi'nde ABD başkanı daha da ileri giderek Amerika Birleşik Devletleri'nin, gelecekte bir güvenlik tehdidi oluşturabilecek bir düşmana karşı ön

⁶ Çifte çevreleme politikası, Clinton yönetimi tarafından, İran ve Irak'ın genel olarak uluslararası toplumun ve özelde ABD'nin çıkarlarına aykırı kabul edilen eylemlere girişmelerinin aynı anda engellenebileceği bir yöntem olarak benimsenmiştir. Çifte çevreleme politikası, ABD'nin Sovyetler Birliği'nin çöküşünden sonra kendisini yeni dünyanın merkezi olarak bulduğu yeni dünya düzeninin sonucuydu. Ayrıca, bu yeni politika, bu iki devleti herhangi bir saldırganlıktan küresel barış ve güvenliğe kadar kontrol altına almak için İran ve Irak arasında güç dengesi arayan önceki Amerikan yönetimlerinin ana politikası olan güç dengesi politikasını ortadan kaldırmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Fayazmanesh, S. (2008). The United States and Iran: Sanctions, wars and the policy of dual containment (Vol. 7). Routledge.

alıcı (preemptive) askeri eylem yapma hakkını açıklamıştır. Böylece sırasıyla Ulusa Sesleniş ve West Point başkanlık konuşmaları, 2003'te ABD'nin Irak'ı işgaline yol açan gerekçe ve doktrini sağlamıştır (Lilli, 2018: 85).

Yeni terörist tehditler ve siyasi istikrarsızlık ortamı, ABD'yi ODKA bölgesinde demokratikleşmeyi teşvik etmeye yöneltmiştir. Bu, ulusal güvenlik de dahil olmak üzere birçok nedenden dolayı bir öncelik olarak görülmüştür (Carter ve Scott, 2014: 742). Bu nedenle, demokrasiyi teşvik etme taahhüdü, 2002 Ulusal Güvenlik Stratejisinde (NSS) tek tip bir yaklaşım olarak ortaya çıkmış ve daha sonra “Bush Doktrini” olarak nitelendirilmiştir. (Ulusal Güvenlik Stratejisi, 2002). NSS raporu, Bush Doktrini'nin dört temelini şu şekilde tanımlamaktadır: “Amerikan askeri üstünlüğünün sürdürülmesi, geleneksel caydırıcılığa ek olarak önleyici savaşın benimsenmesi, terörizme karşı savaş ve demokratikleşme”. (Berenskoetter, 2005: 76). Bu nedenle, bu doktrinin temel taşlarından biri sadece bir söylem olarak değil, aynı zamanda pratik bir yaklaşım olarak da tasarlanan “Özgürlük Gündemi”nde geliştirilen özgürlüğün yurt dışında teşvik edilmesi ve desteklenmesi olmuştur. Özgürlük Gündemi, tehdit algılamaları açısından ABD'nin ulusal güvenliğini etkileyen uluslararası terörizmden kaynaklanan tehlikeye vurgu yapmaktadır. Bu dış politikanın ilginç bir yönü de “tehlike” başlığı altında teröre karşı koyamayan hükümetleri ve devletleri de dikkate almasıdır. Evrensel sorumluluk varsayımını destekleyen Bush doktrini, “Teröre Karşı Savaş”ı yalnızca özgürlüğü savunmak ve korumak değil, aynı zamanda aktif bir şekilde terörle savaşmak ve özgürlüğü genişletmek için bir görev olarak tasarlamıştır. (Berenskoetter, 2005: 78-83). Bu anlamda 20 Eylül 2001'de Bush uluslararası topluma şu mesajı vermiştir: “*Artık her bölgedeki her milletin bir karar vermesi gerekiyor. Ya bizimlesiniz ya da teröristlerin yanındasınız. Bugünden itibaren, terörizmi barındırmaya veya desteklemeye devam eden herhangi bir ulus, Birleşik Devletler tarafından düşman bir rejim olarak görülecektir*”. (Bush 2001, 20 Eylül). Belge, Amerika'nın yurt dışında özgürlük ve adalet garantörü rolünün altını çizerek gündemi “ABD istisnacılığının” ifadesi haline getirmiştir. (Berenskoetter, 2005: 76-77). Bu istisnai anlayış, Bush'un takip eden açıklamasından da anlaşılabilir. “*Bir noktada geriye kalan tek kişi biz olabiliriz. Benim için sorun değil. Biz Amerikayız*” (Dunn 2003: 283).

Demokrasinin teşviki, 20. yüzyılın başlarından beri ABD dış politikasının temel ilkelerinden biri olmuş ve Doğu Avrupa'da Sovyetler Birliği'nin ve komünizmin çöküşünün ardından ivme kazanmıştır (Snider ve Faris, 2011: 60). Bununla birlikte, ABD'ye yönelik Eylül 2001 terör saldırılarından önce Orta Doğu bu retoriğe açıkça dahil edilmemiş ve ABD daha çok bölgedeki çıkarlarını korumakla ilgilenmiştir. Bu anlamda ABD, 1970'lerin sonlarından itibaren Mısır ile yakın bağlarını sürdürmüş ve rejime baskı yapmaktan ve Mısır'daki ABD çıkarlarını riske atmaktan kaçınmak için 1990'larda demokrasinin teşvik edilmesini büyük ölçüde ekonomik terimlerle çerçevelemiştir. Başkan Clinton döneminde, serbest piyasa reformlarının ve sivil toplumun genişlemesinin demokrasinin habercisi olacağı varsayımına dayanarak güçlü bir sivil toplumun teşvik edilmesi, ABD demokrasisini geliştirmenin önemli bir yönü haline gelmiştir (Markakis, 2012: 118-119). Bununla birlikte Washington'un, on yıllardır Amerikan dış politikasının temel ilkelerinden biri olan Orta Doğu'daki otokrasi ve diktatörlüğe uzun süredir verdiği destek bölgede El

Kaide'yi üreten köklü bir siyasi rahatsızlığa yol açmıştır. Bunun sonucunda Eylül 2001 terör saldırılarının ardından ABD, Afganistan ve Irak işgalleri ile daha agresif bir dış politika ve demokrasiyi geliştirme yaklaşımını benimsemiştir (Markakis, 2012: 18). Başkan George W. Bush, 2003 yılında Ulusal Demokrasi Vakfı'nın (National Endowment for Democracy) 20.yıldönümünde yaptığı konuşmada Mısır'ın Orta Doğu'da demokrasiye doğru ilerlemede liderlik rolü üstlenmesi ihtiyacına açıkça atıfta bulunmuştur (Bush, 2003). İki yıl sonra, o zamanki Dışişleri Bakanı Condoleezza Rice, Kahire'deki Amerikan Üniversitesi'nde bir konuşma yaparak açıkça Mübarek rejimine demokratik reform çağrısını şu cümleler ile ifade etmiştir.

“Mısır Hükümeti, vatandaşlarına seçme özgürlüğü vererek halkına - ve tüm dünyaya - verdiği sözü yerine getirmelidir. Parlamento seçimleri de dahil olmak üzere Mısır seçimleri, her özgür seçimi tanımlayan nesnel standartları karşılamalıdır. Muhalefet grupları bir araya gelmekte, katılmakta ve medyayla konuşmakta özgür olmalıdır. Oylama, şiddet veya gözdağı olmaksızın yapılmalıdır. Ve uluslararası seçim denetçileri ve gözlemcileri, işlerini yapmak için sınırsız erişime sahip olmalıdır.”

Bu açıklamalar, ABD'nin Mısır'da ve daha geniş bir bölgede demokrasiye bağlılığının yeniden teyidi olarak değerlendirilmiştir. Bu hedefe uygun olarak Bush yönetimi 2000'de yıllık 500 milyon dolardan 2005'e kadar 2 milyar doların üzerine çıkarak demokrasinin teşviki için finansmanı genişletmiştir (Snider ve Faris, 2011: 52).

Orta Doğu'da demokrasinin teşviki için resmi çerçeve Orta Doğu Ortaklık İnisiyatifi (MEPI) ile Aralık 2002'de oluşturulmuştur. MEPI bölgede demokratikleşmeyi teşvik etmek için dört sütuna ayrılmıştır. Bu sütunlar ekonomik kalkınma, eğitim, kadın hakları ve yerel sivil toplum kuruluşlarının desteklenmesinden oluşmuştur. MEPI daha sonra demokratik reformu ilerletmeyi amaçlayan Büyük Orta Doğu İnisiyatifi (GMEI) adlı daha kapsamlı bir plana dönüşmüştür. Ancak GMEI iki hususta büyük ölçüde eleştirilmiştir. İlk eleştiri, tek taraflı olarak uluslararası sistemin diğer önde gelen aktörleriyle herhangi bir ortaklıktan yoksun olması yönünde olurken, ikinci eleştiri bölgesel aktörlerin yoksunluğuna yönelik olmuştur (Aşkar Karakır, 2012: 34). Bu kapsamda stratejik ortak olan Mısır'ın Cumhurbaşkanı Hüsnü Mübarek ve bölgedeki birçok devlet başkanı girişimi kendilerine danışılmamakla eleştirmiştir (Stewart, 2005: 410-411). Böylece Genişletilmiş Orta Doğu ve Kuzey Afrika İnisiyatifi (BMEI), GMEI'ye yönelik eleştirilere bir yanıt olarak doğmuş ve bu nedenle GMEI'nin halefi olarak kabul edilmiştir. ABD tarafından 2004 yılının Haziran ayında yapılan G8 Zirvesinde sunulmuş ve ABD ve diğer G8 devletleri tarafından kabul edilmiştir. Bu bağlamda girişim Orta Doğu ülkelerinde devam eden siyasi durgunluğun, o bölgenin barış ve istikrarını ve Batılı devletlerin güvenliğini tehdit ettiği konusunda Batılı devletler arasında bir fikir birliği sağlamıştır (Wittes, 2004: 76).

Bush yönetimi, Saddam Hüseyin'in Irak rejiminin kitle imha silahlarına sahip olduğunu, terörü desteklediğini ve Amerika Birleşik Devletleri ve dünya için ciddi bir tehdit oluşturduğunu iddia ederek 2003 yılında Irak'ı işgal etmiştir. Söz konusu işgal ABD ve müttefiklerine yönelik bir terör tehdidini önlemek ve ayrıca ikinci olarak ülkeyi

demokratikleştirmek açısından gerekçelendirilmiştir. Ayrıca demokratik bir Irak'ın varlığının diğer ülkeler için bir model olacağı ve bölgede bir "tsunami" reformu başlatacağı düşünülmüştür (Ottaway vd., 2002). ABD, askeri müdahaleyi meşrulaştıran bir BM Güvenlik Konseyi kararı alamamasına rağmen Mart 2003'te Irak'ta bir askeri hareket başlatmıştır. Üç hafta içinde ABD önderliğindeki bir koalisyon Irak'ın başkenti Bağdat'ı işgal etmiş ve Saddam Hüseyin rejimini devirmiştir. Bush yönetimi yetkilileri arasında koalisyon güçlerinin kurtarıcı olarak memnuniyetle karşıladığı Irak'ın hızla Batı yanlısı bir ülke haline geleceği yönünde genel olarak paylaşılan bir beklenti oluşmuştur. Ancak böyle bir beklentinin çok geçmeden yanlış olduğu ortaya çıkmıştır. Irak Savaşı'nın üçüncü yılına gelindiğinde, Irak'ın Sünni ve Şii toplulukları arasında şiddetli bir mezhep çatışmasının ortaya çıkması nedeniyle ülkedeki durum daha da karmaşık hale gelmiştir (Lilli, 2016: 94)

Amerika Birleşik Devletleri politikasına yönelik düşmanlık, İsrail'in Batı Şeria'yı yeniden işgal etmesi ve Ramallah, Cenin ve diğer Filistin şehirlerini kuşatmasıyla 2002 yılının Mart ayı sonlarında ve Nisan ayında yeni boyutlara ulaşmışken İsrail saldırılarına ve Washington'un İsrail'i dizginleme konusundaki açık isteksizliğine yanıt olarak birçok Arap ülkesinde kitlesel protestolar düzenlenmişti Bu protestolar, kamuoyundaki duyarlılık ile Arap liderlerin resmi tutumu arasındaki ayrılığı vurgulamıştır (Dekhakhena, 2019: 10). Buna ek olarak demokrasinin yokluğu ve Irak'ın işgalinin ardından Arap halkı, demokratikleşme sürecinin başarısızlığını ve Bush yönetiminin yeni muhafazakarları tarafından benimsenen demokrasiyi geliştirme konusundaki belirsiz retoriği fark etmiş ve bu haksız savaşın ardında yatan nedenleri ortaya çıkarmıştır (Dekhakhena, 2019: 8) Bush yönetiminin kullandığı söylem ne olursa olsun, Amerika Birleşik Devletleri'nin ülkeye demokrasi ve istikrar getirmekte başarısız olduğu kanıtlanmıştır. Nitekim Irak'taki savaş ve Ebu Gureyb ve Guantamo Körfezi'ndeki mahkumlara muamelenin ardından, Amerika Birleşik Devletleri'nin Müslüman dünyasında güvenilirliğinin ve ahlaki otoritesinin tüm zamanların en düşük seviyesinde olduğunu söylemek mümkündür (Baran, 2005: 79).

2005 yılından itibaren ABD, ODKA bölgesindeki siyasi açılımların İslamcıların daha fazla güç kazanmasına yol açtığını fark ederek bölgedeki demokrasiyi geliştirme gündemini kademeli olarak terk etmiştir. Bu bağlamda Aralık 2005'te Mısır parlamentosuna seksen sekiz Müslüman Kardeşler (ismen bağımsız) adayının seçilmesi Müslüman Kardeşler'e büyük bir güç sağlamıştır (Dalacoura, 2010: 66). Ayrıca Filistin topraklarında yapılan 2006 parlamento seçimlerinde Hamas, Filistin parlamentosundaki sandalyelerin çoğunu kazanmıştır. Lübnan'da ise 2005 genel seçimler Hizbullah'a bir ivmesi kazandırmıştır. Bunlara Irak'taki milislerin desteklediği Şiiler de dahil olmuştur (Weisman, 2006). Bu gelişmeler, Amerikan demokrasisini geliştirme ve özgürlük gündeminde önemli bir dönüm noktası haline gelmiştir. Orta Doğu'daki Batı politika yönelimi bir demokrasi-istikrar ikilemiyle karşı karşıya kalmıştır. "Demokrasi" Batı değerlerinin desteklenmesi ve geniş halk desteğiyle daha öngörülebilir hükümetler getirmesini ifade ederken, istikrar bölgedeki mevcut askeri otokratları desteklemenin daha doğrudan ve muhtemel bir sonucu olarak görülmüştür (Erdoğan, 2020: 179). Sonuç olarak, 2002 ve 2006 yılları arasında Bush yönetiminin bazı kesimleri, Mübarek'in Mısır'ı gibi geleneksel ortaklar karşısında daha sert bir duruş benimsemek de dahil olmak üzere ODKA bölgesinin demokratikleştirilmesi için

baskı yaparken, Washington ve müttefiklerine mesafeli yaklaşan İslamcı gruplar iktidara geldikçe ve otokratlar ABD gündemini güvenliği sağlamak için ortak çabalara yeniden odaklamayı başardıkça bu durum değişmiştir (Alessandri vd., 2015).

Mübarek rejimini sürdürmek Mısır rejiminin Camp David Antlaşması'na uymasını sağlamak açısından ABD için özellikle önemli olmuştur. Nitekim Mısır, sınır güvenliğinden ve Gazze Şeridi'ne silah tedarikinin önlenmesinden sorumlu tutulmuştur. Ayrıca Mısır, İsrail'in güvenliğine ve siyasi çıkarlarına hizmet edecek olan Hamas liderliğindeki hükümeti devirmek amacıyla Gazze Şeridi'ne ekonomik bir abluka da uygulamıştır. İkinci olarak Mübarek rejimi, terörizme karşı küresel savaşta ABD'nin tutumuyla aynı çizgide hareket etme noktasına gelmiştir (Erdoğan, 2020:180).

Kazanılmış menfaatlerini korumak için ABD yönetimi özgürlük gündemini bir kenara bırakarak demokratik reformları teşvik etmek yerine Mübarek rejimi ve bölgedeki diğer Batı yanlısı Arap otokratlarla daha yakın işbirliğine öncelik vermiştir. 2005 seçimlerinden itibaren ABD bazı insan hakları ihlallerini resmen kınamasına rağmen, Bush rejimi Mübarek rejiminin aktivistleri ve muhalif grupları bastırması karşısında sessizliğini korumuştur. Başka bir ifadeyle ABD idealist stratejisinden vazgeçmiş ve görkemli, uzun vadeli planlar yerine ulusal çıkarlara ve gerçekçiliğe odaklanarak 11 Eylül öncesi dış politikasına dönmüştür. ABD'ye benzer şekilde, Avrupa Birliği de 2007'de kabul ettiği Eylem Planında bireysel haklar ve sivil özgürlükler açısından gerilemeye işaret eden anayasa değişikliklerinden herhangi bir şekilde bahsetmekten kaçınmıştır. Bu nedenle, demokratik değişim için gerçek bir arzu yerine laik Batı yanlısı Arap otoriter rejimlerde istikrarı korumaya öncelik veren ABD ve AB dış politika gündemlerinde demokrasinin teşviki oldukça yüzeysel olmuştur (Erdoğan, 2020: 178-179).

Ocak 2009'da göreve geldiğinde, ABD başkanı Barack Obama hem Afganistan'daki hem de Irak'taki çatışmayı miras almıştır. Obama döneminde, Obama Bush'un 'özgürlük gündeminden' uzaklaşmaya çalıştığı için Arap coğrafyasında demokrasiyi geliştirme çabaları daha az agresif hale gelmiştir. Bush sonrası Obama döneminin bölgeye yönelik dış politika anlayışına bakıldığında bir yandan Bush döneminde azalan Amerikan imajını düzeltme girişimlerine ağırlık verilirken diğer taraftan özellikle bölgedeki otoriter rejimleri destekleme hususunda bir devamlılık olduğu görülmektedir (Patterson, 2012: 26). Bu bağlamda başkanlığının ilk döneminde Obama, diğer devletler ile olan ilişkileri iyileştirmeye yönelik politikalar benimsemiştir. Özellikle ilk etapta ABD'nin çıkarlarını güvence altına almak için ODKA bölgesine yönelik daha gerçekçi bir yaklaşıma yönelmiş ve bu nedenle geleneksel Arap diktatörlerine güvenme politikası tercih etmiştir. Bush yönetimine benzer şekilde, Obama da bu rejimlerin siyasi halklarının özgürlükleri kısıtlaması pahasına terörizme karşı verilen mücadelede Arap otokratlarıyla işbirliği yapmayı tercih etmiştir. Obama yönetimi, daha istikrarlı toplumlar yaratmak için demokrasiyi desteklemeyi bir ön koşul olarak görmüş olsa da, demokratikleşmeyi teşvik etmektense diktatörlüklerle işbirliği yapmaya ve kısa vadeli ABD ulusal güvenlik çıkarlarına öncelik vermeye eğilimli olmuştur (Erdoğan, 2020: 182).

Serbest petrol ve gaz akışı, ticari trafiğin Süveyş Kanalı boyunca hareketi, ticari altyapı inşaat sözleşmeleri, İsrail gibi bölgesel müttefiklerin güvenliği ve göç, terörle mücadele ve nükleer silahların yayılmasına karşı mücadele konularında işbirliğinin tümü, demokrasinin geliştirilmesini amaçladığı (ve baltalayacağı) rejimlerin yardımını gerektireceği yönünde yorumlanmıştır (Hanau Santini & Hassan, 2012: 66). Hem ABD hem de AB politikasının temel belirleyicisi, demokrasiyi ancak bölgedeki çıkarlarına meydan okunmadığı takdirde desteklemek olmuştur. Nihayetinde takip eden kısımlarda ayrıntı bir şekilde ele alınacak olan bölge ülkelerindeki uzun süreli iç gerilimlerin Arap ayaklanmalarının temel sebeplerini oluşturduğu söylenebilirken, 11 Eylül olayları ve Irak'ın işgalinin tetiklediği olaylar sonrasında oluşan ortam ve buna ilişkin anlayış ise bu ayaklanmaların ortaya çıkması için uygun zemini oluşturmuştur.

3.2. Demokratik Olmayan Devletlerde İstikrarın ve Rejime Olan Desteğin Kaynakları

Modern karşılaştırmalı siyaset içerisinde rejime olan destek en merkezi kavramlardan birisi iken, demokratik olmayan ülkelerde rejime olan destek çok daha az araştırma konusu yapılmıştır. Orta Doğu'da rejim istikrarı ile ilgili önde gelen literatür, rejimlerin halklarını vergilendirmekten kaçınarak büyük petrol gelirlerini halkın politik sadakati karşılığında dağıtmalarını sağlayan rantıye devlet teorisi (Beblawi & Luciani, 1987). Diğer yazarlar ise, özellikle monarşilerin istikrarlarını açıklamak için rejimlerin yapısına bakmıştır. Herb (1999), egemen aileler tarafından kontrol edilen rejim tipi olan hanedan monarşilerini bu rejimlerin hayatta kalması için en iyi açıklama olarak sunmuştur. Monarşilere bakarken Lucas (2004), yöneticilerin toplum için birleştirici bir güç olmasına ve monarşik otoriter rejimlerde siyasi liberalleşmenin hayatta kalma stratejisi olarak kullanılmasına işaret etmiştir (Lucas, 2004: 1124-114).

Orta Doğu'daki otoriter rejimlerin istikrarının bir başka nedeni olarak ifade edilen baskı veya güç kullanımı argümanı ise Josua & Edel (2014) ve Bellin (2004) gibi yazarlar tarafından öne sürülmüştür. Baskı, *“devletin bölgesel yargı yetkisi dahilinde, belirli faaliyetleri caydırmak amacıyla bir kişiye veya kuruluşa karşı fiziksel yaptırımların fiilen veya tehditle kullanılması”* olarak hem elitleri hem de kitleleri hedef alabilmektedir (Davenport, 2007: 2). Buradaki amaç insanları rejimi tehdit eden faaliyetlerden kaçınmaya zorlamaktır. Bu anlamda fiziksel bütünlüğün ihlali (sert baskı) veya politik hak ve özgürlüklerin (yumuşak baskı) kısıtlanması anlamına gelen baskı, otokratların standart repertuarının bir parçası olma özelliği taşımakla birlikte (Davenport, 2007; Davenport ve Inman 2012)⁷ “otoriter rejimler nasıl iktidar kalır?” sorusunu cevaplandırmak için tek başına yeterli olmamaktadır. Zira baskı tek başına “diktatörün ikilemini”⁸ ortaya

⁷ “Sert” ve “yumuşak” baskı (Gerschewski, 2013) veya “yüksek yoğunluklu” ve “düşük yoğunluklu” baskı biçimleri (Levitsky ve Way, 2010) arasındaki ayrım şiddet kullanımının tipine odaklanmaktadır. Sert baskı, işkence, hapis veya yargısız öldürme gibi faaliyetlerle kişinin kişisel bütünlüğünü ihlal ederken, yumuşak baskı sansür, gözetim vb. gibi daha az görünür baskı biçimlerini içerir. Bu temalar hakkında daha fazla tartışma için (Josua ve Edel, 2015)'e bakınız.

⁸ “Diktatörün İkilemi, herhangi bir hükümdarın, halk arasında veya onu iktidardan indirme gücüne sahip daha küçük gruplar arasında ne kadar desteğe sahip olduğunu bilmesi hususunda karşılaştığı sorundur. Baskı, diktatörün öznelere üzerinde korku doğurur ve bu korku, vatandaşların diktatörün politikalarına ilişkin

çıkarmaktadır (Tullock, 1987; Wintrobe, 2007). Baskı bu kapsamda rejimlerin istikrarının sağlanmasında önemli bir rol oynasa da kitle seferberliği veya şiddetli ayaklanmalar gibi karşı tepkilere yol açabileceğinden aşırı baskının otoriter yönetimi istikrarsız hale getirmesi de mümkündür (Gerschewski, 2013: 21; Kailitz ve Köllner, 2013). Bu açıdan Schlumberger (2010), Albrecht ve Schlumberger (2004) ve Gerschewski (2013) gibi yazarlar, tek başına baskının otoriter rejimlerin hayatta kalmasını açıklayamadığını, çünkü istikrarın baskı ve meşruiyetin bir kombinasyonu yoluyla oluştuğunu savunmuştur. Buna ek olarak, William Quandt da, “*ideoloji, baskı, kamusal harcamalar (payoffs) ve elit dayanışması*” olmak üzere otoriter rejimlerin hayatta kalmalarının dört unsura dayandığını savunmuştur (Quandt, 1998 : 30).

Gerschewski'ye (2013: 14) göre otokrasiler konusunda üç araştırma dalgasından bahsetmek mümkündür. Buna göre, 1940'lardan 1960'lara kadar otokrasiler üzerine yapılan araştırmalarda ideolojiyi ve terörü vurgulayan yaklaşımlar hâkim olmuştur. Bu perspektiften, ideolojik öğretiler bilimsel tartışmanın odağında yer almıştır. Bu dönemin temel araştırma konuları Almanya'da Nazi rejiminin, Stalinist Sovyetler Birliği'nin veya Maoist Çin'in görece başarısı ve meşruiyetlerini toplumda bu kadar geniş çapta sağlayabildikleri üzerine şekillenmiştir. 1970'lerde ve 1980'lerde yapılan araştırma daha sonra (çoğunlukla) askeri rejimlerde sosyo-ekonomik koşullara daha fazla odaklanmaya başlamıştır. Yazarlar, otokratik rejimlerin performansını ve bu performansın popülasyonda sakinliği nasıl sağladığını araştırmıştır. Barbara Geddes'in (1999) What Do We Know About Democratization after Twenty Years? başlıklı makalesinden başlayarak bugün devam eden araştırmalar ise çoğunlukla stratejik baskı ve işbirliğine odaklanmakta ve otokrasilerin yönetilenlere karşı meşruiyetlerini güvence altına almasının yeni yollarını nasıl aradığını anlamayı amaçlamaktadır. Bu bağlamda neo-kurumsal yaklaşımlar son zamanlarda otokrasiler üzerine araştırmalara dahil edilmiş ve kurumların istikrar sağlayıcı etkisini vurgulamıştır (Gerschewski, 2013: 16). Bu noktada işbirliği mekanizmaları olarak siyasi partilerin, yasama organlarının ve seçimlerin rolüne özellikle dikkat çekilmiştir. Gandhi ve Przeworski ise otokratik yöneticilerin bu demokratik kurumları yönetimlerini uzatmak için sistematik olarak kullandıklarını savunmuştur (Gandhi ve Przeworski, 2007: 1293).

Baskı, özellikle kritik durumları yeniden istikrara kavuşturmak için yararlı bir strateji sunarken, uzun vadede istikrarı korumak çok maliyetli olarak görülmüştür (Gerschewski, 2013: 21). Bu nedenle, otoriter rejimlerin meşruiyet kaynaklarına ihtiyacı vardır. Meşruiyetin otoriter rejimin hayatta kalmasını sağlamada önemli işlevlere hizmet ettiği savunulmuştur (Gerschewski, 2013; Schedler, 2013: 56-57). Meşruiyet kitlelere yönelik olarak halkın rejime olan rızasını, uyumunu veya hoşgörüsünü güvence altına alma çabasını ifade etmek için kullanılmıştır (Gerschewski, 2013: 18). Otokrasi hakkındaki literatür, otokratik yöneticilerin meşruiyet elde etmek ve gücü pekiştirmek için çeşitli kanalları

hoşnutsuzluğu belirtme konusunda bir isteksizlik doğurur. Bu korku, sırasıyla diktatörün korkusunu doğurur. Diktatör halkın politikaları hakkında ne düşündüğünü bilmediğinden ne planladıklarını bilmesinin bir yolu yoktur. Yani baskı aygıtı ne kadar muhalefet ve eleştiriyi boğarsa, toplum arasında ne kadar desteğe sahip olduğunu o kadar az bilir”(Wintrobe 2007)

manipüle ettiğini göstermiştir. Schlumberger (2010) din, gelenek, ideoloji ve refah kazanımlarını meşruiyetin ana kaynakları olarak belirtmiştir. Rejim elitleri tarafından meşru olarak algılanan bir ideolojinin rejim içi uyumu korumaya yardımcı olması muhtemel olduğu ve bu nedenle otoriter dayanıklılığa katkıda bulunabileceği düşünülmüştür (Schedler ve Hoffmann, 2016; Kailitz ve Stockemer, 2017).

Meşruiyet stratejileri çerçevesinde, farklı yazarlar bir dizi alt kategoriye vurgulamaktadır. Heydemann, yöneticiler ve yönetilenler arasındaki sosyal paktlara bakmış ve bu rejimlerde “*resmi ve gayri resmi çatışma çözme, pazarlık ve koalisyon yönetimi arasındaki etkileşime*” işaret etmiştir (Heydemann, 2007: 26). Halklar ile etkileşim biçimleriyle ilgili olarak birçok yazar, otoriter rejimlerin meşruiyeti ile bağlantılı başka bir kategori olarak “işbirliğine” dikkat çekmiştir.

Farklı yazarlar, işbirliğinin doğası hakkında çeşitli kavramsallaştırmalar ortaya koymuştur. En geniş anlamıyla işbirliği, baskıcı olmayan bir güç sağlama şekli olarak tanımlanmakta ve böylece rejim istikrarına katkıda bulunmaktadır. Ancak, işbirliğinin kendisinin meşruiyetin bir parçası mı yoksa meşruiyet ve baskıdan ayrı üçüncü bir unsur mu olduğu sorusu farklı yazarlar tarafından değişik şekillerde cevaplanmıştır. Gerschewski (2010: 13) işbirliğini otokrasilerin istikrarını açıklayan üç sütundan biri olarak ayırırken, Joshua (2011) işbirliğini meşruiyet stratejilerinin bir alt kümesi olarak sınıflandırmıştır.

Özetlemek gerekirse özellikle günümüzde meşruiyet, ekonomik performans, baskı ve işbirliği gibi faktörlerin otokrasilerin istikrarını anlamamıza yardımcı olabileceği genel olarak kabul edilmiştir (Andersen, vd., 2014; Gerschewski 2013: 17; Köllner ve Kailitz, 2013: 1). Ayrıca uluslararası toplumdan dış destek rejimlere finansal veya ilişkisel destek sağlayabilmekte, rejim istikrarını iyileştirebilmekte veya zarar verebilmektedir (Bellin, 2004). Bir stratejiler kümesi olarak düşünüldüğünde bunların değişen maliyetleri ve faydaları bulunmaktadır. Bazı rejimler bir stratejiye diğerlerinden daha fazla dayanmakla birlikte, genellikle bu stratejiler birlikte kullanılmaktadır.

İktidar ve rejim istikrarı arayışlarında, otoriter yöneticileri devirmek isteyebilecek iki önemli grup söz konusudur (Gandhi ve Przeworski, 2007: 1280). İç elit olarak ifade edilen ilk grup rejime en büyük tehdit olarak tanımlanmaktadır. Yirminci yüzyılın ikinci yarısında, iktidarı kaybeden diktatörlerin üçte ikisinden fazlasının iktidar koalisyonunun içindeki elitler tarafından devrildiği ifade edilmektedir (Svolik, 2012: 4-5; Tullock, 1987). Bu rejim elitleri, eğer yöneticiler iktidarda kalacaksa desteği ve işbirliği gerekli olan gruptur (Bueno de Mesquita vd., 2003: 38). Genellikle diktatörü iktidara getiren grup olan iç elitler, devlet aygıtına, orduya ve ekonomiye, rejimi yıkmayı mümkün kılacak ölçüde entegre edilmiştir (Haber, 2006: 96). Bu anlamda otokratik rejimlerde iktidar koalisyonu arasında güç paylaşımı istikrar için hayati önem taşımaktadır (Magaloni 2008). Ayrıca diktatör ve potansiyel muhalif güçler arasında bir koalisyon kurulması da söz konusu olabilmektedir (Gandhi ve Przeworski, 2006). Güç paylaşımının politik, sosyal veya ekonomik olması mümkündür. Ayrıca siyasi kurumlar yönetici tarafından farklı elitlerin çıkarlarını karşılamak için kullanılabilmektedir (Wright ve Escibà-Folch, 2011: 284). Bu anlamda işbirliği, rantlar ya da politika imtiyazlar sağlanarak elitleri rejime bağlamak için

bir stratejidir. Bir başka açıdan işbirliği parlamenterlere yolsuzluk konusunda geniş bir fırsat sunarak, hatta belki de kovuşturmadan muafiyetle birleştirilerek (Blaydes, 2011: 10–11) otoriter bir parlamentoda muhalif grupların çeşitli patrimonyalizm biçimlerine dahil edilmesi gibi çeşitli stratejileri kapsayabilmektedir (Gandhi ve Przeworski, 2006; Malesky and Schuler, 2010).

İkincisi, diktatörler ayrıca dikey bir tehditle, kitlelerin baskısıyla karşı karşıyadır. İktidarı kendilerinde merkezileştiren diktatörlerin, halk isyanıyla devrilmeleri daha olasıdır (Svolik, 2012: 63). Halk ayaklanmaları bir geçişin gerçekleşmesi için tek başına yeterli olmasa da (Ulfelder 2005: 313; Goldstone 2001: 168), aşağıdan gelen baskı, rejimi deviren elit bölünmelerin başlatıcısı olarak tanımlanmıştır (Bratton ve van de Walle, 1997). Post komünist dünyanın Renkli Devrimleri ve Arap Baharı bu durumun örneklerini sunmaktadır.

Milan Svolik (2012) otokrasi çalışmasını faydalı bir şekilde iki ayrı soruna bölmektedir. İlk sorun olan “Otoriter kontrol sorunu” diktatör ve halk arasındaki çatışma ile ilgilidir. Diktatör, insanları hayal kırıklığına uğratmayı veya nihayetinde halkın onu devirmesini önlemek için yöntemler ve araçlar kullanır. “Otoriter güç paylaşımı sorunu” ise diktatörün darbe ve iç isyanlardan kaçınmak için rejim içerisindeki elit aktörler arasında nasıl koordinasyon sağladığı ile ilişkilidir. Başka bir deyişle, otoriter bir rejim hem içeriden hem de aşağıdan tehditlerle karşı karşıyadır (Schedler, 2013: 35)

Genellikle iktidara tutunan otokratik liderler için baskı son çare olarak düşünülmektedir (Josua ve Edel, 2015: 290). Nihayetinde, halk tehdit edici görünüyorsa güç kullanmaya istekli birleşik bir ordu, otoriter yöneticiler için güçlü ve etkili bir araçtır (Bellin, 2012). Gerçekten de şiddet içermeyen ayaklanmalarla ilgili araştırmalar güvenlik güçlerinin rejim karşıtı eylemlere dirençli olduğu durumlarda rejime meydan okuyan halkın mevcut yönetimleri devirmeyi başarabilmelerinin son derece zor olduğunu göstermektedir (Nepstad, 2011). Ancak askeri elitlerin aşağıdan bir ayaklanmanın başarılı olabileceğini düşünmeleri halinde rejimden ayrı düşme ve rejim ile olan işbirliğini kesme olasılıkları daha yüksek olduğundan, otoriter liderlerin askerlerinin hoşnutsuz bir halkla karşı karşıya kalmasını önlemeleri büyük önem taşımaktadır (Magaloni ve Kricheli, 2010: 137). Diktatörler iktidarda kalabilmek ve dolayısıyla vatandaşın sadakatini kazanabilmek ve sürdürebilmek için devlet kaynaklarının dağıtımında hassasiyet göstermek zorundadır. Bu yüzden otoriter rejimlerin varlığının, vatandaşlar ile yönetici elit kesim arasında üstü kapalı bir anlaşmaya dayandığına ilişkin yaklaşımlar görmek mümkündür. Gerschewski’de (2013: 20) baskıcı otoriter rejimlerin performansa bağlı olduğunu ve vatandaşların siyasi rızasının nispeten kabul edilebilir ekonomik performanslar için alınıp satıldığı bir “toplumsal sözleşmeye” bağlı kalmaları gerektiğini savunmaktadır. Bununla birlikte, gerekli olan performans yerine getirilemediği takdirde oluşan mağduriyetler, dezavantajlı grupların statükoyu değiştirme umuduyla muhalif mobilizasyonun çeşitli biçimlerine yol açabilmektedir. Bu anlamda otokratik rejimler, vatandaşları yatıştırmak için eğitim ve kamu yararına önemli harcamalar yapmaktadır. Ekonomik reform ve performans bu anlamda yönetici elitlerin meşruiyet kazanmalarına ve siyasi güçlerini korumalarına yardımcı olabilmektedir (Breslin, 1996: 692-693, 2008: 7).

3.3. ODKA’da Sosyal Sözleşme veya Otoriter Pazarlık

Yirmi birinci yüzyılın ilk on yılının sonunda siyasi ve ekonomik değişim için devrimci veya evrimsel taleplerin aniden ortaya çıkışını anlamak için uzun vadeli bir perspektif ile değerlendirme yapmak önemlidir. “Arap otoriter pazarlığının” nihai olarak dağılması anlamına gelen düzenleme krizinin uzun vadeli doğasına dikkat çekmek önem arz etmektedir. Bu açıdan Arap ayaklanmalarını anlamak için göz önünde bulundurulması gereken en önemli kavramlardan bir tanesi “otoriter pazarlık”tır (Heydemann, 2007). Bu anlayış, farklı yazarlar tarafından “popülist otoriter pazarlık” (Brynen vd., 2012: 149), “yönetim pazarlığı” (Kamrava, 2013: 363), veya “sosyal sözleşme” (Ismail, 2011: 847) olarak da ifade edilmektedir.

Orta Doğu politik ekonomi literatüründe, Arap sosyal sözleşmesi, 1950'lerde ve 1960'larda bağımsızlıklarından sonra Arap ülkelerinde egemen olan siyasi ve ekonomik düzenlemelerin belirli bir konfigürasyonunu tanımlamak için kullanılmaktadır. Temel olarak, Arap sosyal sözleşmesi toplumun sosyal, politik ve ekonomik alanları arasında tarihsel olarak spesifik bir düzenleme biçimidir. Bu modelinin merkezinde, iktidar elitleri ve vatandaşlar arasında vatandaşların kamu harcamaları karşılığında siyasete katılma durumlarından vazgeçtikleri örtülü bir düzenleme bulunmaktadır (Desai vd., 2009: 93). Cammett (2014: 203) yirminci yüzyılın ikinci yarısında temel Arap ekonomilerinde yaygın olarak bulunan bu otoriter sözleşme türünü “müdahaleci-yeniden dağıtıcı bir kalkınma modeli” olarak nitelendirmektedir. Bu modelin bazı temel özellikleri genel olarak benzer ekonomik ve sosyal politikalardan oluşmaktadır. Bunlar arasında; ana işveren olarak merkezi hükümetin baskın rolü, ekonomik önceliklerin belirlenmesinde devlet planlamasına güvenme, ithal ikameci sanayileşme politikalarının benimsenmesi, tarım reformu programlarının uygulanması, özel ve yabancı varlıkların millileştirilmesi, devletin eğitim, barınma, sağlık ve gıda sübvansiyonları sağlama programlarının yanı sıra politik arenada bir siyasi çekişme alanı yerine ulusun birliğinin bir ifadesi olarak görülen merkezi, hiyerarşik ve sıkı kontrol edilen sendikaların, meslek birliklerinin ve iktidar partilerinin ortaya çıkması yer almaktadır (World Bank, 2003: 25).

Birçok ODKA ülkesinde, yeniden dağıtım genellikle doğal kaynaktan veya stratejik konumlardan elde edilen kiralara finans edilmektedir (Ross, 2001). Ürdün, Fas ya da Tunus gibi rantıye olmayan devletler ise transferler ve kamu işleri yoluyla devlet tarafından sağlanan yüksek sosyal güvenceyi seçmiştir (Karshenas ve Moghadam, 2006; Yousef, 2004). Böylece yeniden dağıtım, Arap sosyal sözleşmesinin temel dayanağı haline gelmiştir.

3.3.1. ODKA Sosyal Sözleşmesini Şekillendiren Faktörler

Orta Doğu'da müdahaleci-yeniden dağıtıma dayalı bir modelin ortaya çıkmasına yol açan faktörler, bu dönemde dünyanın birçok ülkesinde yaygındı. 1930'ların Büyük Buhranı ve uluslararası ekonomik düzenin çöküşü, ülkeleri ekonomik bir güvenlik ağı sağlamada devletin rolünü genişletmeye yöneltmiş ve birçok gelişmekte olan ülkede devlet, refahın birincil sağlayıcısı olarak görülmüştür (Thompson, 2000). Bu dönemin popüler ekonomik kalkınma stratejileri, genellikle merkezi ekonomik planlamanın önemini ve yeni oluşmaya

başlayan sektörlerin küresel rekabet baskısından korunması gerektiğine olan ihtiyacı vurgulamıştır. Keynesyen talep yönetimindeki yeni teoriler, sağlıklı bir ekonominin sağlanabilmesi için aktif bir hükümet rolünün gerekli olduğunu ileri sürmüştür. Bir dizi kurum da bu noktalara vurgu yapmıştır (Yousef, 2004: 93). İkinci Dünya Savaşı sırasında, bölge çapında bir Anglo-Amerikan organizasyonu olan Orta Doğu Tedarik Merkezi, gıda ve diğer kritik malların ithalatında savaş zamanındaki düşüşü telafi etmek için ithal ikamesini teşvik etmiştir (Vitalis ve Heydemann, 2000). II. Dünya Savaşı sonrası dönemde, Dünya Bankası (1952, 1955) dahil olmak üzere uluslararası finans kurumları, özel sektörün varsayılan zayıflığı karşısında hükümet için genişletilmiş bir ekonomik rol önermiştir (Yousef, 2004: 94).

Orta Doğu 'da müdahaleci-yeniden dağıtım ekonomik kalkınma modelini destekleyen ikinci bir faktör, karmaşık bir ülke inşa sürecini içermektedir. Sömürgeci güçler, Mısır, Irak ve Ürdün monarşileri de dahil olmak üzere Orta Doğu'da ulusal sınırları çizmiş, yerel yönetimleri kurmuş ve siyasi temsil anlamında seçim sistemlerin başlatmıştı. Bu adım, modern vatandaşlık anlayışlarının ortaya çıkışını teşvik etmiş ve devletin kamu refahını sağlayacak bir mekanizma olduğu yönündeki algıyı kuvvetlendirmiştir. Bu durum siyasi partiler, sendikalar ve meslek kuruluşları dahil olmak üzere kitlesel seferberlik mekanizmaları üzerinde kontrol sağlanması için etki alanları ve yeni politik rekabet biçimleri oluşturmuştur (Yousef, 2004: 94). Müdahaleci-yeniden dağıtıma dayalı modelin ortaya çıkışına ilişkin bu süreçler, milliyetçi mücadeleleri elitlerin egemen olduğu bir faaliyetten kitlesel siyasi örgütlenme hareketlerine dönüştürmüştür (Beinin, 2003). Aynı zamanda, sömürgecilik karşıtı hareketlerin artması, milliyetçi elitler arasında siyasi arenaya kitlesel katılımı desteklemek için teşvikler yaratmıştır. Örneğin, Tunus'ta güçlü bir sendikal hareket olan UGTT, Tunus'un Fransa'dan bağımsızlığını müzakere eden önde gelen milliyetçi siyasi parti olan Neo-Destour ile yakından bağlantılıydı. Mısır milliyetçileri de örgütlü emeği milliyetçi hareketin bir uzantısı olarak görülmüştür. Bu anlamda, ulusalcı hareketlerin zirve yaptığı zamanda Orta Doğu'da cumhuriyetçi kurumların sömürgeci inşası, bölgedeki müdahaleci-yeniden dağıtıcı sosyal sözleşmelerin daha sonra ortaya çıkması için kritik bir öneme sahip olmuştur (Anderson, 1986).

Devletçi tercihler, kitle politikaları ve sömürgecilik karşıtı mücadeleler çoğu zaman askeriye'nin siyasette güçlü bir şekilde yer almasında etkili olmuştur (Picard, 1990). Yeni kurulan hükümetler çoğu zaman istikrarsız ve savunmasız olduğundan 1952'de monarşiyi deviren ve bölgedeki milliyetçi düşüncüyü harekete geçiren Nasır gibi karizmatik liderler, ülkeye birlik ve modernleşme getirme kabiliyetine sahip liderler olarak algılanmıştır. Yeni hükümetler genellikle örgütlü işçi ya da diğer politik ve entelektüel hareketler üzerinde denetim uygulayarak reaksiyon göstermiş ve Batılı hükümetler Komünist nüfuzu sınırlamak için gerekli olduğu düşünülen özgürlük kısıtlamalarını çoğunlukla desteklemiştir. Böylece, ordunun ayrıcalıklı konumu, milliyetçi darbelere ve diğer tehditlere karşı koruma olarak savunulmuştur (Yousef, 2004: 94). Bunlara Mısır, İran, Irak ve Suriye'de olduğu gibi gizli ve açık askeri müdahale; komşu devletlerin siyasal işlerine müdahaleyi haklı göstermek için Pan-Arap ideolojilerin kullanıldığı 1950'lerin sonlarında ve 1960'larda Arap Soğuk Savaşı olarak ifade edilen olaylar ve İsrail'in varlığına ve Arap-

İsrail çatışmasının patlak vermesine karşılık öne sürülen tehditler örnek oluşturmaktadır (Brown, 1984; Kerr, 1971).

Müdahaleci-yeniden dağıtım modelindeki üçüncü bir anahtar faktör hem petrol ihraç eden hem de ihracatçı olmayan ülkelerdeki kalkınma modelinin sürdürülmesinde önemli bir rol oynayan petrol gelirlerinin varlığı olmuştur (Beblawi ve Luciani, 2015). Cezayir, Irak ve Suudi Arabistan gibi büyük petrol üreticileri için petrol gelirleri geniş refah sistemlerinin oluşturulmasına izin vermiştir. Mısır, Ürdün ve Yemen gibi iş gücü ihraç eden ülkeler için petrol ihraç eden ülkelerdeki milyonlarca göçmen işçinin gelirleri, özellikle kırsal alanlarda hane halkı tüketimini artırmıştır. 1980'lerin başında petrol patlamasının zirvede olduğu zamanda Basra Körfezi'nde yaklaşık 3,5 milyon Arap göçmeni istihdam edilmiştir. Petrol üreten ülkelerden petrol üretmeyen ülkelere verilen krediler, hibeler ve diğer yardım biçimleri, hükümet gelirlerini artırmış ve dağıtım taahhütlerinin sürmesine imkan sağlamıştır (Yousef, 2004: 95).

II. Dünya Savaşı'ndan sonra bölgedeki petrol üretimi uluslararası petrol şirketlerine uzun vadeli imtiyazlar ile desteklenerek önemli ölçüde artmıştır. Bölgenin üretmiş olduğu petrol 1950 yılında dünya üretiminin yaklaşık yüzde 17'sini oluştururken 1970'de bu oran yüzde 41'e yükselmiştir (Issawi, 1982). Petrol üretimi 1970'lerde daha da artmış, ancak 1980'lerin başında OPEC'in fiyatların dengelenmesine yönelik kısıtlamaların etkisine bağlı olarak düşmüştür. Sosyal sözleşmeyi şekillendiren bu etkenler, Orta Doğu'nun gelişim yönünü istisnai hale gelmesinde etkili olmuştur.

3.3.2. Modelin Sağlamış Olduğu Kazanımlar ve Demografik Dönüşüm

İkinci Dünya Savaşı'nda sonraki yıllarda, çoğu Arap ülkesi 1950'lerden 1970'lere kadar görülmemiş düzeylerde ekonomik büyüme ve sosyal gelişme yaşamıştır (Elbadawi, 2005; Cammet vd., 2015). 1970'lerde Orta Doğu, 1973 petrol ambargosu sayesinde dünyanın en hızlı büyüyen bölgesi olmuştur. Bu ambargo uluslararası enerji piyasalarının yapısını kalıcı olarak değiştirmiş ve olağanüstü hidrokarbon gelirlerinin elde edilmesine zemin hazırlamıştır. Bu dönemde Orta Doğu'da korunan endüstrilerdeki devlete ait işletmelerin yanı sıra altyapı, sağlık ve eğitim alanındaki büyük kamu yatırımlarına tanık olmuştur. Bu çabalar, az kullanılmış kapasitelerin kullanılmasına yardımcı olmuş ve aynı zamanda sanayileşmeyi hızlandırmıştır.

Hızlı ekonomik büyüme birçok sosyal göstergede muazzam kazanım sağlamıştır. İlk olarak bölge, yüksek doğum ve ölüm oranlarının olduğu sanayileşme öncesi koşullardan düşük doğum ve ölüm oranlarının olduğu sanayileşme sonrası bir yöne doğru demografik dönüşüm geçirmiştir (Lee, 2003). 1950'lerden itibaren bölge bebek ölümlerinde önemli düşüşler yaşamıştır. Fakat demografik dönüşümde, doğurganlık azalması genellikle ölüm oranlarının gerisinde kalmıştır. 1950'de, Orta Doğu kadın başına düşen yedi çocuk ile dünyadaki en yüksek doğurganlık oranına sahip iken bu oran 1970'lerde devam etmiştir. Sonuç olarak, bölgedeki nüfus artış hızı II. Dünya Savaşı sonrası dönemde yılda yüzde 3'e yakın bir şekilde seyrederek, Sahra-altı Afrika hariç dünyanın diğer bölgeleri arasındaki en yüksek orana tekabül etmiştir. 1970-2010 yıllarında arasında Orta Doğu ve Kuzey Afrika'nın nüfusu yaklaşık üç kat artacak şekilde 138 milyondan 385 milyona ulaşmıştır.

Bu nüfusun da yaklaşık olarak yüzde 20'sini 15-24 yaş aralığındaki kişiler oluşturmuştur (World Bank, 2010).

1960'lı yıllarda, Orta Doğu'daki eğitim düzeyi, 15 yaş ve üstü yetişkinler için bir yıldan az bir eğitim ile dünyadaki en düşük düzeydeydi. 1980 ve 2000 arasında, yetişkin nüfusun eğitim kazanımı, dünyadaki herhangi bir bölge veya gelir grubundan daha hızlı olarak, yüzde 150'den fazla artmıştır. Bu nüfus eğilimlerinin bölgedeki iş gücü arzı üzerinde çok büyük etkisi olmuştur. 1950 ve 1990 arasındaki yüksek nüfus artış oranları, çalışma çağındaki nüfusun hızla artmasına neden olmuş ve iş gücü piyasaları üzerinde yoğun bir baskı yaratmıştır. İş gücü büyümesi, 1960'larda yılda yüzde 2,1'den, 1980'lerde yüzde 3,4'e ve 1990'larda yüzde 3,6'ya çıkmıştır. Bağımsızlık sonrası ilk dönemlerde ülke nüfuslarının daha az olması sebebiyle kamu istihdamında iş gücüne katılım konusunda rejimleri zora sokacak bir durum söz konusu olmamıştır. En kalabalık nüfusa sahip olan Mısır'da 1947 yılında 20-29 yaş aralığında nüfus 2.86 milyon (UN, 1960: 180) civarında iken bu rakam 2009'a gelindiğinde yaklaşık 15.1 milyona (UN, 2011: 161) ulaşmıştır. Tunus'ta da aynı şekilde 1956 yılında bu yaş aralığında ki nüfus yaklaşık 548 bin (UN, 1960: 176) iken 2008 yılında 2 milyona ulaşmıştır (UN, 2011: 172).

1990'lu yıllara gelindiğinde ise gelir transferleri ve yüksek büyüme oranları neticesinde Doğu Asya (14,7) ve Güney Amerika (28,8) ile karşılaştırıldığında Orta Doğu ve Kuzey Afrika nüfusunun sadece yüzde 5,6'sı mutlak yoksulluk sınırı olan günlük 1 doların altında yaşamını sürdürmüştür (World Bank, 1995).

3.3.3. Sosyal Sözleşmenin Çözülmesi

Otoriter pazarlık altındaki ekonomik politikanın devlet güdümlü doğası nispeten hızlı insani gelişmeyi kolaylaştırmış olsa da verimli ve üretken ekonomik büyümeye elverişli olmamıştır (Dhillon ve Yousef, 2009: 2). “Doğal kaynakların laneti” ile birlikte değerlendirildiğinde Orta Doğu'daki güçlü müdahaleci-yeniden dağıtım geleneği, devletin rolü hakkında kolayca dönüştürülemeyecek beklentiler ve tercihler yaratmıştır. Zaman içerisinde derinlemesine gömülü bir dizi kurumsal düzenlemeler, beklentiler ve uygulamalar ile hükümetlerin dağıtım taahhütlerini sürdürmeleri için gereken kapasiteler arasındaki uçurum artmıştır. Ekonomik çeşitlilik eksikliği ve emtia ihracatına bağımlılık, bölgeyi ticaret şoklarına, petrol fiyatlarındaki dalgalanmaya karşı daha savunmasız bırakmıştır. 1986 yılının ortalarında petrol fiyatlarının varil başına 10 dolardan daha az bir seviyeye düşmesi petrol üreticisi olmayan Arap ülkelerinin yapısal eksikliklerini daha fazla ortaya çıkarmıştır. Arap cumhuriyetlerinin, zengin Körfez komşularının aksine, cömert refah sistemlerini sürdürmek için gerekli olan sabit para birimini üretmesi giderek zorlaşmıştır. Ayrıca Orta Doğu'nun demografisi, dünyanın herhangi bir yerinde gözlemlenen en yoğun iş gücü piyasası baskılarını yaratmış ve eski kalkınma modelinin ve onun altında yatan toplumsal sözleşmenin sürdürülebilirliğini daha da zayıflatmıştır (Yousef, 2001).

Kamu gelirlerinin azalmasıyla birlikte hükümetler kamu sektörünün giderlerini karşılamakta zorluk çekmiştir. Makroekonomik dengelerin aşınmasıyla birlikte yatırım oranları düşmüştür. 1980'lerde fiziksel sermaye birikiminde dramatik bir yavaşlama

yaşanmış ve bu oran işçi başına yüzde 75 düşmüştür. Bölgedeki ülkelerde 1970'ler ve 1980'ler arasında birikim oranında bir yavaşlama meydana gelmiş ve neredeyse her ülkede ekonomi toplam faktör verimliliği artışında bir düşüş yaşanmıştır. Sonuçlar en çok hızla büyüyen iş gücüne rağmen gerçek istihdam olanaklarının olmayışında belirgin hale gelmiştir. Kısa bir dönemde işsizlik önemli ölçüde artmış ve Mısır'da 1988'in sonlarında oran yüzde 20'ye kadar yükselmiştir (EIU, 1990: 17). Tunus'ta ise işsizlik oranının 1984'te yüzde 16,4 olduğu tahmin edilmiştir (Haouas vd., 2012: 399).

İki kutupluluğun sona ermesi, IMF ve Dünya Bankası'nın artan gücü ve petrol fiyatlarındaki düşüş, alternatif finans kaynakları aramaya zorlanan Arap rejimleri üzerinde ciddi baskı yaratmış ve bu durum özerk politika oluşturma kapasitelerini daha da sınırlandırmıştır. Ticaret dengesizlikleri ve artan dış borç hükümetleri harcamaları azaltmaya, istihdamı ve büyümeyi daha da baskılamaya zorlamıştır. Rejimlerin yaşam standartlarını koruyacak biçimde sürdürememesi, meşruiyetlerini doğrudan etkilemiştir. Sovyetler Birliği'nin ve onun devletçi ideolojisinin çöküşü karşılaştırılabilir bölgesel ideolojileri baltalamış ve Soğuk Savaş'ın sonunda liberal zafer iç Arap siyasi görüşünü etkilemiştir. Nihayetinde devlet güdümlü kalkınma, toplumun büyük çoğunluğuna ekonomik modernizasyon sağlayamamış ve Arap rejimleri büyüyen kentsel yoksulluk, sürdürülemez büyüklükteki kamu sektörleri ve ciddi mali kısıtlamalarla karşı karşıya kaldıklarında, Uluslararası Para Fonu (IMF) ve Dünya Bankası yapısal uyum kredilerinin desteğiyle yavaş yavaş liberal piyasa reformlarını benimsemeye çalışmıştır.

Yapısal Uyum Programı (YUP)" olarak bilinen bu ekonomik liberalizasyon programına dayalı olarak Arap ekonomilerinin çoğunda önemli temel malların devlet sübvansiyonları kaldırılmış veya azaltılmış, devlet istihdamı önemli ölçüde azaltılmış, KİT'ler özelleştirilmiş ve yerli ve yabancı yatırımcılara gümrük ve vergi muafiyeti tanınırken vatandaşlar için tüketim vergisi arttırılmıştır (World Bank, 2009: 26). Ancak, anlamlı siyasi reformun yokluğunda ekonomik serbestleşme, aşırı derecede aşınan orta sınıfı ve yüksek sayıda sosyal ve ekonomik olarak dışlanmış gençliği içermeyen "crony kapitalist (Ahbap çavuş kapitalizmi)" sistemleri ortaya çıkarmıştır (Springborg, 2011). Sonuç olarak, servet azınlığın elinde yoğunlaşırken Arap toplumunun çoğunluğu gittikçe marjinalleşmiştir.

Dünya Bankası (2009: 179-180), 2000'li yılların başlarında, çoğu Arap ekonomisinde GSYH'ye göre kamu sektörü ücret faturasının Doğu Asya yeni sanayileşen ekonomilere ve dünyanın diğer gelişmekte olan bölgelerine göre çok daha yüksek olduğunu bildirmiştir. Örneğin, 2001 yılında kamu sektörü ücretleri Tunus'taki GSYİH'nin yüzde 12.0'ını ve Ürdün'de yüzde 19.0'ını oluşturmuştur (World Bank, 2009: 179-180). Devlet istihdam, ücretsiz eğitim ve sağlık hizmetleri sağlayıcısı olarak çok güçlü ve baskın olduğu için devletin bu hizmetlerden kademeli olarak geri çekilmesi toplum için çarpıcı sonuçlar doğurmuştur. Rejimin vatandaşlarını rahatlatmak için kullandığı sosyal yardımların ve diğer programların maliyeti arttıkça, kitleleri depolitize etmek daha da zorlaşmıştır.

Önceki devlet güdümlü büyüme modelinin sınırları göz önüne alındığında özel sektörün Arap ekonomilerinde büyüme motorunun rolünü üstlenmesi gerektiğini varsaymak makul görünmektedir. 1980'lerden itibaren hükümetler yüksek pazar gücüne izin vererek ve özel

(ve geri kalan kamu) firmaları dış rekabete karşı koruyarak özel sektörü teşvik etmeye başlasa da özel sektöre karşı güvensizlik sergilemeye devam etmiş ve hükümetlerin ekonomik kalkınma sürecini kontrol etme arzusu, iş ortamında yoğun düzenleme ve kısıtlamalara yol açmıştır. Sonuç olarak, Arap ekonomilerindeki özel sektör zayıf kalmış ve verimlilik düşük olmuştur (Rivlin, 2009: 20-29). Bu nedenle kamu sektörü istihdamı yavaşlayıp istihdamdaki payı azalırken, özel sektör büyüyen iş gücünü emecek kadar büyümemiştir. Bu ikilem, diğer gelişmekte olan ülkelerle karşılaştırıldığında bile yüksek düzeyde genç işsizliğin ve kayıt dışı istihdamın büyümesine yol açmıştır.

Makro düzeydeki göstergelere bakıldığında, 2011'den önceki yıllar temel Arap ekonomileri için nispeten iyi yıllar olarak görülebilmektedir. ODKA ülkelerinde ortalama reel GSYİH büyümesi 1990'ların sonunda yıllık yüzde 3,6 olarak gerçekleşmiş ve 2004-2008 arası dönem ortalama yıllık yüzde 5,8'e yükselmiştir (World Bank, 2009: 46). Nisan 2010'da, Uluslararası Para Fonu, yayınladığı bir raporda aşağıdaki ifadelerle yer vermiştir:

“Beş yıllık reformlar ve ihtiyatlı makroekonomik politikalar, küresel mali krizle başa çıkmak için gerekli alanı oluşturdu ve Mısır para ve maliye politikası Fon'un tavsiyelerine uygun oldu. Mısırlı yetkililer kamu maliyesini sağlamlaştırmak için başarıyla çalıştı. Dünya Ekonomik Forumu, 2009-2010 yılları için Mısır'ı dünyadaki en rekabetçi ekonomiler sıralamasında 11. sıraya taşıyarak ekonomik faaliyetin serbestleştirilmesindeki muazzam ilerlemeyi yansıttı.” (IMF, 2010)

Haziran 2010'da Arap Para Fonu 2010 yılında Arap ülkelerinin ekonomik durumunun önceki iki yıldan daha istikrarlı olduğunu açıklamıştır (Arabian Bussiness, 2010). 11 Eylül 2010'da, Tunus ile ilgili bir raporda, Uluslararası Para Fonu uzmanları şunları söylemiştir (IMF, 2010):

“Tunus son yirmi yılda ekonominin rekabet gücünü artırmayı, daha iyi bir iş ortamı yaratmayı ve ticareti engelleyen engelleri kaldırmayı amaçlayan geniş bir reform programı uyguladı.”

Fakat makro düzeydeki başarılarla rağmen üretkenlik azalmış, eşitsizlik artmış ve kronik liberalleşmeden güçlü bir şekilde yararlanırken yoksullar bu durumdan orantısız bir şekilde etkilenmiştir. Bu eğilimler halkın çoğunluğunun ekonomik olarak yoksullaşmasıyla sonuçlanmış ve bu durum Arap bölgesindeki gıda fiyatlarındaki şaşırtıcı yükselişin yanı sıra, özellikle Arap dünyasının toplam nüfusunun yaklaşık yüzde 65'ini temsil eden 25 yaşın altındaki gençler arasında yüksek işsizlik oranlarında çarpıcı bir şekilde ortaya çıkmıştır (Salih, 2013: 187). 1980'lerde bölge devletleri gıda sübvansiyonlarını kaldırma girişiminde bulununca Mısır, Fas, Tunus, Sudan, Cezayir, Ürdün ve Lübnan'da ekmek ayaklanmaları yaşanmıştır (Sadiki, 2000: 81). Bununla birlikte, 2010/2011 yılına kadar kamu hoşnutsuzluğu rejimlerin hayatta kalmasını ciddi şekilde tehdit edecek noktaya ulaşmamıştır (Richards ve Waterbury, 2008: 218–226). Dolayısıyla eşzamanlı eşitsizlik algısının, 2010 ve 2011 yıllarında meydana gelen devrimler için temel faktörlerden birisi olarak işlev görmüş olması muhtemeldir (Cammatt, 2014: 189-200).

Amin vd., (2012: 51) ODKA Bölgesi'ndeki bu durumu “*mutsuz büyüme paradoksu*” olarak adlandırmıştır. Ekonomik göstergeler 2011'den önce gelişse de kamu hizmetlerinden ve geleceğe yönelik karamsarlıktan duyulan güçlü memnuniyetsizlik, Arap Baharı'ndan önceki sosyal iklimi karakterize etmiştir (Amin vd., 2012: 50–53). Bu artan hoşnutsuzluk, düzenleme sistemindeki yıllarca veya onlarca yıldır devam eden yapısal eksikliklerin bir sonucu olarak anlaşılabilir. Bu durum da “*geçmiş performans takdire şayan olsa da gelecekteki fırsatların azalabileceği*” algısına yol açmaktadır (Noland ve Pack, 2007: 83). Buna benzer şekilde Goldstone da devrimlerin sadece büyüme eksikliği ya da artan fiyatlardan kaynaklanmadığını, bunun yerine gittikçe artan abartılı servetlerin ortasında yaygın yoksulluğun sürekliliğinden doğduğunu söylemiştir (Goldstone, 2011: 12).

Özetle geçtiğimiz otuz yıl boyunca, bölgenin kalkınmasında kuvvetli bir şekilde neoliberal ekonomik reformlar başlatılmış, özelleştirme ve serbest piyasa ekonomisi gibi ekonomik reform projeleri, eğitim ve sağlık hizmetlerine erişimi, GSYİH büyümesini ve insani gelişmeyi bir ölçüde artırmış olsa da eşit bir gelir dağılımı elde etmede, bireylerin yaşam standartlarını arttırmada ve yoksulluğu azaltmada faydasız olmuştur. Açık piyasalar, ekonomik ve politik reformlara yol açmamış, aksine bölgedeki otoriterliği daha baskın hale getirmiştir. Yirmi yıllık ekonomik reform ve yapısal düzenleme projelerinin ardından genel politik ve ekonomik gücün organizasyonu elitlerin eline geçmiştir. Piyasalar kapitalist olmuş, ancak kronizme dayandıkları için rekabetçi olma özelliğini taşımamışlardır. Hukukun üstünlüğü, şeffaflık ve iyi yönetim etkili bir şekilde uygulanmamıştır. Arap yöneticiler neoliberal ekonomik reform projesini hem siyaseti hem de ekonomiyi kontrol ederek rejimin gücünü sürdürme mantığı ile hayata geçirmiştir. Arap dünyasındaki devlet güdümlü gelişimsel projenin neoliberal bir projeyle değiştirilme sürecinde Arap hükümetleri ve Batı fon verenleri tasarruf oranlarını düşüren ve piyasaları açan tasarruf tedbirlerini savunurken iyi yönetişimi, hukukun üstünlüğünü ve gerçek bir demokratikleşme sürecini ilerletme konusunda hevesli olmamıştır. Dolayısıyla geçtiğimiz 30 yıl, Arap dünyasının politik ekonomisinde aşağıdaki gibi özetlenebilecek yeni dinamikler görmüştür:

- Yolsuzluk ve kronizm eşliğinde neoliberal reform.
- Yüksek işsizlik seviyeleri ve yükselen sosyal eşitsizlikler.
- Sosyal protesto olaylarının artması.

3.4. Arap Baharı'nın Nedenlerine İlişkin Açıklamalar: Tunus ve Mısır

Herhangi bir kolektif eylemin ve toplumsal hareketin temel nedenlerini ortaya çıkarmanın önemli olduğu kabul edilmekle birlikte yazarlar kök nedeni neyin oluşturduğu ve hangi düzeyde kök sorunların olduğu konusunda farklı görüşlere sahiptir. Toplumsal hareketler ile bunların varsayılan nedenleri arasında nedensel bir ilişki kurmak zordur. Bu çerçevede Arap isyanlarının nedenlerinin nasıl etiketleneceğine dair anlaşmazlık, Arap devletlerinin farklı toplumlara ve politikalara sahip olduklarını düşünme eğiliminden kaynaklanmaktadır. Diğer bir ifade ile Arap Baharı, bölgedeki kolektif bir dizi hareketi temsil ederken altta yatan faktörlerin ve koşulların önem derecesi ülkeye bağlı olarak değişmektedir. Bu açıdan Arap Baharı, ortaya çıkışından bu yana yoğun bir bilimsel

odaklanma konusu olmuş ve birçok yazar bu hareketleri neyin tetiklediğini belirlemek için altta yatan koşulları araştırmaya başlamıştır.

Fadhel Kaboub (2013) Arap Baharı'nın nedenlerini 1980'lerde birçok ülkenin benimsediği neoliberal ekonomik modelin olumsuz sonuçlarına bağlarken, Melani Cammett ve Ishac Diwan (2013) göstergelerdeki eşitsizlik rakamlarından ziyade Arap halklarındaki eşitsizlik algısına vurgu yapmıştır. Annia Ciezadlo (2011) ise artan gıda fiyatlarını Arap Baharı sürecinde meydana gelen protestoların en önemli kaynaklarından biri olarak nitelendirmiştir. Diane Singerman (2013) özellikle Mısır'daki isyanları, Mısır'ın benimsediği neoliberal ekonomik modelin ürettiği yüksek genç işsizliğine ve daha fazla eşitsizliğe bağlamıştır. Ann Lesch ise (2011) Mübarek'in oğlunu cumhurbaşkanı yapmaya ilişkin düzenlemeleri ayaklanmaların kritik nedenleri olarak belirlemiştir. Benzer şekilde Shehata (2011) Mübarek'in devrilmesini yolsuzluk ve ekonomik dışlanma, gençliğin yabancılaşması, 2010 seçimleri ve veraset meselesiyle ilişkilendirmiştir. Peter Schraeder ve Hamadi Redissi (2011) Bin Ali rejiminin devrilmesinden sorumlu olarak yüksek işsizlik oranları, nispeten genç bir nüfus, artan gıda maliyetleri, demokrasi eksikliği ve endemik yolsuzluk gibi çeşitli sosyoekonomik, politik ve askeri göstergelerden bahsetmiştir. Campante ve Chor (2012) ekonomik fırsatların eksikliğine vurgu yaparken Malik ve Awadallah (2013) bağımsız ve rekabetçi bir özel sektörün eksikliğine odaklanmıştır. LaGraffe (2012) ise, işsizlik ve yoksulluk gibi koşulları daha da kötüleştiren demografik bir faktör olan gençlik patlamasını ayaklanmaların temel nedeni olarak görmüştür. Birçok yazar da büyük bir genç nüfusun varlığı ve gittikçe eğitilmiş orta sınıf, artan enflasyon ve gıda fiyatları, yüksek yolsuzluk seviyeleri ve yüksek işsizlik oranları gibi diğer faktörleri vurgulamıştır (Haas ve Lesch, 2013; Moghadam, 2013; Salih, 2013; Springborg, 2011). Kamal Eldin Osman Salih (2013), ekonomik koşulların kötüleşmesi ve yaygın yolsuzluğun bir katalizör görevi gördüğünü, rejimlerin vatandaşları bireysel özgürlükleri acımasızca bastırmasıyla harekete geçirdiğini savunarak ekonomik ve politik faktörlerin bir sentezini sağlamıştır.

Sosyal medya ve kitle iletişim araçlarının kısa sürede huzursuzluk ve protesto haberlerini bölge ülkelerine ve dünyaya yaymada önemli rol üstlendiğine odaklanan yazarlar da olmuştur. M. Muzammil Hussain ve Philip Howard (2013) her ne kadar Facebook ve Twitter gibi sosyal medyanın devrimlere neden olduğunu iddia etmese de dijital medyanın siyasi yollarla stratejik kullanımının göz ardı edilmemesi gerektiğini savunmuştur. Achcar (2013)'da benzer şekilde yukarıdaki açıklamaların birçoğunu kabul etmekle birlikte genç Arapların dijital medyayı yoğun şekilde kullanmasının ayaklanmaların ortaya çıkmasında etkili olduğunu ifade etmiştir.

Bazı politik analistler, yukarıdaki faktörleri Arap ayaklanmalarının başlıca nedenleri olarak kabul ederken bunları karşılaştırmalı bir bakış açısıyla analiz etmiştir. Bu tür analistler, uzun vadeli köklerin ayaklanmaya yol açtığı yapısal faktörler ile protesto olayının anında örgütlenmesi üzerine ani tetiklenen ve doğrudan faktörler arasında ayırım yapmıştır (Dalacoura, 2012). Diğer bir ifade ile bu yaklaşıma göre a) Arap ülkelerinde popüler öfke ve hayal kırıklığına yol açan yapısal, uzun soluklu, altta yatan faktörler; ve b) yerel

protestoları ülke çapında hareketlere dönüştüren ve bölgedeki ülkelere yayan, yakın, daha acil faktörler ayırımından söz etmek mümkündür.

Arap Baharı'na yol açan uzun ve orta vadeli, yerleşik yapısal faktörler için kontrolsüz bir şekilde artan kentleşme ve yüksek popülasyon artışı ile birlikte kuşak değişimi, yolsuzluk, devlet baskısı, siyasi özgürlüklerin reddi, geleneksel güçlerin yeni gençlik hareketlerine uyum sağlayamaması, bir ülke içindeki çeşitli bölgeler arasındaki gelişim aralığının ve eşitsizliğin artması, ekonomik kaynakların devlet otoritesi ve özel şahıslar tarafından hakimiyet altına alınması, yoksulluğun artması, iş yaratma konusundaki eksiklik sonucunda işsizliğin nüfus içerisinde artması, düşük ücretler, gıda ve temel mallar için fiyatların hızlı artışı, küresel finansal ve ekonomik kriz, iyi yönetim eksikliği sayılabilir. Bu yapısal faktörler Arap siyasi sistemlerinin erozyonuna neden olmuş ve onları parçalanma için olgunlaştırmıştır. Bu uzun vadeli ve daha yakın anlık faktörler birlikte Arap Baharı'nın köklerini ve nedenlerini oluşturmuştur (Salih, 2013: 188).

Özetlemek gerekirse, tek bir itici faktör yerine Arap dünyasını etkileyen uzun süredir devam eden sosyoekonomik ve sosyo-politik sorunların bir kombinasyonu 2011'in başından itibaren bölgeye yayılan ayaklanmaların ardında ortak bir motivasyon oluşturmuştur. 2008-2009 küresel mali krizi ve gıda fiyatlarındaki artışlar nedeniyle ekonomik koşulların daha da kötüleşmesi ile birlikte uzun süredir devam eden sosyo-ekonomik ve sosyo-politik sorunlar 2011 olaylarından önce doruğa ulaşmış ve sosyal medya ve kitle iletişim araçlarının yardımıyla bölge çapında kitlesel protestoları tetiklemiştir. Çeşitli ayaklanmalara katılanların ortak motivasyonlarına rağmen sonuçlar, hükümetlerin gösterilere karşı yanıtları, güvenlik güçlerinin rolü, dış müdahale, toplumun etnik ve mezhepsel yapısı, devlet yapısının politik-kurumsal özellikleri gibi faktörlerin bir kombinasyonuna bağlı olarak ülkeden ülkeye değişiklik göstermiştir.

Bu bölümün geri kalan kısmında Arap Baharı sürecinde meydana gelen toplumsal hareketlerin oluşmasında yukarıda bahsedilen faktörler, bu hareketleri tecrübe eden Mısır ve Tunus'un karşılaştırmalı analizi yapılarak değerlendirilmektedir. Buradan hareketle söz konusu faktörlerin bu iki ülkeyi ne ölçüde etkilediği ve hangi faktörlerin bu iki ülkede meydana gelen ayaklanmalarda daha belirleyici olduğu anlamlandırılmaktadır.

3.4.1 Küresel Kriz ve Gıda Fiyatları

Uluslararası gıda fiyatlarının yükselişine denk gelen 2010 yılının sonunda Tunus'ta başlayan protestolar sırasında Bin Ali hükümetinin perakende fiyatları düşürmeyi amaçlayan sübvansiyonları artırma girişimi ayaklanmaların doğrudan gıda fiyatları ile ilişkili olduğuna yönelik algıyı kuvvetlendirmiştir. Literatürde de artan gıda fiyatlarının, özellikle fakir ve gelişmekte olan ülkelerde toplumsal huzursuzluk ve istikrarsızlığa neden olduğu görüşüne geniş bir destek bulunmaktadır. Tarihsel olarak gıda kıtlığı veya yüksek gıda fiyatları sebebiyle siyasi isyanların yaşandığı birçok örnek görmek mümkündür. Bu isyanlar akabinde dönemin siyasetine ve siyasi kurumlarının üzerinde etki kabiliyetine ulaşabilmiştir (Walton ve Seddon, 1994). Günümüzde de aynı şekilde birçok fakir ülke küresel anlamda gıda tedarik sistemine bel bağlamak zorunda ve küresel gıda fiyatlarındaki artış bu ülkeleri olumsuz etkilemektedir. Bu açıdan bakıldığında gıda fiyatlarındaki artışın

toplumsal huzursuzluğu artırabileceği ve şiddet içeren/içermeyen ayaklanmaları tetikleyebileceği önermesi isabetsiz bir önerme değildir (Headey ve Fan, 2008). Brinkman ve Hendrix (2011) de gıda güvensizliğinin gelişmekte olan ülkelerde demokratik başarısızlık, protesto ve isyan olasılığındaki artışlarla ilişkili olduğunu öne sürmektedir. Acemoglu ve Robinson ise (2001, 2006), geçici ekonomik şokları demokratik geçişe bağlayan bir teori oluştururken Berger ve Spoerer (2001) gıda isyanlarının önemli siyasi değişime neden olabileceğini öne sürmüştür.

Gıda fiyatlarındaki ani artış, yoksul tüketicilerin daha yüksek gıda fiyatlarına karşı kırılganlıklarını vurgulamaktadır. Artan küresel gıda fiyatları birçok ülkede yüksek gıda enflasyonuna sebep olmakta ve bazı ülkelerde ayaklanmalara ve diğer toplumsal huzursuzluklara yol açmaktadır. Ancak enflasyonist etki bölge genelinde değişiklik göstermekte ve döviz kuru, iç altyapı ve fiyat istikrar politikaları gibi çeşitli diğer faktörlere bağlı olmaktadır. Daha geniş politik şikâyetler ve bağlamsal faktörler alakalı olsa da bu huzursuzluk esasen mutlak yoksulluğun bir sonucu olarak görülmelidir ki burada artan gıda fiyatları toplumun büyük kesimleri için yoksulluğa ve gıda güvensizliğine bir evrilme noktası sunmaktadır.

Küresel gıda fiyatlarındaki artışlar söz konusu olduğunda, petrol ihraç eden ve petrol dışı ekonomiler arasında kritik bir ayrım vardır (D. Rosenberg, 2011). Örneğin, küresel gıda veya petrol fiyatlarındaki ani artışlar veya düşüşler, özellikle de dünya buğdayının neredeyse yüzde 30'unu tüketerek dünyanın en büyük tahıl ithalatçısı olmaya devam eden ve ithal edilen gıda oranının kimi ülkelerde yüzde 50 den fazla olduğu Arap dünyasında düşük ve orta gelirli ülkeleri zengin ülkelere, önemli ölçüde daha fazla etkilemektedir (Akhtar, 2011; World Bank, 2009). Bu bölgeye dahil olan ülkeler hem ekonomik kalkınma düzeyleri hem de ekonomik yapıları açısından önemli ölçüde farklılık göstermektedir. Gıda ithalatına bağımlı olan güçlü mali dengeleri olan ülkeler (petrol üreten ülkeler) fiyat artış riskine daha az maruz kalmaktadır ancak ihracat yasakları ve diğer ticaret kısıtlamalarından kaynaklanan miktar riskiyle karşı karşıya kalabilmektedir. İthalata daha az bağımlı olan ancak mali dengeleri zayıf olan diğer ülkeler ise (örneğin Mısır, Fas, Sudan ve Suriye) yüksek fiyat riski ile karşı karşıyadır. Bu açıdan gıda fiyatlarındaki artışların bazı ülkeleri diğerlerinden daha fazla etkilemesi muhtemeldir; burada en ağır darbe kırsal topraksız, küçük veya marjinal çiftçiler ve kentsel yoksullar olmaktadır. Özellikle, Arap ülkelerindeki yoksulların yüzde 75'i kırsal alanlarda yoğunlaşmaktadır (Lampietti vd., 2011). Bu durumlar; mevcut şikâyetler üzerine katmanlaşarak yıkıcı potansiyele sahiptir. Gıda fiyatları ve gıda ayaklanmaları arasında bir ilişki olduğu düşünüldüğünde yüksek fiyatlardan en fazla etkilenen bölgelerden birisi Kuzey Afrika olarak karşımıza çıkmaktadır.

Artan gıda fiyatları ve siyasi huzursuzluk arasındaki bağlantı Kuzey Afrika için yeni ya da benzersiz değildir. Tarihsel olarak, artan gıda fiyatları genellikle siyasi huzursuzluğu tetiklemiştir. IMF ve Dünya Bankası ekonomik reform programlarının himayesinde gıda sübvansiyonlarını azaltma girişimleri, 1977'de Mısır'da, 1981'de Fas'ta, 1985'te Tunus'ta ve 1989 ve 1996'da Ürdün'de ayaklanmalara sebep olduğu daha önce ifade edilmiştir.

Tunus, Yemen, Mısır ve Fas gibi ülkeler gıda fiyatlarındaki hızlı artış nedeniyle 2007 ile 2008 arasında protesto gösterileri yaşamıştır. Küresel ekonomik krizin genel etkisi göz önüne alındığında ODKA Bölgesi genelinde kötü ekonomik yönetimle birlikte ekonomik durum daha da kötüleşmiştir. Bu isyanlar gıda fiyatlarında bir zirve ile çakışırken 2010 yılında ikinci bir zirve kaydedilmiştir. 2007/08 gıda fiyatlarındaki şokun ardından 2011 yılının ilk çeyreğinde küresel gıda fiyatlarında yeni bir yükseliş yaşanmıştır. Bu nedenle ODKA ülkeleri pirinç, tahıl, yemeklik yağ ve şeker gibi temel gıda maddeleri için başka bir fiyat artışı daha yaşamıştır.

Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Örgütü'nün (FAO) Küresel Gıda Fiyat Endeksi 2007 yılında 161,4 iken 2008 yılında ortalama 201,4 puana yükselmiştir. FAO'nun 2011 yılında yayınladığı rakamlara göre tahıl ve diğer gıda fiyatları dramatik bir şekilde artış göstermiştir. 2010 Haziran fiyatlarına göre mısır fiyatlarında yüzde 74, buğday fiyatlarında yüzde 84, şeker fiyatlarında yüzde 77 ve katı ve sıvı yağ fiyatlarında yüzde 57 oranında bir artış gerçekleşmiştir. Ayrıca bu rakamlara bakıldığında 2010 Aralık ayından 2011 Ocak ayına kadar "Gıda Fiyat Endeksi" yüzde 3,4 artış göstererek 231 seviyesine ulaşmıştır. Bu rakamlar Örgüt'ün gıda fiyat endeksini ölçmeye başlamış olduğu 1990 yılından bu zamana kadarki en yüksek seviyeye işaret etmiştir (FAO, 2011).

Tablo 2. Enflasyon Oranı, Ortalama Tüketici Fiyatları Yıllık (% değişim)

Yıl	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	Ort.
Ülke													
Mısır	2,7	2,3	2,7	4,5	11,3	4,9	7,6	9,3	18,3	11,8	11,3	10,1	8
Tunus	3	2	2,7	2,7	3,6	2	3,2	3	4,3	3,7	3,3	3,2	3

Kaynak: International Monetary Fund, International Financial Statistics and data files. <https://data.worldbank.org/indicator/FP.CPI.TOTL.ZG?end=2011&locations=TN-EG&start=2000>. Erişim tarihi: 26.05.2020

Yukarıdaki tablodan da görüleceği gibi Mısır, tüketici fiyatlarını etkileyen yüksek bir enflasyon yaşamıştır. 2000'li yıllarda, temel gıda fiyatlarındaki yükselişe bağlı olarak, tüketici fiyat endeksi (TÜFE), 2005 rakamlarına göre yüzde 73 oranında artmıştır. 2008 yılına gelindiğinde enflasyon yüzde 18,3 ile benzeri görülmemiş bir zirveye ulaşmıştır. Mısır'da yerel gıda fiyatları 2008-2010 yılları arasında yüzde 37 artış yaşanmıştır. 2010 yılında bölge genelinde gıda fiyatlarında yüzde 32 artış meydana gelmiştir (FAO, 2011).

Ayrıca hem kamu hem de özel sektörde reel ücretler, olayların öncesindeki son on yılda azalmaya devam etmiştir (Abdelhamid ve El-Baradei, 2009). Ayaklanmaları dizginlemek amacıyla birçok hükümet, sübvansiyonları yükselterek (Tunus), ithalat tarifelerini düşürerek veya ihracat kısıtlamaları uygulayarak (Mısır) yerel gıda fiyatlarındaki artışı sınırlamaya çalışmıştır.

Tablo 3: Tunus ve Mısır'daki Hükümet Cari Harcamalarının % 'si Olarak Gıda ve Yakıt Sübvansiyonları

	Mısır	Tunus
2002	4.6	4.1
2003	4.8	3.5
2004	6.7	5.1
2005	8.1	11.8
2006	27.4	13.6
2007	25.2	15.7
2008	30.9	17.7
2009	27.2	11.6
2010	26.2	11.0

Kaynak: Albers and Peeters 2011: 21

Yukarıdaki tablodan da anlaşılacağı üzere mevcut hükümet harcamalarının yüzdesi olarak gıda ve yakıt sübvansiyonlarının kombinasyonu 2007 ve 2008 yıllarında Mısır ve Tunus için önemli ölçüde artış göstermiş, Mısır'da 2008 yılında mevcut hükümet harcamalarının yüzde 30,9 'a ve Tunus'ta yüzde 17,7'ye ulaşmıştır.

2000-2010 yılları arasında Mısır ve Tunus'ta sübvansiyonlara ilişkin hükümet harcamaları bu denli artmış olsa da özellikle Mısır'da temel gıda ve enerji ürünlerinin fiyatlarını korumak için yeterli olmamıştır (Winckler, 2013).

Breisinger vd.(2011) hem 2007/08 küresel gıda fiyat artışını hem de 2011 siyasi ayaklanmalarına eklemlenen 2010/11 küresel gıda fiyat artışlarının Arap hükümetlerine etkisini kapsamlı bir şekilde değerlendirmiştir. Mısır'daki gıda fiyat artışları Tunus'ta kaydedilenlerden daha yüksek olmuştur. Albers ve Peeters (2011), bunun Tunus'un daha büyük yerli tarım sektörlerine sahip olmasından kaynaklandığını ifade etmiştir.

Tablo 4: 2007/08 Küresel Gıda Krizi ve 2011 Ayaklanmalarına Devletin Yanıtları

	İthalat tarifelerinin azaltılması		Enerji veya gıda sübvansiyonlar ının artırılması		Vergi indirimi		Kamu kesimi maaşlarında artış		Hedeflenen transferlerin yoksullara artırılması		Diğer sosyal transferlerin artışı		GSYİH olarak bütçe dengesi %
	2007	2010	2007	2010	2007	2010	2007	2010	2007	2010	2007	2010	2010
Mısır	X	X	X	X			X		X				-8.1
Tunus	X		X	X						X		X	-1.2

Kaynak: Breisinger vd. (2011), Tablo 1’den uyarlanmıştır.

Breisinger vd. (2011), gıda fiyatları da dahil olmak üzere önemli sosyo-ekonomik faktörlerin Arap Baharı’nı tetiklediğine dair daha fazla kanıt sunmuş, ancak Cincotta yüksek gıda fiyatlarının Arap Baharının nedeni olmayacağını iddia etmiştir. Bunu Tunus’un ekonomik göstergelerini analiz etmek suretiyle temellendirmiştir. Cincotta Tunus’ta yerel tüketici gıda fiyat endeksinin nispeten düşük olduğunu ve ilgili zaman diliminde değişmediğini belirtmiştir. Ayrıca yazar Tunus hükümetinin Ocak 2011 başlarında temel gıda fiyatlarını düşüreceğini açıkladığında bunun herhangi bir karşılığı olmadığını ve protestoları etkilemediğini söylemiştir (Cincotta, 2014).

Breisinger vd. (2012) Gallup World Poll “World View” verilerine dayanarak 2010 yılında bir önceki yıla göre Tunus’ta daha fazla insanın yeterli yiyecek almak için parası olmadığını ifade etmesine rağmen genel olarak yaşam standartlarından memnun olan Tunusluların sayısında artış olduğunu bildirmiştir.

Tunus’ta uluslararası gıda fiyatlarındaki artış ile ayaklanmalar arasında doğrudan ilişki olduğu fikrine meydan okuyan en önemli faktör ise Gıda ve Tarım Örgütü’nün Tunus ile ilgili olarak, “Yüksek uluslararası gıda fiyatlarının ulusal düzeyde yüksek enflasyon oranına dönüşmediği” beyanıdır. Ayrıca gıdalara ilişkin tüketici fiyat endeksi Kasım ve Aralık 2010 arasında 131’den 129.9’a çok az gerilemiştir. Gıda sektöründe yıllık enflasyonun, 2010 yılı Aralık ayında bir önceki yılın aynı dönemine göre nispeten normal düzey olan yüzde 4,8 olduğu tahmin edilmiştir (FAO, 2011). Diğer bir ifade ile Tunus gıda maddelerinin fiyatlarında genel bir artış eğilimi yaşamasına rağmen 2011’deki devrimden hemen önce iç piyasa fiyatlarında çarpıcı bir artış olmamıştır.

Yukarıdaki bilgiler çerçevesinde gıda fiyatlarındaki ani artışların Mısır’ın aksine Tunus’ta Arap Baharı’nın başlangıcının birincil itici güç olması pek olası görünmemektedir. Bununla birlikte, özellikle kırsal ve taşra bölgelerindeki uzun vadeli sosyal şikayetler, ayaklanma için daha geniş bir bağlam sunmaktadır ve gıda güvensizliği bundan dışlanmamalıdır. Tunus’taki ayaklanmadan hemen önce yerli gıda fiyatlarında çarpıcı bir artış veya sosyal koşullarda dramatik bir düşüş olmamasına rağmen uzun vadeli yapısal değişikliklerin devrim ile ilgili sosyal şikayetlere katkıda bulunmuş olması muhtemeldir.

3.4.2 Yolsuzluk, Eşitsizlik ve Yoksulluk

Genel olarak, son on yıllarda Arap ülkelerinde kişi başına GSYH büyümesi diğer gelişmekte olan ülkelere göre özellikle düşük seyretmemiştir (Noland ve Pack, 2007: 38; World Bank, 2009: 46). Makro düzeydeki göstergelere bakıldığında 2011'den önceki yıllar temel Arap ekonomileri için nispeten iyi yıllar olarak görülebilir. ODKA ülkelerinde ortalama reel GSYİH büyümesi 1990'ların sonunda yıllık yüzde 3,6 olarak gerçekleşmiş ve 2004-2008 arası dönem ortalama yıllık yüzde 5,8'e yükselmiştir (Dünya Bankası, 2009: 46). Arap dünyasının çoğunda ekonomik büyüme 2011 ayaklanmasından önceki on yılda, kişi başına düşen GSYİH (satın alma gücü paritesi, PPP ile ölçüldüğünde) 1990'lı yıllara kıyasla iki basamak artarak hızlanmış veya en azından sabit kalmıştır. Mısır'da kişi başına ortalama GSYİH, Dünya Bankası'nın Dünya Kalkınma Göstergeleri verilerine dayanarak 1990'lardan 2000'lerin sonuna kadar yaklaşık yüzde 40 ve Tunus'ta yüzde 47 artmıştır (Hassine, 2014).

Tablo 5: Kişi Başına GSYH Verileri (ABD Doları Olarak)

	Mısır	Tunus
1999	\$ 1,343	\$2,386
2001	\$1,391	\$2,253
2005	\$1,187	\$3,193
2007	\$1,667	\$3,775
2009	\$2,329	\$4,128
2011	\$2,791	\$4,264
2013	\$3,264	\$4,222

Kaynak: World Bank,
<https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.CD?end=2019&locations=TN-EG&start=1999>, Erişim tarihi: 12.04.2020

Tablo 6: GSYİH Büyüme Hızları Tunus ve Mısır (2001-2010)

Yıl	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	Ort.
Ülke											
Mısır	3.5	2.4	3.2	4.1	4.5	6.9	7.1	7.2	4.7	5.1	4.8
Tunus	3.8	1.3	4.7	6.2	3.5	5.2	6.7	4.2	3	3.5	4.2

Kaynak: World Bank,
<https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD.ZG?end=2010&locations=TN-EG&start=2001>, Erişim tarihi: 10.04.2020

Küresel mali kriz sırasında, Mısır büyük bir ekonomik gerileme yaşamamış, GSYİH aslında 2008, 2009 ve 2010 ekonomik olarak sıkıntılı yıllarda da büyümeye devam etmiştir. Tunus'un Avrupa için bir turizm merkezine ve nispeten iyi yapılandırılmış ekonomik sektöre başarıyla dönüşmesine atıfta bulunularak 2010 yılında Dünya Ekonomik Forumu Tunus'a 'Afrika'daki en rekabetçi devlet' unvanını vermiştir. Tunus ve Mısır'ın GSYH büyüme hızları ve kişi başına GSYH verilerinin yer aldığı yukarıdaki tablolardan görüleceği üzere Tunus ve Mısır'ın ekonomisinde diğer Arap ülkelerinin aksine küresel ekonomik kriz sonucunda gerileme yaşanmamıştır (Schwab, 2010: 38).

Mısır'ın ekonomisinde 2003-10 döneminde güçlü bir ekonomik büyüme meydana gelmiş, 2008 yılında GSYİH büyüme oranı yüzde 7,2'ye, ihracat ve DYY girişlerinde hızlı bir artışa ulaşmıştır (Achcar, 2009). Bu nedenle Mısır'da kişi başına düşen GSYİH'nın rejim devrilmesini açıklamaya çalışırken zayıf bir gösterge haline geldiğini göstermektedir. Mısır, güçlü ekonomik büyüme ile birlikte ihracatta ve DYY girişlerinde de hızlı bir artış yaşamış olmasına rağmen GSYİH'daki artış geniş ekonomik kalkınmayı sağlamamış ve bu nedenle Mısır halkının temel sosyoekonomik zorluklarını aşmak için yeterli olmamıştır.

3.3.2.1. Yoksulluk

Global ekonomik krizinden önce 2000'lerde Mısır'daki oldukça hızlı ekonomik büyüme oranlarına rağmen aşırı gelir yoksulluğu önemli ölçüde artmıştır. Özellikle mevcut hane halkı düzeyine ilişkin veriler, bu dönemde kırsal gelir yoksulluğunun kentsel gelir yoksulluğundan çok daha hızlı arttığını göstermektedir. 2011 yılı rakamlarına göre Mısır nüfusunun yüzde 57'sine tekabül eden 48 milyon kişi kırsal bölgelerde yaşamaktadır. Tunus'ta ise bu 3.5 kişi ile nüfusun yüzde yüzde 33'üne tekabül etmektedir.

Tablo 7: Mısır'da Ulusal Yoksulluk Sınırına Göre Yoksul İnsan Sayısı Oranı-

Bölge	2000	2004	2008	2010
Şehir	9.3	10.1	11	15.3
Kırsal	22.1	26.8	28.9	32.3
Toplam	16.7	19,6	21.6	25.2

Kaynak: World Bank, <https://data.worldbank.org/indicator/SI.POV.NAHC?locations=EG>, Erişim tarihi 13.04.2020

Tablo 8: Tunus’da Ulusal Yoksulluk Sınırına Göre Yoksul İnsan Sayısı Oranı-

	2000	2005	2010
Toplam	25.4	23.1	20.5

Kaynak: World Bank, <https://data.worldbank.org/indicator/SI.POV.NAHC?locations=TN>, Erişim tarihi 02.04.2020

2005-2010 döneminde Mısır’ın ekonomisinde ortalama yüzde 5’in üzerinde büyüme gerçekleşmiştir. Ancak, yoksulluk oranı 2000 yılında yüzde 16,7’den 2004’te yüzde 19,6’ya 2008’de yüzde 21.6 ya ve 2011’de yüzde 25,2’ye yükselmiştir.

Tablo 9: Tunus Yoksulluk ve Aşırı Yoksulluk Oranları, 2000–10 (%)

	Yoksulluk Oranı			Aşırı Yoksulluk Oranı		
	2000	2005	2010	2000	2005	2010
Ulusal	32.4	23.3	15.5	12.0	7.6	4.6
Büyük Şehirler	21.5	15.4	9.0	4.3	2.2	1.3
Orta şehirler ve kasabalar	32.5	22.1	14.0	10.5	6.5	2.9
Kırsal Bölgeler	40.4	31.5	22.6	19.1	13.4	9.2

Kaynak: National Institute of Statistics, 2012

Aynı şekilde Tunus ekonomisi 2000-2010 yılları arasında yıllık ortalama yüzde 4,2 büyümüştür. Bu dönemde yoksulluk, ulusal yoksulluk sınırının altında yaşayan nüfusun yüzde 32,4’ünden yüzde 15,5’ine kadar düşmesiyle yarıdan fazla azalmıştır (INS, 2012). 2000 ve 2010 yılları arasında aşırı yoksulluk da yüzde 12’den yüzde 4.6’ya düşmüştür (INS 2012), ancak eşitsizlik devam etmiştir.

3.3.2.2. Eşitsizlik

2011 yılından bu yana yapılan çalışmalar, ekonomik eşitsizliğin ağırlıklı olarak Mısır devriminin ve daha küçük ölçekte Tunus devriminin anahtar bir nedeni olduğu iddiasını tartışmıştır. Çok kötü bir şekilde etiketlenmesine rağmen Mısır ve Tunus’taki ekonomik eşitsizliğin 2011’den önceki yıllarda kağıt üzerinde pek çok kişinin iddia ettiği kadar yaygın olduğunu söylemek mümkün değildir. Dünyanın geri kalanıyla karşılaştırıldığında Mısır’ın ekonomik eşitsizliğinin aslında ılımlı olduğunu söylenebilir. İnsani Gelişme Raporu’nda temsil edilen 169 ülkeden sadece 23 ülkede daha düşük bir eşitsizlik oranı gözlenirken Fransa, Avustralya, İsviçre ve ABD gibi ülkeler Mısır’dan daha yüksek eşitsizliğe sahiptir (Klugman, 2010: 152-155). Başta Dünya Bankası olmak üzere diğer göstergelere bakıldığında aslında ekonomik eşitsizlik konusunda az da olsa bir iyileşme olduğu görülmektedir.

Tablo 10: Mısır'da Eşitsizlik Eğilimleri, 1990-2008

	1995	1999	2004	2008	2010
İlk % 20'nin Gelir Payı	39.9	42.1	41.4	40.8	40.1
En Alttaki %20'in Gelir Payı	9.5	8.9	9	9.2	9.4
Gini	30.1	32.8	31.8	31.1	30.2

Kaynak: World Development Indicators, <https://data.worldbank.org/indicator/SI.POV.GINI?end=2015&locations=EG&start=1990>. Erişim tarihi: 10.03.2020

Tablo 11: Tunus'ta Eşitsizlik Eğilimleri 2000-2010

	1995	2000	2005	2010
İlk %20'nin Gelir Payı	47.9	%47.3	44.7	% 42.9
En Alttaki %20'in Gelir Payı	5.7	%6	6.4	%6,7
Gini	41.7	40.8	37.7	35.8

Kaynak: World Bank, Development Research Group, <https://data.worldbank.org/indicator/SI.DST.FRST.20?locations=TN>. Erişim tarihi: 06.02.2020.

Yukarıdaki tablolardaki veriler, Mısır ve Tunus'ta son on yılda eşitsizlik rakamlarında ciddi değişiklikler olmadığını göstermektedir. Örneğin, Gini katsayısındaki değişiklikler Mısır'da eşitsizliklerin 1990'ların başında ılımlı bir şekilde düştüğünü, 1990'ların sonunda tekrar yükseldiğini, ancak 2000'li yıllarda tekrar azaldığını göstermektedir. En zengin yüzde 20 ve en düşük yüzde 20- yüzde 60 gelir payları Tunus ve Mısır'da, Gini katsayısının gösterdiği genel eğilimleri teyit etme eğilimindedir. Nüfusun en zengin beşte biri, 1990'ların başında kişisel gelir payında bir düşüş yaşamış, ancak artan büyüme döneminde 1990'ların sonlarında bir artış görmüştür. 2000'li yıllarda artış payında biraz düşüş yaşanmış ve 2009 yılına kadar gelir payları 1991'deki rakamlardan düşük seyretmiştir. Bu veriler dikkate alındığında Tunus'ta ve Mısır'da eşitsizlik algısının ayaklanmalarda resmi istatistiklerden daha önemli bir gösterge olduğunu söylemek mümkündür. Potansiyel huzursuzluğun bir göstergesi olarak gelir eşitsizliğinin adalet konusuna gittikçe daha fazla içgörü sağlayabileceğini göstermektedir (Hassine, 2011)

Verme (2014), Mısır'da 2000-2008 yılları arasında nesnel ve algıya ilişkin veriler ile algılanan ve fiili gelir dağılımı arasında önemli farklılıklar ortaya çıktığını belirtmiştir. 2000 ve 2008 yılları arasında mevcut refah ve refah beklentileri arasındaki uyumsuzluk artmıştır. İnsanların öncelikleri özgürlük ve çevre hakkındaki genel görüşlerden GSYİH

büyümesi ve istikrarlı gıda fiyatları konusunda çok somut beklentilere dönüşmüştür. Bu anketlere göre Mısırlılar yoksullaştıklarını ve daha düşük bir sosyal sınıfa ait olduklarını hissetmiştir. Veriler, bireylerin sosyal statüleri hakkında daha bilinçli hale geldiğini ve mutlak statüsünün aksine, göreceli durumlarının daha bilincinde olduklarını göstermiştir. Sosyal statü endişesi, gelir eşitsizliği konusundaki hoşnutsuzluğu gelirin kendisinden daha net bir şekilde açıklar hale gelmiştir.

3.3.2.3. Yolsuzluk

Uzun zamandır Arap dünyasında, devlet kurumları ve özellikle üst düzey devlet liderleri ve hükümet kuruluşları ile ilgili yaygın ve geniş çapta ve uzun vadeli yolsuzluk algısı oluşmuştur. Bu yolsuzluk, Orta Doğu ülkelerinin halklarının geniş kesimleri ve bölgedeki ve bölge dışındaki pek çok analist tarafından kalıcı, çok boyutlu ve kapsamlı olarak görülmüştür. Bu, büyük ölçüde demokratik olmayan siyasi sistem ve yaygın nepotizmden (“kroni kapitalizmi kültürü”) kaynaklanmıştır. Hibbard ve Layton (2010), Mısır’ı, Mübarek’in ekonomi politikalarından daha fazla kişinin yararlandığı toplumdan ziyade küçük kafadar bir kapitalist sınıf tarafından “yağmalanan bir ülke” olarak nitelendirmiştir (Hibbard ve Layton, 2010: 205). Fahmy’nin de tanımladığı gibi yolsuzluk toplumda “köklü, kurumsallaşmış ve toplumda sistemleştirilmiş” hale gelmiştir (Fahmy, 2012: 363-364).

Yolsuzluk, Mısır ve Tunus’un ekonomik sistemlerinden büyük miktarda mevcut parayı çıkarıp Mübarek ve Bin Ali’ye ve en yakın müttefiklerine yönlendirmiştir. Global Financial Integrity Organization’ın 2011 yılında yayımladığı raporda 2000-2008 yılları arasında Mısır dışına yapılan yasadışı transfer akışının yıllık 6,4 milyar ve toplamda ise 57.2 milyar dolar olduğunu bildirilmiştir (Integrity, 2011). Ayrıca Mısır’ın eski lideri Hüsnü Mübarek’in net servetinin 40 milyar dolar ile 70 milyar dolar arasında olduğu tahmin edilmiştir (Goldstone, 2011:11). Tunuslu lider Bin Ali’nin ailesinin ise 23 yıllık diktatörlüğü sırasında Tunus ekonomisinin üçte birini yolsuzluk ve dolandırıcılık ile mahrum bıraktığı düşünülmektedir. Ayrıca, Tunus ekonomisinin 44 milyar dolar seviyesinde olduğu düşünüldüğünde, bu Bin Ali ve kronilerin neredeyse 15 milyar doları kontrol ettiği anlamına gelmektedir.” (Johnson, 2011)

Tablo 12: Tunus CPI Skorları 2003-2011

Yıl	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Skor	4.9	5.0	4.9	4.6	4.2	4.4	4.2	4.3	3.8
Sıralama	39	39	43	51	61	62	65	59	73

Kaynak: Transparency International Corruption Perception Index. <https://www.transparency.org/en/cpi/2019/results/egy#details>. Erişim tarihi: 10.02.2020

Tablo 13: Mısır CPI Skorları 2003-2011

Yıl	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Skor	3.3	3.2	3.4	3.3	2.9	2.8	2.8	3.1	2.9
Sıralama	70	77	70	70	105	115	111	98	112

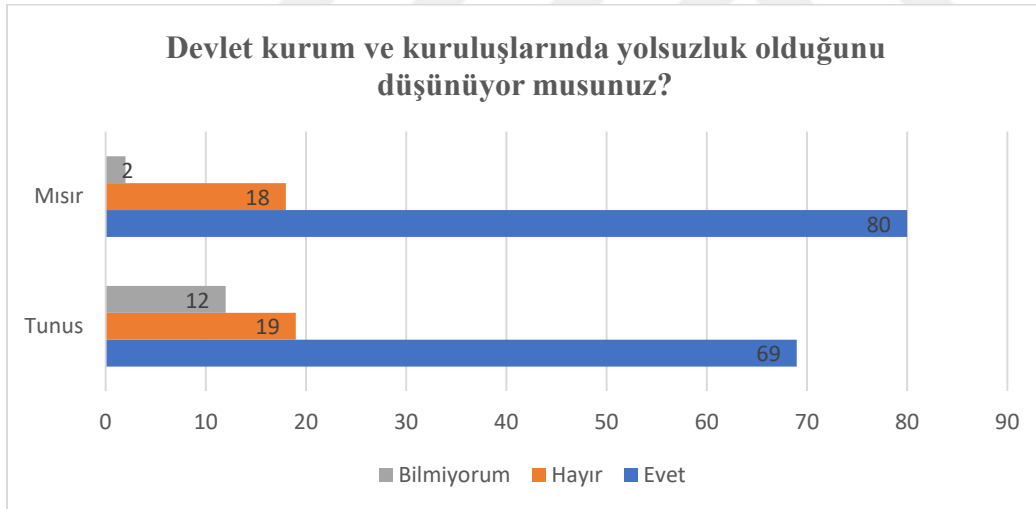
Kaynak: Transparency International Corruption Perception Index, <https://www.transparency.org/en/cpi/2019/results/tun>. Erişim tarihi: 10.02.2020

Yukarıdaki tablolar seçilen yıllarda Mısır ve Tunus'un CPI değerlerini ortaya koymaktadır. Verilerden görülebileceği gibi 2010 yılındaki hafif iyileşme hariç, genel olarak her iki ülke yaygın yolsuzlukla mücadele konusunda çok zayıf bir performans sergilemiştir.

2003 ve 2010 yılları arasında ODKA ülkelerinin yolsuzluk algılamaları Uluslararası Şeffaflık Örgütü'ndeki sıralamasında da yansıtıldığı gibi Arap Baharı arifesinde yolsuzluk ve kapitalizm hakkındaki algılar da kötüye gitmiştir. (Cammatt ve Diwan, 2013).

Arap Barometresi 2011 araştırması katılımcılara “Devletin kurum ve kuruluşlarında yolsuzluk olduğunu düşünüyor musunuz?” sorusuna; Mısırlıların yüzde 80'i ve Tunusluların yüzde 69'u “evet” yanıtı vermiştir (Arab Barometer, 2011)

Şekil 2: Arab Barometer -Yolsuzluk Algısı

Kaynak: Arab Barometer Survey Wave 2. www.arabbarometer.org/content/arab-barometer-ii. Erişim Tarihi: 22 Eylül 2019.

2009 Survey of Young People'da (El-Kogali ve Krafft 2011), gençlerin yaklaşık yüzde 88'i (18-29 yaş), yolsuzlukla mücadelenin Mısır için önemli bir konu olduğunu yüzde 27'si rüşvet ve yüzde 28'i kayırmacılığa (wasta) tanık olduklarını belirtmiştir.

Her ne kadar yolsuzluğun huzursuzluk için bir motivasyon olduğu söylene de Tunus, Transparency International'ın yolsuzluk endeksinde İtalya, Yunanistan veya Balkan ülkelerinin çoğundan daha üst sırada; 2008 yılında bölgenin huzursuzluğu sırasında büyük ama yönetilebilir protestolar yaşayan ülkeler olan Cezayir, Suudi Arabistan ve Fas'tan daha

üst sırada yer almıştır (Kawar, 2010). Bu hususta eşitsizlik başlığı altında daha önce ifade edildiği gibi nesnel olan ve halk nezdinde algılanan yolsuzluk arasında ayırım yapmak büyük önem taşımaktadır. Dolayısıyla endeks verileri dikkate alındığında Tunus ve Mısır'da yolsuzluk seviyelerinde 2000 yılından itibaren az da olsa bir kötüleşme durumu söz konusu iken halk nezdindeki yolsuzluk algısı bu verilerden çok daha ciddi boyutta olmuştur. Bu durum da ayaklanmaların itici gücü olarak daha belirleyici nitelik taşımaktadır.

3.4.3. İşsizlik

Çekirdek Arap ekonomilerindeki en görünür yapısal sorun yüksek işsizliktir. Özellikle gençler ve kadınlar arasında yüksek işsizliğin Arap dünyasında uzun vadeli ve devam eden bir sorun olduğu açıktır (Amin vd., 2012: 56–57; Moghadam ve Decker, 2014: 88–89; Richards ve Waterbury, 2008: 134-138). Özellikle savunmasız gruplar arasında yüksek işsizlik, bir ekonomi ve toplumda altta yatan yapısal zorlukların bir belirtisidir. Bu nedenle, yüksek işsizliği anlamak için demografik duruma, ekonomik büyümeye ve yapısal değişimin uzun vadeli sorunlarına bakmak önem taşımaktadır. Khosrokhavar'ın açıkladığı gibi: “*Arap dünyasının demografisi ve eğitim sistemi, ekonominin yapısal zayıflıkları ile birlikte Arap dünyasının gençleri arasında güçlü bir kızgınlığa yol açmış ve rejimlere karşı sosyal hareketlerin temelini atmıştır*” (Khosrokhavar, 2012:173). Demografik açıdan bakıldığında ise çekirdek Arap ekonomilerinde doğurganlık oranları düşse de nüfus büyük ölçüde gençtir ve iş gücü piyasaları üzerinde baskı yaratmakta ve bu durum sıklıkla gençlik şişkinliği (youth bulge) olarak adlandırılan duruma yol açmaktadır (Moghadam ve Decker, 2014: 73). Demografi bu nedenle Arap ekonomilerinde (genç) işsizliğin temel belirleyicilerinden birini oluşturmaktadır (Aminet al., 2012: 58–59; Noland ve Pack, 2007; Richards ve Waterbury, 2008: 71–89).

1970 ve-2010 yıllarında arasında Orta Doğu ve Kuzey Afrika'nın nüfusu yaklaşık üç kat artacak şekilde 128 milyondan 359 milyona ulaşmıştır (Hegasy 2011: 41). Bu nüfusun da yaklaşık olarak yüzde 30'u 20 ila 35 yaşları arasındadır (Perthes 2011: 30). En kalabalık nüfusa sahip olan Mısır'da 1947 yılında 20-29 yaş aralığında nüfus 2.86 milyon (UN, 1960: 180) civarında iken bu rakam 2009'a gelindiğinde yaklaşık 15.1 milyona (UN, 2011: 161) ulaşmıştır. Tunus'ta da aynı şekilde 1956 yılında bu yaş aralığındaki nüfus yaklaşık 548 bin (UN, 1960: 176) iken 2008 yılında 2 milyona (UN, 2011: 172) yükselmiştir. “Tunus ve Mısır'da, yüksek doğurganlık oranları 2005 yılına kadar, sırasıyla vatandaşların yüzde 56,1'i ve yüzde 62,7'si 30 yaşın altında olacak şekilde önemli bir gençlik patlaması yaratmıştır.” (Hess, 2013). Tunus'ta olduğu gibi eğitilmiş olmalarına rağmen bu gençler için iş fırsatları bulunmamaktadır. Ayrıca bu alana ilişkin yeterince yatırım da yapılmamıştır. 2008 yılı rakamlarına bakıldığında Mısır'da, lise sonrası eğitim almış bireyler işsizlerin neredeyse yüzde 80'ini oluştururken bu oran Tunus'ta yüzde 42'yi oluşturmaktadır (World Bank, 2008). İşsizlik oranları gençler arasında hızla artarak 2010 yılı itibari ile ODKA Bölgesi'nde yüzde 23'e ulaşmıştır ve bu oran dünyadaki en yüksek genç işsizlik oranlarına tekabül etmektedir (ILO, 2010). 2009 BM Arap İnsani Kalkınma Raporu'na göre, Arap Dünyası'ndaki işsizlik sorununu azaltmak için 2020 yılına kadar yaklaşık 51 milyon iş fırsatının yaratılması gerekmektedir (UNDP, 2009).

Knickmeyer'e göre, bölge gençler için dünyadaki en yüksek işsizliğe sahiptir ve bu durum birçok akademisyen, gazeteci ve politika yapıcısı tarafından Arap Baharı olaylarının kilit belirleyicisi olarak ifade edilmiştir (Knickmeyer, 2011). 2010 yılının sonunda bir sokak satıcısı olan Buazizi kendini ateşe verdikten sonra medyada -aslında bir diploma almadan liseden ayrıldığı halde- iş bulamayan bir üniversite mezunu olarak hızla resmedilmiştir. Aslında bu başta Tunus olmak üzere ayaklanmaları yaşayan diğer ülkelerde işsizliğin ve özellikle de üniversite eğitimi almış olan gençler arasındaki işsizliğin ayaklanmaların temel belirleyicisi olduğunu göstermek adına önemlidir. Nitekim aşağıdaki tablolarda Uluslararası Çalışma Örgütü'nün Tunus ve Mısır'da işsizlik ve genç işsizliğe ilişkin rakamları bu durumu desteklemektedir.

Tablo 14: İşsizlik, Toplam (toplam iş gücünün % 'si) – Tunus ve Mısır

Yıl Ülke	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Mısır	8.98	9.26	10	11	10.3	11.2	10.49	8.8	8.5	9	8.7	11.8
Tunus	14.9	14.4	14.5	14.5	14.2	12.8	12.5	12.3	12.4	13.3	13	18.3

Kaynak: World Bank Indicator, <https://data.worldbank.org/indicator/SL.UEM.TOTL.NE.ZS?end=2011&locations=TN-EG&start=2000>, Erişim tarihi 17.04.2020.

Tablo 15: Genç İşsizlik Oranı (toplam işgücünün yüzdesi 15-24 yaş arası)

Yıl Ülke	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Mısır	24.3	27.4	26.2	29.1	28.3	31.1	30.2	25	25.7	25.4	24.4	29.4
Tunus	31	30.1	30.8	30.7	30.4	28	27.8	28	28.5	31	29.4	42.4

Kaynak: World Bank Indicator, <https://data.worldbank.org/indicator/SL.UEM.1524.ZS?end=2011&locations=TN-EG&start=2000>. Erişim tarihi 13.04.2020.

Yukarıdaki tablolarda gösterildiği gibi 2010 ve 2011 yılları arasında Tunus'ta ve Mısır'da işsizlik ve genç işsizlik oranı önemli ölçüde artmıştır. İşsizlik oranı Tunus'ta yüzde 13'ten 18,3'e yükselirken genç işsizlik oranı ise yüzde 29,4'ten yüzde 42,4'e yükselmiştir. Mısır'da ise aynı dönemde işsizlik yüzde 8,7'den 11,8'e yükselirken genç işsizlik oranı yüzde 24,4'ten yüzde 29,4'e yükselmiştir. İşsizlik rakamlarına bakıldığında Tunus'taki mevcut durumun Mısır'dan daha ciddi olduğunu söylemek mümkündür. Bu oranların kırsal bölgelerde daha fazla olduğu düşünüldüğünde Tunus'ta ilk protestoların geçimin tarıma

dayandığı Sidi Bouzid adlı küçük bir kasabada meydana gelmesi de büyük önem arz etmektedir. Ayrıca öğrenciler arasındaki protesto katılım oranına bakıldığında (Mısır'da yüzde 8; Tunus'ta yüzde 35) sadece Tunus'ta öğrencilerin diğer gruplardan önemli ölçüde yüksek olduğu görülmektedir, bu da eğitilmiş gençler arasındaki yüksek işsizlik oranlarının göstergesi olarak karşımıza çıkmaktadır (Arab Barometer Wave II, 2011)

3.4.4. Sosyal Medya

2000'li yılların başından sonra Arap dünyası uydular, internet ve cep telefonları gibi medya ve teknolojiye erişimde artış yaşamıştır. 2010 yılında Bahreyn (% 55), Kuveyt (% 61), Katar (% 69) ve Birleşik Arap Emirlikleri (% 68) gibi zengin Körfez ülkeleri, interneti kullanan kişi sayısı açısından en yüksek orana sahipken, Tunus (% 37), Mısır (% 22), Suriye (% 21), Libya (% 14) ve Yemen (% 12) gibi ülkelerin daha az internet kullanıcısına sahip olduğu görülmüştür (World Bank, 2010).

İletişim teknolojilerindeki gelişmeye paralel olarak sosyal medyanın Arap Baharı'nda oynadığı rol hakkında birçok çalışma yapılmıştır. Sosyal medyanın, protestocuların benzer duygulara sahip başka insanlar olduğunu görmelerini sağlayarak bireylerin protesto etmesini kolay ve daha az maliyetli hale getirme etkisi bulunmaktadır. Bu bağlamda, Muhammed Buazizi'nin kendini yakmasına ilişkin fotoğrafların ve videoların dolaşımı, insanların Buazizi'nin durumu ile daha fazla empati kurmasında rol oynamıştır (Patel, 2014). Khamis, Gold ve Vaughn (2012: 4) Facebook, Twitter, YouTube gibi yeni medya platformlarının protestocular için farklı işlevler sunduğunu ve protestolar için kritik öneme sahip olduklarını, çünkü “*siyasi dönüşümü hızlandırma, sivil topluma enerji sağlama ve kamusal seferberliği katalize etme*” işlevi gördüklerini ifade etmiştir. Facebook, Twitter ve YouTube gibi sosyal medya teknolojilerinin, hükümet kontrollerinden bir ölçüde bağımsız olması sebebiyle muhalefetin ifadesi için bir forum olduğu belirtilmiştir. Ayrıca sosyal medya bölge dışındaki aktörler için Arap Baharı olayları hakkında önemli bir haber kaynağı olarak işlev görmüştür (Howard vd., 2011: 9). Bu iletişim araçları kitlesel mobilizasyonu ve ülkedeki dramatik bir siyasi geçişi körükleyip önemli bir etki yarattığı için Tunus Yasemin Devrimi Batı medyasında “Facebook Devrimi” veya “Twitter Devrimi” olarak da adlandırılmıştır (Lotan vd., 2011).

Facebook, Twitter, YouTube, Weblogs, WikiLeaks gibi yeni sosyal medyanın yakın zamandaki büyümesi, ülke içindeki ve dışındaki Tunusluların en son siyasi meseleler, Bin Ali rejimin yolsuzluğu ve gösterilmeyen herhangi bir bilgi hakkında alternatif kaynaklar edinmesini kolaylaştırmıştır. Marzuki vd. (2012: 247) bu sosyal ağ platformu olmadan devrimin kesinlikle daha yavaş gelişeceğine inanarak Facebook ve Twitter ağlarını, Yasemin Devrimi'ni hızlandıran bir “katalizör” olarak görmüştür. Bu açıdan “*Tunus devrimi sadece sokaklarda değil, İnternet forumlarında, Facebook sayfalarında, YouTube kanallarında, Twitter yayınları ve bloglarını içeren siber savaşlarda da görülmüştür*” (Honwana, 2011: 8).

Sosyal medya ayrıca, otoriterleşme altında ortak deneyimleri ve otoriterizmden sonra yaşam için ortak hedefleri paylaşmanın bir yolunu sağladığı için hem Mısır'daki hem de Orta Doğu'daki göstericiler arasındaki dayanışmayı sağlamlaştırmaya yardımcı olmuştur

(Lim, 2012: 234). Bellin'in belirttiği gibi sosyal medyanın büyük ölçüde isimsiz ve anlık gelişen doğası ve uydu televizyonun yabancı kökenleri, rejimin geleneksel yollarla kontrol edemediği mesajların yayılmasına izin vermiştir (Bellin, 2012: 138). Bu açıdan El Cezire gibi medya platformları, devrimlerin başarılı olmasında önemli rol oynamış ve devrim resminin yayılmasına katkıda bulunmuştur (Suarez, 2011: 31-32).

Sosyal medyanın etkisini kabul eden görüşlerin aksine bazı yazarlar, sosyal medyanın rolünün daha önce bahsedilen hesapların önerdiği gibi devrimin yayılmasını açıklamak için çok önemli olmadığını savunmuştur. Weyland, sosyal medya ile devrimin yayılması arasındaki bağlantıyı sorgulayarak 1848 Avrupa devrimlerinin, Twitter ve Facebook'un yardımı olmadan Orta Doğu'daki protestolar kadar hızlı yayıldığını ifade etmiştir (Weyland, 2012: 919). Lynch, sosyal medyanın, aslında otoriter devletler tarafından muhalefet figürlerini ve örgütlü gösterileri kırmak için kullanılabileceğini savunarak otoriter rejimlere meydan okuma yeteneğindeki kuşkularını dile getirmiş, Facebook'un, Mübarek rejimi tarafından bir gözlem aracı olarak kullanıldığını ve rejim muhaliflerinin belirlenmesine ve cezalandırılmasına izin verdiğini ifade etmiştir (Lynch, 2011a: 305-306). Kimi yazarlar da nüfusun yalnızca yüzde 25 ila 30'unun internete erişimi olan bir ülkede sosyal medyanın böylesine çok önemli bir rol oynayamadığını savunarak Mısır'daki internet erişimi olan nüfus seviyesini sorgulamıştır (Abdulla, 2011: 41)

Mısır'ın nüfusunun yaklaşık yüzde 25 ila 30'unun 20 milyondan fazla kişiye tekabül ettiği düşünüldüğünde bu rakamın azımsanmaması gerekmektedir. Nitekim sosyal medya, protesto yayılımı için gerekli olan momentumun oluşturulmasına yardımcı olmakta ve aynı zamanda uluslararası sınırlar arasında sorunsuzca bilgi ve görüntülerin yayılmasına izin veren önemli bir platform olarak karşımıza çıkmaktadır. Bununla birlikte, daha geleneksel iletişim yöntemlerinin öneminin yadsınmaması gerekliliğinden hareketle bu süreçte yalnızca yeni medyaya odaklanmamak da önemlidir. Bu kapsamda geleneksel “ağızdan ağza” da protestolar sırasında önemli bir rol oynamıştır. Bu bağlamda özellikle Lim, Mısır'ın “taksilerinde ve kahvehanelerinde” devam eden bilgi paylaşımını tartışmıştır (Lim, 2012: 243). Nitekim birçok gösterici Mübarek'in uydu telefonları ve çevirmeli bağlantılar düzenleyen bir bilgi kesintisini zorlamaya çalışacağını öngörmüştür (Hussain ve Howard, 2012: 22). Rejim modern iletişim kanallarını kapattığında ise gösterileri canlı tutan bu geleneksel iletişim biçimleri olmuştur. Ayrıca Google ve Twitter da kullanıcıların internet bağlantısı olmadan Twitter mesajlarını dinlemek ve göndermek için uluslararası bir telefon numarasını aramalarını sağlayan “Speak-2-Tweet” hizmetini sunmak için işbirliği yapmıştır (Khamis ve Vaughn, 2011: 15). Böylece Lim'in de işaret ettiği gibi internet ve telekomünikasyon şebekelerinin kesilmesi protesto ateşini söndürmenin aksine daha fazla körüklemiştir (Lim, 2012: 244)

Aşağıdaki Tablo 16'da ki bilgiler doğrultusunda birkaç önemli “modernleşme” göstergesinde (okuryazarlık, kentleşme, ortalama yaşam süresi) gösterdiği performansdan dolayı Tunus'un demokratikleşme eğiliminin Mısır'dakinden daha iyi olduğunu öne süren yaklaşımlar görmek mümkündür. Ancak bölüm içerisinde GSYİH büyüme hızları, eşitsizlik, işsizlik vd. ele alınan değişkenlerin karşılaştırması düşünüldüğünde

sosyoekonomik yaklaşımların, Tunus ve Mısır'ın birbirinden farklı yörüngelerini açıklamada tatmin edici ipuçları sunacak kanıtlar sunduğunu söylemek mümkün değildir.

Tablo 16: Mısır ve Tunus için Karşılaştırmalı Sosyoekonomik Göstergeler (2010 Yılı Verileri)

	Tunus	Mısır
Okur yazarlık oranı, yetişkin toplamı (15 yaş ve üstü kişilerin yüzdesi)	%79	%72
Toplam Nüfusa Oranla Şehir Nüfusu Oranı	%69,2	%42,7
Kişi Başına GSYH (ABD Doları Olarak)	4141	2644
GSYİH'nin Yüzdesi Olarak Toplam Eğitim Harcamaları	%6,25	%3,76 (2008 yılı verisi)
Genç İşsizlik Oranı (toplam işgücünün yüzdesi 15-24 yaş arası)	%29.4	%24.4
İnternet kullanan bireyler (Nüfusun Yüzdesi)	%36.8	%21.6
Ortalama Yaşam Süresi (Yıl)	75	70.3
GSYİH Büyüme Hızları	%3.5	%5.1

Kaynak. World Bank Indicator, <https://data.worldbank.org/indicator>. Erişim tarihi 25.08.2020

BÖLÜM 4: MISIR'DA VE TUNUS'TA BÜROKRASİ VE ORDUNUN YAKLAŞIMI

Güney Avrupa'dan Latin Amerika'ya, Doğu Avrupa'ya, Endonezya'ya ve daha yakın zamanda Sırbistan, Gürcistan, Ukrayna ve Arap ülkelerine kadar otokratik rejimlere karşı gerçekleştirilen halk ayaklanmaları ile birlikte “Asker rejimin emirlerini yerine mi getirecek yoksa rejime karşı farklı bir tutum mu sergileyecek?” sorusu sıkça sorulmuştur. Nitekim silahlı kuvvetlerin gizlilikleri nedeniyle incelenmesi zor olsa da rejimlerin devrilmesinde veya statükonun sürdürülmesindeki rollerinin anlaşılması, devrimci süreçlerin anlaşılabilmesi adına büyük önem taşımaktadır. Ordu, politik liberalleşmeyi etkileyebilme potansiyeline sahip olduğu için bir rejim içerisinde önemli bir aktör olarak görülmektedir (Huntington, 1981; Bellin, 2004). Rejim değişikliği üzerine çalışan birçok analist de silahlı kuvvetlerin bir devrimin sonucunu etkilediğini belirtmektedir. Russell (1974), yirminci yüzyılın 14 isyanını incelemiş ve silahlı kuvvetlerin rejimden ayrılmadığı hiçbir isyanın başarılı olamadığı tespitini yapmıştır. Stephan ve Chenoweth (2008) ise eylemlere güvenlik güçlerinin müdahale etmedikleri ve hükümete desteklerini kestikleri durumlarda başarı oranının 46 kat artacağı sonucuna varmıştır. Sonuç olarak, şiddet içermeyen ayaklanmalarla ilgili araştırmalar, güvenlik güçlerinin rejim karşıtı eylemlere taviz göstermediği durumlarda rejime meydan okuyan halkın mevcut yönetimleri devirmesinin son derece zor olduğunu göstermiştir (Nepstad, 2011).

Demokratikleşme eğilimleri sırasında güç dağılımından korkan hükümetler, orduları demokrasiyi destekleyen aktörlere karşı bir araç olarak kullanabilmektedir. Benzer şekilde kapalı sistemler askere iç siyaseti etkilemek için daha açık bir yol sunduğundan ordu düşük siyasi özgürlüklerden yararlanabilmektedir (Bellin, 2004: 145). Daha demokratik bir hükümette ise ordu, mutlak gücünü azaltan bir etki olarak diğer aktörlerle mücadele etmek zorunda kalmaktadır. Buna karşılık böyle bir durumda askeri gruplar kendilerine yeterli kaynak tahsis edilmediğini düşündüklerinde rejimi destekleme olasılıkları düşmekte ve demokratikleşme onlar için tercih edilesi bir alternatif olabilmektedir (Pion-Berlin, Esparza ve Grisham, 2014). Bu durumda demokratik sistem asker tarafından kaynaklarda adil bir paya sahip oldukları veya en azından kaynakların nasıl dağıtılacağı konusunda söz sahibi olacakları bir sistem olarak görülmektedir. Ordunun otoriter bir hükümet altında karar alma mekanizmasında yer almaları engellendiğinde ise böyle bir rejimi destekleme ihtimali azalmaktadır. Bu nedenle bu durumdaki bir ordunun geçiş döneminde tarafsız kalması daha büyük olasılık olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bu bölüm, Arap ayaklanmaları sırasında Tunus ordusunun rolünü incelemektedir. Protestolar 17 Aralık 2010'da, sokak satıcısı Muhammed Buazizi'nin kendini ateşe vermesiyle başlamış akabinde tüm ülkeye yayılarak yüz binlerce Tunusluyu rejime ve ülkenin ekonomik koşullarına karşı mücadele etmeleri için motive etmiştir. Haftalar süren yoğun protesto gösterileri sonrasında Cumhurbaşkanı Zine El Abidine Bin Ali, göstericilere karşı Tunus ordusuna iç güvenlik güçlerine yardım etmesini emretmiştir. Ancak, Tunus ordusu sivillere yönelik şiddet kullanmayı reddetmiş ve rejimden protestocuların lehine olacak şekilde ayrı yer almıştır. Bu olaylar sırasında Cumhurbaşkanı

Bin Ali, 14 Ocak 2011 tarihinde ülkeden kaçmış ve siyasi güç, sivil ve geçici bir hükümete devredilmiştir.

Tunus isyanı Orta Doğu ve Kuzey Afrika'daki diğer protestolar için bir kıvılcım olmuş ve bölgedeki milyonlarca vatandaşı otokratik hükümetlere ve kötü ekonomik koşullara karşı gösteri yapmaya teşvik etmiştir. Bu bölüm, ayaklanmalar sırasında Tunus'un askeri güçlerinin rejimden ayrı düşmesine sebep olan değişkenleri incelemektedir. Ayaklanma sırasında Tunus ordusunun tutumunu daha iyi anlamak için ilk kısımda 1956'dan 2010'a kadar Tunus ordusu tarihsel olarak ele alınmakta ve Tunus silahlı kuvvetlerinin gelişimi ve ordunun Tunus siyaseti ve toplumu içindeki rolü incelenmektedir. İkinci kısımda Tunus isyanı ayrıntılı olarak değerlendirilmekte ve isyanlar sırasında Tunus ordusunun rolünün demokratik geçişin başarısını nasıl şekillendirdiği analiz edilmektedir.

4.1. Tunus Ordusu- Burgiba Mirası

Tunus, on dokuzuncu yüzyılın sonlarında ve 1956'da resmen bağımsızlık kazanmadan önce, yirminci yüzyılın ilk yarısında Fransız himayesinde olmuştur. 1950'lerde bölgede bağımsızlık sonrası darbeler dalgasına tanık olan Tunus'un ilk Cumhurbaşkanı Habib Burgiba, Tunus silahlı kuvvetlerinin darbe kapasitesine sahip olmasını engellemek istemiştir. Bu nedenle bağımsızlık sonrası Tunus ordusu ülkede önemli bir siyasi kurum olarak yer almamış ve bilinçli olarak ülkenin ilk Cumhurbaşkanı Habib Burgiba'nın yönetiminde küçük bir kurum olarak inşa edilmiştir. (Brooks, 2013: 209). Bu noktada sömürge döneminde Tunus'un bağımsız bir orduya sahip olmaması, Tunus'un bağımsızlığının barışçıl bir geçiş ile olması ve bunun sonucunda Tunus ordusunun bağımsızlık hareketinde sınırlı bir rolünün bulunması Burgiba'nın işini kolaylaştıran faktörler olmuştur. Burgiba, 30 Haziran 1956'da Beylik Muhafızları'ndan 850, Fransız ordusundan 1.500 ve askere alımlardan 3.000 kişiyi birleştirerek küçük bir Tunus silahlı kuvvetlerini oluşturmuş ve böylece orduyu iktidardan uzak tutmuştur (Grewal, 2016). Cumhurbaşkanı Burgiba, ordunun dış savunmaya odaklanmasını ve ülkenin iç güvenliğinden sorumlu olmaması gerekliliğini teminat altına almıştır (Abadi, 2013: 434-436, 533-534). Ayrıca subayların siyasi partilere katılmaları veya siyasi dernekler oluşturmaları yasaklanarak ordunun politikaya karışması önlenmiştir.

1961'de Tunus, bağımsız bir ülke olarak ilk büyük askeri sınavıyla karşı karşıya kalmıştır. Fransız ordusunun Cezayir'e müdahalesine karşı Bizerte'deki Fransız filosuna abluka uygulanmış ve böylece Fransız ve Tunus ordusu arasında dört günlük bir çatışma meydana gelmiştir. Çatışmada toplam 670 Tunuslu hayatını kaybetmiştir.

1959 anayasası, Bizerte krizinden iki yıl önce seçici bir askeri istişare sistemi kurmuş ve sonuç olarak silahlı kuvvetlerdeki asker sayısı önemli ölçüde artmıştır. Bizerte krizinden sonra ise Tunus ordusu daha da büyümüş ve kurumsal misyonunu genişletmiştir. Bizerte'deki olayların ardından ordudaki asker sayısı 1959'da 8.000'den 1965'de 17.000'e çıkmıştır (Hazen, 2016:79). Ancak, ordunun personel sayısında artış meydana gelmesine ve kurumsal misyonunun genişlemesine rağmen yine de dış savunmaya öncelik verilmiş ve iç güvenlik meselelerine ordu dahil olmamıştır.

Sivil yönetime karşı yapılan ilk karşı çıkış 1962'de gerçekleşmiş ancak başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Burgiba'nın siyasi rakibi olan Ben Youssef'in 1961'de Almanya'daki gizemli cinayeti, bu işin arkasında Burgiba'nın olduğunu düşünen destekçilerini kızdırmıştır. Bu olayların ışığında Bin Ali'in kuvvetlerindeki eski subaylar, Cumhurbaşkanlığı Muhafızlarının bir üyesi ve zırhlı kuvvetlerin eski bir komutanı da dahil olmak üzere birçok subaydan oluşan darbe girişimcileri Burgiba suikastini planlamıştır. Ancak, darbe planı Aralık 1962'de keşfedilmiş ve bunun sonucunda darbe girişimcilerinin her biri önce mahkum edilerek sonra idam edilmiştir. Bu darbe girişiminde FLN'nin, Ben Youssef'i desteklediğine ilişkin göstergelerin varlığına bağlı olarak Tunus-Cezayir ilişkileri askıya alınmış ve FLN şüpheli katılımlar nedeniyle yasaklanmıştır (Entelis, 1980).

Darbe girişimine yanıt olarak Burgiba, orduya karşı tutumunu daha da sertleştirmiştir. Ordu toplumdan ayrıştırılırken (Ware, 1985), ordu mensuplarının siyasi faaliyetlerde bulunması, siyasi partilere katılması ve siyasi partilere oy vermeleri yasaklanmıştır (Lutterbeck, 2013; Grewal, 2016). Ayrıca Ulusal Muhafızlar ve ordu arasındaki anlaşmazlığı azaltmak için tipik olarak Savunma Bakanlığına bulunan paramiliter bir kuvvet olan Tunus Ulusal Muhafızlarını İçişleri Bakanlığına bağlanmıştır. 1968'de Burgiba, teknik olarak sivil bir güç olan Ulusal Muhafızlara, ordunun siyasi iktidar kullanmasını daha da kısıtlamak için ordu üzerinde denetim vermiştir (Parker, 2013).

1970'lerde, Tunus demografik ve ekonomik olarak değişmeye başlamıştır. Demografik olarak 1900'lerin ortalarında bağımsızlık kazandıran nesil yaşlanırken genç Tunuslular özellikle ülkenin ekonomi politikaları ve ekonomik büyüme eksikliği konusunda Burgiba rejimine karşı daha eleştirel yaklaşmıştır. 1970'lerin ortalarında, öğrenciler ve işçiler sık sık hükümete karşı protesto gösterileri düzenlemiş ve bu olaylar ülkenin işçi sendikası olan birliğin- Générale Tunisienne du Travail'in (Tunus Genel İşçi Sendikası, UGTT)- Ocak 1978'de ülke çapında protesto gösterileri çağrısında bulunmasıyla neticelenmiştir. UGTT grevi, ülkenin dört bir yanından yaklaşık 500.000 protestocu çekmiş ve Tunus iç güvenlik güçlerini kitleleri kontrol etme noktasında çaresiz bırakmıştır (Disney, 1978: 12). 1978 protestoları, Cumhurbaşkanı Burgiba'nın ülkenin modern tarihinde ilk kez Tunus askerlerini iç güvenlik kuvvetlerine yardım etmek için sokaklara konuşlandırmasına sebep olmuştur. Burgiba'nın orduyu kullanma kararı, 100 ila 200 arasında sivilin ölümüyle sonuçlanmış ve isyan bastırılmıştır⁹. Orduyu konuşlandırmanın bir sonucu olarak, Burgiba rejimi iktidarda kalmaya devam etmiştir. 1978 protestosu, Burgiba rejiminin siyasi protestoları bastırmada orduyu kullanma yönünde istekli olduğunu ve emir verildiğinde Tunus ordusunun da sivil göstericilere karşı şiddet kullanmaktan imtina etmeyeceğini göstererek Tunus tarihinde önemli bir anı temsil etmiştir.

1980'lerin başında ekonomik koşullar kötüleşmeye başlamış ve Uluslararası Para Fonu'ndan (IMF) maddi yardım almak için Tunus, ekmek gibi temel gıda maddelerinin fiyatlarını önemli ölçüde artıran tasarruf tedbirleri düzenlemiştir. IMF liderliğindeki kemer sıkma önlemleri 1984'te uygulandıktan ve temel gıda maddelerinin maliyeti arttıktan sonra, binlerce Tunuslu "Ekmek İsyanları" olarak adlandırılan hareketlerle sokaklara akın

⁹ Ölen protestocuların sayısı hakkında tahminler için bkz. Disney (1978: 12) ve Vandewalle (1988: 607-608).

etmiştir. Burgiba rejimi bu protestolara, iç güvenlik güçlerini ve orduyu şehir genelinde konuşlandırarak cevap vermiştir. 1978 yılında yaşanan protestolarda olduğu gibi Tunus ordusu rejim adına müdahale etmiş ve göstericileri bastırmıştır. Ancak 1978'de UGTT tarafından ülke çapında yapılan genel bir grev ve 1983-1984'te büyük çaplı ekmek isyanları polis ve Ulusal Muhafızların kapasitesinin sorgulanmasına neden olmuştur. Bu dönemde askeri harcamalar dört katına çıkmış ve silah ithalatı hızla artmıştır (Grewal, 2016).

İsyanlara bağlı olarak Burgiba güvenlik için orduya daha fazla bağımlı hale gelmesi ile birlikte askeri yetkililer de daha fazla siyasi rol üstlenmeye başlamıştır. Burgiba tarafından terfi ettirilerek 1964 yılında Askeri Güvenlik Müdürlüğünü kuran Tuğgeneral Zine el-Abidine Bin Ali, 1977 yılında Ulusal Güvenlik Genel Müdürü olarak İçişleri Bakanlığına transfer edilmiştir. Daha sonra 1980'de Polonya Büyükelçisi, 1984 yılında Ulusal Güvenlik Bakanı, 1986'da İçişleri Bakanı ve son olarak bir yıl sonra Başbakan olmuştur. 1984 yılında Bin Ali'nin sınıf arkadaşı askeri Albay Habib Ammar da İçişleri Bakanlığının 6.000 kişilik milli muhafızlarının kontrolünü ele geçirmiştir (Grewal, 2016).

“Ekmek İsyanları”ndan üç yıl sonra 1987 yılında dönemin Başbakanı Bin Ali, cumhurbaşkanının artık zihinsel ve fiziksel olarak ülkeyi yönetme yeteneğine sahip olmadığını iddia ederek Burgiba'ya karşı anayasal bir darbeye neden olmuştur (Ware, 1988: 592). 6 Kasım 1987 gecesi Bin Ali, Burgiba'nın fiziksel ve zihinsel sağlığının artık cumhurbaşkanlığının yükümlülüklerini yerine getiremediği noktaya kadar kötüleştiğine tanıklık eden bir tıp uzmanları topluluğunu bir araya getirmek için harekete geçmiş ve nihayetinde Habib Ammar'ın cumhurbaşkanlığı sarayını çevreleyen Milli Muhafızları ile Bin Ali'nin bir araya getirdiği doktorlar Burgiba'nın yönetime tıbben uygun olmadığını ilan etmiştir. Devlet başkanının görevlerini yerine getirememesi durumunda başbakanın derhal ulusal yasama döneminin geri kalanında başkanlık görevini devralacağını belirten Tunus Anayasası'ndaki 57. Maddesi'ne göre Bin Ali devlet başkanlığı görevini üstlenmiştir. Kariyerinin büyük bir kısmını orduyu siyasi arenadan ayıştırmaya çalışan bir kişinin kendi atamış olduğu askeri geçmişe sahip birisi tarafından devrilmesi oldukça ironik karşılanmıştır (Stramer-Smith, 2018: 213).

Askeri açıdan bakıldığında, Bin Ali'nin cumhurbaşkanlığına yükselişi 1960'larda ve 1970'lerde Tunus Silahlı Kuvvetleri'nde görev yapan eski bir subay olduğu için iyimser görülmüştür. Diğer bir ifade ile Bin Ali'nin cumhurbaşkanlığı ordunun daha önemli bir siyasi rol oynayacağına dair olumlu bir işaret olarak algılanmıştır (Nassif, 2015). Bin Ali göreve geldikten sonra emekli generallerin bir kısmını belediye yönetimlerine yerleştirilirken üst düzey generallerin bazıları siyasi atamalar ile ödüllendirilmiştir. Burgiba'nın görevden alınmasında payı olan General Ammar ise İçişleri Bakanı olarak atanmıştır. Bin Ali'nin cumhurbaşkanı olarak ilk güvenlik direktiflerinden biri, cumhurbaşkanı, başbakan, savunma bakanlığı, dışişleri bakanlığı, içişleri bakanlığı, içişleri bakanlığı genel sekreteri, silahlı kuvvetler genelkurmay başkanlığı ve askeri istihbarat genel müdürlüğünden oluşan küçük bir grup olan Ulusal Güvenlik Konseyi'ni (UGK) oluşturmak olmuştur (Jebnoun, 2014: 6). Konseyin amacı, iç ve dış devlet güvenliğini korumak amacıyla iç, dış ve savunma politikaları hakkında bilgi toplamak, analiz etmek ve değerlendirmek olarak belirlenmiştir (Ware, 1988: 595). İlk zamanlarda Tunus ordusu

UGK'nin kuruluşunu olumlu yorumlamış ve ordunun cumhurbaşkanına ve ülkenin iktidardaki siyasi elitlerine daha doğrudan erişim sağlayacağını düşünmüştür. 1980'lerin sonlarında askeri yetkililer UGK'de çoğunluk olarak yer almış ve Ware'in (1988) o zaman ifade ettiği gibi "ordu şimdi hiç olmadığı kadar yüksek görünürlük ve etkiye sahip" olmuştur.

Sivil pozisyonlara askeri generallerin atanması Bin Ali'nin bürokrasiyi militarize ettiğinden korkan parti içinde ve polis teşkilatında alarma sebep olmuştur. Polis teşkilatı, iç güvenlik teşkilatı içindeki komutanlık pozisyonlarına kıdemli askeri subayların atanmasına tepki göstermiştir. Dolayısıyla parti ve güvenlik kurumu, ordunun siyasi alanda yükselişine karşı koymak için ortak bir neden paylaşmıştır (Nassif, 2015).

Ordunun nihayet siyasette daha önemli bir yer tutması umudu kısa sürmüştür. Tunus ordusu, Bin Ali'nin orduyu rejime yaklaştırmayacağını ve durumun bunun tam tersi olduğunu fark etmiştir. Bin Ali aslında askerî kuruma daha büyük bir siyasi rol vermek yerine ordudaki ömür boyu süren müttefiklere ve arkadaşlarına yatırım yapmıştır. Dolayısıyla Bin Ali'nin yönetimi sırasında, Tunuslu subaylar politik nüfuz ve güç elde etmekten ziyade daha fazla marjinalleştirilmiştir. Bin Ali genel olarak iç güvenlik mekanizmasının lehinde tutum takınmış ve Savunma Bakanlığı ve Tunus ordusu pahasına İçişleri Bakanlığının genişlemesini istemiştir. Bin Ali'nin cumhurbaşkanlığında bunu destekleyen üç örnek söz konusudur. İlk olarak, Bin Ali ülke polisinin ve İçişleri Bakanlığını kontrolünü doğrudan kendi eline almıştır. İkinci olarak, ülkenin daha önceden hükümetin kontrolü altında olan Cumhurbaşkanlığı Muhafızlığını doğrudan kendi kontrolü altına almıştır. Son olarak rekabeti körüklemek ve ülkenin güvenlik güçleri arasında işbirliğini önlemek için paralel güvenlik yapıları oluşturulmuştur (Lutterbeck, 2015: 821-824).

Tunus'ta Bin Ali döneminde orduya genel bakışı ve ordunun kapasitesini etkileyecek en önemli olaylardan birisi Bareket el-Sahel¹⁰ meselesi olmuştur. Olayın aslında 1989'da yapılan yasama seçimlerinde Ennahda'nın almış olduğu yüzde 17'lik oy oranı ile başladığını söylemek mümkündür. Ennahda'nın lideri Raşid Gannuşi, Bin Ali'yi seçimlere hükmetmek ve böylece İslamcı partiyi adil pay paylarından mahrum etmekle suçlamıştır. Bu, Ennahda'nın destekçileri ve RCD arasında gerginlik yaratmış ve üniversitelerde şiddetli çatışmalara yol açmıştır. Gannuşi, artan gerilimler arasında Londra'da sürgüne gitmiş ve 2011'deki devrimden sonraki zamana kadar da dönmemiştir.

Mayıs 1991'de İçişleri Bakanı Abdullah Halil 200'den fazla askeri subayın Bin Ali'yi devirmek için komplo kurduğunu açıklamıştır (Lutterbeck, 2015: 817). Ordu Kaptanı Ahmed Amara, hükümetin devrilmesini planlamak için sahil kasabası Hammamet yakınlarındaki bir mezra olan Barakat al-Sahil'de düzenlenen gizli bir toplantıyı ulusal televizyonda itiraf etmiştir. İtirafında Amara, Nahda sempaticilerinin orduya geniş bir destek ağı kurduğunu ve Afganistan'da eğitilmiş İslamcı militanların yardımını istediğini

¹⁰ Bareket el-Sahel'in "Barakat al-Sahil", "Bareket al-Sahel" ve Barraket Essahel gibi farklı yazımları vardır. Adı Tunus'taki sahil beldesi Hammamet'in yaklaşık beş kilometre batısında bulunan küçük bir kasabayı ifade etmektedir

ifade etmiştir. Darbenin amacının Nahda yönetimi altında şeriat hukuku ve İran tarzı bir teokrasi uygulamak olduğunu iddia etmiştir (Nassif, 2015: 70). Ancak Amara'nın itiraflarının işkence altında alındığı düşünülmüştür (Nassif, 2015, Grewal, 2016). Bin Ali darbeye ilişkisi olduğu düşünülen veya İslamcı ideolojileri barındırdığına inanılan yüzlerce askeri subayı tutuklatmıştır. Soruşturma artan gücünün bir göstergesi olarak İçişleri Bakanlığı tarafından gerçekleştirilmiştir. Soruşturmaya katılan yetkililer Barraket Essahel'de ne bir toplantı ne de herhangi bir darbe planının yapılmadığını itiraf ederken (Grewal, 2016) tutuklanan subayların çoğu sonunda serbest bırakılmış veya masum ilan edilmiştir. Ancak olay Tunus ordusunu önemli ölçüde demoralize etmiş ve silahlı kuvvetler ile Bin Ali rejimi arasında kurumsal bir çatlak yaratmıştır. Bin Ali rejimi ve Tunus ordusu arasındaki husumet, İçişleri Bakanı Qallal'ın Bareket el-Sahel skandalı sonrası Cumhurbaşkanı Bin Ali'yi iç güvenlik kuvvetlerinin kurumsal duruşunu artırmak için askeri yetkilileri tutuklamaya teşvik ettiği raporlarla daha da şiddetlenmiştir (Bou Nassif, 2015).

Krize yanıt olarak Bin Ali, orduya İslamcı eğilimli başvuruların yasaklanması da dahil olmak üzere orduya karşı tutumunu sertleştirmiştir. Ordu ayrıca İçişleri Bakanı ve polis tarafından gözetim altına alınmıştır. 1991 yılında meşhur Barakat al-Sahil olayından sonra Savunma Bakanlığını İçişleri Bakanlığına yerleştirerek askeri kuruluşun siyasi erişimini reddetmiş ve böylece selefinden bir adım daha ileri gitmiştir. Bin Ali, rejimin asıl sütunlarının parti ve güvenlik kurumu olduğuna karar vermiş ve bu kurumların güçlenmesini sağlayarak silahlı kuvvetlerin marjinalleşmesini artırmıştır. Bu açıdan iktidar partisi tek seferde hem askerin hem de muhalefet partisi Ennahda'nın etkisini azaltmıştır (Grewal, 2016; Nassif, 2015).

Bareket el-Sahel olayından sonra yasaklamalara ve tasfiyelere ek olarak Bin Ali rejimi orduyu finansal olarak zayıflatmıştır. Bin Ali başkanlığında her yıl İçişleri Bakanlığı Savunma Bakanlığından daha yüksek bir bütçeye sahip olmuştur. Örneğin, İçişleri Bakanlığının Bin Ali'nin başkanlığı döneminde aldığı ulusal bütçenin en yüksek yüzdesi 1992 yılında yüzde 9,7 iken, en düşük yüzde 2005'te 5,5 olarak gerçekleşmiştir. Buna karşılık Bin Ali rejimi sırasında Savunma Bakanlığında tahsis edilen ulusal bütçenin en yüksek oranı 1992'de yüzde 5,9, en düşük yüzde ise hem 2005 hem de 2008'de 3,6 olmuştur (Nassif, 2015: 75).

Bin Ali başkanlığında Tunus ordusunun en çelişkili görülebilecek hamlelerinden biri, ordunun marjinalleşmesine rağmen subayların rejim emirlerine uymaları ve Gafsa'daki 2008 protestolarında olduğu gibi göstericilere müdahale etmeleridir. Başkent'in yaklaşık 350 kilometre güneybatısında bulunan ve ülkedeki diğer bölgelere kıyasla merkezi bütçeden daha az kaynak alan Gafsa'daki protestolar 5 Ocak 2008 tarihinde başlamış ve bölgedeki yaygın işsizliğe, rejimin şeffaflık eksikliğine ve hükümette devam eden iltimasa odaklanmıştır (Pachon, 2014: 522-523). Başlangıçta, polis protestolara minimum güçle müdahale etmiş ve müzakere komiteleri kurularak Tunus'un iç güvenlik güçleri protestoları kontrol altına almayı başarmıştır. Ancak, 6 Nisan 2008'de Redeyef'teki bir polis karakoluna yapılan saldırının ardından rejim, onlarca kişinin tutuklanmasıyla sonuçlanan ilk büyük operasyonu başlatmaya karar vermiştir. Buna karşılık yerel sendikalar, iç güvenlik

güçlerini protestoculardan bir kısmını serbest bırakmaya zorlayan süresiz grev ilan etmiş ve bu da Mayıs 2008'de çatışmanın daha da tırmanmasına yol açmıştır. Haziran ayına kadar gösteriler polisin kalabalıkları kontrol altına almasını zorlaştıracak şekilde yoğunlaşmıştır. 7 Haziran 2008'de rejim, ordunun iç güvenlik güçlerini desteklemesini emretmiş ve bölge genelinde askerler konuşlandırılarak yüzlerce protestocu tutuklanmış ve gösteriler etkin bir şekilde sonlandırılmıştır (Pachon, 2014: 523).

2008 protestolarının bastırılmasına askerin vermiş olduğu destek, ilginç bir soruyu gündeme getirmiştir. Ordu Bin Ali rejimi tarafından bu kadar zayıflatılırken neden 2008 yılında rejimin emirlerini uygulamayı tercih etmiştir? Bununla ilgili üç olası açıklama söz konusudur: (1) Ordu 1978 ve 1984'te protestolara müdahale ettiğinden beri ordunun göstericilere karşı çıkması tarihsel bir teamül olduğundan; (2) protestolar, başkentten yüzlerce kilometre uzakta ve ihmal edilmiş bir bölge olan Gafsa'da gerçekleştiği için ordunun protestoculara yönelik müdahaleyi rasyonalize etmesi kolaylaşmış; (3) ordu rejim tarafından marjinalleştirilmesine rağmen silahlı kuvvetler profesyonel bir örgüt olmuş ve bir emir verildiğinde kurumsal protokole saygı duyarak uygulamıştır (Hazen, 2016: 84-85). Tunus ordusunun 2008 Gafsa protestolarında göstericilere karşı müdahale ettiği ve güç kullandığı göz önüne alındığında silahlı kuvvetlerin 2010-2011 Arap ayaklanmaları sırasında da benzer şekilde hareket edeceği varsayılmıştır. Ancak, durum bu şekilde gelişmemiştir.

4.1.1 Tunus'taki Ayaklanma ve Ordunun Rolü

17 Aralık 2010 Cuma günü, rutin olarak Sidi Bouzid'in ana pazarına mallarını yerleştiren yirmi altı yaşında bir sokak satıcısı olan Buazizi, kentin yerel belediye binasının önüne geçmiş ve vücuduna benzin dökerek kendini ateşe vermiştir. Buazizi'nin bu hareketi, sekiz kişilik ailesinin geçimini sağlamak için verdiği mücadele ve devlet güvenlik görevlileri tarafından el arabasının açık kalması için rüşvet vermesi için zorlandığı çaresiz şartlarla tetiklenmiştir. Buazizi'nin bu hareketi sonrasında rejimin yolsuzluğunun ve kötü ekonomik koşulların önündeki engellerin üstesinden gelemeyen Tunuslu yüzlerce vatandaş sokakları doldurarak protesto gösterilerine başlamıştır. Yüzlerce vatandaş Sidi Bouzid'de sokakları doldururken hükümet göstericileri kontrol altına almak için yerel polis kuvvetlerini şehre ve Sidi Bouzid'in ana yollarını tıkayan yüzlerce protestocunun üzerine gaz bombası atarak protestoculara şiddetle karşı çıkmaya istekli olmuştur. Buazizi'nin kendini yakmasını takip eden günlerde protesto gösterileri yoğunlaşmış ve ülkedeki diğer bölgelere yayılmıştır. Ancak gösteriler yoğunlaştıkça hükümetin tepkileri de sertleşmiş ve 25 Aralık 2010'da güvenlik güçleri ilk defa ateş açarak birçok protestocuyu yaralamıştır (Amnesty International, 2011). Bu olaydan birkaç gün sonra, 28 Aralık 2010 tarihinde Bin Ali ilk televizyon konuşmasını yapmış ve protestocuları haydutlar ve teröristlerle eş değer tutmuştur (Amnesty International, 2011). Cumhurbaşkanı, 1969 tarihli 69-4 sayılı Tunus yasalarına atıfta bulunarak Tunuslulara herhangi bir halk toplantısı ya da gösteri yapmadan önce kamu makamlarına bilgi verilmesi gerektiğini hatırlatmıştır. Bin Ali, bundan sonraki süreçte Tunuslu protestocuların, Tunus yasalarına uygun olarak tutuklanacakları ve sert cezalar alacakları konusunda uyarılarda bulunmuştur.

Bin Ali'nin Buazizi'nin sağlık durumuna ilişkin yaptığı konuşma sonrasında protestolar azalmaya başlamıştır. Ancak, durum 4 Ocak 2011'de, Buazizi'nin hayatını kaybetmesi sonucunda değişmiştir. Tunus isyanını harekete geçiren Buazizi'nin ölümünün ardından dört değişiklik olmuştur. İlk olarak, ülke genelinde özellikle Douz, Kasserine ve Thala kentlerinde protesto gösterileri yoğunlaşmıştır. İkinci olarak, i güvenlik güçleri artan protestolara şiddet ve fiziksel gle karşılık vermiştir. Böylece Tunus ayaklanmasında meydana gelen ölüm ve yaralanmaların çoğu, 4 Ocak-14 Ocak döneminde ülkenin iç kesimlerinde gerçekleşmiştir. nc olarak, Buazizi'nin ölümünden önce protestocular esas olarak alt sınıf, işsizler, öğrenciler ve haklarından mahrum edilmiş gençlerden oluşurken Buazizi'nin ölümünden sonra, hareket daha geniş bir yelpazeye ulaşmıştır. Ülkenin işçi sendikası UGTT ve ülkenin Baro Birliği de protestolara katılmış (Randeree, 2011a) ve bu genişleyen sınıflar arası koalisyon sadece genel göstericilerin sayısını arttırmakla kalmamış, aynı zamanda hareketin ulusal kimliğini de konsolide etmiştir. Buna ek olarak Buazizi'nin ölümünden önce protestolar ülkenin iç kesimlerinde kırsal ve ihmal edilmiş blgelerdeyken Buazizi'nin ölümünden sonra kıyı bölgelere ve nihayetinde başkente yayılmaya başlamıştır.

4 Ocak 2011'den sonra tüm ayaklanmanın en şiddetli olaylarından bazıları Kasserine Bölgesi'nde, özellikle Thala kentinde meydana gelmiştir. 5- 6 Ocak'ta, Thala'da yaygın bir ayaklanma olmuş ve i güvenlik güçleri olaylara sert bir şekilde yanıt vermiştir. Bunun sonucunda onlarca protestocu yaralanmış ve gözaltına alınmıştır. 8 Ocak sabahı Thala'nın ana karakolunun dışında yüzlerce vatandaş toplanmış ve yetkililerden önceki günlerde gerçekleştirilen protestolarda göz altına alınan mahkumların serbest bırakılmalarını istemiştir. Vatandaşların taleplerini yerine getirmek yerine Tunus i güvenlik kuvvetleri takviye çağrısında bulunmuş ve ertesı gün daha fazla asker ve ağır silahlı paramiliter birimler ve keskin nişancılar şehre gelmiştir (TNFFC, 2011). Thala'daki olayların bu tırmanışı, tüm ayaklanma boyunca en kanlı olaylardan birisi olmuştur.

Tunus Ulusal Hakikatleri Bulma Komisyonu (The Tunisian National Fact Finding Commission TNFFC), Thala'nın bulunduğu Kasserine Bölgesi'nde, yirmi bir vatandaşın ölümünden ve 624 vatandaşın yaralanmasından i güvenlik kuvvetlerinin sorumlu olduğunu belirtmiştir. Komisyon ayrıca Tunus i güvenlik kuvvetlerinin ayaklanma sırasında kurumsal protokolleri gerektiği gibi takip etmediğini de belirlemiştir. Örneğin, Tunus'ta protestocularla karşı karşıya kalındığında güvenlik güçlerinin kademeli bir güç artışı kullanması gereken bir protokol bulunmaktadır. Bu protokole göre ilk adım tazyikli su kullanmak, ikinci adım göz yaşartıcı gaz kullanmak, üçüncü adım protestoculardan uzak bir şekilde dikey olarak ateş etmek, dördüncü adım ise kalabalığın kafa hizalarının üzerinden ateş etmek ve son adım, yalnızca hayatta kalabilme durumlarında güvenlik güçlerinin doğrudan vatandaşlara ateş etmesine izin vermektedir. TNFFC (2012, 100), Tunus'un i güvenlik kuvvetlerinin bu protokolü açıkça ihlal ettiğini ve kademeli olarak gücü arttırmadan doğrudan protestoculara ateş ettiğini bildirmiştir.

Kasserine'deki şiddet ocak ayının başında yoğunlaşıncaya kadar ordu isyanda herhangi bir rol oynamamıştır. Tunus'ta, Cumhurbaşkanı Bin Ali, ulusal güvenlik komitesi için derhal bir acil durum toplantısı istemiş ve gösterilere nasıl cevap verileceği ve bu konunun ne

şekilde ele alınacağı konusundaki stratejileri tartışmıştır. Toplantının sonuçlarından biri, iç güvenlik kuvvetlerini sahada güçlendirmek için Tunus ordusuna duyulan ihtiyacın vurgulanması olmuştur. Bunun sonucunda 9 Ocak 2011 tarihinde Genelkurmay Başkanı General Rashid Ammar, Thala ve Kasserine şehir merkezlerine bir askeri ekip tahsis etmiş ve iç güvenlik güçleri doğrudan protestoculara müdahale ederken askerlere hükümet binalarını koruma emri verilmiştir (TNFCC 2012: 82-105).

10 Ocak 2011 tarihinde, Cumhurbaşkanı Bin Ali, 28 Aralık 2010'da yaptığı ilk konuşmadan belirgin bir şekilde farklı olan ikinci televizyon konuşmasını yapmıştır. İkinci konuşmasında Bin Ali protestocuların meşruiyetini kabul etmiş ve bir sonraki seçimde cumhurbaşkanlığına aday olmayacağını, temel gıda maddelerinin fiyatını düşüreceğini, 300.000'den fazla işçi alımı yapacağını, ülkenin internet hizmetlerini artık kesilmeyeceğini ve kabine üyelerinden bazılarını görevden alacağı vaadinde bulunmuştur (Randeree, 2011b). Konuşmasındaki bir diğer fark ise Bin Ali'nin halka devlet güvenlik güçlerinin sivillere karşı ateşli silah kullanmayacağına dair güvence vermesi olmuştur.

Bin Ali'nin uzlaştırmacı tonuna rağmen konuşması ülkedeki protestoları azaltmamış ve ertesi günlerde gösteriler başkentte artmaya devam etmiştir. Ettadhamen mahallesinde protestocular yeni bir isyan ve gösteri dalgası başlatmış ve Bin Ali'nin televizyondaki güvenlik kuvvetlerinin artık ateşli silah kullanmayacağı güvencesine rağmen raporlarda polis güçlerinin protestoculara ateş ettiği belirtilmiştir (BBC, 2011). 13 Ocak 2011 tarihine kadar ordunun rejime destek verme isteği zayıflamış ve gazete raporları bazı askerlerin görevlerinden çekilmeye başladığını iddia etmiştir (Kirkpatrick, 2011a). 14 Ocak 2011 Tunus'ta tarihi bir gün olmuş ve Başkan Bin Ali ülkeden ayrılarak yirmi dört yıllık otokratik yönetimi sonra ermiştir.

TNFCC, Tunus isyanı sırasında Tunus ordusunun hiçbir zaman protestoculara karşı silah kullanmadığını belirtmiştir. En önemlisi, Tunus ordusu Bin Ali rejiminin hayatta kalmasını sağlamak için gerekli şiddet seviyesine hiç başvurmamıştır. Tunus ordusunun protestoculara yönelik şiddeti kullanma konusundaki isteksizliği, Bin Ali'nin ülkeden kaçışına neden olmuş ve Tunus ordusu Bin Ali'nin ayrılışından sonra siyasal iktidarın sivil ve geçici bir hükümete devredilmesinde müdahil olmamıştır.

Timothy Hazen (2016: 96) tarafından oluşturulan ODKA Askeri Endeksi, Tunus ordusunun ayaklanma sırasında Bin Ali rejiminden ayrı düşmesini potansiyel olarak etkileyen on bir değişken sunmuştur. Bunlar; (1) orduyu dengeleyen paralel güvenlik kuvvetlerinin varlığı, (2) askeri ve diğer güvenlik güçleri arasındaki rekabet, (3) zorunlu askerlik sistemi, (4) ordunun silahlı kuvvetlerin orta ve alt seviyelerinde kurumsal atamalar yapma özerkliği, (5) askeri personelin rejimin sunduğu imkanlardan memnuniyetsizliği, (6) Tunus ayaklanmasının büyüklüğü, (7) geleneksel olmayan protestocuların ayaklanmaya katılımı, (8) protestoların şiddet içermeyen doğası, (9) Tunus ordusunun halka karşı muazzam denebilecek insan hakları ihlalleri olmayan görece temiz tarihi, (10) protestoların geniş tabana yayılan kapsamı ve (11) hareketin orduyu başarılı bir şekilde kendi tarafında çekme kabiliyetidir. Bu değişkenler arasında dördü askeri ve Tunus'un güvenlik düzeneğindeki kurumsal özelliklerini belirtmiştir, bir değişken asker ile rejim arasındaki

ilişkiyi ele almıştır, altı değişken ise toplumsal özelliklere ve Tunus isyanının niteliklerine dayanmıştır.

Barany (2013) ise devrimci hareketlere verilen askeri tepkilerin dört başlık altında 18 değişkenle açıklandığını söylemiştir. Bu dört başlığı (1) ordudan etkiler, (2) devletten etkiler, (3) toplumdan etkiler ve (4) ülke dışından etkiler oluşturmaktadır. Barany'nin modelindeki 18 değişken de aşağıdaki tabloda listelenmiştir. Barany önem sırasıyla kurumsal değişkenlerin, rejim değişkenlerinin, ardından toplumsal değişkenlerin ve son olarak da uluslararası değişkenlerin devrimlerdeki askeri davranışları açıklamada en önemli faktör olduğunu savunmaktadır. Ancak Tunus örneği, toplumsal değişkenlerin kurumsal değişkenlerden daha fazla olmasa da eşit derecede etkili olduğunu göstermiştir.

Tablo 17: Barany'nin Devrime Karşı Orduların Tepkilerini Ölçme Değişkenleri

1)Ordudan Etkiler	2) Devletten Etkiler	3)Toplumdan Etkiler	4) Ülke Dışından Etkiler
Subay sınıfları içerisinde etnik veya dinsel ayrışmaların varlığı	Rejimin orduya karşı muamelesi (liyakata uyma, yeterli maaş, ek ödenek ve gerekli teçhizat gibi imkanların sağlanması)	Toplumsal hareketlerin kapsamı ve doğası (hareketlerin büyüklüğü, farklı toplumsal gruplardan katılım, hareketlerin şiddet içeren/içermeyen yapısı)	Dış müdahale potansiyeli
Üst düzey generaller arasındaki sosyopolitik bölünmeler (siyasi yönelim ve eğitim geçmişi gibi konularda)	Üst düzey generallerin mevcut rejime bakış açısı	Ordunun topluma (daha önceki toplumsal meselelere ve hareketlere) tepkisi konusundaki sicili	Devrimci hareketlerin yayılım hızı.
Silahlı kuvvetlere (düzenli orduya) ek olarak onu kontrol altında tutacak veya dengeleyecek özel birliklerin varlığı	Devrimci ayaklanmalar sırasında rejimin orduya verdiği/vermediği talimatlar	Devrime karşı halk desteğinin genişliği	Demokratik vd. yabancı ülkelerde eğitim alan subaylar üzerindeki dış etki
Düzenli ordulara karşı ordudan bağımsız, polis teşkilatları gibi farklı kurumsal rakiplerin varlığı		Ayaklanmalara katılan grupların ordunun desteğini kazanmak için harcadığı çabalar	
Silahlı kuvvetlerin kara, deniz ve hava kuvvetleri arasındaki ayrışmalar/rekabetler			
Yüksek rütbeli subaylar ile daha genç düşük rütbeli			

subaylar arasındaki anlaşmazlıklar			
Profesyonel askerler ile zorunlu askerlik hizmetinde olan kişiler arasındaki farklı bakış açıları			
Generallerin karar verme özerkliği.			

Kaynak: Barany, 2013: 64-74 arasında yer alan bilgilerden oluşturulmuştur.

Tunus ordusu 1978, 1984 ve 2008 yıllarında gerçekleşen protestolarda şiddet kullanma eğiliminde olurken 2010- 2011 ayaklanmasında ise şiddet kullanmaması Tunus ordusunun davranışını etkileyen toplumsal değişkenlerin önemini göstermiştir. 2010-2011 protestoları daha geniş tabanlı, ülke genelinde meydana gelen ve şiddet içermeyen bir sınıf ve sosyal grup koalisyonundan oluştuğu için önceki Tunus gösterilerinden farklılık arz etmiştir. Bu durum da Tunus ordusunun vatandaşlara yönelik gerçekten şiddet kullanmak isteyip istemediğini sorgulamaya zorlayan bir durum yaratmıştır. Nitekim, Başkan Burgiba tarafından kasten küçük bir kurum olarak inşa edilen Tunus ordusu, Bin Ali'nin başkanlığı sırasında daha da etkisiz hale getirilmiştir. Ordu ekonomik bir aktör olmasa da bu durum onun 2011 yılında halk devrimini desteklemesinin nedenlerinden biri olmuştur. Çünkü ekonomiyle yakın bağları olan veya yetersiz fonlanmış bir ordunun çıkarlarını korumak için darbe yapabilmesi ya da ekonomik statülerini iyileştirme umuduyla popüler bir ayaklanmaya taraf olabilmesi mümkündür. Bu bağlamda Bin Ali'nin rejimini koruyarak kazanacak çok az şeyleri olan subaylar ve sıradan askerler protestocuları bastırmayı reddetmiş ve nihayetinde rejimin devrilmesine yardımcı olmuştur. Böylece polis ve güvenlik güçlerine güvenerek Bin Ali'nin ordunun siyasi etkisini sınırlama stratejisi, sonunda kendisinin başarılı bir şekilde devrilmesine sebep olan etkenlerden biri haline gelmiştir.

4.2. Mısır Ordusu

Bu bölüm, 25 Ocak-11 Şubat 2011 tarihleri arasında gerçekleşen Mısır ayaklanmasında Mısır ordusunun Mübarek rejiminden ayrı düşmesine sebep olan değişkenleri incelemektedir. Bu bağlamda ilk kısım Mısır ordusuna tarihsel bir genel bakış sağlamakta ve ordunun Mısır siyasetindeki rolünü ve gelişimini 1952'den gösterilerin başlangıcı olan 2011 yılına kadar tartışmaktadır. İkinci kısım, Mısır ayaklanmasında ortaya çıkan başlıca olayları ele almakta ve Mısır ordusunun gösterilerde oynadığı önemli role vurgu yapmaktadır.

4.2.1. Hür Subaylar Hareketi ve Nasır'ın Cumhurbaşkanlığı, 1952-1970

1882'de İngilizler tarafından işgal edilinceye kadar Mısır ordusu sadece küçük bir güç olarak kalmıştır. 80.000 kişiden oluşan ordu 1882'de 6.000'e düşürülmüştür. Ordudaki personel sayısı 1900'lerin başında 16.000'e yükselmiş olsa da ordu üst düzey bir İngiliz subayı tarafından yönetilmiş ve subay birliklerinin yüzde 10'u İngilizlerden oluşmuştur (Hashim, 2011:65-66). Bu anlamda İngiliz kontrolü ordunun sosyal güçler ve sınıflar

arasındaki rekabette kilit bir rol oynamasını engellemiştir. Mısır milliyetçileri, ordunun kontrolünü İngilizlerden ele geçirmek için uğraşsalar da başarılı olamamıştır. Mısırlıların silahlı kuvvetlerinin nominal kontrolünü ele geçirmesi 1936 Anglo-Mısır Antlaşması ile olmuştur ve silahlı kuvvetler 1937'ye kadar 20.000'den fazla bir güce ulaşmıştır. (Hashim, 2011: 66).

Mısır ordusunun modern yapılanması 1952'de Hür Subaylar olarak adlandırılan bir grup milliyetçi genç subayın ülkenin o zamanki egemen lideri Kral Faruk'a karşı bir darbe girişimiyle başlamıştır. Hür Subaylar'ın bu müdahalesinin temel sebebini ekonomik, politik ve toplumsal faktörlerin birleşimi oluşturmuştur. Hür Subaylar ekonomik olarak Kral Faruk'un Batı ekonomik çıkarlarıyla uyumlu olduğunu ve Mısır'ın iç ekonomisini geliştirme ve büyütme pahasına Batılı işletmelerin Mısır pazarlarına engelsiz erişimine izin verdiğini düşünmüştür. Siyasi olarak monarşik rejimin sistematik olarak yozlaşmış ve etkisiz olduğu, orta sınıf Mısırlıların kaygılarını gideremediği düşünülmüştür. Sosyal olarak ise Mısır ordusunun 1948 Savaşı'nda İsrail'e yenilgisinden dolayı Mısır halkının orduya karşı olumsuz bakışı etkili olmuştur (Hazen, 2016:123). Bu düşüncelerden hareketle Mısır ordusundaki bir grup subay, Mısır'daki monarşiyi devirmek üzere girişim başlamıştır. Bu kapsamda Hür Subaylar olarak ifade edilen bu grup 23 Temmuz 1952'de Kral Faruk'un çekilmesine yol açan ve sonunda bir askeri hükümet kuran bir darbe planı hazırlamıştır (Barnett, 1992; Yapp 1996; Finer, 2006; Cook, 2007 ve Hashim, 2011).

1948'de ilk Arap-İsrail Savaşı'nda yenildikten sonra Arap ordularının İsrail'e karşı gösterdiği düşük performans özellikle genç subaylar arasında Mısır'ın egemen siyasi sınıfına karşı kızgınlığı şiddetlendirmiştir. İsrail'e karşı alınan yıkıcı mağlubiyete karşı genç subayların hissettikleri kızgınlık subay birliklerinde oluşan çeşitli devrimci gündemlerin ve devrimci grupların büyümesine katkıda bulunmuştur. Söz konusu kızgınlık, "Hür Subaylar" hareketine mensup genç bir memur olan Cemal Abdünnasır'ın üstleri hakkındaki duygularına aşağıdaki cümlelerle yansımıştır:

Aşırı beslendiler, tembel ve bencildiler ve zamanlarını yemek, içmek, alem yapmak, esrar içmek ve farklı tiranlık ve yolsuzluk biçimlerine katılmak için harcadılar. İngiliz Askeri Misyonu'na alkışçılık yapıp itaat ediyorlardı ve giydikleri üniformayı küçük düşürüyorlardı. Mısır ordusuna ait parayı kendileri için yiyecek ve içecek için harcadılar. (Baker, 1978: 29)

Bu olaylar sırasında Kral Faruk öncelikle elit ailelerden gelen yaşlı generallerin desteğine güvenmiştir. Bu nedenle Hür Subaylar'ın saltanatını desteklemesi için işbirliği yapmak ya da hareketi bastırmak için çok az girişimde bulunmuştur. Nihayetinde Kral, o yılın temmuz ayında Nasır ve Mısır'ın ilk Cumhurbaşkanı Muhammed Necib liderliğindeki bir askeri subay tarafından görevden alınmıştır.

Hür Subaylar hükümeti yerinden etmiş ve yeni kabineyi Başbakan olarak sivil Ali Maher oluşturmuştur. Bundan kısa bir süre sonra Hür Subaylar, Maher'i etkileyebilecekleri ve kıdemli memurların ordudan uzaklaştırılmasını ve askeri maaş artışı sağlayabilecekleri "Yürütme Kurulu"nu kurmuştur. Ancak bu gelişmelere rağmen Hür Subaylar, Maher'in

topraktaki aristokrasiyi ortadan kaldıracak bir toprak reformu uygulamasını etkilemede başarılı olamamıştır. Sonuç olarak Maher'in hükümeti kısa sürmüş ve 7 Eylül 1952'de Hür Subaylar eski rejimden kırk üç politikacıyı tutuklamaya başlamıştır. Maher görevden alınmış ve General Muhammed Necib başbakan olarak yeni kabineyi kurmuştur. Bu dönemde Hür Subaylar, askeri politika ve idari eylem arasında yakın koordinasyonu garanti etmek için her bir devlet dairesinde biri olmak üzere otuz memur yerleştirme kararı gibi kurumsal değişiklikler yapmaya devam etmiştir (Finer, 2006: 187). Darbeden sonraki dönemde ordu giderek siyasete daha fazla karışmaya başlamış ve Aralık 1952'ye kadar Hür Subaylar doğrudan bir askeri yönetim dönemi başlatmıştır.

10 Aralık'ta Necib, 1923 Anayasası'nın yürürlükten kaldırıldığını ve otoritenin üç yıllık bir süre için bir geçiş otoritesine - Devrim Komuta Konseyine (DKK)- aktarıldığını ve ardından anayasal hükümetin devam edeceğini duyurmuştur (Finer, 2006: 188). Hür Subaylar, Devrim Komuta Konseyi'nin (Revolutionary Command Council- DKK) himayesinde Mısır siyasetini kontrol etmiş, siyasi kontrolü konsolide etmiş, siyasi partileri dağıtmış ve siyasi rakiplerini (örneğin Müslüman Kardeşler) ortadan kaldırmıştır (Beattie 1994: 101; Abdel-Malek, 1968: 91-92).

Siyasi partilerin yasaklanması yarattığı boşluğu doldurmak için DKK 1953'ün başlarında esas olarak rejim pozisyonunu sağlamlaştırmayı amaçlayan ve iktidardaki elitler için meşrulaştırma aracı olarak kullanılan kitlesel bir örgüt olan Kurtuluş Rallisini (Liberation Rally) oluşturmuştur (Barnett, 1992: 82). Bu aynı zamanda Hür Subaylar tarafından rejimlerini kurumsallaştırmak için yapılan ilk girişim olmuştur (Cook, 2007: 64). O yılın ilerleyen zamanlarında monarşi kaldırılmış ve Mısır cumhuriyet olarak ilan edilmiştir. Necib başkan olurken ve Cemal Abdünnasır başbakan yardımcısı olmuş ve diğer subaylar hükümete girmeye başlamıştır (Yapp, 1996: 212). 1956'da Nasır liderliğindeki DKK kendisine karşı koyacak önemli bir muhalefet gücü kalmadığından kendi kurallarını kurumsallaştırmayı başarmıştır. 16 Ocak'ta söz verilen geçiş döneminin sonunda güçlü bir başkan ve nispeten zayıf bir Ulusal Meclis ile yeni bir anayasa teklif edilmiştir. DKK tarafından cumhurbaşkanlığı için aday gösterilen Nasır, oyların %99,9'unu almış ve resmen başkan olmuştur. Daha sonra DKK feshedilmiş ve kabinenin bakanları rejimin sivilleştiğini göstermek için askeri unvanlarını bırakmak zorunda kalmıştır. Ulusal Meclis üyeleri Nasır tarafından seçilmiş, basın kamulaştırılmış ve hükümet tarafından kontrol edilmiştir (Finer, 2006: 189).

Mısır'ın Nasır döneminde Bandung Konferansı'na katılarak "Bağılantısızlar Hareketi"ne üye olması, Pan-Arabizm, Arap Sosyalizmi, Arap Birliği politikaları ve Arap monarşilerine karşı anti-emperyalist siyaset izlemesi güçlü bir Mısır ordusu ihtiyacı doğurmuştur. Bu dönemde Mısır ordusu tartışmasız ülkenin en güçlü kurumu haline gelmiştir. Nitekim Arap Birliği siyaseti açısından teknolojik ve ekonomik olarak güçlü bir silahlı kuvvetlerin varlığı gerekli olarak görülmüştür. Bununla birlikte güçlü bir ordunun varlığı reel bakımdan birtakım çelişkileri de beraberinde getirmiştir. Bu bağlamda Nasır, silahlı kuvvetler içindeki unsurların yönetimine verdiği tehdit konusunda sürekli endişe duymuştur (Brooks, 2013: 35). Bu nedenle silahlı kuvvetlerin kontrolünü korumaya odaklanma paranoyadan ziyade, silahlı kuvvetler ona sadık olmadığı durumda başka bir

darbenin oluşabileceği korkusuyla geliştirilmiştir. Bu bağlamda 1962'de Nasır ordunun siyasi rolünü ve rejim içindeki varlığını azaltmaya başlamıştır. İlk olarak kabinedeki subay sayısını 1961'de yüzde 51,5'ten 1964'te yüzde 36,3'e düşürmüştür. İkinci olarak da 1962'de Arap Sosyalist Birliği'ni kurmuştur. Böylece ülkenin güç dengesini ordudan siyasi ve devlet güvenlik aygıtlarına kaydırmıştır (Kandil, 2012: 74).

Ordunun siyasi rolünü ve rejim içindeki varlığını azaltmaya yönelik girişimlere rağmen Nasır'ın ekonomi politikaları Mısır toplumunda askeri hakimiyetin daha fazla güçlenmesine neden olmuştur. Mısır'ı ekonomik olarak bağımsız hale getirmek için Nasır, Mısır ekonomisini etkili bir özel sektör ekonomisinden kamunun hâkim olduğu bir sektör ekonomisine etkili bir şekilde dönüştüren radikal ekonomik stratejiler uygulamıştır. Süveyş Kanalı'nın millileştirilmesi, toprağa el konulması ve yeniden dağıtılması ve özel mülkiyete ait tüm finansal kurumlara el konulması bu ekonomik dönüşümü güçlendirmeye yardımcı olmuştur. 1965 yılında, “kamu sektörü tüm yatırımların yüzde 95'ine katkıda bulunmuş ve tüm üretim araçlarının yüzde 83'ünü kontrol etmiştir” (Harb, 2003: 278). Sonuç olarak, Mısır bürokrasisi “1961-1962 ve 1970-1971 arasında yüzde 161 artmış” ve bakanlık sayısı 1952 ile 1970 arasında 15'ten 28'e yükselmiştir (Harb, 2003: 278). Devrimci rejime ve cumhurbaşkanı ile yakın bağlantısı olan askeri subaylara aniden büyük bir bürokrasi içerisinde birçok pozisyon verilmiştir. Nasır en yakın sırdaşını ve arkadaşı Abdülhakim Amir'i Mısır silahlı kuvvetleri komutanı olarak aday göstermiştir (Hashim, 2011). Amir, Mart 1964'te Nasır'ın başkan yardımcılığına atanmış ve Mısır'ın güç yapısı içinde hızla yükselmiştir. Amir, Mısır ordusunu dönüştürmenin yanı sıra ekonomik kaynakları himaye amaçlı kullanmak için çok önemli bir aktör olarak ortaya çıkmış ve subay birliklerinin içinde subayların sadakatini arttırmak için askeri mülkün ekonomik mülklerini yaygınlaştırmakla ünlenmiştir. Amir, subay birliklerinin Nasır'a sadakatini garanti etmiş, ancak bunu yaparken de subay birliklerinin sesi olarak kendisini politik olarak çok güçlü kılmıştır. Amir'in siyasi nüfuzuna rağmen yönetim zekası ve savaş liderliği eksikliği, Mısır ordusunun Altı Gün Savaşı'nda yenilgisine neden olmuştur. Bu anlamda 1956 Süveyş Savaşı'nın sonu ile 1967 Altı Gün Savaşı arasında Nasır ve Amir arasında askeriye'nin kontrolü için bir güç mücadelesi yaşanmıştır. Bu dönemde ordu, ülkede “devlet içinde devlet” olarak adlandırılan baskın kurum olmuştur (Kandil, 2012). Nasır'ın Amir'i devirmek için bulunduğu girişimler başarısız olmuş ve Amir, 1967'deki Altı Gün Savaşı'nın bitiminden hemen sonraya kadar potansiyel bir meydan okuma olarak kalmıştır.

4.2.1.1 1962 Yemen İç Savaşı ve 1967 Savaşı

Yemen'deki kriz, Yemen Kralı İmam Ahmed bin Yahya'nın ölümünden sonra bir grup Yemenli askeri subayın kralın halefini devirmek ve Mısır'dan sonra modellenmiş bir cumhuriyet devleti kurmak amacıyla monarşiye karşı darbe başlatmasıyla oluşmuştur. Yemen cumhuriyetçi güçlerini desteklemek için Mısır ordusu Yemen'e 70.000 asker göndermiş, ancak savaş hiçbir tarafın (Yemenli Kraliyet Taraftarları veya Yemenli Cumhuriyetçiler ve Mısır ordusu) kayda değer ilerlemeler sağlayamadıkları beş yıllık bir bataklıkla sonuçlanmıştır (Hashim, 2011: 70-71). Müdahale Nasır ve ordu için tam ve mutlak bir başarısızlık olmuştur. Mısır'ın Vietnam'ı olarak etiketlenen bu müdahale, Mısır ekonomisinin ABD-Mısır ilişkilerinin kötüleşmesi nedeniyle gerilemesine ve Mısır

ekonomisinin dayandığı hayati bir gıda programının sona ermesine neden olmuştur (Ferris, 2013: 32). Uzun süren savaş, Mısır hazinesini zorlamış ve Mısır silahlı kuvvetlerini aşırı genişlemesine sebep olmuş ve binlerce Mısır askerinin ölümüne neden olmuştur. Özellikle Yemen'deki 70.000'e ulaşan Mısır birliğinin varlığı, Mısır'ın kendi ülkesini savunmak için ülke içerisinde daha az askeri olduğu ve bu durumun Mısır'ı olası bir saldırıya açık bırakabileceği anlamına gelmesi açısından önem kazanmıştır. Haziran 1967'de İsrail'in Gazze Şeridi'ndeki Mısır toprakları ve Sina Yarımadası da dahil olmak üzere Arap komşularına ani ve yıkıcı saldırılar başlatması bu senaryoyu hayata geçirmiştir. Altı Gün Savaşı'nı başlatan İsrail hava saldırıları ile Mısır'ın hazırlıksız ordusu tamamen yıkılmıştır. İsrail kuvvetleri, Sina'daki Mısır Hava Kuvvetleri'nin çoğunu hızla yok etmiş ve bir hafta içinde İsraililer bütün yarımada'yı işgal etmiştir. Kandil (2012, 82) Mısır'ın yenilgisinin birincil nedeni olarak panik halinde Amir'in tek taraflı olarak Sina'dan askeri çekilme emri vermesini görmektedir. Nitekim savaşın ilk gününde 294 Mısır askeri öldürülmüş olmasına rağmen Amir'in geri çekme kararından sonra 17.500 Mısır askeri öldürülmüş, yaralanmış veya esir alınmıştır (Kandil, 2012: 79-82).

Imad Harb (2003:281), Mısır'ın yenilgisinin “komuta ve kontrol sorunları ve askeri komutanın siyasallaştırılması gibi faktörlerin bir kombinasyonu tarafından tetiklendiğini” iddia etmektedir. Siyasallaşmadan kaynaklanan hizipçilik, nitelik ve askeri eğitim eksikliği ve ordunun dağınık doğası, esasen orduyu Mısır devletinin savunucusu ve koruyucusu olma kapasitesinde işe yaramaz hale getirmiştir. Ancak silahlı kuvvetlerin siyasallaşması 1967 Altı Gün Savaşı'ndaki yetersizliğine katkıda bulunan tek faktör olmamıştır. 1967 Savaşı'na kadar geçen yıllarda Mısır'ın uluslararası ve bölgesel konumu askeri hazır bulunmamasını önemli ölçüde etkilemiştir. Nasır'ın 1960'ların başlarındaki dış politikası büyük ölçüde lider olacağı birleşik bir Arap devlet sistemi planlarına odaklanmış ve bu vizyon “muazzam Arap içi çatışma yaratmıştır.” Sonuç olarak bu durum 1967 Haziran saldırılarına kadar geçen dönemde “İsrail hakkındaki endişeler için çok az zaman bırakmıştır.” (Barnett ve Levy, 1991: 379-380). Ayrıca Mısır 1967 yılına kadar o zamanlar en yakın büyük müttefiki olan Sovyetler Birliği'nden çok fazla askeri yardım istememiştir. 1955 gibi erken bir tarihte Sovyetler Birliği, Mısır'ın ana silah tedarikçisi olarak hizmet vermiş olmasına rağmen bu ilişki karşılıklı olarak “birbirlerinin motivasyonları ve yakın ilişkilerin veya bağlılık seviyelerinin potansiyel maliyetleri” konusunda kuşku uyandırmıştır (Barnett ve Levy, 1991: 380).

İsrail'den kaynaklanan güvenlik tehditlerinin ve iç istikrarsızlığın arttığı 1967 Savaşı'ndan sonraki yıllarda Mısır Sovyetler Birliği'ne ve bölgesel aktörlere daha fazla güvenmeye başlamıştır (Barnett ve Levy, 1991: 380). Sovyetler Birliği'nin artan askeri desteğiyle Nasır gelişmiş eğitim, ekipman ve talimat sağlayarak askeri rütbeleri profesyonelleştirmiştir. Örneğin, 1967 ve 1972 arasında, “Mısır'da konuşlanan Sovyet birlikleri ve danışmanlarının sayısı” 500'den 15.000'e yükselmiştir. 1970'e kadar Sovyetler Birliği “Mısır savunma planlamasının tüm seviyelerine” dahil olmuştur. Sovyetler Birliği, Mısır ordusunu yeniden eğitmiş, neredeyse tüm silahlarını finanse etmiş ve Mısır'ın savaş çabası için ek mali destek sağlamıştır (Barnett ve Levy, 1991: 386). Nasır, orduyu profesyonelleştirmek için Sovyet yardımını kullanmanın yanı sıra Mısır silahlı kuvvetlerini depolitize etmeye çalışmıştır.

Birinci rakibi Necib iktidardan çıkarıldıktan sonra bir güç mücadelesi olasılığı azalmış ve Nasır, İsrail'e karşı ağır yenilginin ardından siyasi bir rakip haline gelen Amir'i ortadan kaldırma fırsatını yakalamıştır.

1967 yenilgisinden sonra, Nasır ayrıca Mısır ordusunda beş önemli değişiklik yapmıştır. Bunlar: Savunma bakanını istifaya zorlama; ordunun profesyonelleşmesi ve askeri eğitime daha fazla önem verilmesi, savaş bakanının himayesinde askeri komutanın düzenlenmesi ve merkezileştirilmesi; silahlı kuvvetlerin komuta zincirini zorlaştıran gereksiz askeri yapıların kaldırılması ve özellikle savunma bakanına sadık olan, gereksiz olarak görülen subayların askeri rütbelerini temizlemek olmuştur (Gawrych, 1987: 546-547). Sedat 1970 yılında iktidara geldiğinde Nasır'ın orduyu profesyonelleşme ve siyasetten uzaklaştırma stratejisini çok daha farklı ve büyük bir ölçüde uygulamaya devam etmiştir.

4.2.2. Enver Sedat Dönemi

Teknik olarak Mısır Cumhuriyeti'nin üçüncü cumhurbaşkanı olan Enver Sedat, Nasır'ın 28 Eylül 1970'de ölümünden sonra göreve başlayarak beraberinde Mısır ordusunun rolünü önemli ölçüde değiştirecek yeni bir dizi ideolojik ve politik değişiklik getirmiştir. Selefi gibi Sedat da orduyu meşruiyetini ve gücünü artıracak bir temel olarak görmüş ancak silahlı kuvvetleri kontrol etmek için kullandığı stratejiler çok farklı olmuştur. Sedat profesyonelleşme ve siyasetten arındırma stratejileri yoluyla orduyu sivil komutasının altına tabi kılmıştır. Ayrıca askeri itaati artırmak için 'böl ve yönet' taktiklerini kullanmıştır. Askeriye üzerindeki hakimiyeti, tüm devlet aygıtı boyunca herhangi bir biçim veya derecedeki muhalefeti hoş görmek istememesinden kaynaklanmıştır.

Başlangıçta, Sedat'ın güçlü bir destek sistemi ile meşru bir siyasi temel oluşturması zor olmuştur çünkü Nasır'ın aksine Sedat bir devrim sonrasında iktidara yükselmemiştir. Nasır'ın yaptığı gibi sıfırdan başlama imkanı olmadığından 1960'ların ortalarında kesin bir çıkmaza girmiş bir Nasırcı kadro içinde başkanlığa başlamak zorunda kalmıştır (Aulas, 1982: 7). Bu açıdan Nasır'ın muazzam popüleritesi, cumhurbaşkanlığına katılımı Sedat'ın önüne bir engel olarak çıkmıştır. Örneğin bir gazeteci olan Mahmoud el-Sadani tarafından Sedat'ın iktidara geldiği bir yıl içinde güvenlik başkanlarını hapsedeceği hususunda uyarı yapıldıktan sonra Nasır'ın kişisel güvenlik direktörü Sami Şerif, *“Endişelenecek bir şey yok, Sedat dediğimiz gibi yapmalı ve eğer yapmazsa, ondan kurtulacağız”* demiştir (Kassem, 2004: 20). Sedat'ın karşılaşmış olduğu bu sorunlara çözümü kendisine ve rejimine karşı çıkanların kapsamlı bir tasfiyesi olmuştur.

Sedat tarafından gerçekleştirilen ve “Düzeltici Devrim” olarak ifade edilen tasfiye, 1971 Mayıs'ında meydana gelmiştir. Askeriye ve Arap Sosyalist Birliği içindeki Nasır'ın hükümetinden görevde kalan Hür Subaylar grubu dahil olmak üzere pozisyonunu tehdit ettiğini gördüğü belirli Nasırist muhalifler ortadan kaldırılmıştır (Aulas, 1982: 18). İktidarın iç çekirdeği Sedat ile son derece yakın kişisel ilişkilerden hoşlanan birkaç kişisel danışman ve başbakanla değiştirilmiştir. Bu kapsamda Sedat, Mısır silahlı kuvvetleri içerisindeki askeri güçler arası rekabeti artırmış, kendisiyle aynı fikirde olmayan kıdemli subayları zayıflatmak için genç subaylarla sayısız ittifak kurmuş, subaylar için sık sık rotasyon sistemi uygulamış ve subaylar arasındaki huzursuzluğu ve rekabeti teşvik etmek

için böl ve yönet taktiklerini uygulamıştır (Bou Nassif, 2013: 513). 1967'de ordu kilit hükümet pozisyonlarının yüzde 41 ila yüzde 66'sını işgal ederken bu rakam 1972'de yüzde 22'ye gerileyerek önemli ölçüde azalmıştır (Harb, 2003: 283).

Orduyu siyasi alandan ayırmaya yardımcı olan bir diğer unsur Sedat'ın ekonomi politikaları olmuştur. Mısır ekonomisini kalkınmaya açmak için Sedat, “Açık Kapı Ekonomi Politikasının” bir parçası olarak bir dizi liberalleşme politikası uygulamıştır. Bu politikalar orduya yapılan harcamaların azalmasını gerektirmiştir. Ancak bu dönemde daha küçük savunma bütçesine rağmen “askeri-sanayi kompleksi büyümeye devam etmiş ve kendi kendine yeterli hale” gelmeye başlamıştır. Silahlı kuvvetleri depolitize etmek için uygulanan bu strateji iki amaca hizmet etmiştir. İlk olarak Sedat'ın, askeriye bölüp politik etkisini azaltarak kontrolünü artırmasına ve ikincisi, orduyu kontrol altında tutacak sadık bir paramiliter polis/ güvenlik gücü yaratmasına izin vermiştir.

Nasır döneminde başkan yardımcısı olarak görev yapan Sedat, Nasır ve Amir arasında meydana gelen güç mücadelelerine aşina olduğundan silahlı kuvvetlerin onu devirmeyi amaçlayan potansiyel bir girişiminden kendi rejimini korumak için silahlı kuvvetleri depolitize etmeyi hedefleyen bu adımları atmıştır. Bu kapsamda Sedat, Nasırcılar ve diğer muhalif grupları temizlerken rejimi güçlendirmek için 1977'de “Merkezi Güvenlik Güçleri”ni (CSF) kurmuştur. Bu paramiliter güçlerin görevleri, Mısır Ulusal Polisi'ne eyalet bölgelerini ve büyükelçilikleri korumalarında yardımcı olmak ve gösterilerde kalabalık kontrolünü sağlamak ve gerektiğinde tutuklamalar yapmak olarak belirlenmiştir. (Salameh, 2018: 165).

Sedat'ın sivil-asker ilişkilerini büyük ölçüde birbirleriyle ilişkili iki değişken belirlemiştir. Birincisi 1973 savaşına hazırlık; ikincisi 1979 İsrail ile Barış Antlaşması'nın imzalanması ve Mısır silahlı kuvvetlerinin profesyonelleşmesini büyük ölçüde etkileyen Sovyetler Birliği ittifakının ABD ile değiştirilmesi olmuştur. Her iki değişken de silahlı kuvvetleri muhalif ve siyasallaştırılmış unsurlardan, özellikle yüksek rütbeli subay birliklerinden arındırmanın gerekçesi olarak kullanılmıştır.

4.2.2.1. 1973 Savaşı ve Dış Politik Dönüşüm

Sedat rejimi sırasında Mısır ordusunun dönüm noktası, Mısır kuvvetlerinin İsrail Yarımadası'ndaki toprakları geri kazandığı 1973 Yom Kippur Savaşı olmuştur. Onlarca yıl süren askeri başarısızlıklardan sonra 1973'teki Mısır kuvvetlerinin başarısı ve kazanılan zafer, Başkan Sedat'a hem yurt içinde hem de yurt dışında ön plana çıkarmıştır. 1973 savaşıdan sonra Sedat, Mısır'ı SSCB ile olan ilişkisinden ayırarak Mısır'ın dış politikasını değiştirmiştir. Moskova'dan uzaklaşırken 1970'lerin ortalarında Amerika Birleşik Devletleri ve Batı merkezli uluslararası kurumlarla siyasi ve askeri ilişkilerini artırmıştır.

Sina'yı geri kazanmak öncelikli hedefler arasında yer alsa da Sedat sonuca mümkünse askeri değil diplomatik bir çözümle siyasi olarak ulaşmayı tercih etmiştir. Nitekim orduyu profesyonelleştirme ve siyasetten arındırma sürecinde böyle bir zaferin kendi prestijini zedeleme ve sonuçta ordunun siyasete müdahale edebilecek baskın bir kurum haline gelme riskini ortaya çıkaracağını düşünmüştür. Tıpkı Nasır ve Necib'in 1948'de İsrail ile olan savaşta ulusal kahramanlar haline gelmesi gibi Sina'daki kararlı bir askeri zaferin de yeni

savaş kahramanları üretme ihtimalini göz önünde bulundurmıştır. Sonuç olarak bu durumun kendi başkanlığını istikrarsızlaştırma ve askeri subayları ön plana çıkararak potansiyel alternatifler sunma olasılığı bulunduğu Sina'da Nasır tarafından 1956 Süveyş Savaşı'nda elde edilene benzer bir siyasi diplomatik zafer aramıştır (Kandil 2012, 113, 120). Fakat Sedat'ın İsrail ile bir savaşa karşı çıkmasına ilişkin duyulan memnuniyetsizlik öğrenciler arasında hızla büyümüştür. Aralık 1970 sonlarında New York Times ile yaptığı röportajda Sedat, 1971'in ilk altı ayını belirleyici aylar olarak görmüş ve 1971'in 'karar yılı' olacağını beyan etmiştir (Yehuda, 2014: 368). Bununla birlikte, bu süre içerisinde herhangi bir gelişme yaşanmadığından Sedat, halkına siyasi ve askeri arenalarda devam eden durgunluğun nedenini açıklamak zorunda kalmıştır. 13 Ocak'taki ulusa hitaben yaptığı konuşmada İsrail'e karşı düşmanlıklarını yenilememe kararını o yıl çıkan Hindistan ve Pakistan arasındaki savaşa bağlayarak Sovyetlerin dikkatinin bu çatışmaya odaklandığını iddia etmiş ve sonuç olarak, Orta Doğu arenasında kesin bir savaş başlatmadığını ifade etmiştir (Yehuda, 2014: 368). Bu mazeret Arap dünyasında hayal kırıklığı yaratmış ve Mısır halkını ikna etmek için yeterli olmamıştır. Bu sebeple 1971'de ilk birleşik muhalefet hareketleri ortaya çıkmıştır. Kahire Üniversitesi Öğrencileri Yüksek Kurulu ve Öğrenci Birliği, bugün Tahir Meydanı olarak bilinen Kurtuluş Meydanı'nda Sedat'a karşı 20.000 kişilik güçlü bir gösteri düzenlemiştir. Öğrencilerin başlıca talepleri arasında İsrail ile herhangi bir siyasi çözümün reddedilmesi, Mısır'ın 1967 tarihli 242 sayılı Güvenlik Konseyi Kararı¹¹ kabulünün geri çekilmesi, Filistin örgütlerine tam destek, Mısır'da faaliyet gösteren Amerikan şirketlerinin kamulaştırılması, Mısır ekonomisinin küresel kapitalist pazar ile bağlarını koparması ve üniversitelerde ifade özgürlüğünün genişletilmesi yer almıştır. Öğrenciler ayrıca Mısır Cumhurbaşkanı'nın Kahire Üniversitesi kampüsüne gelmesini ve geleceğe yönelik politikalarını ve planlarını açıklamasını talep etmiştir (Meital, 1977; Beattie, 2000). 24-25 Ocak'ta güvenlik güçleri göstericileri zorla dağıtmış ve yaklaşık 2,000 öğrenciyi tutuklamıştır. İsyanlar, başladıktan 11 gün sonra 26 Ocak'ta sona ermiştir (Beattie, 2000).

Sedat'ın Sina'da diplomatik zafer için atmış olduğu ilk adımlar dikkat çekici olmuştur. Birincisi, Ocak 1971'de Sedat'ın İsrail Başbakanı Golda Meir'i reddettiği bir barış anlaşmasını müzakere etmek için gizli görüşmelere davet etmesi ile gerçekleşmiştir (Kandil, 2012: 121). Noam Chomsky (1993: 208), aynı yıl Sedat'ın BM arabulucusu Gunnar Jarring tarafından önerilen bir barış planını nasıl benimsediğini ve İsrail'in Mısır ile barış karşılığında Mısır topraklarından çekileceğini detaylandırmıştır. Başbakan Rabin, Sedat'ın Jarring önerisini kabul etmesini ve sürpriz ve “kilometre taşı” olarak kabul

¹¹1967 tarihli 242 sayılı Güvenlik Konseyi Kararı “savaşla toprak edinilmesinin kabul edilemezliğini ve bölgedeki her devletin güvenlik içinde yaşayabileceği adil ve kalıcı bir barış için çalışma ihtiyacını vurgulamaktadır”. Belge, “İsrail silahlı kuvvetlerinin son çatışmada işgal edilen topraklardan çekilmesi” ve “tüm iddiaların veya savaş durumlarının sona ermesi ve bölgedeki her devletin egemenliğine, toprak bütünlüğüne ve siyasi bağımsızlığına ve tehdit veya kuvvet eylemlerinden uzak, güvenli ve tanınmış sınırlar içinde barış içinde yaşama haklarına saygı gösterilmesini ve kabul edilmesini istemektedir. Filistin haklarından sadece “mülteci sorununun adil bir şekilde çözülmesi” referansıyla bahsedilmektedir. (Chomsky, 1997: 207)

etmesine rağmen, teklif İsrail tarafından reddedilmiştir. Gerekçe Genelkurmay Başkanı Haim Bar-Lev tarafından aşağıdaki şekilde özetlenmiştir.

“Sanırım daha önceki [Haziran 1967 öncesi] sınırlarına dayanarak bir barış anlaşması yapabiliriz. Bu elde edebileceğimizin maksimumu olduğuna ikna olsaydım, kabul ettiğimi söyleyebilirdim. Ama bence maksimum değil. Ayak diremeye devam edersek daha fazlasını elde edeceğimizi düşünüyorum” (Chomsky, 1997: 208).

İsrail'in Sina'yı müzakere etme hususundaki tavizsiz yaklaşımı, 1971'de Sedat'ı, kayıp topraklarını yeniden ele geçirmesi için İsrail'e karşı savaş planlarını uygulamaya sevk etmiştir. Mısır ordusu İsrail kuvvetlerini yenme yeteneğine sahip olmasa da Sedat küçük bir zaferin kendisine müzakere etme imkanı vereceğine inanmıştır. Generalleri Sina'yı silah zoruyla kurtarmak isteseler de cumhurbaşkanı 1956'dakine benzer bir zafer elde etmeyi amaçlamıştır. Bu siyasi olarak kesin çözümün önünü açacak sembolik askeri meydan okuma eylemi olarak düşünülmüştür. Buradan, Sedat'ın Süveyş Kanalı'nın bir geçişini ve Mısır'ın İsrail'in güvenliğini tehlikeye atabileceğini kanıtlamak için doğu kıyısında dar bir toprak şeridinin ele geçirilmesini içerdiğine inandığı bir “sınırlı savaş” kavramı ortaya çıkmıştır. Mısır'ın Sovyetlerden yeterince silah temin edemediği için sınırlı bir savaşla savaşmak zorunda kaldığı ve ABD'nin İsrail'in kaybetmesine izin vermeyeceği mazereti halka sunulmuştur.

Risa Brooks'un (2008: 104) da ifade ettiği gibi, “*Sedat'ın, Mısır'ın yetersiz ordusunun daha kuvvetli düşmanına üstün gelemeyeceğine dayanan savaş konsepti, geleneksel olmaktan çok uzaktır.*” Sedat'ın varsayımı, eğer Mısır güçlü bir askeri açılım sergilerse ABD'nin hızlı bir şekilde müdahale edip Sina'nın Mısır'a dönüşünü içeren bir barış anlaşmasını müzakere edeceği olmuştur (Rabinovich, 2007: 26). İsrail, Mısır'ı Sovyet desteği olmadan bir tehdit olarak görmese de Mısır ordusu 1973 Ekim ayı başında Süveyş Kanalı'nı geçmeyi başarmıştır. Çatışma, Mısır'ın sınırdaki askeri mevcudiyetinde bir azalmaya karşılık İsrail'i Sina Çölü'nün Mısır kısmından çeken Birleşmiş Milletler kararıyla çözülmüştür.

Sedat'ın bir diğer politik stratejisi, İsrail'in üzerinde önemli bir etkiye sahip olan ABD ile ilişkilerin geliştirilmesini gerektirmiştir. Kandil'in (2012: 121) belirttiği gibi Sedat, Mısır Cumhurbaşkanı olmadan önce yıllardır etkili Amerikalılarla yakın ilişkiler geliştirmeye çalışmıştır. Sedat'ın ayrıca sık sık “Orta Doğu da Amerika kartların yüzde 99'unu elinde bulunduruyor” dediği ifade edilmektedir (Kandil, 2012: 121). Bu amaçla Sedat, David Rockefeller ile yakın ilişki kurarken (Kandil, 2012: 121) eski ABD istihbarat analisti Owen Sirrs de (2010:117) Sedat'ın ABD istihbaratıyla uzun zamandır devam eden bağlantılarının onun başkanlıkta kalmasını desteklediğine dair güçlü göstergeler olduğunu ifade etmiştir.

Sedat'ın Amerikan desteğini sağlama girişimlerinin bir örneği Temmuz 1972'de Sedat'ın tüm Sovyet birliklerini ülkeden tek taraflı olarak sınır dışı etmesiyle gelmiştir. Sovyet silah tedarikine atıfta bulunan Sedat “Sovyetler Birliği'ndeki dostlarımız bizimle belirli bir noktaya gidiyorlar, fakat İsrail ABD'den alabildiğine destek alıyor” ifadelerini kullanmıştır (Tyler, 2012: 231). Ancak Sovyetlerin sınır dışı edilmesi sonrası Sedat, ABD'den olumlu bir yanıt almayı başaramamıştır. Bu karar, özellikle Sedat'ın İsrail'le aktif olarak savaşa

hazırlandığı bir dönemde Sovyet silahlarına ve sofistike radar ve hava savunma ekipmanına bağımlı olması nedeniyle ordu içinde olumlu karşılanmamıştır. Sedat ve askeri danışmanları arasında 24 Ekim 1972'de gergin bir toplantı gerçekleşmiş ve burada Sedat, askeri hazırlık konusunda aşırı kendine güvenen bir varsayım ifade ederek savaşı o yılın kasım ayı ortasına kadar başlatma niyetinde olmuştur. Sedat, savaş planına son rötuşları yapacağını varsayarak toplantıya girmiştir. Ancak Savaş Bakanı Sadeq'in üst düzey generalleri, silah, teçhizat ve mühimmat eksikliğinden (Sedat'ın Sovyetler'in tek taraflı olarak sınır dışı edilmesinden üç ay önce kötüleşen bir eksiklik) Mısır'ın savaşa hazırlıklı olmayışını dile getirdiğinde Sedat öfkelenip subayları azarlamıştır. Toplantıda ordu içinde çok popüler olan Savaş Bakanı Sadeq dahil olmak üzere Sedat'la aynı fikirde olmayan tüm subaylar iki gün sonra kovulmuştur. Ayrıca, birkaç hafta içerisinde yüzden fazla subay tasfiye edilmiştir (Kandil, 2012: 116-117).

1973 Arap-İsrail Savaşı'nın önemli bir sonucu, ortaklığın Sovyetler Birliği'nden ABD'ye kayması olmuştur. Cumhurbaşkanı Enver Sedat'ın İsrail ile barış yapma isteğiyle sonuçlanan bir anlaşmayı müzakere etmesi Mısır'ın ordusunu önemli ölçüde etkilemiştir (Sullivan ve Jones, 2008: 78). Bu müzakereler, ABD Başkanı Jimmy Carter, İsrail Başbakanı Menachem Begin ve Enver Sedat arasında 1978'de Camp David Anlaşmaları ile sonuçlanmış ve ertesi yıl Mısır-İsrail Barış Anlaşması için ortamı hazırlamıştır (Sullivan ve Jones, 2008: 78). Birçok Arap ülkesi tarafından kınanmış olmasına rağmen İsrail ile barışmak aslında Sedat'ın ABD'ye yaklaşma biçimi olmuştur (Sullivan ve Jones, 2008: 78). Mısır'ın Arap komşularından ve Sovyetler Birliği'nden kaybettiği mali yardım, ABD ile yeni ortaklıktan elde edilen muazzam faydalarla desteklenmiştir. 1979'dan başlayarak, “Mısır, İsrail'den sonra ABD'nin ikinci dış yardımının en büyük ikinci alıcısı olmuş” (Sharp, 2012: 6) ve o zamandan itibaren yaklaşık 35 milyar dolar askeri yardım almıştır (Sullivan ve Jones, 2008: 78). Mısır, ABD ile ilişkisine temel ekonomik nedenlerle değer verirken yakın bir ilişki sürdürmek için birincil teşviki, ABD'nin Mısır ordusuna ve dolayısıyla rejimine verdiği destek” olmuştur (Sullivan ve Jones, 2008: 79). Sedat, olağanüstü eğitim ve güncel silahlar sağlamak için ABD askeri fonlarını kullanabildiğinden bu ilişki ordunun profesyonelleşmesini önemli ölçüde artırmıştır.

4.2.2.2. Neoliberal Politikalar, 1977 Ekmek İsyanları ve Ordunun Tepkisi

Sedat 1970'te iktidara geldiğinde Mısır ekonomisi 1967 savaşındaki yenilgiden beri ciddi bir çöküş içerisindeydi. Bu anlamda Sedat, kısmen hasta ekonomiye odaklanma ihtiyacı duyduğundan Mısır'ın bölgedeki liderlik rolünün sona ermesine başkanlık etmiştir (Sakbani, 2011). Genellikle IMF'nin talebi üzerine Arap dünyasındaki otoriter elitler gibi Sedat da giderek kötüleşen ekonomik durumla başa çıkmak amacıyla devlet için sınırlı bir ekonomik rol önererek açık piyasaları teşvik eden neoliberal ekonomi politikalarını benimsemiştir. Bu, artan borca karşılık kredi alınabilmesi için daha önce 'iktidar pazarlığı' olarak ifade edilen mekanizmanın bir parçası olarak devlet tarafından sağlanan sübvansiyonlarda önemli kesintiler anlamına gelmektedir (Gelvin, 2012: 17).

Ekonomik tedbirlerin yürürlüğe girmesinden sonra Ocak 1977'de binlerce Mısırlı bu ekonomik değişikliklere cevap olarak protesto gösterileri düzenlemiştir. “Ekmek İsyanları”

olarak ifade edilen bu gösteriler Sedat'ın istikrarı için önemli bir tehdit oluşturmuştur. Protestoların büyüklüğü sebebiyle Mısır polis kuvvetleri ülke çapındaki hareketleri kontrol altına alamamış ve Cumhurbaşkanı Sedat, orduya iç güvenlik kuvvetlerini destekleme ve sivil protestoculara yönelik şiddet kullanma emri vermiştir. Polis istasyonları, demiryolları ve Kahire'deki iktidardaki Mısır Arap Sosyalist Partisi genel merkezi saldırıya uğrayarak ateşe verilmiştir. Asker ise sübvansiyonlar eski haline getirilmedikçe müdahale etmeyi reddetmiştir (Karawan, 2011: 46) İstekler kısmen yerine getirildikten sonra silahlı kuvvetler protestocuları dağıtmış akabinde kışlalarına itaatkâr bir şekilde dönmüştür (Harb, 2003: 283). Teşvikler ve sübvansiyonlar konusundaki çekişmeler, ordunun hükümetin çıkarlarına bağlı kalmasını sağlamak için zorlayıcı istikrar gücünü nasıl kullanabileceğini göstermiştir.

4.2.2.3. Sedat Döneminde Ordu ve Ekonomi

Mısır dış politikasındaki değişiklik İsrail ile barışçıl ilişkileri hedeflemiştir. Sedat, yeni barış anlaşmasının ardından büyük Mısır silahlı kuvvetlerini kontrol altında tutmanın bir yolunu bulmak zorunda kalmıştır. İsrail ile yapılan barış anlaşması, askerin artık harici kampanyalara odaklanmayacağı anlamına gelmiştir. Sedat bunun generallerin iç politikaya daha fazla ilgi göstermesine yol açabileceğinden korkmuştur. Bu endişeyi ve ordunun maliyetini hafifletmek için orduyu devlet ekonomisindeki kalkınma projelerine yöneltmiştir. Bu hareket, orduyu siyasi karar alma merkezinden uzaklaştırmak için kasıtlı bir hamle olmuştur.

Özel sektör ve devlet sektörü arasındaki denge düşünüldüğünde Nasır devlet sektörünü büyük ölçüde desteklerken Sedat 1974 tarihli 43 No'lu yasa ile özel girişimcilere fayda sağlamak için infitah (açık kapı politikası) başlatmıştır. Üç yıl sonra hükümet ordunun hem yerli hem de yabancı yatırımcılarla ortaklık kurmasına izin vermek için 43 sayılı Kanunu değiştiren 32 No'lu Kanunu uygulamıştır (Ottaway, 2015). Yeni yasa ordunun ekonomik faaliyetlerini büyük ölçüde genişletmiştir. Askeri teşebbüsün genişlemesi kısmen orduyu depolitize etmek için tasarlanmış olsa da askeriye büyük bir ekonomik aktör haline getirmek ironik bir şekilde orduyu yeniden siyasileştirmede önemli rol oynamıştır.

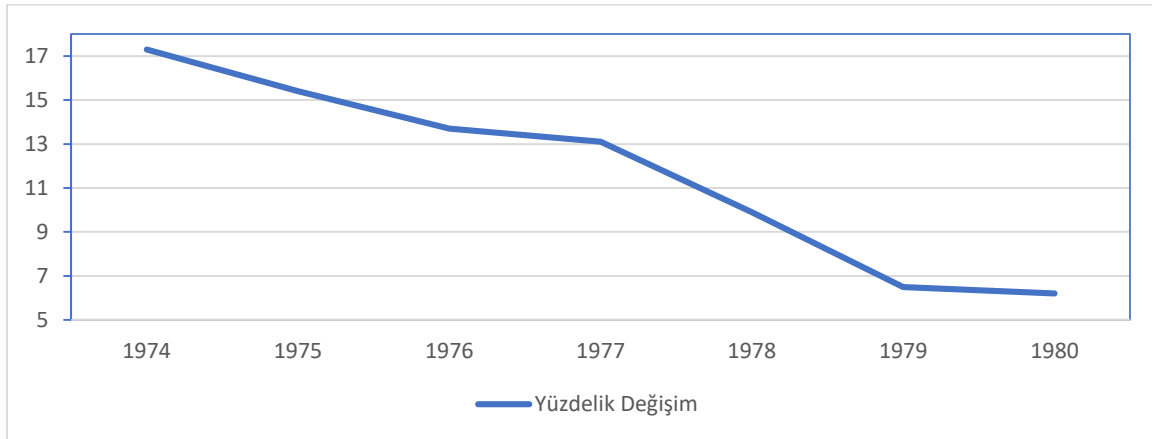
Askeri ekonomide ön plana çıkarak ekonomik hedefleri olan iki askeri organ söz konusudur. Bunlardan ilki, Arap Sanayileşme Örgütü (AOI) dır. SSCB ile ilişkilerin kesilmesinden sonra 1975'te Mısır, Suudi Arabistan, Katar ve BAE ile AOI'yi oluşturmak için bir araya gelmiştir. AOI'nin hedefleri ortaklara konvansiyonel askeri donanımda kendi kendine yeterlilik, düşük askeri üretim maliyetleri, gelişmiş Arap sanayileşmesi için temel, ihracat kazancı kaynağı sağlamak ve Arap işbirliğini teşvik etme olmuştur. Körfez ülkeleri finansman tabanını (1,04 milyar dolar) ve Mısır insan gücü ve altyapıyı sağlamıştır (Gotowicki, 1997) Bu düzenleme, topraklarında çoğu tesisin yaratıldığı Mısırlılar için büyük önem taşımıştır. Ayrıca bu dönemde paletli araçlar, tanklar ve füzeler gibi karmaşık silahlar üretebilecek çok daha teknik odaklı bir silah endüstrisinin hızlı bir şekilde başlatılmasına yardımcı olmuştur. AOI, Körfez Kıyısı ülkelerinden sermaye yatırımı toplamasına ve onu çok ihtiyaç duyulan silah gelişimine dönüştürmesine izin vermiştir. Ayrıca silahlı kuvvetlere, yönetiminin askeri ihtiyaçlara odaklandığını göstermesini

sağlamış, askeri subayları işletmelerden sorumlu tutmuş ve böylece subayları yatıştırmaya yardımcı olmuştur. AOI'nin kurulması Mısır'a, Mısırlı subayların doğrudan faydalanıcıları olduğu milyonlarca dolar getirmiş ve Sedat'ın ordunun çıkarlarına en iyi şekilde hizmet ettiği iddialarını güçlendirmiştir. Bununla birlikte Mısır-İsrail yakınlaşması ile birlikte AOI'deki Arap destekçileri AOI ve diğer projelere desteklerini çekmesi sonucunda Mısır ordusu AOI'nin kontrolünü ele geçirmiş, ancak birincil finansal destekçilerinin kaybı, bu endüstrilerin büyümesi için yoğun kapitalizasyon gerektirdiği için onu belirgin bir operasyonel dezavantajda bırakmıştır. Mısır bu eksikliğin bir kısmını güç hazırlığını sürdürmesine izin veren ABD'nin yardımıyla gidermiştir.

İkinci organ Ulusal Hizmet Projeleri Organizasyonu (UHPO) 1979 yılında Sedat yönetiminde kurulmuştur. UHPO tarımsal ürünler, inşaat malzemeleri, ilaç, kırtasiye, giyim, mikroskoplar gibi sivil mallar üretmiştir. Sivil imalat, tarım ve hizmetlerde uzmanlaşmıştır. Barış temettüsü ve ABD dolarının akışı, Sedat'ın gerilen Mısır bütçesine baskı uygulayarak silahlı kuvvetlerin bütçedeki sıkı tutuşunu gevşetmesine ve askeri olmayan girişimlere para harcamaya başlamasına neden olmuştur. Ayrıca 1970'lerde Mısır'da iç kargaşa kaynama noktasına gelmiş ve Mısır bütçesinin bir kısmını gıda sübvansiyonlarına ve kalkınmaya yönlendirebilmek için gerilimi hafifletmiştir. Bu, Sedat'ın önemli bir adımına yol açmıştır. Bu adım devletin kontrolü dışında ordu tarafından sahip olunan ve işletilen işletmelerin kurulmasına izin vermek ve cesaretlendirmek olmuştur. Böylece Sedat bu barış temettüsünü parlatarak ordunun sanayiye büyük yatırım yapmasına imkan vermiştir.

UHPO kapsamında büyük holdinglerin kurulmasıyla, silahlı kuvvetler varlıklarını devasa kurumsal girişimlerde birleştirmiştir. Silahlı kuvvetlerin esasen kendi iş imparatorluklarını yönetmelerine izin vermek, subay kolordularına büyük bir özerklik sağlayarak memurların devlet gözetimi veya kontrolü olmadan fayda elde etmelerine izin vermiştir. Bu tür bir ilişki, silahlı kuvvetlerin kendi başlarına ve uygun gördüklerinde himayeyi ve faydaları yayabilecekleri anlamına gelmiştir. Bu girişimlerden sorumlu olan bazı askeri karakterlerin profilini yükseltmekle birlikte, ordunun devlete daha az bağımlı olduğu anlamına da gelmiştir. Bu ilişki aynı zamanda 1980'lere kadar süren askeri bütçede hızlı bir düşüşe neden olmuştur. Aşağıdaki şekilde de görüldüğü gibi 1974 yılında askeri harcamalar GSYİH'nin yüzde 17,3'ünü oluştururken bu oran 1980 yılında yüzde 6,2'ye düşmüştür. 1990 yılından günümüze kadar da bu oran her yıl yüzde 5'in altında seyretmiştir (SIPRI, Military Expenditure Database)

Şekil 3: Mısır Askeri Harcamaları 1974-1980 (GSYİH'nin yüzdesi)

Kaynak: Stockholm International Peace Research Institute (SIPRI), Military Expenditure Database. <https://www.sipri.org/databases/armstransfers>

Bu yeni aşamanın en büyük özelliği, hem askeri hiyerarşinin kurumsal kontrolü altında hem de bireysel subaylar tarafından doğrudan kontrol edilen askeri işletmelerin oluşturulması olmuştur. UHPO, yeni ve eski işletmeleri büyük bir ekonomik birime birleştiren şemsiye organizasyon olarak bu eğilimin simgesidir (Abul-Magd, 2012). Bu yeni askeri mülkiyet ekonomisinin yaratılmasına ek olarak, Sedat'ın altında ve sonrasında çeşitli kamu sektörü ve askeri mülkiyetli işletmeler, diğer Mısır özel sektör şirketleri arasında stratejik ortaklıklar kurmaya başlamıştır. Daha önce kamu sektörleri çoğunlukla kendi başına hareket ettiği için bu Mısır ekonomisinde yeni bir durum olarak ortaya çıkmıştır.

4.2.3. Mübarek Dönemi

Mısır'da neoliberal ekonomik değişikliklere ek olarak 1970'lerin sonunda Mısır siyasetindeki diğer önemli dış politika gelişimini ifade eden İsrail ile Mısır arasındaki askeri ilişkileri değiştiren ve Mısır ordusuna ABD'nin mali ve askeri yardımında önemli bir artış sağlayan Camp David Sözleşmesi, Batı'da ve Mısır hükümetinin üst kademelerinde olumlu karşılansa da pek çok Mısırlının tepkisine neden olmuştur. Buna bağlı olarak Mısır toplumunda farklı hizipler ortaya çıkmış ve 6 Ekim 1981'de İslamcı olarak nitelendirilen bir grup genç subay Cumhurbaşkanı Sedat'a askeri geçit töreninde suikast düzenlemiştir. Sedat'ın öldürülmesinden sonra Başkan Yardımcısı Hüsnü Mübarek Mısır'ın bir sonraki cumhurbaşkanı olmuştur. Mübarek de seleflerine benzer şekilde 1970'lerin ortalarında Sedat'ın başkan yardımcılığına atanmadan önce Mısır Hava Kuvvetleri'nin rütbelerinde yükselen eski bir subay olarak yer almıştır. Cumhurbaşkanlığına yükselişinde ise seleflerinden farklı olarak belirli bir güç mücadelesi ile karşı karşıya kalmamıştır (Kassem, 2004: 26; Nassif, 2013: 515). Nasır'ın sahip olduğu karizmadan yoksun olduğu için iktidarda kalabilmek için çok az politik beceriye sahip geçici bir lider olarak kabul edilmiş olsa da Mübarek, çok sayıda engel ve tehdide rağmen 2011 yılına kadar iktidarını pekiştirmeyi ve görevde kalmayı başarmıştır (Hashim, 2011: 106).

Mübarek'in cumhurbaşkanı olarak yaptığı ilk şeylerden biri, Mısır'ı daimi bir olağanüstü hal altına sokan kanunun çıkarılması olmuştur. Olağanüstü hal 2012'de Silahlı Kuvvetler Yüksek Konseyi (SCAF) tarafından kaldırılana kadar Mübarek tarafından her üç yılda bir yenilenmiştir. Olağanüstü hal altında polis yetkileri genişletilmiş, anayasal haklar askıya alınmış ve sansür yasallaştırılmıştır. Mübarek acil durum hukukunun kullanılmasını, terörizmle mücadele ve ülkede istikrarı korumak adına gerekçelendirmiştir (Kassem, 1999: 57-58). Buna bağlı olarak İslamcılar kitlesel olarak tutuklanmış ve Müslüman Kardeşler veya Liberaller gibi siyasi muhalefet grupları acil durum güçleri tarafından baskı altına alınmıştır. Mübarek siyasal iktidarı pekiştirmek ve korumak için bu acil durum güçlerini giderek daha fazla kullanmaya başlamıştır (Reza, 2007: 546-547). Mübarek'in kendi yönetimine tehdit olarak gördüğü grupların bertaraf edilmesinden sorumlu olan ana kurum, büyüklüğünde ve gücünde kayda değer bir artış göstererek bir merkez haline gelen Merkezi Güvenlik Kuvvetleri (CSF) olmuştur.

CSF'nin güçlendirilmesi Mübarek'in ordunun hükümete verdiği desteğe alternatif olması için hayati önem taşımıştır. Muhalefetin önlenmesi ve bastırılması için donatılmış büyük bir polis gücü ile hükümet, istikrar için orduya bağımlı olma korkusu olmadan politikalarını özgürce uygulayabileceğini düşünmüştür. Bu açıdan 1986'ya kadar Merkezi Güvenlik Kuvvetleri (CSF) neredeyse yarım milyona ulaşmıştır. Ancak CSF askerlerinin %60'ı eğitimsiz kişilerden oluşmuş ve askerlik hizmetine hak kazanmadıkları için bu birime alınmıştır (Brownlee, 2012: 53). CSF'ye gönderilmiş bu kişiler çok yıllık hizmet süreleri, vasat ödemeler, katı ve fiziksel olarak zorlu bir günlük rutin gibi zor şartlarla karşılaşmıştır. Nihayetinde bu koşullar ile birlikte 1986 yılında hükümetin gerekli hizmet süresini üç yıldan dört yıla çıkaracağına ilişkin söylentiler 1986 yılında gösterileri, ayaklanmaları ve kundaklama eylemlerini içeren ve 20.000 CSF personelinin katıldığı kitlesel bir isyanın yaşanmasına neden olmuştur. (Hashim, 2011: 108). Buna karşılık olarak, isyanın daha da büyüyeceğinden korkan Cumhurbaşkanı Mübarek, Mısır ordusuna sokaklarda bu güvenlik güçlerini bastırmaları emrini vermiş ve sonuç olarak çatışmalarda 107 kişi ölmüş ve 715 kişi de yaralanmıştır (Ryan, 2001: 33). Mısır askeri müdahalesi isyanları bastırmış ve ordu işi biter bitmez kışlasına dönmüştür. Bu durum cumhurbaşkanı değişmiş olsa da Mısır ordusunun hala rejimi savunmaya istekli olduğunu göstermiştir. (Satloff, 1988: 15).

4.2.3.1. Mübarek Döneminde Ordu ve Ekonomi

Hüsnü Mübarek, yeni bir sivil-asker ilişkileri dönemi oluşturmak için hem Nasır'ın Mısır'ından hem de Sedat'ın bileşenlerinden yararlanarak Mısır ordusu için bir kez daha tamamen yeni bir çağ başlatmıştır. Bu nedenle Mübarek ilk olarak Nasır yönetiminin sonunda uygulamaya başlanan ve Sedat döneminde devam ettirilen ordunun profesyonelleştirilmesi ve siyasetten arındırma politikalarını güçlendirirken subaylara bireysel ekonomik faydalar sağlayarak ve aynı zamanda Mısır ordusunun ekonomik imparatorluğunu besleyerek Mısırlı subayların rejimine sadık kalmasını sağlamıştır. Askeri ekonomik kurumlar vergiler, izinler ve sözleşmeler konusunda benzersiz ayrıcalıklara sahip olmanın yanı sıra denetleme organlarının yetkisi dışında da kalmıştır. Askerlerin ekonomik faaliyetleri ağır bir şekilde sübvansé edildiği için aslında mali olarak devlete bir yük oluşturmuştur. Mısır'daki askeri ekonominin gerçek büyüklüğü, ekonomik

varlıklarının büyüklüğü ve elde edilen gelir bütçe dışı olduğundan ve hükümet gözetimi olmadığından bir sır olarak kalmıştır (Ottaway, 2015). Bununla birlikte ordunun Mısır ekonomisinin yüzde 5 ila 60'ını kontrol ettiği tahmin edilmektedir (Hauslohner, 2014).

Askeri ekonominin birçok farklı sektörlere genişlemesi büyük ölçüde Mübarek döneminde gerçekleşmiştir. Mısır ordusu 1986 ayaklanmalarında Cumhurbaşkanı Mübarek'i destekledikten sonra Mısır ordusunun ekonomik kalkınmasına göz yumulmuş ve Mısır silahlı kuvvetlerinin ekonomik şirketlerini/holdinglerini gözetimsiz bırakmıştır. Silahlı kuvvetlerin kontrolündeki işletmelerin genişlemesi, Mübarek'in saltanatı sırasında sivil-asker ilişkilerinde çok az krizin yaşanmasına yol açmıştır. Bu açıdan ordu ve Mübarek rejimi arasında bu süreçte birbirlerinin çıkarlarını tehdit edecek bir güç mücadelesi yaşanmamıştır. Ancak bu durum 1990'ların sonlarında ve 2000'lerin başında, ekonomi politikaların Mısır silahlı kuvvetlerinin ekonomik kalesini tehdit etmesi ve Mısır'ın liberal kapitalist elitlerinin yükselişiyle birlikte değişmeye başlamıştır.

Mübarek 1990'lı yıllarda Uluslararası Para Fonu (IMF) tarafından sağlanacak olan kredilerin sunmuş olduğu koşullar altında Mısır'ı tam ekonomik serbestleşmeye doğru yönlendirmeye başlamış ve bu doğrultuda onlarca devlete ait işletme (KİT) özelleştirilirken devlet destekli sübvansiyonlar önemli ölçüde azaltılmıştır. İzlenen bu yeni ekonomi politikaları beraberinde ticari elit grubunun oluşmasına ve bu grupların siyasi arenada daha fazla yer almasına neden olmuştur. Ticari sınıfın siyasette etkinleşmesi hükümetin ve ordunun ortasına bu gurubu üçüncü bir aktör olarak yerleştirmiştir. Özelleştirmenin ileri boyutu nihayetinde ordunun geniş ekonomik varlığı için önemli bir tehdit olmuştur. Diğer bir ifade ile orduyla ilişkisi olmayan yeni kapitalist bir yönetici sınıfın ortaya çıkması, sivil elitlerin orduyu yeni iş girişimlerinde azalttığı için ordunun sürekli ekonomik refahı için bir tehdit oluşturmuştur. Cumhurbaşkanı Mübarek'in oğlu Cemal, Mısır'ın liberal kapitalist elitler içerisinde önemli bir figür olmuş ve Cemal'in Mısır siyasetinde yükselişe geçmesi ordu ve liberal kapitalist elitler arasında güç mücadelesi yaratmıştır.

2000 yılında Cemal, UDP Genel Sekreter Yardımcısı olduğunda siyasetin üst kademelerinde ilk adımlarını atmıştır. Bu kapsamda Mübarek'in oğlu Cemal başkanlığındaki Ulusal Demokrat Parti (UDP), ordudan farklı ekonomik çıkarlara sahip insanların akınına uğramıştır. Mısırlı Parlamentosuna ticari elitlerin siyasi katılımı 1995 yılında 8 kişiden 2005 seçimlerinde 150'ye yükselmiştir (Joya, 2011: 370). Ahmed Nazif'in 2004 seçimlerinde başbakan olarak seçilmesi, özelleştirme sürecinin yoğunlaşmasına yol açmıştır. Ayrıca Ahmed Nazif'in başbakan olduğu (2004-2011) dönemde kabinede önemli pozisyonlardan altısı ülkedeki büyük iş adamlarının sorumluluğuna bırakılmıştır. Bu iş adamları Mısır'ın bir zamanlar devletin kontrol ettiği birçok endüstrinin artan özelleştirmesini etkilemeye yardımcı olmuştur. Örneğin bir UDP üyesi olan Ahmed Ezz, bir zamanlar devlet tarafından işletilen çelik endüstrisini tekelleştirmiştir. Cemal Mübarek'in yakın ortağı olan Ezz, çelik pazarının üçte ikisini kontrol ederek önemli temel inşaat malzemesinin fiyatını kontrol etme yeteneğine sahip olmuştur (Joya, 2011: 371). Ezz ayrıca Mısır parlamentosunun Bütçe Komisyonu'nda da önemli bir rol oynamıştır. Bu açıdan 25 Ocak devrimi sırasında protestocuların "*Mübarek rejiminin desteklediği*

yozlaşmış politikacı iş adamı sembolü olarak Ezz'in evini ateşe vermesi ve yargılanmasını talep etmesi şaşırtıcı görülmemiştir" (Joya, 2012: 371).

Özelleştirme ve Cemal'in iktidara yükselişi, Süveyş Kanalı'nın genişletilmesi ve Toshka¹² arazi ıslah projeleri gibi yeni kalkınma projelerini askeriyeden ziyade Cemal ve iş elitlerine yönlendirebilme ihtimali taşıdığı için ordunun iş kompleksine bir tehdit oluşturmuştur. Bu sebeple ordunun üst kademelerinde Cemal'e ve artan bu özelleştirme politikalarına karşı duyulan rahatsızlık kademeli olarak ifade edilmeye başlanmıştır (Stramer-Smith, 2018: 122). Bu hoşnutsuzluk WikiLeaks belgelerinde de ifade edilmiştir. Wikileaks tarafından ortaya çıkarılan 2008 tarihli ABD'nin eski bir Mısır Büyükelçisi Margaret Scobey ve selefi Frank Ricciardone ait iki kayıt, Hüseyin Tantawi ve Mısır askeri hiyerarşisinin, Mısır'ın ekonomi politikalarının devlet kontrolüne zarar verdiği için ekonomik liberalleşmeyi büyük ölçüde eleştirdiğini belirtmiştir (Kirkpatrick, 2011b). Bu bilgiler ışığında ordu ve hükümet arasında kaçınılmaz olarak bir çatışma ortaya çıkmıştır. 2011'deki devrim bu anlamda orduya, devlet politikasına davetsiz bir şekilde müdahale etmeden Mısır siyasetinin güç yapısını değiştirerek ekonomik çıkarlarını koruma fırsatı vermiştir.

4.2.4. 2011 İsyanları ve Mısır'da Ordunun Rolü

Özellikle Mısır'da 2011 ayaklanmasına zemin hazırlayan üç önemli sosyal protesto gösterisi olmuştur. Bunlar 2004-2005 Kefaya (Yeter) Hareketi, 6 Nisan 2008 Protestoları ve 2010 yazında Khaled Said'in Mısır iç güvenlik güçleri tarafından dövülerek öldürülmesinden sonra yaşanan protestolardır. Bu hareketler Mısır toplumunda artan gerilimi göstermiş ve Tunus protestolarının görüntüleri Mısır'da Ocak 2011'in başlarında yayınlandığında bu hoşnutsuzluk halkın isyanına dönüşmüştür. 2011 ayaklanmaları bu anlamda Mübarek'in darbe önleme (coup proofing) stratejisinin pratik bir sınavı olmuştur. Başlangıçta protestocuları bastırmak için iç güvenlik güçleri meydanlara tahsis edilirken protestoların yoğunluğu ve meydanlara inen kişi sayısı artığında Mübarek ordudan destek istemek zorunda kalmıştır.

24 Ocak 2011 akşamı binlerce Mısırlı, ertesi gün ülke çapında protesto gösterileri için hazırlanmıştır. Bu hazırlık çerçevesinde planlı olarak 25 Ocak günü saat 12: 00'de, şehir genelinde farklı yerlerde onlarca küçük gösteri başlamış ve bu gruplar, Kahire'nin Tahrir Meydanı'ndaki merkezinde öğleden sonraları geç saatlerde bir araya gelerek ortak bir amaç doğrultusunda Kahire sokaklarına yürümüştür (El-Ghobashy, 2011). Mısır güvenlik güçleri protestocu sayısı, rota değişikliği ve gösterilerin genel tutkusu konusunda hazırlıksız yakalanmıştır. Akşamın erken saatlerinde binlerce protestocu, Tahrir Meydanı'na doğru ilerleyerek ülkenin İçişleri Bakanı'nın görevden alınması Mısır'da devam eden olağanüstü hal durumunun iptali, Mübarek'in cumhurbaşkanlığı görev süresi için sınırlamalar uygulanması gibi önemli siyasi değişiklikler talep etmiştir. Gece yarısına yakın Tahrir'deki kalabalık dağılmayı reddetmiş ve hala orada bulunan binlerce protestocuyu fiziksel olarak uzaklaştırmak için rejim daha fazla polis kuvvetine meydanın üzerine inmelerini emretmiştir. Sonuç olarak, binlerce çevik kuvvet polisi ve yüzlerce zırhlı güvenlik aracı,

¹² Güney Mısır'ın Batı çölünde tarımsal bir mega proje olan Toshka projesi, 1997 yılında açıldı. Amacı, ıslah edilmiş çöl arazisini yemyeşil bir tarım vadisine dönüştürmek ve en kazançlı askeri iş projelerinden biridir.

göstericilere göz yaşartıcı bombalar atarak ve protestocuları fiziksel güçle dağıtarak Tahrir'i işgal etmiştir (el-Ghobashy, 2011). Ertesi sabah raporlar, ülkedeki Süveyş Limanı gibi diğer şehirlerde gösterilerin gerçekleştiğini göstermiştir. Kahire'deki güvenlik güçleri, şehir merkezindeki işletmeleri kapatarak, metro hatlarını yeniden düzenleyerek, şehir genelinde çok sayıda güvenlik kontrol noktası kurarak ve sivil faaliyetleri izlemeye çalışan binlerce sivil polis memurunu görevlendirerek gelecek gün protestolarına ilişkin taktiklerini değiştirmiştir (el-Ghobashy, 2011). Ancak polis taktiklerindeki değişikliğin on binlerce protestocunun gösterilere devam etmesinde çok büyük bir etkisi olmamıştır.

25-26 Ocak 2011 tarihlerinde gerçekleşen olaylar modern Mısır'daki en büyük gösteriler olmuş ve protestoların büyüklüğü çevik kuvvet polisinin ve iç güvenlik kuvvetlerinin istikrarı sağlamak için yeterli olmayacağı boyuta ulaşmıştır. 27 Ocak 2011 Cuma akşamı, rejim bir sonraki protesto dalgası için hazırlık içerisine girmiş ve Mısır ordusunun konuşlandırılma zamanının geldiğine karar vermiştir. 28 Ocak Cumartesi günü öğleden sonraları askerler Mısır sokaklarına yerleştirilmiş ve Tahrir Meydanı'nı çevreleyen alanlarda göz yaşartıcı bomba ve mühimmatla iç güvenlik kuvvetlerini desteklemiştir (Ketchley, 2014: 168). Protestolar cumartesi öğleden sonra tırmanırken Mısır ordusu polis kuvvetlerini güçlendirmek yerine olaylara doğrudan dahil olmuştur (Ketchley, 2014: 155) Süveyş'te, Mısır askerleri ile Süveyş karakolunun dışındaki öfkeli protestocular arasında arbede yaşandığı ve şiddetli silah sesi duyulduğu bildirilmiştir (Amnesty International, 2011a).

2011 olaylarında Mısır ordusunun ilk davranışları, 1977 ve 1986 protestoları sırasında askeri müdahaleyle benzerlik göstermiş ve Mısır ordusunun, görevdeki rejimi savunmaya istekli olduğu ve sivil protestocuları bastırmak için fiziksel güç kullandığı belirtilmiştir. Örneğin, Amnesty International (2011b: 74), 29 Ocak'ta, otuz altı yaşındaki bir erkeğin sokağa çıkma yasağı sonrasında durdurulup kelepçelendiğini, gözlerinin bağlandığını ve askerler tarafından dövüldüğünü bildirmiştir. Her ne kadar raporlar Mısırlı askerlerin sivillere şiddet uyguladığını belirtse de üst düzey subaylar farklı bir tablo çizmiştir. 31 Ocak'ta, askerin bir sözcüsü açıkça devlet televizyonu olan Mena Haber Ajansı'nda ordunun protestolarda vatandaşlara karşı güç kullanmayacağını açıklamış ve *“ordunun sokaklardaki varlığının [halkın] çıkarına ve [halkın] güvenliğini ve iyiliğini sağlamak için... silahlı kuvvetler büyük halkımıza karşı güç kullanmaya başvurmayacaktır”* demiştir. (Black vd., 2011). Cumhurbaşkanı Mübarek protestolara boyun eğerek 1 Şubat'ta, görev süresinin bitiminden sonra yeniden seçilme yarışına girmeyeceğini ancak görev süresi Eylül 2011'de sona erene kadar görevde kalacağını açıklamıştır (CNN, 2011).

Mübarek'in açıklamasını takip eden gün Mısır devrimi için bir dönüm noktası olmuştur. 2 Şubat'ta binlerce Mübarek taraftarı Tahrir Meydanı'na hücum etmiştir. Develer ve atların sırtlarında, kılıç sopa ve pala taşıyan bu destekçiler silahsız protestoculara gözdağı vermek ve dağıtmak için saldırmaya başlamıştır. “Deve Savaşı” olarak da ifade edilen bu olaylar sırasında ordunun pozisyonu ciddi tartışmalara sebep olmuştur (Shahin, 2012: 67). Bu rejim yanlısı güçlerin askerlerden oluştuğuna dair bir kanıt bulunmasa da ordunun bu güçlere dolaylı olarak yardım ettiğine ilişkin bilgiler mevcuttur. Örneğin, rejim yanlısı kalabalığın Tahrir Meydanı'na gireceği yönlerin ordunun kontrolünde olduğu

düşünüldüğünde ve bu yönlerden Tahrir'e girmek askeri kontrol noktalarından geçmek anlamına gelmektedir. Bu açıdan Tahrir'in hem Kasr el-Nil hem de Ulusal Müze girişlerinde yer alan ordu birimlerinin Mübarek rejimi ile aktif olarak işbirliği içerisinde olduğu tespit edilmiştir (Ketchley, 2014: 174). Ayrıca, "Tahrir Savaşı" sırasında, rejim yanlısı güçlerin protestoculara saldırması sonucunda ordunun hareketsiz kaldığı bildirilmiştir (Amnesty International, 2011b: 36, Ketchley, 2014: 175). Mübarek yanlısı saldırganlar birkaç göstericiyi öldürürken meydanda bulunan ordu birimleri olaylara müdahale etmediği gibi bunun yerine protestoculara meydanı terk edip eve gitmelerini söylemiştir (Lutterback, 2011: 28). Bu, protestoları bastırmaya çalışan güvenlik güçlerine karşı rejim karşıtı göstericileri aktif olarak savunan Tunus ordusunun davranışıyla önemli ölçüde tezat oluşturmuştur.

Tahrir Meydanı'ndaki 2 Şubat saldırıları, iki nedenden ötürü Mısır ayaklanmasında bir dönüm noktası olmuştur. İlk olarak rejimin Tahrir Meydanı'nı istila eden rejim yanlısı güçlerle hiçbir ilgisi olmamış olsa bile saldırılar protesto hareketini sadece konsolide etmiş ve göstericilerin fiziksel güçle korkutulmayacağını veya caydırılmayacağı kanıtlanmıştır. İkincisi, Mısır ordusunun Tahrir Meydanı saldırılarında rejim yanlısı güçlere kasten yardım ettiği kanıtlanmasına rağmen, daha sonra Mısır ordusu protestocuların yanına geçerek Mübarek rejiminden uzaklaşmaya başlamıştır (Hazen, 2016: 135).

Saldırını takip eden günlerde üst düzey askeri liderlik toplanmış ve Mübarek dışındaki alternatif seçenekleri araştırmıştır. Yeni atanan Başkan Yardımcısı Omar Suleiman, Savunma Bakanı Muhammed Hüseyin Tantavi ve Başbakan Ahmet Şefik, muhalefet güçleriyle görüşmeler başlatmış ve Cumhurbaşkanı Mübarek'in iktidardan anayasal tedbirlerle nasıl uzaklaştırılacağı konusunda planlar tasarlamaya başlamıştır (Kirkpatrick ve Sanger, 2011). Suleiman, Tantavi ve Şefik tarafından eski askeri subaylar olarak yapılan toplantı, ilk kez askeri kurumun Mübarek rejiminden uzaklaşmaya başladığının göstergesi olmuştur. Sahnelerin ardındaki olayları koordine etmenin yanı sıra Savunma Bakanı Tantavi ve Korgeneral Sami Hafız Anan gibi üst düzey subaylar Tahrir Meydanı'nı ziyaret etmiş ve hareketle dayanışma göstererek protestocuların taleplerinin karşılanacağına dair güvence vermiştir (Sanger, 2011).

10 Şubat 2011'de Askeri yetkililer, sadece acil şartlar altında toplanan 23 üst generalden oluşan Silahlı Kuvvetler Yüksek Konseyi (SCAF) bünyesinde Cumhurbaşkanı Mübarek ve Başkan Yardımcısı Suleiman olmadan toplanmıştır (Frisch, 2013: 188). SCAF toplantısında Mısır askeri liderliği, Mısır siyasetinde bir sonraki eylem planını tartışmış ve Mısır halkına açık bir bildiri yayınlamıştır. İlk bildiri (SCAF 1 Nolu Bildirisi, 2011) şunları belirtmiştir:

“Silahlı Kuvvetlerin sorumluluğuna ve halkı koruma ve halkın çıkarlarını ve güvenliğini gözetme taahhüdüne dayanarak ve milletin ve vatandaşların güvenliği ve büyük Mısır halkının kazanımları ve özellikleri ile halkın meşru taleplerinin onaylanması ve desteklenmesi amacıyla Silahlı Kuvvetler Yüksek Konseyi bugün, 10 Şubat 2011, toplandı ve bugüne kadarki gelişmeleri göz önünde bulundurmak

milleti ve Mısır'ın büyük halkının başarılarını ve özlemlerini korumak için hangi prosedürlerin ve önlemlerin alınabileceğini dikkate almak için ve sürekli oturumda kalmaya karar verdi ”.

İlk SCAF bildirisi belirsiz olmakla birlikte ordunun, Mübarek'in iktidardan ayrılması için perde arkasında plan yaptığını göstermiştir. Bu noktada, tüm ülke Mübarek'in devrinin kapanmak üzere olduğunu varsaymaya başlamış ve 10 Şubat 2011 akşamı daha önceden tasarlanmamış halka hitap konuşmasında çoğu Mısırlı bunun Mübarek'in resmi istifa konuşması olacağını düşünmüştür. Tahrir Meydanı'nda yüz binlerce Mısırlı ve milyonlarca kişi evlerinde bu konuşmayı izlemiş, ama Cumhurbaşkanı Mübarek o gece istifa etmeyerek Mısır cumhurbaşkanı olarak kalacağını, ancak başkan yardımcısına daha fazla sorumluluk ve yetki vereceğini söylemiştir. İlk başta Tahrir Meydanı'ndaki protestocular şaşkınlığa uğramış ve kısa bir süre sonra şaşkınlık öfkeye dönüşmüştür. Yaklaşık bir milyon protestocu, Mübarek'in konuşmasının ardından perşembe gecesi geç saatlerde Kahire'nin sokaklarına akın etmiştir (Hazen, 2016: 136-137). 11 Şubat Cuma günü erken saatlerde SCAF, ordunun *“halkın meşru taleplerini korumayı ve... barışçıl bir otorite geçişi ve halkın talep ettiği demokratik ve özgür topluma ulaşmasını sağlama”* taahhüdünü belirten ikinci bir tebliğ yayınlamıştır (SCAF 2 Nolu Bildirisi, 2011). 11 Şubat Cuma günü Saat 11: 00'de, Cumhurbaşkanı Mübarek, Güney Sina tatil beldesi Şarm El-Şeyh'teki ikametgahına girmek üzere Kahire'den ayrılmıştır. İki saat sonra, Cumhurbaşkanı yardımcısı Süleyman, açıkça Cumhurbaşkanı Mübarek'in istifa ettiğini ve ülkenin yönetiminin derhal SCAF kapsamındaki askeri liderliğe devredildiğini duyurmuştur (CNN, 2016). Süleyman'ın açıklamasının ardından SCAF mevcut hükümet ve valilerin, yeni bir hükümet kuruluncaya kadar geçici bir idare olarak devam edeceğini belirtmiş ve özgür ve demokratik bir sistem içinde otoritenin barışçıl bir geçişini garanti edeceğini ifade etmiştir (SCAF 4 Nolu Bildirisi, 2011).

Yapılan açıklamaların ardından milyonlarca Mısırlı ülke genelinde kutlamalar yapmaya başlamıştır. Ancak protestocular ve göstericiler zaferlerini kutlarken Mısır ordusu, Mübarek'in ani yokluğundaki yeni konumlarını güçlendirmek için siyasi manevralar yapmıştır. 12 Şubat'ta SCAF Anayasa'yı askıya almış, ordunun seçim yapıluncaya kadar Mısır'ı altı ay yöneteceğini açıklamış ve Başbakan Şefik'in yeni bir hükümet kuruluncaya kadar geçici hükümetin başı olacağını ilan etmiştir (Amnesty International, 2011: 23). SCAF, cumhurbaşkanlığı seçimlerinin nihayet gerçekleştiği ve Müslüman Kardeşler adayı Mursi'nin cumhurbaşkanı olarak seçildiği Haziran 2012'ye kadar bir buçuk yıl iktidarda kalmıştır.

Mübarek 11 Şubat 2011'de cumhurbaşkanlığından ayrıldıktan sonra Mısırlı ordu yetkilileri bir buçuk yıl ülkenin devlet kontrolünün yönetmiş ve Müslüman Kardeşler siyasetçisi Muhammed Mursi cumhurbaşkanlığını kazanmıştır. SCAF isteksizce hükümetin dizginlerini Başkan Mursi'ye devretmiş olsa da Mursi'nin Mısır Cumhurbaşkanı olarak hüküm sürmesi, Mısır ordusunun Temmuz 2013'te Mursi'ye müdahale etmesi ve onu iktidardan uzaklaştırması sebebiyle bir yıl sürmüştür. Müslüman Kardeşler'in dağıtıldığı, geçici hükümetin olduğu bir yıllık geçiş süresinden sonra 2014 yazında bir başka tur cumhurbaşkanlığı seçimleri yapılmış ve eski bir SCAF üyesi olan El-Sisi seçimlerden galip

çıkarak Haziran 2014'te Mısır Cumhurbaşkanı seçilmiş ve Haziran 2014'ten bu yana da görev yapmaktadır.

Hür Subaylar'ın rejimi devirip Kral Faruk'u terk etmeye zorladığı 1952 devriminden sonra Mısır ordusu Mısır siyasi sisteminin kurulmasında çok önemli bir rol oynamıştır. O zamandan beri ilk Cumhurbaşkanı Necib hariç Mısır'ı yöneten her başkanın profesyonel ordu geçmişi olmuştur. Ancak, Mısır ordusu Nasır, Sedat ve Mübarek yönetimi boyunca birtakım değişiklikler yaşamıştır. Nasır, karar verme sürecine kıdemli memurları dahil ederek orduyu siyasileştirmiş ve sorgulanmayan destek için onlara güvenmiştir. Bu anlamda Nasır'ın rejimi, Mısır siyasetinin militarizasyonunun başlangıcı olmuştur. Subayların sadakati, bakanlıklar, artan askeri ücret ve Sovyetler Birliği'nden sürekli olarak gelişmiş silah temini gibi ayrıcalıklar sağlayarak güvence altına alınmıştır. Ancak ordunun siyasallaşması ordunun profesyonelliğini etkilemiş ve 1967 Savaşı'ndan sonra Nasır ordudan kıdemli subayları temizleyerek orduyu siyasetten uzaklaştırma sürecine başlamıştır. Ordunun siyasetten arındırılma süreci Sedat'ın cumhurbaşkanlığı sırasında devam etmiştir. Sedat subayların ayrıcalıklarını korumak ve profesyonelliğini geri kazandırmak için mücadele ederken yönetimine meydan okuyan subayları “Düzeltici Devrim” süreci ile birlikte görevden alarak askeri elitleri siyasi karar alma sürecinden hariç tutmuş, ancak aynı zamanda askeri mekanizmayı kontrolünde tutmayı da başarmıştır. Son olarak Mübarek, Sedat'ın orduyu siyasetten arındırma ve profesyonelleştirme stratejilerini işbirliğiyle tamamlamış ve ordunun ekonomik bağımsızlığına izin verirken orduyu yönetimine tabi kılmasını sağlamıştır. Mübarek silahlı kuvvetlere özerk bir ekonomik rol vermesi karşılığında ordunun siyasi rolünü azaltmaya çalışmış ancak, orduyu siyasetten uzaklaştıran Mübarek rejiminin sonunu belirleyen, ordunun sahip olduğu ekonomik özerklik olmuştur. Mübarek döneminde neoliberal politikalar çerçevesinde uygulanan politikalar ile birlikte yoğunlaşan özelleştirme süreçleri ve Cemal Mübarek'in ve onun kapitalist çevresinin siyasi yükselişi ve artan ekonomik etkisi, birçok Mısırlı arasında kızgınlığa neden olmuş ve ordunun çıkarlarına tehdit oluşturmuştur. Ordu açısından bu durum Cemal'in askeri bir geçmişi olmayan ilk Mısır cumhurbaşkanı olacağı ihtimali ile daha da kötüleşmiştir. Bu anlamda 2011 yılında gerçekleşen ayaklanmalar, orduya merkezi konumunu geri getirme fırsatı vermiştir. Ordunun Mübarek olsun ya da olmasın hayatta kalma kapasitesi 2011 ayaklanmalarına tepkisini şekillendiren önemli bir faktör olmuştur. Bu açıdan ironik bir şekilde, Mübarek'in darbe koruma stratejisinin bir parçası olan ordunun özerkliği, ordunun davranışını belirlemiş ve Mübarek'in devrilmesine neden olmuştur.

1952'den beri Mısır cumhurbaşkanlarının, ordunun kendi yönetimlerine sadakatlerini iptal edip bir darbe sahneleyecekleri korkusuyla ordunun sadakatini her ne pahasına olursa olsun güvence altına almak zorunda oldukları göz önüne alındığında Mısır ordusu, devletten büyük imtiyazlar elde etmiştir. Bu korku, cumhurbaşkanı ile ordu arasında, ordunun çıkarları ve imtiyazları korunduğu sürece ordunun rejime sadık kalacağı zımni bir anlaşmaya yol açmıştır. Nitekim ordu 1977 Ekmek İsyanları ve 1986 Merkezi Güvenlik Güçleri İsyanları sırasında bu anlaşmaya paralel olarak rejim emirlerine uymuş isyanları

bastırmak üzere güç kullanmaktan imtina etmemiştir. Ancak 2011 ayaklanmalarında bu durum benzer şekilde gerçekleşmemiş ve ordu rejimden ayrı düşmüştür.

2011 ayaklanmasından sonra başlayan siyasi geçiş, SCAF rehberliğinde meclis ve cumhurbaşkanlığı seçimlerine yol açmış ve Mursi Mısır tarihinde demokratik olarak seçilen ilk sivil cumhurbaşkanı olmuştur. Bununla birlikte, 2013 yılında Muhammed Mursi'nin ordu tarafından görevden alınması ve General Abdülfettah es-Sisi'nin 2014 cumhurbaşkanlığı seçimlerine katılma niyeti demokrasiye geçiş olmadığını göstermiştir. Bu nedenle, Mursi'nin ordunun imtiyazlarına ve ayrıcalıklarına verdiği tehdidi önlemenin bir yolu olarak ordu, 2013 yazında patlayan Mursi karşıtı gösterilerden faydalanmış ve onun yönetimine son vermiştir.

Mısır ve Tunus'taki ayaklanmalar arasında üç ana fark var söz konusudur. Birincisi, Tunus gösterileri ülkenin marjinal iç kesimlerinde başlayıp haftalar sonra ülkenin başkentine ulaşırken Mısır'da protestolar Kahire'de başlamış ve oradan yayılmıştır. Mısır'daki protestoların başlangıç yeri Kahire olduğundan Mısır hükümeti gösterilere derhal müdahale etmiş ve üç gün süren protestolardan sonra hükümet, ordunun iç güvenlik güçlerini güçlendirmesini emretmiştir. Tunus'ta ise Bin Ali, orduyu üç hafta süren gösterilerden sonra sokaklara göndermiştir. İkincisi, Mısır ordusunun gösterinin başlangıcında şiddet kullandığını gösteren belgeler ortaya çıkmıştır. Buna karşın Tunus ordusunun protestoculara karşı silah kullandığına dair hiçbir kanıt bulunamamıştır. İki olay arasındaki üçüncü fark ise, Mısır'da Mübarek'in görevinden istifa etmesi sonrasında ordunun devrim sonrası hükümeti kontrol etmesi, Tunus'ta ise ordunun siyasal iktidarı hemen sivil bir geçiş hükümetine devretmesi olmuştur.

Tunus ve Mısır devrimlerinin karşılaştırılması, askeri müdahalenin farklı doğasını ortaya koymaktadır. Protestoların başlangıcında, Tunus ordusu ayaklanmanın ilk gününden itibaren protestocuların yanında yer alırken Mısır ordusu protestoculara ve Mübarek rejimine karşı net bir tutum sergilememiştir. Bağımsızlığından bu yana ekonomi üzerindeki kontrolüyle desteklenen Mısır ordusu, çeşitli özel mal ve hizmetlere erişim ve iş ve hükümette kazançlı pozisyonlar gibi avantajlarla donatılmıştır. Tunus ordusu ise bu ayrıcalıklardan hiçbirine sahip olmamış ve aksine, bağımsızlığından itibaren ekonomik olarak marjinalleştirilmiştir. Bunun yanı sıra, Mısır ordusu demokratik bir geçişi engelleyerek bir süreklilik aracı olarak hareket ederken, Tunus ordusu demokratik bir geçişi destekleyerek bir değişime aracılık etmiştir. Tunus'ta ordu Bin Ali'yi devirmiş ve demokrasiye geçişe yardım etmeye çalışmıştır. Mısır ordusu ekonomik çıkarlarını korumak için Mübarek'i iktidardan uzaklaştırmış, ancak daha sonra çıkarlarına en iyi şekilde hizmet edecek şekilde geçişi manipüle etmeye çalışmıştır.

BÖLÜM 5: MISIR VE TUNUS'TA DEMOKRATİKLEŞME SÜRECİ VE SİVİL TOPLUM

Demokratikleşmeyi inceleyen birçok yazar, işlevsel ve genetik demokratikleşme teorilerinin yanı sıra yakın zamanda demokratikleşme sürecinde sivil toplumun rolüne odaklanmıştır. Sivil toplum paradigmasına göre, sivil toplumun otoriter bir rejimle siyasi mücadelesi demokratikleşmenin ana kaynağını oluşturmaktadır ve bu nedenle sivil toplumun sadece “demokratik geçiş” sürecinde değil, demokratik konsolidasyon sürecinde de önemli rolü bulunmaktadır. Bu nedenle Üçüncü Dünya ülkelerindeki demokratikleşme süreçlerinin ve gelecekteki olanaklarının analizinde sivil toplum çok önemli bir değişken olarak kabul edilmektedir (Diamond, 1996: 227).

Keane (1988: 51) “devletten bağımsız çoğulcu ve kendi kendini örgütleyen bir sivil toplumun demokrasinin vazgeçilmez bir koşulu olduğunu” savunmaktadır. Entelis (1996: 47) “İyi gelişmiş bir sivil toplum olmadan, imkansız olmasa bile, demokrasiyi destekleyen bir atmosfere sahip olmanın zor olduğunu söylemektedir. Doorenspleet (2005: 6) sivil toplumun vatandaşları mevcut demokratik olmayan rejime karşı muhalefet etmek amacıyla harekete geçirerek ve vatandaşlara rejime karşı protesto göstermelerine ilham verebilecek bilgiler sağlayarak devlet ve toplum arasındaki güç dengesini değiştirebileceğini ifade etmektedir. Diamond ise (1999) sivil toplumun otoriter yönetimden seçilmiş demokrasiye geçiş sağlayarak ve demokrasiyi pekiştirerek demokrasiyi iki şekilde geliştirdiğini savunmaktadır. Geçiş süreci (transitoloji) alanındaki yazarlar, demokratik geçiş için aktif ve işleyen bir sivil toplumun gerekli olduğunu iddia etmektedir. Bununla birlikte, Geçiş süreci, sivil toplumun siyasi değişimi başlatabileceğini veya bir ülkeyi geçiş sürecinde yönlendirebileceğini kabul etmek yerine sivil toplumun rolünün demokratik konsolidasyon için gerekli olduğunu ileri sürmektedir. Sivil topluma ilişkin olarak, O'Donnell ve Schmitter (1986) kitlesel seferberliği ve “sivil toplumun dirilişini” bir geçiş sürecinin başlangıcından ziyade geçiş sürecinin bir sonraki aşaması için çok önemli olduğunu söylemektedir.

Sivil toplum, demokratik bir geçişin gerçekleştiği post-otoriter ortamda bu sürece yardımcı olmak için çeşitli roller oynayabilir. Devrimden sonraki en erken geçiş aşamasında, otoriterizmin geri dönüşünü engellemek için bir muhalefet platformu oluşturulması gerektiğinden yolsuzlukla mücadele gözlemcileri, demokrasi yanlısı dernekler ve siyasi arabulucu STK'lar büyük öneme sahiptir. Demokratik geçiş ve konsolidasyon gerçekleştikçe sivil toplumun rolü çıkar gruplarını, insan hakları örgütlerini, mesleki dernekleri, kalkınma ve sosyal hizmetler STK'larını ve siyasi reform hareketlerini içerecek şekilde genişlemektedir.

Mısır ve Tunus, Arap Baharı'nın başlangıcında benzer süreçleri takip ediyormuş gibi görünse de her iki ülkedeki siyasi ortam tamamen farklı şekillenmiştir. Tunus, demokrasinin başarılması ya da en azından keskin kutuplaşmanın önlenmesi ve siyasi düzeydeki kazanımların kaybedilmesini önlemek adına demokratikleşme adına birçok olumlu adım atmıştır. Ülkede sivil toplumun bütün riskleri ve tehditleri aştığını söylemek

zor olsa da sadece Bin Ali yönetimindeki durumla değil, aynı zamanda diğer Arap ülkelerindeki sivil toplumun durumuyla da karşılaştırıldığında siyasi ve yasal olarak olumlu bir çevrenin olduğu görülmektedir. Tunus deneyiminden farklı olarak, sivil topluma getirilen kısıtlamalar arttıkça ve durum kötüleştikçe Arap Baharı'nın Mısır'daki sonuçları ise hayal kırıklığı yaratmıştır. Mısır'daki sivil topluma ilişkin koşullar devrim öncesi Mübarek döneminden çok daha kötü hale gelmiştir.

Yukarıdaki bilgiler çerçevesinde bu bölümde sivil toplum gruplarının Tunus ve Mısır'da siyasi geçişe nasıl katkıda bulunduğu incelenmektedir. Diğer bir ifade ile Tunus ve Mısır'ın geçiş sonuçlarındaki ayrışma, ordudan sonra ikincil bir değişken olarak ele alınan sivil toplum çerçevesinde açıklanmaya çalışılmaktadır.

5.1. 2011 Öncesi Tunus'ta Sivil Toplum

Burgiba'nın partisi Neo-Destour, Tunus kitlelerini ülkenin bağımsızlık mücadelesine dahil ederek kendisini önceki Destour'dan ayrı şekilde konumlandırmıştır. Burgiba, popülist ve milliyetçi söylemler vasıtasıyla sivil hareketlerden faydalanarak kendi güç tabanını oluşturmuş ve Fransızlara karşı etkili bir kampanya yürütmüştür. Cezayir'in aksine, 1956'da bağımsızlık müzakere sonucunda elde edildiği için ulusal hareket, şiddet içermeyen yaklaşımların davranış normlarını bir anlamda oluşturmayı başarmış ve bu bir sivillik derecesini temsil etmiştir. Bu açıdan birçok yazar, emek hareketinin bağımsızlık sonrası geçiş sürecine dahil edilmesinin çok partili bir sistemin bir sonraki doğal adımı olabileceğine işaret etmiştir (Ashford, 1965; Micaud, 1964; Moore, 1970). Ancak Tunus, Burgiba'nın önderliğinde tek partili bir devlet haline gelmiştir. Partinin iktidardaki gücü, 1964'te Neo-Destour Partisi'nin Parti Socialiste Destourien'e (PSD) dönüştürülmesiyle konsolide edilmiştir. Bu anlamda bağımsızlığın kazanılmasından sonra Tunus'ta "sömürge hegemonyasının yerini yerli bir hegemonya almıştır" (Sadiki, 2008: 118). Henry (1999:12-13), sivil toplum yasalar, yönetmelikler ve otoritelerle olan tarihi çatışma ve işbirliği mirasları ile şekillendiği için sivil toplumun varlığını tesis eden veya baskısını denetleyen yapının devlet olduğunu savunmuştur. Bu açıdan düşünüldüğünde Burgiba'nın iktidarı döneminde sivil topluma yaklaşım kısıtlayıcı olmuştur.

Sömürgeciliğe karşı verilen mücadele döneminde Burgiba ile işbirliği içerisinde olan UGTT gibi devlet-toplum arasındaki görünür araçlar, bağımsızlıktan sonra özerkliklerinin daha da kısıtlandığına şahit olmuştur. UTICA gibi büyük ekonomik kuruluşlar, UDP'nin siyasi yatırımları olurken UGTT bir miktar bağımsızlık iddiasında bulunabilse de devlete yakın kalmıştır. Nitekim liderleri birliğin siyasi amaçlarla kullanılmasını sağlayan parti üyelerinden oluşmuştur. Henry, bu anlamda bağımsız olarak var olan canlı sivil toplumun, tek parti hükümeti tarafından hükümetin politikalarıyla paralellik gösteren idari hiyerarşilere dönüştürüldüğünü söylemiştir (Henry, 1999: 17). Bu anlamda "sendikacılar olarak Ben Salah ve Ahmed Tlili kendilerini sınıf çıkarlarından ziyade ulusal çıkarlarla tanımlamıştır" (Henry: 1965: 162) Bu politikalar, muhalif seslerin gelişmesini engellemiş ve dolayısıyla devlet ile devlet olmayan ve siyasi ve sivil toplum arasındaki ayrımı daha az belirgin hale getirmiştir. Böylece ulusal örgütlenme hayatı tek partili devlet yönetimi ile sınırlandırılmıştır. Bağımsızlık mücadelesinde birlik olarak hareket eden bu farklı

kurumlar, kitlesel bir hareketin otoriter bir partiye dönüşmesiyle büyük ölçüde yasaklanmış veya işbirliği yapmaya zorlanmıştır (Alexander, 2016: 99). Henry (1965), tüm ulusal örgütlerin UDP'nin politik araçları haline getirilerek nasıl sessizleştirildiğini ve hükümet ile işbirliği yapan mekanizmalar haline getirildiğini tartışmıştır. UGTT ve UGET bile kendilerini siyasi olarak zayıflamış ve tek parti devletinin kontrolü altında bulmuştur. Küçük bir özgürlük alanı tanınmasına rağmen, UDP *“mesleki çıkarları ulusal çıkarlara tabi kılmış, Tunus'un uyumunun korunmasına yardımcı olmuş; ancak parti kontrolü canlılıklarını azaltmış ve onları üyelerinden ayırıştırma eğiliminde olmuştur”* (Henry: 1965: 159).

Sol politikaların cazibesini azaltmak için UDP 1964'te PSD adını almış ve devlet güdümlü ekonomi kalkınma programlarını yürürlüğe koymuştur. 1970'lerin başında, bu sosyalist tecrübe büyük ölçüde başarısız olduktan sonra Tunus özel yatırımı ve ihracata dayalı kalkınmayı teşvik etmek için bir ekonomik serbestleşme programına başlamıştır. Bu, Tunus siyasetinde geçici bir liberalizm dönemine yol açmış ve 1974'te Burgiba'nın parti başkanlığını ömür boyu ilan ettiği zamana kadar devam etmiştir. Bununla birlikte, MDS partisi kurulmuş olsa da bu durum daha fazla demokratikleşmeye veya çok sayıda partiye yol açmamıştır. Ayrıca sosyalizmden ekonomik liberalizme geçiş ekonomik eşitsizliği artırırken partiyi ulusal örgütlerin çatışan çıkarlarını çözmekten aciz bırakmıştır (Murphy, 1999: 78-79). Tunus'ta olduğu gibi Arap devlet liderleri özgürlük ve demokrasi vaatlerini, giderek kötüleşen ekonomik koşullar karşısında halk arasındaki meşruiyetlerini iyileştirmek için bir taktik olarak kullanmıştır. Dolayısıyla, bu 'yukarıdan aşağıya' reformlar bir sivil toplumun büyümesi ve gelişmesi için gerekli temeli sağlamamıştır. Bunun yerine, liberalleşme aşaması sivil toplumu parçalarken merkezi yönetimi güçlendirmiştir (Anderson, 2006: 195). Örneğin, STK'lar siyasi ve ekonomik elitler tarafından bir rant aracı haline gelmiş ve halkın nabzını hissetmek ve çıkarları manipüle etmek için kullanılmıştır (Albrecht ve Schlumberger, 2004: 374).

Temsil ettiği kişi sayısı göz önüne alındığında bu dönemde Tunus sivil toplumunun temel direğinin ülkenin işçi sendikası olan UGTT olduğu görülmektedir. II. Dünya Savaşı'nın ardından UGTT, ulusal hareketle güçlerini birleştirmiş ve siyasi bir oyuncu olarak ortaya çıkmıştır. Sonraki otokratik yıllar boyunca muhalefet üyeleri için bir sığınak, seslerini duyurabilecekleri, haklarını talep edebilecekleri ve demokrasiyi öğrenebilecekleri bir platform haline gelmiştir. Sendika liderliği, rejim ile uyum ve çekişme arasında örgütsel hayatta kalma dengesine odaklanırken yerel sendikalardaki taban üyeler liderlik ile görüş birliğinde olmadığı zamanlarda bile işçilerin haklarına daima odaklanmıştır (Kerrou, 2014).

Bağımsızlık sonrasındaki işbirliği döneminden sonra UGTT Burgiba'nın iç işlerine karışmasıyla daha agresif bir tutum sergilemeye başlamıştır. UGTT ile rejim arasındaki gerginlik, 1966'da Genel Sekreter Ahmed Tlili'den Burgiba'ya açık bir mektupla ifade edilmiştir. Bu yazıda Ahmed, sendikanın özerkliğini baltaladığı ve sendika faaliyetlerinde bulunma özgürlüğünü engellediği için rejimi suçlamıştır (Stramer-Smith, 2018: 223). Bu durum mevcut ilişkiyi değiştirirken devlet-işçi ilişkilerinde önemli bir kaymaya neden olmuştur. İhtilaf, UGTT liderliğinin 1970'lerin ikinci yarısının liberal politikalarını

protesto etmesiyle daha da artmıştır (Dawisha ve Zartman, 1988). Muhalefet partilerinin yokluğunda, sendika siyasi rekabet için tek alan haline gelmiştir.

UGTT'nin rejim ile olan yakın ilişkisinin neden kırılma gösterdiğini anlamak için iki gerginliği anlamak büyük önem taşımaktadır. Bunlardan birincisini 1978'deki işçilerin işsizlik ve ücret durgunluğunun yüksek olduğu bir ortamda liberal politikaların olumsuz etkilerini protesto etmek amacıyla gerçekleşen “ekmek” ayaklanmaları oluşturmaktadır. UGTT ile rekabet etmek amacıyla hükümet 1977'de kendi işçi sendikası olan Ulusal Tunus İşçileri Sendikası'nı (UNTT) kurarak işçi birliğini kırmaya çalışmıştır. Protestocular ile hükümet ordusu ve polis güçleri arasında şiddetli çatışmalar patlak vermiştir. Düzeni sağlamak için orduyu kullanma ihtiyacı, rejimin politik kırılganlığını ortaya koymuştur. (Entelis, 1980). UGTT ile hükümet arasındaki çatışma, 1981'de UGTT liderliğinin tutuklanmasıyla sonuçlanmıştır (Dawisha ve Zartman, 1988). İkinci büyük ekmek protestoları, Dünya Bankası ve IMF'nin tavsiyesi üzerine sübvansiyonların kaldırılması sonucunda ekmek, ırmık ve makarna fiyatlarındaki sert artışa karşı 1984'te patlak vermiştir. Mzali hükümeti 1983'te IMF ve Dünya Bankası'nın politika önerilerini istekli bir şekilde kabul etmiş ve bu durum ücretler ve yaşam maliyeti üzerinde yıkıcı bir etkisi olan Washington Konsensus politikalarına şiddetle karşı çıkan UGTT ile hükümet arasında yeni bir çatışmaya yol açmıştır. UGTT'nin muhalif tavrı, rejimin halihazırda zayıflamış olan sendika için daha da sert politikalar uygulaması için bir mazeret teşkil etmiştir. Liderlerinin bir kısmı hala hapisteyken yenilenen baskı kalan mevcut yapıyı daha da tahrip etmiştir. İşçi sendikalarına karşı baskı 1985'in sonlarında PSD milislerinin UGTT eyalet merkezindeki bazı merkezleri işgal etmesiyle yoğunlaşmıştır. İşler daha da kötü bir hal alarak 350'den fazla sendika temsilcisi tutuklanmış ve UGTT Başkanı Habib Achour daha sonra 1986'nın başlarında hapsedilmek üzere ev hapsine alınmıştır (Stramer-Smith, 2018: 227).

1984 gösterileri UGTT'nin Tunus'taki en önemli sosyal hareket olma rolünü güçlendirmiştir. UGTT şemsiyesinin genişliğinin ve derinliğinin bir avantajı, halk/tabana düzeyinde gerçekleşen aktivizmle gösterilmiştir. Merkezi organizasyondaki liderlik yetersiz kalsa bile bölgesel ve yerel sendikalar Burgiba yönetiminin bu son yıllarına grev faaliyeti ile yanıt vermiştir. Bölgesel sendikaların grev yapabilmek için UGTT merkezinden izin almaları gerektiği düşünüldüğünde bu dönemdeki grevlerin yalnızca yüzde 20'si UGTT liderliği tarafından onaylanan yasal grev olarak sınıflandırılmıştır (Beinin, 2015). Bu anlamda işçiler yerel ve bölgesel düzeydeki şikayetlerini zaman zaman siyasi nedenlerle rejimle sıkı sıkıya bağlı olan bir lider tarafından kısıtlanmadan açıklama yapma imkanına kavuşmuştur. Bu durum yerel ve bölgesel sendikaların göreceli özerkliğine ve örgütsel kapasitelerine işaret etmiştir. Bu da birliğin mevcut gelişimine zemin hazırlayan en temel unsur olmuştur. (Murphy, 1999: 94).

5.1.1. Bin Ali Dönemi

1970'lerin sonu ve 1980'lerin başında Tunus siyasi yaşamda çok kısıtlı da olsa yeni bir serbestleşme sürecinin başlangıcına tanık olmuştur. UGTT lideri Habib Achour “sendikacılığı oldukça dinamik ve özerk, bazen de çatışmacı, sivil toplumun bir dalı haline getirmiştir” (Sadiki, 2008: 119). ODKA Bölgesi'nin ilk insan hakları örgütlerinden

(LTDH) biri, 1977 yılında kurulmuştur (Hawthorne, 2004: 8). Ayrıca İslami bir kuruluş olan MTI'nın kökleri atılmış ve öğrenci gruplarının siyasi örgütler olarak faaliyet göstermesine izin verilmiştir (Hamdi, 1998). Bununla birlikte kendi başına politik bir ağırlığı olan sendika hareketi 'korporatist sistemin' bir parçası olarak kalmıştır (Waltz, 1995: 50). Başkan Burgiba'yı deviren ve eski Başbakan Zeynel Abidin Bin Ali'yi iktidara getiren darbenin ardından, hükümetin Batı yönelimli liberal değerlere yönelik kararlılığına rağmen sivil toplum bastırılmaya devam etmiştir. Bin Ali, anayasal bir darbe ile Burgiba'yı devirdiğinde ve sendikanın rejimin meşruiyetini sağlamada faydalı olacağını fark ettiği 1987 yılına kadar sendika aktivistlerinin baskıları devam etmiştir. İşçi mücadelesi yerel düzeyde gerçekleşirken yerel ve bölgesel sendikalar etkinliğini sürdürmüştür. Tunus'un sosyal ve ekonomik yaşamı boyunca sendika nüfuzu yayıldığı için rejimin, emeğin etkisini rejimin gücünü tehdit etmeden ortadan kaldırması mümkün olmamıştır. Bin Ali, önce Tunus Ulusal Güvenlik Birimi Başkanı, sonra da İçişleri Bakanı olarak 1978 ve 1983-1985 protestolarındaki şiddetli baskıyla doğrudan bağlantılı olmuştur. Böylece UGTT ve Bin Ali rejimi arasında çekişmeli bir ilişki potansiyeli doğmuştur (Stramer-Smith, 2018: 229).

1993 yılına gelindiğinde, UGTT'de yaşlı ve çatışan üyelerin yerini daha genç ve daha teknokratik düşünen bir liderlik almıştır (Murph, 1999: 187-192). Burgiba'nın yerinden edilmesinin ardından rejim meşruiyetine ihtiyaç duyulduğu için Bin Ali UGTT'yle uzlaşmacı bir yaklaşım benimsemeyi tercih etmiştir. Bin Ali ekonomik reformları uygulayabilmek için kendisine tabi bir UGTT'nin gerekli olduğuna kanaat getirmiştir. Bu kapsamda sendika liderleri serbest bırakılmış ve merkezi organizasyondaki liderliği yeniden tesis etmek için sendikanın yeniden inşasına izin verilmiştir. Ayrıca UGTT Ekonomik ve Sosyal Konsey gibi farklı hükümet organlarına da dahil edilmiştir. Bu, UGTT'ye birçok ekonomik karar için kısmi sorumluluk verirken birliğin rejimin radikal ekonomik taleplerde bulunmasını veya mevcut politikalara eleştirilerini ifade etmesini de zorlaştırmıştır. Bin Ali bu kapsamda UGTT ile herhangi bir çatışmadan uzak durmaya özen gösterirken dikkatini yönetimine ana tehdit gördüğü İslamcı parti Ennahda Hareketi'ne çevirmiştir (Ly Netterstrøm, 2016: 387).

1989 yılında yapılan seçimlerde Ennahda oyların en az yüzde 13'ünü kazanmış ve laik muhalefetten daha iyi performans göstererek RCD'ye karşı zorlayıcı tek muhalefeti temsil etmiştir (Murphy, 1999: 180). İslamcılar, sendikalarda 1980'lerin başlarından beri örgütlenmiş ve aynı zamanda UGTT için bir rakip haline gelmiştir. Bu açıdan İslamcı hareketin zayıflaması, sendika ve rejim arasında ortak bir hedef olmuştur. Bin Ali rejiminin İslamcıları bastırması, UGTT'nin ülke içindeki sivil toplum alanını etkin biçimde ele geçirmesi anlamına gelmiştir. 1990 ile 1992 yılları arasında tehlikeli veya tehditkar olduğu iddia edilen 8000'den fazla İslamcı tutuklanmıştır (Waltz: 1995: 72).

Rejim ile UGTT arasında yakınlaşan bu ilişki sadece pragmatik amaçlar ile oluşturulan bir ittifak olarak görülmemelidir. Bu ilişki ayrıca sivil toplumun gelişimini engelleyen seküler-İslamcı ayrışması bağlamında da değerlendirilmelidir. Bu durumu Hawthorne (2004: 13) şu cümleler ile özetlemektedir:

“Sivil toplum örgütlerini, toplumu İslamileştirmek için öncü araç olarak kullanmak isteyenler ile (liberal) sivil toplumun böyle bir dönüşüme tek siper olduğuna inananlar arasında derin bir kutuplaşma vardır. Cezayir ve Tunus'ta sivil toplum deneyimi, bu olayın canlı bir örneğini sunmaktadır. 1980'lerin sonlarında ve 1990'ların başında, bu iki ülkedeki pek çok demokrasi yanlısı grup başlangıçta liberalleşme için baskı yapmak üzere İslami muhalefet gruplarının yanında yer aldı. Birkaç yıl sonra, Cezayir ve Tunus rejimleri kendilerini tehdit altında hissettiklerinde ve İslamcılara ve diğer bağımsız siyasi güçlere baskı uyguladıklarında, aynı gruplar rejimlere destek verdi. İslamcıların liberal olmayan gündeminden, sivil özgürlüklerinin geri dönüşünden ve rejimlerin iktidarda devam etmesinden daha fazla korkuyorlardı”

Lise Garon (2003) bu örtük pazarlıkları “tehlikeli ittifaklar” ve Arap dünyasında durgun siyasi serbestleşmede kilit bir faktör olarak tanımlamaktadır. Hawthorne, devrimden önce Tunus sivil toplumunun durumunu şu şekilde özetlemektedir:

“Tunus sivil toplumuna çok büyük bir hizmet STK sektörü ve birkaç sendika ve meslek birliği hakimdir. Bir avuç demokrasi yanlısı grup sürekli devlet tacizine maruz kalıyor ve istikrarsız bir yasal statüye sahip. Tunus'un İslam sektörü öncelikle hükümete bağlı derneklerden oluşuyor. Bunun nedeni, Tunus'un 1980'lerin ve 1990'ların sonlarında hükümetin yeni başlayan İslami muhalefet hareketini El Nahda'yı ve diğer bağımsız İslami faaliyetleri yok etme girişimleriyle yoğunlaşan devlet tarafından zorlanan laiklik tarihinden kaynaklanıyor” (Hawthorne, 2004: 8-9).

Sonuç olarak Bin Ali, sivil toplum örgütlerini tamamen yasaklamak yerine seçici liberalleşme ve korporatist ya da devlet tekelli bir sivil toplum çerçevesi oluşturmuştur. Bu sebeple sivil toplum, otoriterizmin geniş kapsamlı kavrayışı nedeniyle tam potansiyeline ulaşamamıştır.

5.1.2. Devrim Süreci ve Sonrası Tunus'ta Sivil Toplum

2011 yılı öncesinde Tunus'ta sivil toplum aktivizmi için birtakım dönüm noktalarının gerçekleştiğini söylemek mümkündür. Bunlardan ilki, daha önce de ifade edildiği gibi UGTT'nin 1956-1965 yılları arasında politika yapımına dahil edilerek muhalif bir hareket olmasının engellendiği döneme denk gelmektedir. İkinci dönem olarak ifade edebilecek olan 1970'lerin ikinci yarısından itibaren ise izlenen liberal ekonomi politikalarına karşılık UGTT'nin rejime karşı takınmış olduğu tutum onun politik bir aktör olarak rolünü pekiştirmiştir. Böylece sınırlı liberal açılım politikaları ve UGTT'nin görece politik duruşu sivil toplum aktivizminin az da olsa gelişmesine imkan tanımıştır. Ancak üçüncü dönemi işaret eden 1980'lerden itibaren İslamcı kesimin hem siyaset sahnesinde hem de sivil toplum aktivizminde daha fazla yer alması ülkenin en büyük sivil toplum örgütü olan UGTT'yi rejim ile işbirliğine yöneltmiş ve bu durum sivil toplum örgütlerinin rolünün sınırlı kalması ile sonuçlanmıştır. Bu durum, 2000'lerin ortalarında UGTT yapısı dışında yeni sendikalar oluşturmak için emek içindeki öğeleri harekete geçirmiştir. UGTT

tabanından ve dışarıdan gelen baskı, 2011 devrimi öncesinde durgun bir emek hareketine yeni bir soluk getirmiştir.

2008 Gafsa Ayaklanması, STK'ların genel merkezleri pozisyon almak için otoriter rejim tarafından çok kısıtlanmış olsa bile sivil toplumun aktif olduğunu göstermiştir. Ayaklanma, yüksek bölgesel işsizlik, kötüleşen ekonomik durum ve Gafsa Fosfat Şirketi'nin (CPG) kötü işe alım süreçleri nedeniyle Maden Havzası'ndaki bir dizi protesto ve ayaklanma ile başlamıştır. Bölgesel UGTT üyeleri ve liderleri ayaklanmanın düzenlenmesinde aktifken, LTDH Gafsa Bölgesi liderleri göstericilerin yanında aktif olarak yer almış ve bazen yerel yetkililerle yapılan görüşmelerde arabulucu olarak hizmet etmiştir (Gobe, 2010: 19). 2010 yılının sonlarında yaşanan ayaklanmaların ilk aşamaları ise iç bölgelerdeki işsiz ve işçi sınıflarından kıyı kentlerde yaşayan ve eşit derecede hayal kırıklığına uğramış avukatlar, doktorlar ve orta sınıflara kadar kendiliğinden hareketle bir araya gelen bireylerin bir sonucu olmuştur. Devlet baskısına sürekli olarak maruz kalmış olan STK'lar, rejimin ağır müdahalesine karşı protesto hareketi oluşturmak için kolektif olarak harekete geçmiştir. Farklı gruplar, rejime muhalefet ve hak talebi, “ekmek, özgürlük, ulusal onur” ortak hedefleri etrafında birleşmiştir. Bu anlamda “Tunus’un dayanışma ruhu” devrimin başladığını ve sivil toplum faaliyeti için örgütlenme özgürlüğü ve kurumsal reformun başlangıç noktasını işaret etmiştir” (Deane, 2013: 5). Nihayetinde bu ayaklanmalar sonucunda Bin Ali'nin devrilmesinde örgütlü sivil toplum önemli bir rol oynamıştır.

24 Aralık'ta polis, protestoculara ateş açtığında UGTT iki protestocunun ölümcül şekilde yaralandığı açıklamıştır. 25 Aralık'ta Sfax, Kairouan ve Ben Guerdane'de, daha sonra 27 Aralık'ta UGTT genel merkezinin bulunduğu başkentte büyük protestolar düzenlenmiştir. UGTT yönetim seviyeleri, Sfax, Kairouan ve Tozeur'un bölgesel kesimlerine grevler düzenlemesine izin vermiş (Martin, 2020) ve ardından UGTT liderliği 6 Ocak'ta genel grev çağrısında bulunmuştur. 8-12 Ocak tarihleri arasında Kasserine ve Thala'daki katliamların ardından çatılardan protestoculara ateş açan maskeli silahlı kişiler 22 kişinin ölümüne ve yaklaşık 200 kişinin yaralanmasına sebep olmuştur (Ryan, 2013). Bu olaylar sonucunda UGTT liderliği arabuluculuk tutumunu değiştirmiş ve 11 Ocak'ta başka bir genel grev çağrısı yaparak protesto hareketini tamamen desteklemiştir. 14 Ocak'ta üçüncü genel grev çağrısı yapıldığında binlerce kişi başkent sokaklarına çıkmıştır. Protestocular merkezi Ali Habib Burgiba Caddesi'nde İçişleri Bakanlığı yakınında bir araya gelerek, Bin Ali'nin görevi bırakmasını talep etmiştir. Bu, aynı akşam Suudi Arabistan'a kaçarken Bin Ali rejiminin devrilmesini işaret etmiştir.

UGTT'ye benzer şekilde, Tunus Ulusal Avukatlar Birliği (ONAT) devrimde çok önemli bir rol oynamıştır. Bin Ali rejimi altında, yargı sistemi uzun zamandır beklenen yargı reformlarını hayata geçirememiş ve yürütmenin kontrolü altında kalmıştır (Human Rights Watch, 2013). Gobe (2010), 2000 yılından itibaren avukatlar arasında artan hoşnutsuzluğa işaret etmiştir. Bu dönemde rejime sadık olmayan ve sisteme karşı çıkan avukatlar tutuklanmıştır. Yargı ile işbirliği yapılmış olsa da ONAT sisteme karşı çalışmasını da sürdürmüştür. Bu anlamda ONAT, muhalefet için sınırlı bir alan ve özerkliğini ve bağımsızlığını korumayı başaran birkaç sivil toplum kurumundan biri olmuştur (Gobe, 2010: 338).

Protesto süreci ve Bin Ali rejiminin devrilmesi sonrasında sivil toplum örgütlerinin oynamış olduğu rol bir güç mücadelesini önemli ölçüde engellemiş ve yeni bir geçici hükümetin atanmasını sağlamıştır. Raşid Gannuşi, 17 Ocak'ta 23 bakan arasında 11 önde gelen muhalefet ve sivil toplum figürünü içeren yeni kabineyi açıklamıştır (Murphy, 2013: 233). 24 Ocak'ta 'Devrim Savunması Konseyi' (Council of the Defence of the Revolution) oluşturulmuştur. 12 önde gelen muhalefet partisi ve UGTT, ONAT, LDTH ve Hakimler Derneği üyeleri tarafından kurulan konsey, geçici hükümeti denetlemek ve reformların yapılmasını sağlamakla görevlendirilmiştir. Tunus'un geçici hükümeti, daha fazla sivil katılımı ve yeni siyasi partilerin ve sivil örgütlerin kurulmasını teşvik ederek devlet yasalarını yenilemiştir (Martin, 2016: 123). Bu reformların yanı sıra Bin Ali'nin ayrılmasının ardından rejim üyeleri hükümette kalmaya da devam etmiştir. Bu; siyasi huzursuzluğu kontrol etme ve anlaşmazlıkların sisteme dahil edilmesini önleme ve ülkenin kontrolünü geri kazanmak için yeterli reformlar gerçekleştirme yoluyla RCD'nin gücü elinde tutabilmesini sağlama girişimi olarak görülmüştür. Ancak muhalefet liderleri ise, RCD üyelerinin birlik hükümetine dahil edilmesine itiraz etmiş ve Gannuşi üzerindeki baskıyı daha da artırmıştır. Bunun üzerine sivil toplumdan ve vatandaşlardan gelen baskı ile Gannuşi, 27 Şubat'a kadar Bin Ali hükümetlerinde görev yapan tüm bakanların istifa ettiğini açıklamıştır. El-Beci Kaid es-Sibsi aynı gün Fuad Mebazaa tarafından başbakanlığa atanmıştır. Mart ayı başlarında RCD, “eski rejimin kilit kurumsal temellerinin ortadan kaldırılarak” resmi olarak feshedileceğine dair bir açıklama yapılmıştır (Murphy, 2013: 234). Bunun ardından Essebsi, protestocuların ve siyasi güçlerin ana taleplerinden biri olan siyasi polis ve güvenlik aygıtlarını feshetmiş ve böylece ulusal konsensüs oluşturmuştur (Paciello, 2011: 11). Bu da eski rejimden önemli bir kopuş ve güç yapılarının dağıtılmasına yönelik bir adım olmuştur.

24 Eylül 2011 tarihinde geçici birlik hükümeti tarafından 2011 seçimlerinden önce çıkarılan 88 sayılı Kararname STK'lar için açık gereklilikler ve daha önce kendilerine sağlanmayan korumayı sağlayarak sivil toplumu güçlendiren yeni bir yasal çerçeve sağlamıştır. Bu kapsamda dernek kurma ve bunlara katılma ve faaliyet uygulama özgürlüğünü garanti etmiştir. Örneğin, 6. Madde dernekleri kamu otoritesinin müdahalesinden korumaktadır. Bu da sivil toplumun rolünü ve gelişimlerini ve yasal bağımsızlıklarını güçlendirmiştir. Ayrıca “*Dernekler, tüzüklerinde, faaliyetlerinde ve finansmanlarında, Tunus Cumhuriyeti tarafından onaylanan uluslararası anlaşmalarda belirtilen hukukun üstünlüğü, demokrasi, çoğulculuk, şeffaflık, eşitlik ve insan hakları ilkelerini gözeteceklerdir*” şekline ifade edilen 88 sayılı Kararname'nin 3. Maddesi ile sivil siyasi kültür kriterleri teşvik edilmektedir. Kararnamenin 4. Maddesi ise birtakım yasaklamalara işaret etmektedir. Bu yasaklar “dini, ırksal veya bölgesel gerekçelerle şiddet, nefret, fanatizm veya ayrımcılığa yönelik her türlü teşvik” ve “*siyasi partileri veya ulusal, bölgesel veya yerel seçimler için adayları desteklemek amacıyla para toplanması veya onlara maddi destek sağlamasıdır*” (ICNL, 2011). 88-2011 sayılı Kanun İnsan Hakları İzleme Örgütü tarafından “*Tunus'un uluslararası insan hakları hukuku kapsamındaki Tunus'un örgütlenme özgürlüğünü koruma yükümlülüğüne uygun hale getirilmesi yönünde önemli bir adım olarak kabul edilmiştir*” (Human Rights Watch, 2014a). Chomiak (2012)

da sivil toplumun Tunus'un yeni politik açıklığının ek bir garantörü olduğunu savunmuş ve STK'ların kurulmasının kolaylaşması sonucunda devrimden sonraki 10 ay içinde yaklaşık 7.000 ila 10.000 yeni dernek, birlik ve meslek kuruluşu kaydedildiğini belirtmiştir.

5.1.2.1. Ekim 2011 Ulusal Kurucu Meclis Seçimleri

18 Nisan 2011'de geçici Başkan Mebazaa, 27 sayılı Kanun Hükmünde Kararname'yi yayımlamıştır. 2011-87 sayılı Kanun Hükmünde Kararname, seçimlerin demokratik, çoğulcu, adil ve şeffaf olmasını sağlamakla görevli bir Bağımsız Seçim Yüksek Komisyonu kurmuştur. Bu komisyon 23 Ekim seçimlerini, yeni bir anayasa hazırlamakla görevli 217 üyeli bir Ulusal Kurucu Meclis oluşturmak üzere denetlemiştir. Tunus'un ilk demokratik olarak özgür ve adil seçimi, devrimin başlamasından yaklaşık on ay sonra 23 Ekim 2011'de 4.308.888 Tunuslunun katılımı ile gerçekleşmiştir (Murphy, 2013: 239). Seçim Yüksek Komisyonu tarafından düzenlenen seçim sonucunda iki sonuç ortaya çıkmıştır. Birincisi yüzde 51,9 ile seçime düşük katılım oranıdır. İkinci olarak, Ennahda'nın seçimleri büyük oranda oyların yüzde 37'si ile kazanmasına rağmen 89 milletvekili ile mecliste çoğunluğu alamamasıdır. Seçim sistemi, herhangi bir partinin seçimi tekeline almasını önlemek için kapalı parti listelerini ve oransal temsil sistemini kullanmıştır. Bu sistem aslında kazanan listelere veya partilere, performanslarına göre teknik olarak dezavantajlı bir oranda koltuk tahsis edileceği anlamına gelmektedir ve bu da bir sandalyeye sahip olmak için yeterince oy almayanlara avantaj sağlamaktadır. Diğer bir ifade ile Bin Ali altında olduğu gibi, herhangi bir seçim bölgesinde bir tarafın tekeli kontrolünün asla tekrarlanamayacağı şekilde tasarlanmıştır. Adil seçim yapılmasını sağlayacak diğer tedbirler kapsamında ise hâkimler, bölge valileri, yerel yetkililer, askeri personel ve RCD'nin eski üst düzey yetkililer seçim yarışından yasaklanmıştır (Murphy, 2013: 235).

Meclis'in ilk toplantısı 22 Kasım'da yapılmış ve Aralık ayında Munsif Merzuki geçici başkan olmuştur. Merzuki, Ennahda'dan Hammadi Cibali'yi ülkenin başbakanı olarak atamıştır. Akabinde Troyka hükümeti olarak da adlandırılan yeni koalisyon hükümeti, İslamcı Ennahda tarafından diğer iki laik parti olan Cumhuriyet için Kongre (CPR) ve Demokratik Çalışma ve Özgürlükler Forumu (Ettakatol olarak da bilinir) ile kurulmuştur. Ulusal Kurucu Meclis'in temel amacı yeni bir anayasa hazırlamak ve aynı zamanda idari işleri yürütmek olmuştur. Ülke çapında, toplumsal seçimlere katılım demokratik siyaset lehine genel bir fikir birliği olduğunu göstermiştir" (Murphy, 2013: 239). Bu barışçıl güç aktarımı, devlet kurumlarının gücünü pekiştirmiş ve büyük ölçüde barışçıl bir geçişin tonunu belirlemiştir.

Seçim sonrası, anayasa yazım dönemi Tunus'un laik ve İslamcı farklılıklar arasında bir uzlaşma zamanı olarak belirmiştir. Troykanın önde gelen İslamcı partisi Ennahda, demokratik kimliklerini ve diğer siyasi aktörlerle uzlaşma becerilerini kanıtlama konusunda diğer partilerden daha fazla baskı altında kalmıştır. Bu bölünme, gruplar farklı ideolojileri ve partileri destekledikçe sivil toplumda da kendini göstermiştir. Bu anlamda sosyal ve politik aktivizm arasındaki farkı anlamanın demokrasi öğrenme sürecinin bir yönü olduğunu söylemek mümkündür (Sadiki, 2015).

Donker (2013) sosyal ve politik İslami aktivizm arasındaki farkı ele almıştır. Burgiba ve Bin Ali yönetiminde İslam'ın sosyal ifadesi devletin baskısı ve dinin toplumsal olarak dışlanması yoluyla engellenirken siyasetteki İslam Tunus ekonomik modeline bir tehdit olarak nitelendirilmiştir. Ennahda'nın seçim zaferi bu algıyı yıkmış ve Tunus toplumunun etkili sosyal ve politik çoğulculuğunu sadece Batı modernleşme kategorileriyle değil, aynı zamanda Müslüman-Arap kimliğiyle uzlaştırması gereğini de vurgulamıştır (Merone ve Cavatorta, 2013: 254). Bu anlamda Ennahda 1980'lerden itibaren demokratik değerleri içselleştirmeye başlamış ve Selefilerle anlaşmazlıklara yol açan bir sivil devleti kucaklamayı tercih etmiştir (Merone ve Cavatorta, 2013: 255). Ancak Ennahda'nın niyetleri ve güvenilirliği seküler kesim tarafından sürekli sorgulanmaya devam etmiştir.

5.1.2.2. 2013'te Suikastlar ve Siyasi Kilitlenme

2013 yılında gerçekleşen iki suikast Tunus'ta demokratik bir geçiş yönünde kaydedilen ilerlemeyi geçici olarak tehdit edecek bir krize yol açmıştır. Sol muhalefet politikacıları Şükrü Beleyid ve Muhammed Brahmi 'nin suikastlarına yanıt olarak 25 Temmuz 2013 tarihinde, ülkenin güvenlik başarısızlıkları ve İslamcı partinin iktidar koalisyonunun katı İslamcılara karşı çok yumuşak olduğu algısı sebebiyle Ennahda'ya karşı protesto gösterileri düzenlenmiştir.

İlk suikast, 6 Şubat 2013'te Demokratik Vatanseverler Partisi Genel Başkanı Şükrü Beleyid'in evinin dışında vurulmasıyla gerçekleşmiştir. Beleyid, İslamcıların önderliğindeki hükümeti açıkça eleştirenlerden biriydi. 11 sol partinin koalisyonunun öncülüğünü yapmış ve ilk serbest seçimler öncesinde siyasi ve demokratik reformları teşvik etmekten sorumlu ulusal organın başına geçmiştir. Suikast, Ennahda ile laik siyasi güçler arasında çıkmaza girişte gergin bir anda gerçekleşmiştir. Seküler gruplar, her ne kadar cinayeti kınamış olsa da Ennahda'yı suçlamakta ısrar etmiştir. Protestocular hükümetin istifa etmesini talep ederken siyasi gerginlikler sokağa taşmış ve muhalif destekçilerle polis arasında çatışmalar yaşanmıştır. Beleyid öldürüldükten sonra Jebali, koalisyonu çözmeyi ve seçim için bir tarih belirleyene kadar çatlakları düzeltmek için geçici bir teknokrat hükümetini bir araya getirmeyi teklif etmiştir. Teklif, Troyka hükümetindeki laik partilerin desteğini almış, ancak kendi partisi, dışlanma korkusuyla teklife şiddetle karşı çıkmıştır (Thornton, 2014: 5). Jebali'nin bu duyuruyu kendi partisine veya koalisyondaki diğer partilere danışmadan yaptığı iddia edilmiş ve 19 Şubat'ta partizan olmayan bir hükümet kurma konusundaki başarısız girişiminin ardından Jebali istifa etmiştir (Thornton, 2014: 5). Bu olay sonucunda Mısır'daki Müslüman Kardeşler destekçilerinin İslamcıların önderliğindeki hükümetlerin kaldırılmasını protesto ettikleri gibi Ennahda destekçileri partiye karşı saldırıları meşru bir hükümet olarak gördükleri rejimi ortadan kaldırma girişimi olarak değerlendirip sokaklara akın etmiştir. İslamcılar, görevde olma haklarını korumak için demokratik söylemi kullanmış olsalar da laik muhalefet destekçileri demokratik süreci beklemek ve seslerini bir sonraki seçimlerde duyurmak konusunda isteksiz görünmüştür.

Krizin en üst seviyelere çıktığı bu dönemde 25 Temmuz 2013 tarihinde sorunları daha da kötüleştiren ikinci bir suikast gerçekleşmiştir. Bu sefer öldürülen Arap bir milliyetçi olan

Muhammed Brahmi olmuştur. Aynı dönem içerisinde Mursi'ye yapılan askeri darbe Tunus'taki muhalefeti harekete geçirmiştir. Bu anlamda sokaklardaki çatışmalarda ordunun devreye girmesi ve İslamcıların önderliğindeki Troyka'nın istifa etmesi talep edilmiştir.

5.1.2.3. Ulusal Diyalog ve Ennahda'nın İstifası

Şükrü Beleyid ve Muhammed Brahmi'nin öldürülmesinden sonra çatışmanın artması üzerine, topluca “Dörtlü (The Quartet)” olarak da bilinen en büyük ve en eski dört STK olan Tunus İnsan Hakları Birliği (LTDH), Tunus Barosu (ONAT), Tunus Sanayi Ticaret ve El Sanatları Birliği (UTICA) ve UGTT 2013 yazında “Ulusal Diyalog” kurarak bu çıkmazın üstesinden gelmede hayati bir rol oynamıştır. Ulusal Diyalog tüm tarafları masanın etrafında toplamayı ve geçiş dönemini tehdit eden sorunların üstesinden gelmeyi amaçlamıştır. Bu doğrultuda Ulusal Diyalog'un faaliyetleri, Ennahda'nın iktidardan çekilmesinde ve böylece siyasi gerginliğin hafifletilmesinde etkili olmuştur. Diyalog siyasi kutuplaşmayı azaltmış ve Ennahda liderliğindeki Troyka hükümetinin istifa etmesine yol açmıştır. Bu süreçte büyük siyasi parti temsilcileri, kilitlenmenin getirdiği zorlukları ele almak ve geçişin nasıl ilerleyebileceğine dair anlaşmaları müzakere etmek için bir araya getirilmiştir. UGTT Genel Sekreteri Houcine Abassi “siyasi partilerin temsilcileri, sivil toplum örgütleri ve yabancı büyükelçilerle müzakere maratonu başlatmıştır” (Ben Hamadi, 2015). Şahsen denetlediği saatler süren müzakerelerde, Paris Oteli'ndeki muhalefet partisi Nidaa Tounes lideri Essebsi ile Raşid Gannuşi arasında müzakereler yapılmıştır (Stephen, 2015). Ennahda hükümetinin Başbakanı Ali el-Ureyd, İslamcı liderliğindeki hükümetin yerini, yeni yasama ve cumhurbaşkanlığı seçimleri düzenlemek için anayasa ve bağımsız bir seçim organı oluşturacak teknokratik bir hükümetle değiştirilmesini içeren UGTT'nin önerdiği yol haritasının şartlarına göre adım atmaya kabul etmiştir. Sadiki, UGTT'nin Ulusal Diyalog sürecindeki öncü ve ılımlı rolünün “ideolojik güdümlü bölünmeler ve karşılıklı münhasır siyasi gündemler, sesler ve güçlerin azaltılmasına yardımcı olduğunu” savunmaktadır (Sadiki, 2014). Bu geçici sivil toplum koalisyonu, çatışan tüm siyasi partilerin katılımını güvence altına alabilen tek aktör olmakla birlikte aynı zamanda bu süreci ülkenin demokratik geçişinde yönlendirmek için gereken popüler güveni de sağlamıştır. 2015 yılında dörtlüye verilen Nobel Barış Ödülü, başarılarının önemini bir kanıtı olmuştur. Norveç Nobel Komitesi tarafından yapılan açıklamada Dörtlü'nün 2011 Yasemin Devrimi'nin ardından Tunus'ta çoğulcu bir demokrasinin inşasına belirleyici katkılarından dolayı ödüle layık görüldüğü belirtilmiştir. Ayrıca Tunus'taki geçişin, sivil toplum kurum ve kuruluşlarının bir ülkenin demokratikleşmesinde çok önemli bir rol oynayabileceğini ve zor şartlar altında bile böyle bir sürecin özgür seçimlere ve barışçıl iktidar transferine yol açabileceğini gösterdiği ifade edilmiştir (“The Nobel Peace Prize 2015,” 2015).

Mezruki ve Ennahda tarafından verilen tavizler ve UGTT'nin öncü bir rol oynadığı dörtlünün arabuluculuk çabaları geçişin sekteye uğramadan sağlanmasında önemli rol oynamıştır. Sonuçta, Ulusal Diyalog'u yeniden başlatmak ve geçişi yeniden raya sokmak için teknokratik bir çözüm sunulmuştur. Eski rejim figürlerini dışlamanın darbe benzeri

koşullar yaratabileceğinden korkan Ennahda, uzun vadeli tarihini dikkate alacak şekilde siyasete pragmatist bir yaklaşımla geri dönmüştür (Marks, 2015).

Ulusal Diyalog koşulları çerçevesinde, karşıt iki taraf birbirini kabul etmek ve birlikte çalışmak zorunda kalmıştır. Diyalog ayrıca Ennahda'nın iktidardan tamamen uzaklaştırılmasını da önlemiştir. 2013 yazında Nidaa Tunes ve Ennahda'nın hükümeti birlikte yöneteceği düşünülemezken bu 2014 parlamento ve cumhurbaşkanlığı seçimlerinden sonra gerçekleşmiştir. Nidaa Tounes'un Ennahda'yı iktidardan indirme konusundaki kampanyaları göz önünde bulundurulduğunda Ennahda ile ortaklığı kabul etmesini sağlamak büyük bir başarı olmuştur.

5.1.2.4. Anayasanın Kabulü ve Seçim Süreçleri

Teknokratik hükümetin Ocak 2014'te atanmasından Ekim 2014 yasama ve cumhurbaşkanlığı seçimlerine kadar geçen süre Ennahda ve Nidaa Tounes'un pazarlıklı rekabetini pekiştirmek için çok önemli olmuştur. Ennahda'nın istifası, büyük ölçüde bağımsızlardan ve teknokratlardan oluşan Mehdi Cuma liderliğindeki teknokratik hükümetin, ulusal diyalogun yol haritası hedeflerinde belirlendiği gibi parlamento ve başkanlık seçimlerine hazırlanırken geçici olarak iktidara gelmesini sağlamıştır. Cuma hükümeti, siyasi partilerin siyasi bir krizin çözülmesini kolaylaştıran tartışmalar yaratma, aracılık etme ve teşvik etme konusundaki sivil toplum eyleminin sonucunu temsil etmiştir. (Alexander, 2016: 141). Cuma göreve başladıktan sonra Sigma kamuoyu yoklama ajansı tarafından yapılan bir kamuoyu yoklaması, ülkenin yalnızca yüzde15'inin bu görüşü paylaştığı bir önceki Ekim ayına kıyasla halkın yüzde 70'inin “doğru yönde ilerlediği” görüşünü paylaştığını göstermiştir (Romdhani, 2014).

Devrimden sonraki geçiş döneminin en önemli aşamalarından biri yeni anayasanın oluşturulması olmuştur. 27 Ocak 2014 tarihinde, temel hak ve özgürlükleri, insan hakları inanç özgürlüğünü ve cinsiyet eşitliğini garanti eden anayasa lehine üçte iki çoğunluğunu aşan 200 meclis üyesinin olumlu oyu ile kabul edilmiştir. Bununla birlikte, anayasanın yapım sürecinde her maddede İslamcı ve laik partiler arasında tartışmalar yaşanmıştır. Bu tartışmalardaki ana konular devletin medeni niteliği, yasanın kaynağı, kadın-erkek eşitliği ve anayasada İslam'a atfedilen önem olmuştur. Ennahda başlangıçta yasaların kaynağı olarak şeriatı kabul etmek konusunda istekli davranmıştır. Erkek ve kadınlar arasındaki ilişkiyi eşit olmaktan ziyade tamamlayıcı olarak tanımlamış ve anayasada İslam'ı vurgulamıştır. Ancak laik partiler bu taleplere tepki göstermiş ve hem ülkedeki yüksek siyasi gerginlik hem de Mısır'daki olumsuz olaylar nedeniyle Ennahda taleplerinden geri adım atmak zorunda kalmıştır. Sonuç olarak, anayasada devlet dininin İslam olduğu söylene bile şeriat yasanın kaynağı olarak kabul edilmemiştir.

Anayasanın yapılmasında tartışılan temel kaygılardan biri laik modernliği sürdürmek iken, bir diğer önemli konu da geçmişteki acı verici deneyimler nedeniyle otoriter konsolidasyon girişimine izin vermeyen yeni bir devlet yapısının kurulması olmuştur. Bu nedenle anayasada cumhurbaşkanının yetkisi azaltılırken, iktidarı paylaşmak ve muhtemel otokratik konsolidasyonu önlemek için parlamentonun ve başbakanın yetkisi

güçlendirilmiştir. Ayrıca, anayasal hakkın kontrol edilmesinden ve yetkilerin bölünmesinin korunmasından sorumlu yeni bir anayasa mahkemesinin kurulmasına karar verilmiştir.

2014 yasama seçimlerinden sonra, Ulusal Kurucu Meclis ile karşılaştırıldığında farklı bir tablo ortaya çıkmıştır. Essebsi tarafından Bourguibist laik modernliği benimseyen bir çizgide kurulan Nidaa Tounes, 217 sandalyenin 86'sı (%37,56) ile parlamento çoğunluğu kazanırken Ennahda 69 sandalyeyle (%27,79) ikinci olmuştur (National Democratic Institute, 2014: 53). Bu anlamda devrim sonrası ikinci başarılı seçim, Tunus'un konsolide bir demokrasi olma yönünde önemli adımlarından birisi olmuştur. Seçimde daha önce Troyka koalisyon hükümetinde yer alan Munsif Merzuki ve Ettakatol CPR ciddi anlamda oy kaybı yaşamıştır. Öte yandan, yasama seçimlerinden yaklaşık bir ay sonra Essebsi cumhurbaşkanlığı seçimlerinde birinci olurken Ennahda tarafından da desteklenen Munsif Merzuki ikinci olmuştur. Essebsi, demokratik olarak özgür ve adil bir seçimle seçilen ülkenin ilk cumhurbaşkanı olmuştur. Hem Burgiba hem de Bin Ali'nin kabinelerinde defalarca görev alan Essebsi, kendisini Burgiba'nın mirasçısı olarak sunmuş ve hatta seçim kampanyasını Bourguibizm üzerine kurmuştur.

Seçimlerin oluşturulmasında sivil toplum, seçmen kaydını ve seçim sürecine katılımı teşvik etmiştir. Sivil toplum gözlemcileri ve izleme organları, 2011 yılındaki deneyimlerini kullanarak AB ve Arap Birliği personelinin yanı sıra seçimleri denetlemek için 14.000'den fazla gözlemci belirleyerek seçim sürecinin bir kez daha özgür ve adil olmasını sağlamıştır (Chekir, 2014: 4). Seçim sonrası müzakerelerin ardından 6 Şubat 2015 tarihinde kapsayıcı bir koalisyon hükümeti kurulmuş ve 217 milletvekilinden 166'sı olumlu oy kullanmıştır (Al Jazeera, 2015). Birlik hükümeti iki ana parti Nidaa Tounes ve Ennahda ve iki küçük parti Afek Tounes ve Birlik Yurtsever Libre (UPL) tarafından oluşturulmuş ve Başbakan Habib Essid başkanlığında gerçekleştirilmiştir. 103.000 oy ve dolayısıyla 8 sandalye kazanmasına rağmen, Afek Tounes'un kampanyası iki büyük partiyle mücadele etmek yerine partinin kimliğine ve özelliklerine odaklanmıştır. Benzer şekilde, UPL'nin 140.000 oyu (16 sandalye) büyük ölçüde kırsal ve sınır bölgelerindeki seçmenlere verdiği sözlerle elde edilmiştir (Chekir, 2014: 7-8). Bu, devrimden sonraki ilk yıllardaki bölünmelerden ve sapmalardan sonra (Sadiki, 2012), Tunus siyasi partisi manzarasının kısmen farklılık, çoğulculuk ve gelişmekte olan demokratik kültürün kurumsallaştırılması nedeniyle karakter ve bir kimlik geliştirmeye başladığını göstermiştir. Bu aynı zamanda demokrasinin konsolide edilmesi ile de ilişkilendirilebilmektedir.

Ülkenin yeni demokratikleşmesini pekiştirme ve terörizme karşı mücadele iddiasıyla, 13 Temmuz 2016'da Ennahda ve Nidaa Tounes gibi siyasi partiler ve UGTT ve UTICA gibi kuruluşlar tarafından Kartaca Belgesi imzalanmıştır. Belgede bir ulusal birlik hükümetinin kurulması önerilmiştir. Kartaca Anlaşması, Ağustos 2013'ten bu yana bu iki partinin temsilcileri arasında elit uzlaşma modelinin 2011 sonrası dönüşümde önemli bir unsur olduğunu belirterek bir dizi toplantıyla sonuçlanmıştır. Anlaşma, koalisyon hükümetindeki dört parti (Nidaa Tounes, Ennahda, Afek Tounes ve Özgür Vatanseverler Birliği) ve beş muhalefet partisi ve üç sivil toplum grubu olan UGTT UTICA ve UTAP dahil ederek kapsamını genişletmiştir. Anlaşmada terörle mücadele etmek, kalkınmayı, büyümeyi ve üretimi teşvik etmek; yolsuzlukla mücadele, kamu maliyesinin düzenlenmesi, yerinden

yönetim ve hükümet verimliliğinin artırılması olmak üzere altı öncelik belirlenmiştir. (Dihstelhoff ve Sold, 2016). Kartaca Anlaşması'nın biçimi Tunus'un kritik siyasi çıkmazının yönetilmesine yardımcı olmuştur. Özellikle kurumsal düzeydeki İslamcı ve anti-İslamcı gruplar arasındaki uzlaşma sürecinin sürekliliği açısından önemli olmuştur. Anlaşmaya yol açan pek çok gayri resmi görüşmeyle birlikte bu, siyasi ortamın daha da kutuplaşmasını engellemiştir.

5.2. Bağımsızlık Sonrası Mısır'da Sivil Toplumun Gelişimi

Bağımsızlık sonrası Mısır sivil toplumu en temel haliyle, eski başkan Cemal Abdünnasır'ın popülist politikaları içerisine dahil edilmiş ve neredeyse yok olmuştur (Kassem, 2004: 88). 1952'de monarşinin çökmesinden sonra, Hür Subaylar iktidarı paylaşmamaya karar vermiş ve bunun yerine otoriter bir rejim kurulmuştur. 16 Ocak 1953'te tüm siyasi partileri yasaklayan bir yasa çıkarılmıştır. 1962-1976 döneminde Arap Sosyalist Birliği (ASB) tek meşru siyasi parti olmuştur¹³. Rejim tüm siyasi faaliyetleri tekelleştirmiş, laik ve dini her türlü muhalefeti bastırmış (Hassan, 2010: 320) ya da bu gruplar devlet tarafından işbirliği mekanizmasına dahil edilmiştir (Baker, 1978: 95).

Profesyonel sendikalar, STK'lar ve işçi sendikaları gibi diğer çıkar gruplarının hayatta kalmasına izin verildiği halde yalnızca sınırlı bir alanda faaliyet yürütmesine imkan tanınmıştır. Ayrıca hükümetin sıkı denetimine tabi tutulmuşlardır. 1956 tarihli Medeni Kanun'un dernek kurma hakkıyla ilgili 54 ila 80'inci maddelerinin feshedilmesi, devlet-toplum ilişkilerinin değişmesinde bir dönüm noktası olmuştur. Bu maddelerin iptali sonrasında tüm dernekler ve STK'lar tasfiye edilmiş ve Sosyal İşler Bakanlığı'na (MOSA) yetkilendirmek için lisans başvurusu yapmak zorunda kalmıştır. Yeniden lisanslama süreci askeri yöneticilerin önceliklerine dayanmıştır (Abdelrahman, 2004: 94). Siyasi partilerin yasaklanmasına ek olarak, rejim 1964 tarihinde Dernekler Kanunu olarak da bilinen 32 sayılı Yasa'yı çıkarmıştır. Bu yasa, MOSA ve yerel yönetimlere farklı kuruluşların çalışmalarını kontrol etme, lisanslama ve düzenleme konusunda daha fazla güç vermiştir (Kassem, 2004: 88). Ayrıca yasada söz konusu örgütün kaydedilmesi için herhangi bir "siyasi faaliyete" girmemesi koşuluna bağlı kalması gerektiği öngörülmüştür. "Siyasi faaliyet" terimi, bakanlığın belli eylemleri sürdürmeleri halinde faaliyetlerini askıya almakla tehdit ederek toplumlara korkutmak için yasayı kullanmasına izin veren oldukça belirsiz bir terim olmuştur (Al-Sayyid, 1993: 236). Siyasi faaliyeti neyin oluşturduğunun geniş tanımına ek olarak, "kuruluşu güvenlik önlemlerine uygun değilse, hükümete bir derneği reddetme hakkı veren ilave 12 No'lu bir maddeye de yer verilmiştir. Aynı madde yetkililere, "çevrenin başka bir dernek hizmetine ihtiyacı yoksa" bir kuruluşun kurulmasını reddetme hakkı sağlamıştır (Kassem, 2004: 89). Sivil derneklerde gereksiz fazlalığı resmi olarak önlemeyi amaçlayan bu özel şart, MOSA'yı istenmeyen örgütlerin sivil katılımdan hariç tutması için yetkilendiren bir mekanizma olarak yorumlamak mümkündür.

¹³ Nasır, ASB'den önce iki kitle politik örgütü kurdu. İlki 1954'te Kurtuluş Rallisi olarak adlandırıldı. Onu 1956'da Demokratik Anayasal Birlik izledi. Aslında iktidardaki askeri cunta için bir seferberlik aracı işlevi görmüşlerdir.

Sınırlı kaynaklar ve üyelikle, sivil dernekler devlete etkili bir muhalefet edecek güce ulaşamamıştır. Sonuç olarak, dernekler kendilerini biçimsel devlet yapısına entegre olmuş, çözülmüş veya işe yaramaz bulmuştur. Bununla birlikte, iki ana grup olan sendikalar ve mesleki dernekler söz konusu olduğunda Nasır rejimi onları ortadan kaldıramamış, bu nedenle gelişimlerini kontrol altına almaya ve kontrol etmeye odaklanmıştır (Kassem, 2004: 89). Nasır'ın rejimi, 150.000 işçinin kayıtlı bir üyelik tabanı ile sayısı yaklaşık 500'e ulaşan sendika grubunu miras almıştır (Kassem, 2004: 89). Nasır, iş gücünden destek sağlamak istemiş, ancak asıl endişesi popüler sektörlerle örgütsel olarak karışmadan bir destek koalisyonunun nasıl oluşturulacağı olmuştur (Kassem, 2004: 91). Nasır rejimi işçi sendikalarına yönelik korporatist politikalar uygulamaya koymuş, bu kapsamda da işçi sınıfı örgütlerini ezmek ve politika oluşturma sürecinden çıkarmak yerine onları işbirliği sürecine dahil etmiştir (Bianchi, 1989: 126).

Nasır, özellikle tüm siyasi partileri kaldırdığı dönemde birçok liberal işçi ve sendika reformunu kabul etmiştir (Abdelrahman, 2004: 96). Sendikaların yeniden örgütlenmesini göz ardı etmeyi zorlaştıran bir husus, giderek artan sayıda yerel sendika ve ardından sendika üyeliğinin genişlemesini beraberinde getirmiştir. Böylece sendikaların sayısı iki kattan fazla artış göstermiş ve işçi üyeliğinin büyüklüğü neredeyse üç katına çıkmıştır. Bu bağlamda, 1975 yılında Mısır Sendikaları Federasyonu'nun (ETUF) kurulması, genişleyen sendikaları kontrol altına almak için ilk adımlardan biri olmuştur (Kassem, 2004: 91).

Sendikaların aksine, profesyonel sendikalar hiçbir zaman genel bir federasyon veya daha yüksek bir örgütte örgütlenmemiştir. Daha ziyade, her sendika kurulduğu yasa ile yönetilmiştir (Kassem, 2004: 96). Profesyonel sendikalar Mısır toplumunun en eğitilmiş bölümlerinden olduğundan ve aynı zamanda kitleleri fikirler etrafında örgütleyebilecekleri için rejime yani Nasır'a karşı potansiyel bir tehdit olarak görülmüştür (Abdelrahman, 2004: 95). Örneğin, 1958'de çıkarılan bir başkanlık kararnamesi, sendika konseyi seçimlerine girmek isteyen tüm sendika üyelerinin öncelikle Ulusal Birlik'e üye olması şartını koymuştur. Bu hareketi, sendika liderlerini daha az siyasallaştırmayı ve muhalif bireyleri dışlamayı amaçlayan bir taktik olarak görmek mümkündür. Ulusal Birlik'in yerini almaya başlayan Arap Sosyalist Birliği, aynı zamanda profesyonel sendikaların faaliyetlerini içerecek bir araç olarak kullanılmıştır (Kassem, 2004: 97).

Sendikaların rejimin iradesine nasıl boyun eğmeye zorlandığını gösteren örneklerden biri, üniversite gösterilerini desteklemede ve rejimin genel hoşnutsuzluklarını yansıtmada Basın Sendikası'nın rolü olmuştur. Bu Nasır'ın ölümünden kısa bir süre önce 1970'te 76. Kanun'un uygulanmasına yol açmıştır. Yeni yasa gazetecilere üniversite diploması olmadan sendika üyeliği verilemeyeceğini şart koşmuştur (Kassem, 2004: 98). Gazetecilerin sendika üyeliği olmadan mesleklerini uygulayamamaları, hükümetin mesleğe giren birey sayısını kontrol etmeyi amaçlayan dolaylı bir çaba olmuştur.

5.2.1. Sedat Yönetiminde Sivil Toplum

1970'te başkan olan Enver Sedat'ın yeni siyasi programı esas olarak İsrail ile bir barış anlaşması imzalamak ve yerel ve yabancı yatırımların teşvik edilmesi ve özel sermaye

özgürlüğü ile bağlantılı açık kapı ekonomi politikası olan infitah'ı tanıtmak olmuştur. Kalkınmanın ve ekonomik büyümenin piyasaların serbestleşmesiyle sağlanacağı konusundaki uluslararası fikir birliği, Sedat'ın neo-liberalizme yönelişini desteklemiştir. Ekonomiyi modernize etme çabası içinde, gerçekte merkezi bir konfederasyon “hükümetin nüfuz etmesini ve sendikaların yönetilmesini” kolaylaştırmıştır (Posusney, 1997: 68) 'Devlet burjuvazisi' veya yüksek devlet dairelerini işgal eden ancak aynı zamanda kendi özel işletmelerini yöneten 'bürokratik elit', stratejik olarak konumlandırılmış en iyi sosyal güç ve Sedat'ın politikalarını desteklemeye ve böylece gücünü arttırmaya en hazır olan grup olmuştur (Hinnebusch, 1990: 192). Başka bir deyişle, Sedat yeni elitin egemenliği altında bir güç bloğu oluşturmak zorunda kalmıştır (Abdelrahman, 2004: 98). Destekleri karşılığında devleti, politikasının oluşturduğu yeni koşullarla tutarlı hale getirmek için uyarlamıştır. Siyasi özgürlüğe çok kısıtlı da olsa izin vermeden ekonomik liberalleşmeyi savunmak mümkün olmamıştır. Bu anlamda Sedat, devletin toplum üzerindeki kontrolünü gevşetmek ve bazı sosyal güçlerin çıkarlarını ifade etmesine izin vermek zorunda kalmıştır. Bu nedenle, selefi Nasır'ın yarattığı tek partili sistemi parçalamış ve yeni rejimin hem ekonomik hem de politik serbestleşme imajının önemli bir özelliği olarak siyasi partilerin yeniden kurulmasına izin vermiştir (Zartman, 1988: 74). Arap Sosyalist Birliği'nin doğrudan soyundan olan UDP ana ve en güçlü siyasi parti olmaya devam etmiştir. Yeni partilerin ancak dine, sınıfa veya bölgeye dayanmadıkları takdirde hükümetin onayı ile oluşturulabilmesine izin verilmiştir. Bu yeni siyasi liberalleşme marjı, STK'lar gibi çıkar gruplarının, faaliyetlerinin başkanlık otoritesinin temeline meydan okumaması şartıyla Nasır zamanından daha fazla özerklik kullanmalarına izin vermiştir (Hinnebusch, 1988: 5).

Sedat'ın liberalleşmesi muhalefet siyasi aktivizmiyle de işbirliği yapmıştır (Hinnebusch, 1988: 5). Bu kontrollü çoğulculuk biçimleri rejimin çıkarlarına hizmet etmek için kullanılmıştır. Politikalarına karşı ana muhalefetin solculardan ve İslami köktendincilerden geldiğini bilen (Abdelrahman, 2004: 98) Sedat, artan İslami duygulara hitap etmiş ve rejimi için ana tehdit oluşturduğunu düşündüğü solcu ve Nasserite gruplarını dengelemek için bazı İslamcı grupların aktif olmasını teşvik etmiştir (Abdelrahman, 2004: 99). Bu taktik, Nasır altında tutuklanan ve faaliyetlerine devam etmesine izin verilen Müslüman Kardeşler üyelerinin serbest bırakılmasında yansıtılmıştır. Tutumunun bir başka örneği de MOSA'ya kayıtlı İslami STK'ların sayısındaki artış olmuştur. Ancak muhalefetin farklı unsurlarına yaklaşarak manevra yapma girişimi 1981 yılında bir İslam grubunun bir üyesi tarafından Sedat'a suikast düzenlendiğinde başarısızlığın göstergesi olmuştur (Zartman, 1988: 76).

Nasır yönetimindeki sendikaların kontrol stratejileri Sedat yönetiminde daha da geliştirilmiştir. Sedat, Nasır'dan az gelişmiş ve borçlu bir ekonomiyi miras almış ve kötü ekonomik durum ve Nasır'ın eski muhafızları nedeniyle Sedat'ın ilk yıllarına güç mücadelesi, emek huzursuzluğu ve grevler damgasını vurmuştur. Bu sebeple Sedat, emek zorlayıcı taktikler ve işçilere ücretler ve sosyal yardımlardaki artışlar gibi tavizler ile uğraşmak durumunda kalmıştır. Ancak, bu huzursuzluk dalgalarının hiçbirisi resmi olarak sendikalar tarafından örgütlenmemiş ve koordine edilmemiştir. Grevler hâlâ yasa dışı olma statüsünü korumuş ve üst düzey sendika liderleri işçiler uğruna kendi işbirliği pozisyonlarını riske atmaya hazır olmamıştır (Kassem, 2004: 100-101).

Sendikalarla ilgili 1976 tarihli 35. Kanun'un uygulanması sendika yapısı üzerindeki hükümet kontrolünü güçlendirmeye çalışmıştır. Örneğin yasa, sendika görevlilerini seçmenlerinden uzaklaştıran ve hükümete bağımlılıklarını pekiştiren yeni bir dolaylı seçim sistemi getirmiştir (Bianchi, 1989: 129). Yeni seçim sistemi hükümetin her düzeyde sendika eylemcilerinin seçimi üzerindeki kontrolünü sıkılaştırmıştır. Ayrıca, grev cezası hapis cezasına çıkarılmıştır (Kassem, 2004: 102).

Hükümet, sendikaların kontrolünü sıkılaştırırken ve muhalefet seslerini bastırırken işçileri yatıştırmaya çalışmıştır. Örneğin, 1977-1978 yılları arasında Sedat emekli maaşları, maaşlar ve asgari ücret artışlarını içeren tavizler vermiştir. Bu imtiyazlar “işçi ücretlerini enflasyonun önünde tutmaya” neden olduğundan önemli olmuştur (Posusney, 1997: 143). Sedat'ın taktikleri, Nasır'ın popülist politikalarından uzaklaşmasına rağmen sivil toplumu kontrol altına alma ve kontrol etme yönünün bozulmadan kaldığını göstermiştir (Kassem, 2004: 102).

5.2.2. Mübarek Döneminde Sivil Toplum

Kitlesel meşruiyetin yokluğunda Mübarek rejimi, Sedat'ın öncülüğündeki sınırlı baskı ve sınırlı liberalizasyonun kombinasyonunu daha da geliştirmiştir” (Hinnebusch, 1990: 198-199). Müslüman Kardeşler üyeleri tarafından yönetilen İslamcı kamp ile Sosyalist İşçi Partisi'nin ittifakı çok güçlü bir muhalefet bloğu oluşturmuştur. Muhalefetin konfigürasyonundaki bu değişiklik sadece İslami hareketin artan gücünü değil, aynı zamanda bu yeni gücün, rejimi daha kapsamlı ekonomik ve siyasi liberalleşmeye kendini adanmış olan ve liberal profesyonellerin ve toprak ağalarının koalisyonunu temsil eden (Hinnebusch, 1990: 200) sağ kanatlı Vefd Parti'yi ve NPUP'ı aynı tarafa nasıl yerleştirdiğini göstermiştir. Laik ve İslamcı güçler arasındaki bu kutuplaşma son yirmi yılda Mısır siyasetinin ve sivil toplumun en önemli özelliği olmuştur ve profesyonel sendikalar ve STK'lar gibi sivil toplum örgütleri de dahil olmak üzere politik ve sosyal alanların her alanını kaplamıştır. Bu kutuplaşma Mısır'daki siyasi durumun karmaşıklığını tam olarak yansıtmasa da yine de açık bir siyasi kompleks için ortam oluşturmaktadır (Abdelrahman, 2004: 108).

Hüsnü Mübarek yönetimindeki sivil toplum, önemli ölçüde genişlemeye şahit olmuştur (Kassem, 2004: 104). Son yirmi yıl sivil toplumdaki örgütlerin göreceli çeşitliliğine ve aktivasyonuna tanıklık etmiştir. Bu özellikle basın, yüzlerce yeni yayının lisanslanması, artan siyasi partilerin sayısı ve resmi olarak kayıtlı STK'ların sayısındaki genişlemede nispeten daha fazla ifade özgürlüğüne yansımıştır (Abdelrahman, 2004: 108). Ancak, sivil toplum Mübarek yönetiminde de öncekiler gibi zayıf bir varlık olarak kalmaya devam etmiştir. Mesleki dernekler söz konusu olduğunda 1990'lardan bu yana artan kısıtlamalar ve artışlar görülürken sendikaların özerkliği, onları devletten ayırmanın zor olduğu ölçüde marjinalleştirilmiştir. Buna ek olarak, 1980'lerde bağımsız insan hakları gruplarının ortaya çıkması, hükümetin sivil toplum içindeki hakimiyetini korumaya çalışması için yeni bir savaşa sonuçlanmıştır.

Sendika yapısının son yirmi yıldaki işbirliği, şikayetlerini hükümete iletme çabalarında izinsiz, yasal olmayan grevlere ve kendiliğinden yapılan gösterilere başvurmaktan başka

seçenek bırakmamıştır. Bu Sedat altında ortaya çıkmaya başlarken Mübarek'in döneminde zirve yapmıştır. Çalışanlara sağlanan fayda ve ücretlerdeki düşüş, devlet sübvansiyonlarının kademeli olarak azaltılması ve lise ve üniversite mezunları için garantili devlet istihdamının sona ermesi, Mübarek'in iktidarı ele geçirmeye devam etmek zorunda kaldığı ekonomik yeniden yapılanmanın bir parçası olmuştur. Böylece, Sedat'ın suikastının ardından iş gücü cephesinde göreceli bir sakinleşme döneminden sonra, işçiler bu tür politikaların etkilerini hissetmeye başladıkça memnuniyetsizlik 1984'te yeniden ortaya çıkmaya başlamıştır. Bunun bir örneğı, Mübarek'in belirli sübvansiyonlu gıdaların fiyatlarını artırma kararı ile çakışan işçiler için emeklilik ve sağlık sigortası planlarının katkısını iki katına çıkaran 1984 Sigorta Kanunu'nun uygulanması, ülke çapında grev ve gösterilerin patlak vermesine neden olmuştur (Kassem, 2004: 105). Dikkate değer olan şey, protestolar sırasında sendikalar tarafından alınan açıkça hükümet yanlısı tutum olmuştur. Emek protestoları ve grevleri konusunda sendika muhalefeti Mübarek döneminin bilinen bir özelliğı haline gelmiştir. İşçiler ve sendikalar arasındaki ilişkilerin bozulması, işçilerin artık kendi sendika temsilcilerini sorgulamalarının nadir olmadığı bir düzeye ulaşmıştır (Kassem, 2004: 107). Yirmi üç federasyon başkanının yirmi biri UDP üyesi iken 2000 yılında en az on ETUF lideri meclise UDP milletvekili olarak girmiştir (Kassem, 2004: 109). İşçiler ETUF'a ait 23 sendika halinde örgütlenmiştir. Büyüklüğüne rağmen, federasyonun üyeleri arasında çok fazla güvenilirliğe sahip olduğuna dair bir kanıt yoktur. Gerçekte, merkezi bir konfederasyon "hükümetin nüfuz etmesini ve sendikaların yönetilmesini" kolaylaştırmıştır (Posusney, 1997: 68) İşçilerin bazen büyük çapta gerçekleştirdiğı toplu protesto hareketleri, federasyonun liderliğinden veya bu tür sendikaların liderlerinden ilham almamış, çoğunlukla muhalif sendikacılar ya da hiçbir düzeyde sendika yetkilisi olmayan işçilerden olmuştur (Al-Seyyid, 1995: 274).

1992 yılına gelindiğinde Müslüman Kardeşler, ülkenin en prestijli ve en zengin profesyonel sendikalarından beşini, yani mühendisleri, doktorları, avukatları, eczacıları ve bilim adamlarını temsil eden sendika meclisi seçimlerinde zafer kazanmıştır (Kassem, 2004: 112). 1992 yılında Barolar Birliğı'nin ulusal konseyindeki koltukların çoğunu yakalamadaki İslamcı hareketin başarısından korkan hükümet, diğerk meslek birliklerinde tekrarlanan zafer şansını sınırlamak için ihtiyatlı bir şekilde hareket etmiştir (Al-Sayyid, 1995: 285). Belirli seçim sonuçları çeşitli düzeylerde önemli olmuştur. Örneğın Mısır'da kurulan ilk meslek birliğı olan ONAT geleneksel olarak liberalizmin ve laik düşüncenin yüksek sesle savunucusu haline gelmiştir. Sonuç olarak, Kardeşlik'in bu geleneksel liberal varlıkta UDP ve laik muhalefet partilerinden daha fazla sandalye kazanma başarısı, rejime tehdit oluşturma şeklinde okunmuştur (Kassem, 2004: 115).

1993'te hükümet, Mısır'ın 23 meslek birliğınin 17'sinin açıkça muhalefetine rağmen meslek birliklerinin seçilmesi yasasını kabul etmiştir (Al Seyyid, 1995: 285). "Profesyonel Sendika Seçimlerinde Demokrasinin Garantisi" yasası olarak adlandırılan yeni yasada, yalnızca kayıtlı üyelerin en az yüzde 50'si sendika seçimlerinin ilk turunda ve yüzde 30'u ikinci turda oy vermişse geçerli olacağı belirtilmiştir (Al-Sayyid, 1995: 286). Öngörülen yüzdeye ulaşılammışsa, devlet yönetim kurulu üyelerini atama yetkisine sahiptir. Ayrıca, aynı kanuna göre sendika görevlilerinin daha önce olduğu gibi seçimlerini düzenleme ve

denetleme yetkisi bulunmamaktadır. Yasanın önündeki engel ise böylesine yüksek bir seçmen katılımı elde etmenin pratik olmamasıdır. Buradan hareketle hükümetin sendikalar üzerindeki manevra ve kontrolünü güçlendirmek için alan bırakması amaçlanmıştır (Kassem, 2004: 114). Ancak hükümetin engelleri karşısında Müslüman Kardeşler daha sınırlı ölçekte de olsa farklı sendika seçimlerine katılma çabalarını sürdürmüştür.

Sendikaların, meslek birliklerinin ve insan hakları gruplarının örnekleri, son elli yıl boyunca Mısır'daki baskı ve kontrol stratejilerinin tutarlılığını göstermektedir. Başkanlar ve politikalar değişirken Nasır tarafından kurulan sivil toplum üzerindeki dışlayıcı ve baskıcı taktikler her iki ardılı tarafından da korunmuştur. Siyasi ve ekonomik politikalar değişmiş ve toplum farklı gruplar, görüşler ve talepler ortaya çıktıkça çeşitlenmiştir. Mevcut hükümetin baskıcı taktikleri, bu durumu kabul etmek istemediğini yansıtmıştır (Kassem, 2004: 126). Hüsnü Mübarek'in hükümeti, seleflerinden miras aldığı kanunla kodlanan sivil toplum üzerindeki kontrolünü korumaya karar vermiştir (Al Seyyid, 1995: 282).

5.2.3. Devrim Süreci ve Sonrası Mısır'da Sivil Toplum

25 Ocak 2011 tarihinde, on binlerce Mısırlı Kahire'nin Tahrir Meydanı'nda ve ülkenin diğer şehirlerinde toplanarak Cumhurbaşkanı Hüsnü Mübarek'in görevden alınmasını talep etmiştir. Güvenlik güçleri tarafından en az 840 protestocunun öldürüldüğü ve 6.000'den fazla kişinin yaralandığı 18 günlük toplu protestoların ardından 11 Şubat 2011'de Başkan Mübarek görevden alınmıştır (Amnesty International, 2016a: 14). Ordunun eylemi, görünüme göre milyonlarca Mısırlı tarafından memnuniyetle karşılanmış, ancak demokratik olarak seçilmiş bir cumhurbaşkanını devirmesi nedeniyle daha sonra ciddi bir şekilde kınanmıştır (Amnesty International, 2016a)

Mübarek'in görevden alınmasının ardından cumhurbaşkanlığı yetkileri, Parlamento'ya dağıtılan ve Anayasayı 13 Şubat 2011 tarihinde askıya alan SCAF tarafından üstlenilmiştir. Mübarek ayrıldıktan sonra ülkenin yönetimini eline alan SCAF 14 Şubat 2011 tarihinde, yeni bir anayasa taslağı hazırlamak ve parlamento ve cumhurbaşkanlığı seçimleri yapmak için altı aylık bir süre önermiştir. Bu süre sonunda iktidarın yeni seçilen sivil hükümete verileceği ifade edilmiştir (El-Bendary, 2013: 129). SCAF daha sonra yeni bir geçici hükümet atarken belirli hakları garanti eden bir Anayasa Bildirgesi yayınlamıştır. Bu bağlamda SCAF Mart ayında örgütlenme özgürlüğü, siyasi partilerin kaydedilmesi gibi engelleri hafifletmiş ve Müslüman Kardeşler ve diğer uzun yasaklı siyasi örgütlerin siyasi partileri yasal olarak kaydettirmelerini sağlamıştır (Amnesty International, 2016a)

Mısır'ın en güçlü İslamcı gruplarından biri olan Müslüman Kardeşler önce seçimlerin yapılmasını isterken, liberaller ve laik kesim ilk önce bir anayasanın yazılmasını tercih etmiştir (Childress, 2013) Müslüman Kardeşler'in tercihi nihayetinde galip gelmiş ve 28 Kasım 2011'de seçim yarışı başlamış ve altı hafta boyunca devam etmiştir. Seçim sonucunda Müslüman Kardeşler ve İslamcılar parlamentodaki sandalyelerin büyük bir çoğunluğunu kazanmıştır. Müslüman Kardeşler'in siyasi partisi olan Hürriyet ve Adalet Partisi toplam sandalye sayısının yüzde 49'una tekabül eden 79 sandalye sayısı ile seçimlerden birinci olarak çıkmıştır. İkinci sırada ise 30 sandalye ile selefi Nur Partisi yer

almıştır. Nihayetinde bu iki parti sandalyelerin yaklaşık yüzde 70'ini kazanmıştır (Gallala-Arndt, 2012: 144). 2 Haziran 2012 tarihinde, ülkenin ilk serbest cumhurbaşkanlığı seçimini takiben Müslüman Kardeşler'den Muhammed Mursi cumhurbaşkanı olarak yemin edip göreve başlamıştır.

Mübarek'in çöküşü halk arasında demokrasiye geçiş olacağına dair bir umut yaratmıştır. STK'ların sayısı da benzer şekilde katlanarak artmış ve tahmini üç bin STK, Mübarek'in düşüşünü izleyen dört ay içinde kaydedilmiştir (Hafni ve Ahram, 2014). Mübarek'in devrilmesi, Mısır'da 60'tan fazla siyasi partinin ortaya çıktığına da tanıklık etmiştir (Eyadat 2015: 167). Ancak, “bu yeni partilerin büyük çoğunluğu hükümete kayıt olmaktan fazlasını yapamamıştır” (Muasher 2013, Eyadat 2015: 167). Artan ideolojik kutuplaşma ve ekonomik durumun bozulması, Mursi'ye karşı muhalif seslerin artmasına sebep olmuştur. Cumhurbaşkanı Mursi'ye halk muhalefeti kasım ayında kendisine geniş yetkiler veren bir Başkanlık Kararnamesi yayınladıktan sonra büyümeye başlamıştır (Beaumont, 2012). Bu muhalefet Müslüman Kardeşler'in ordunun ülkenin siyasi yaşamındaki rolünü azaltma kararı ile ordu içerisinde de artmaya başlamıştır (Achcar, 2016: 15).

25 Ocak 2013'te, devrimin ikinci yıl dönümünde yüz binlerce Mısırlı Müslüman Kardeşler Cumhurbaşkanı Mursi'ye karşı bir protesto için Tahrir Meydanı'nda toplanmıştır. Protestocular, insan haklarını yeterince korumadığını belirterek anayasanın yeniden gözden geçirilmesini talep etmiştir. Bu şiddetli protestolar mart ayına kadar devam etmiş, 2013 Nisan ayında gençlik eylemcileri “Tamarod” adında yeni bir devrimci grup oluşturmuştur. Bu grubun Başkan Mursi'nin istifa etmesi için bir dilekçede 22 milyon imza topladığı bildirilmiştir (Childress, 2013) ve ayrıca yeni seçim talep ederek ülke çapında daha fazla protesto çağrısı yapmıştır. Mursi'nin cumhurbaşkanı olarak seçilmesinin ilk yıldönümü olan 30 Haziran 2013'te milyonlarca Mısırlı caddelere akın etmiş ve Mursi'nin istifa etmesini istemiştir. Müslüman Kardeşler genel merkezi dışındaki çatışmalarda sekiz kişi ölmüş ve ertesi gün ordu, Başkan Mursi'ye kırk sekiz saat içinde siyasi bir çözüm üretmezse müdahalenin ordunun görevi olacağını belirten bir ultimatom vermiştir (Childress, 2013).

3 Temmuz 2013'te görevi devraldıktan sadece bir yıl sonra Başkan Mursi, daha sonra Genelkurmay Başkanı ve Savunma Bakanı olarak görev yapan al-Sisi liderliğindeki bir darbe ile ordu tarafından görevden alınmıştır. Darbeyi takiben geçici bir sivil hükümet kurulmuştur (Hessler, 2017). 4 Temmuz'da General el-Sisi Yüksek Anayasa Mahkemesi Baş Yargıcı Adli Mansur'u yeni seçimler yapılincaya kadar geçici başkan olarak atamış ve aynı zamanda İslamcı olmayan bir geçici kabine seçmiştir (Childress, 2013).

Darbeyi takip eden aylarda Müslüman Kardeşler'in üyeleri ve destekçileri hükümetin baskısının hedefi olmuştur. Güvenlik güçleri Temmuz ve Ağustos 2013'te, çoğunlukla Müslüman Kardeşler'in destekçileri veya üyeleri olan en az 3.000 kişiyi tutuklamıştır (Amnesty International, 2013). 14 Ağustos 2013'te polis ve ordu subayları, Kahire'nin Rab'a Meydanı'nda eski Başkan Mursi'nin haklarının iade edilme çağrısı ile oturma eylemine katılan 817 Müslüman Kardeşler destekçisini öldürmüştür (Human Rights Watch, 2014b). Buna karşılık, ordu tarafından atanan geçici hükümet, adil yargılanma ve diğer hakları askıya alan ve bir ay süren ülke çapında olağanüstü hal ilan etmiş ve birçok alanda

sokağa çıkma yasağı koymuştur. Muhammed Mursi ve diğer Müslüman Kardeşler liderleri de dahil olmak üzere yüzlerce kişi haksız davalardan sonra ölüm cezasına çarptırılmıştır. Aralık 2013'te geçici hükümet, Mansoura şehrindeki el-Dakahliya Emniyet Müdürlüğü'nde, yetkililerin somut delil sunmasa da Müslüman Kardeşler'e atfettikleri bir bombalı saldırı sonrası Müslüman Kardeşler'i terör örgütü olarak ilan etmiştir (Amnesty International, 2016a: 15). Bu da partiye destek gösteren herhangi bir kişinin terörizm suçlamasıyla karşılaşabileceği anlamına gelmiştir (Nasralla, 2013).

Mayıs 2014'te, uluslararası demokratik standartları karşılayamama (Kirkpatrick, 2014), düşük katılım (Kalin ve Fick, 2014) ve seçmenlere gözdağı verme nedeniyle eleştirilen bir cumhurbaşkanlığı seçimi yapılmış ve General el-Sisi, 3 Haziran 2014'te oyların yüzde 96'sından fazlasını alarak Mısır cumhurbaşkanlığı seçimlerinin galibi ilan edilmiştir (CNN, 2014). Bunu izleyen 2015 parlamento seçimleri, Sisi yanlısı koalisyonun 120 sandalyenin hepsini kazanması ile sonuçlanmış (Freedom House, 2017: 153) ancak birçok partinin muhalefetteki siyasi partilere karşı tehdit edici atmosfer nedeniyle seçimleri boykot ettiği bildirilmiştir (Afifi, 2015).

Cumhurbaşkanı el-Sisi'nin seçimini takip eden yıllarda ülke, güvenlik güçlerinin “polis karakollarında ve Ulusal Güvenlik Ajansı ofislerinde yaygın ve sistematik işkenceden” sorumlu olduğu ve ifade özgürlüğü, hareket özgürlüğü ve örgütlenme özgürlüğü üzerinde ciddi kısıtlamalar olduğunu gösteren araştırmalarla bir tutuklama dalgası görmüştür. Bu suistimallerin birçoğu terörle mücadele tedbirleri altında sürdürülmüştür. Günümüzde de hala devam etmekte olan ülke çapındaki olağanüstü hal, Cumhurbaşkanı el-Sisi tarafından Nisan 2017'de iki intihar saldırısının ardından ilan edilmiştir. Nisan 2018'de, Cumhurbaşkanı el-Sisi, diğer potansiyel adayların tutuklanması da dahil olmak üzere, muhalefet üyelerine yönelik bir yıldırma kampanyasını takiben oyların yüzde 97'si ile ikinci bir başkanlık seçimi kazanmıştır (Human Rights Watch, 2018).

5.2.3.1. Sivil Toplum Örgütlerine Yönelik Uygulamalar

2002'de hükümetin STK'ların kurulmasını kısıtlamasına, onları ağır bürokratik kontrole tabi tutmasına, fonlarını sınırlandırmasına ve genellikle sivil toplumun bağımsızlığından ödün vermesine izin veren 84 sayılı STK Kanunu çıkarılmıştır (Brechenmacher, 2017: 38). STK'ların faaliyetleri de bu yasa ile yönetilmiştir. Ayrıca, 1981 tarihli Acil Durum Yasası, Mısır hükümetinin anayasa hakları askıya almasına ve kamusal özgürlükleri kısıtlamasına olanak tanırken sivillerin askeri mahkemelerde yargılanmasına, gazetelerin kapatılmasına ve protesto ve grevlerin yasaklanmasına izin vermiştir. Bu, STK'ların özerklik düzeyine, oynayabilecekleri rollere ve politika ve karar verme üzerindeki etkilerinin kapsamına büyük ölçüde yansımıştır (Alvarez-Ossorio, 2017: 60).

Mübarek'in 2011'in başlarında istifasına yol açan büyük halk seferberliğinin ardından, sivil toplum ve siyasi partilerin fikirlerini özgürce ifade edebilecekleri veya siyasete girebilecekleri kısa bir açıklık dönemi oluşmuştur (Dunne, 2014). Acil Durum Yasası'nın kaldırılması, STK'lara seçmen kaydı ve parlamenter eğitim programları gibi siyasi konulara odaklanma konusunda yeni fırsatlar açmıştır. STK'ların sayısı da katlanarak artmış ve tahmini üç bin STK, Mübarek'in düşüşünü izleyen dört ay içinde kaydedilmiştir (Hafni ve

Ahram, 2014). Mübarek'in devrilmesi, Mısır'da 60'tan fazla siyasi partinin ortaya çıktığına da tanıklık etmiştir. Ancak, “bu yeni partilerin büyük çoğunluğu hükümete kayıt olmaktan daha fazlasını yapamamıştır” (Muasher, 2013).

2013 yılında Başkan Mursi'yi görevden alan askeri bir darbe olmuş ve askeri darbeden kısa süre sonra devlet bir kez daha şiddet ve insan hakları ihlallerine başvurmuştur. Ordu ve Başkan Sisi, Mısır halkının büyük çoğunluğu için kendilerini “istikrarı sağlamak ve yaşam koşullarını iyileştirmek için nihai garantör” olarak konumlandırmıştır (Hamzawy, 2017: 3). Darbe sonrası geçiş hükümeti sırasında ordu, yürürlükte olan çeşitli baskıcı yasalar getirerek belirsizlik ve güvensizlikten yararlanmıştır (Brenchenmacher, 2017). Dolayısıyla 2002 tarihli 84 sayılı son derece kısıtlayıcı Sivil Toplum Yasası, ayaklanma sonrasında hiçbir zaman geri çekilmemiş aksine 2013 yılından bu yana önerilen alternatif yasalar daha da kısıtlayıcı olmuştur. Abdülfettah es-Sisi, önceki otoriter dinamiği ele geçirmeye, orduyu siyasi yaşamın ön planına geri döndürmeye ve rejimin daha önce çizmiş olduğu kırmızı çizgilerini aşan herkese en sert şekilde baskı göstermeye kararlı şekilde davranmıştır. Bu çerçevede Sisi hükümeti tarafından sivil toplumu ve protesto eylemlerini bastırmak için yeni mevzuat ve mevzuat değişiklikleri getirilmiştir. Bunların içerisinde yer alan yeni bir Gösteri Kanunu, STK Kanunu, Ceza Kanunu'nda yapılan değişiklikler, Terör Yasası ve Askeri Mahkeme Kanunu vatandaşların, sivil toplum örgütlerinin ve insan hakları aktivistlerinin faaliyetlerini bastırmak için geniş çapta uygulanmaktadır (Hamzawy, 2017).

5.2.3.2. Tartışmalı 2013 Gösteri Yasası

Rejim, Cumhurbaşkanı Sisi liderliğindeki darbeyi takiben, baskıcı politika ve tedbirlerin uygulanmasıyla kamusal alanı kısıtlamayı büyük ölçüde başarmıştır. Bu açıdan 24 Kasım 2013 tarihinde geçici Başkan Mansur tarafından, kamuya açık toplantılar, törenler ve barışçıl gösteriler hakkı ile ilgili çıkarılan 107 sayılı Kanun özellikle dikkat çekici nitelik taşımaktadır. Bu anlamda sivillerin protestolarını ve barışçıl toplantılarını engellemek için istisnai bir yasa olarak kullanıldığı için “Gösteri Yasası” olarak da bilinen bu yasa ciddi tartışmalara sebep olmuştur. Protesto Yasası, bir vatandaşın toplanma özgürlüğünü kısıtlayarak veya terörizm, sabotaj ve şiddeti kışkırtmanın geniş tanımları yoluyla protesto etme yeteneğini sınırlamıştır. 2013 yasası barışçı toplanma hakkını düzenlemeyi amaçlasa da aslında bu hakkın keskin bir şekilde kısıtlandığı bir araç olarak hizmet etmektedir (El-Ansary, 2017: 18).

Gösteri Yasa'sı halkın “barışçıl kamu toplantıları, törenler ve protestolar düzenleme ve katılma” hakkını tanımasına rağmen (madde 1) bu yasa uyarınca (madde 8), on kişiden fazla oluşan bir halk toplantısı, gösteri veya protesto düzenleyicisi, toplantı alanı içindeki bir karakola protestodan üç gün önce yazılı bildirimde bulunmalıdır. Halk toplantısı veya protesto ile ilgili bildirim şu bilgileri içermelidir: yer ve rota; başlangıç ve bitiş zamanları; konu, amaç, talepler, kullanılacak sloganlar ve organizatörlerin adları, adresleri ve iletişim bilgileri. Ayrıca yasanın 10. Maddesi “barışın güvenliğine yönelik tehditlerin varlığını gösteren halka açık bir toplantıya başlama zamanından önce ciddi bilgi veya kanıt bulunursa” İçişleri Bakanlığına güvenliği, barışı ve kamu düzenini koruma gerekçesiyle herhangi bir protesto hakkını yasaklayan geniş yetkiler de vermiştir. Yasanın 19.Maddesi

onaylanmamış gösteriler için kişileri iki ila beş yıl hapis cezasına ve/veya 50.000 ila 100.000 Mısır lirası para cezasına çarptırmayı öngörmüştür. Ayrıca 14. Madde geniş bir “güvenli alan” tanımı yaparak protesto yapılabilecek alanların kapsamını önemli ölçüde kısıtlamıştır. Ayrıca Kanunun 22. Maddesi mahkemeye herhangi bir suçta kullanılan her türlü malzeme, araç ve paraya el koyma yetkisi vermiştir (107 sayılı Yasa/2013).

Yasa ile getirilen kısıtlamalar, özellikle yasanın güvenlik güçlerine kamu düzeninin ihlal edilip edilmediğini belirleme yetkisi göz önüne alındığında, hemen hemen her protestoya uygulanabilecek kadar belirsizdir (El-Ansary, 2017: 18). Bu nedenle bu yasa güvenlik hizmetlerini “sözlü yargıç, jüri ve cellat” pozisyonuna getirmektedir (Hamzawy, 2017). Bu durum insan hakları aktivistleri, gençlik aktivistleri ve seslerini duyurmaya çalışan ve yasanın yürürlükten kaldırılmasını talep eden az sayıdaki muhalefet partisi ile yasaya güçlü bir muhalefete yol açmıştır (Hamzawy, 2017). Sonunda, 3 Aralık 2016 tarihinde Anayasa Mahkemesi 10. Madde’yi reddetmiştir. Güvenlik güçlerine gösterileri ve protestoları düzenleme ve önleme yetkisinin anayasaya aykırı olduğuna karar vermiştir. Anayasa Mahkemesi yasayı, bakanlığın bir gösteriyi dağıtmadan veya yerini değiştirmeden önce mahkeme iznini almasını zorunlu kılacak şekilde değiştirmiştir. Değişiklik, usulüne uygun olarak hareket eden yetkili bir mahkemenin gösterilere kısıtlama getirebilmesini sağlamaktadır. Bununla birlikte, protesto yasanının genel hükümleri, gösterilerin kısıtlanması için hala geniş bir seçenek yelpazesi sunduğundan ve güç kullanımına ilişkin hükümler hâlâ mevcut olduğundan bu değişikliğin çok az etkisi olmuştur. Ampirik veriler, yüzlerce protestocu tutuklanıp hapsedilmeye devam ettikçe bu gerçeği kanıtlamaktadır (Alsharif, 2016). O zamandan beri birçok gösterici “yetkisiz protestolar” nedeniyle tutuklanmış ve alıkonulmuştur (Abdel Samei, 2014; Amnesty International, 2014a: 16-17). 2013 tarihli 107 sayılı Kanun’un yürürlüğe girmesini takip eden üç yıllık dönemde, yaklaşık 37.000 yasal veya güvenlik tedbiri alınmış ve 19.000’den fazla tutuklama ve 3.000 gözaltı ve sorgulama vakası rapor edilmiştir (Freedom House, 2017: 156). 13 Ocak 2015 tarihinde, Mısır İnsan Hakları Örgütü Cumhurbaşkanı Sisi’ye, affedilmek üzere 2013 tarihli 107 sayılı Kanun uyarınca gözaltına alınan 200 kişinin isimlerini içeren bir liste sunmuştur. Liste, başkanlık sarayı protesto davalarındaki mahkumları ve Nasr şehrinde protestolarda üç yıl hapse mahkum edilen El-Ezher, Kahire ve Ain Shams Üniversitelerinden bir grup öğrenciyi içermiştir (El-Fekki, 2015). Ayrıca 2018 yılında Mısır mahkemesi, ülkenin demokratik olarak seçilmiş Cumhurbaşkanı Muhammed Mursi’nin devrilmesine karşı 2013 protesto gösterisine katıldığı için 75 kişiyi ölüm cezasına çarptırmıştır (Al Jazeera, 28 Temmuz, 2018).

5.2.3.3. Ceza Kanunu Değişikliği

Temmuz 2011’de yetkililer, 2011’in 173 No’lu davası olarak bilinen bir dizi STK’nın finansmanı hakkında bir soruşturma başlatmıştır. Bu davadaki soruşturmanın ilk aşaması Haziran 2013’te sonuçlanmış ve 43 yabancı ve Mısırlı STK çalışanı Mısır’da yasadışı bir şekilde çalışmakla ve izinsiz yabancı finansman almakla suçlandıkları için bir ila beş yıl arasında hapse mahkum edilmiştir (Amnesty International, 2016b). Dava 2016 yılında tekrar açılmış ve 2016 ve 2017 boyunca en az 26 STK yöneticisi varlık dondurma ve seyahat yasaklarına maruz kalmıştır (ERT, 2018: 155-156). Ayrıca 23 Aralık 2013’te bir

mahkeme, Mısır Merkez Bankası'na Müslüman Kardeşler'e bağlı olduğu varsayılan 1.055 yardım kuruluşunun hesaplarını dondurmasını emretmiştir (Amnesty International, 2014b).

Yukarıdaki uygulamalara ek olarak Mısır'da otoriter yasa yapmanın bir başka örneği, Eylül 2014'te Ceza Kanunu'nun 78. Maddesi'nde yapılan değişiklik olmuştur. Bu değişiklik daha fazla kısıtlama ve cezalar uygulayarak Ceza Kanunu'ndaki yabancı fonlama maddesinin kapsamını genişletmiştir. Kanuna göre, “ulusal çıkarlara zararlı eylemler gerçekleştirmek veya genel barışı ya da ülkenin bağımsızlığını ve birliğini istikrarsızlaştırmak amacıyla” yabancı bir ülkeden veya yabancı veya özel kuruluştan para, silah veya teçhizat alan veya talep eden veya bunlara aracılık eden kişilere ömür boyu hapis ve ağır para cezası uygulanmaktadır (Sadek, 2014). Failin bir devlet memuru, bir kamu görevlisi olması veya suçun savaş sırasında veya terörist amaçlarla işlenmesi durumunda, bu ceza ölüm cezasına yükseltilebilmektedir (Hamzawy, 2017). Bu değişikliğin aynı gözetim altında tutulması nedeniyle STK'lar üzerinde de bir etkisi olmuştur. Değişiklik hükümetin çeşitli eylemleri nesnel ve hukuki bir şekilde tanımlamaksızın suç olarak işlemesini sağlamıştır. Örneğin, ülkenin çıkarlarına zarar verebilecek veya kamu barışını ve düzenini ihlal edebilecek eylemleri cezalandırmak mümkün hale gelmiştir. Bu tür yasal belirsizlikler hükümetin Ceza Kanunu'nu bir baskı aracı olarak kullanmasını sağlamıştır. 78. Madde, hükümetin insan haklarını ve özgürlüğünü teşvik etmek için sivil toplumda çalışanlarla terör eylemi gerçekleştirenler arasındaki ayrımı bulanıklaştırmasına neden olmuştur (Hamzawy, 2017). Diğer bir ifade ile Hamzawy'nin de ifade ettiği gibi, “ülkeye ve halkına zarar vermek amacıyla silah ve mühimmat alınması ile insan hakları örgütlerinin faaliyetlerini yönetmesi için ihtiyaç duyulan bilgisayar ve yazıcıların alınması arasındaki ayrım hatları ortadan kalkmıştır” (Hamzawy, 2017). Değişikliğin ardından 78. Madde, bireylere ve STK'lara gerçek veya algılanan siyasi görüşleri temelinde ayrımcı bir şekilde uygulanmıştır. Örneğin, Mart 2016'da yetkililer, 78. Madde'yi ihlal ederek yabancı finansmanı kabul etmekle suçlayan bazı STK liderlerinin varlıklarını dondurmıştır.

5.2.3.4. STK Yasaları

18 Temmuz 2014'te hükümet, tüm STK'ların 45 gün içinde mevcut Mübarek dönemi 84/2002 sayılı Yasa uyarınca Sosyal Dayanışma Bakanlığı'na kaydolmalarını veya olası fesih dahil sert sonuçlarla karşılaşabileceklerini bildiren bir duyuru yayınlamıştır. 84 sayılı Kanun, bir kayıt talebi gönderildikten sonra, hükümetin 60 gün içinde bir karar vermesi gerektiğini ve bunun ardından kaydın “yasalar uyarınca geçerli” kabul edildiğini belirtmektedir. “Ulusal birliği tehdit eden” veya “kamu düzenini veya ahlakı” ihlal eden gruplara karşı belirsiz yasaklar da dahil olmak üzere kayıt talepleri reddedilebilmektedir (International Federation for Human Rights, 2014). Mısırlı STK'lar bu önlemi “hükümet tarafından örgütlenme özgürlüğü ve Mısır'daki sivil toplum örgütlerinin çalışmaları konusunda savaş ilanı” olarak kabul etmiştir (Majeed, 2014). Nihayetinde Mayıs 2017'de Başkan Sisi, Mısır'daki STK'ların yürütülmesi ve faaliyetlerine daha fazla sınırlama getiren ve son derece kısıtlayıcı yeni bir yasa olan 2017 tarihli ve 70 sayılı Sivil Çalışma Alanında Çalışan Dernekler ve Diğer Vakıflar Yasası'nı imzalamıştır. Yasa, STK'ların yabancı fonları kabul edebilmesi, Mısır'da faaliyet gösterebilmesi, yabancı kuruluşlarla veya uzmanlarla çalışabilmesi veya anketler düzenleyebilmesi veya rapor yayınlayabilmesi için

hükümetin iznini gerektiren yeni hükümler içermektedir. 109 sayılı Kanun STK kayıt ücretini artırmakta ve ihlal cezaları olarak hapis cezaları ve yüksek para cezaları içermektedir. Anayasada ifade ve toplanma özgürlüğünün garanti edilmesine rağmen bu özgürlükler ile kamu düzenine tehdit olarak algılandığında serbest toplantının suç sayılması gibi pratik protesto yasalarına sahip olan 2013 protesto yasası arasında gerginlik ortaya çıkmaktadır.

109 sayılı Kanun'un 14. Maddesi derneklerin, bütünlük ve tarafsızlıklarından emin olmak için "Ulusal Düzenleme Kurulu" sunmadan önce kamuoyu araştırması yapmasını veya sonuçlarını açıklamalarını yasaklamakta ve ayrıca ulusal birlik, ulusal güvenlik, kamu düzeni ve kamu ahlakının istikrarsızlaştırılmasıyla sonuçlanan faaliyetleri yasaklamaktadır. Kanunun 26. Maddesi uyarınca, Ulusal Düzenleme Kurulu, kanunun hükümlerini ihlal eden her türlü usulü veya işi düzeltmek için gerekli prosedürleri alma hakkına sahip bulunmaktadır. Kanun'un herhangi bir ihlali, en az bir yıl ve en fazla beş yıl hapis cezasına neden olabilmektedir. Uluslararası Af Örgütü, Mısır Cumhurbaşkanı el-Sisi tarafından STK'lara eşi görülmemiş derecede sert kısıtlamalar getiren bu yeni yasanın "ülkedeki insan hakları grupları için ölüm cezası olabileceğini" ifade etmiştir (Amnesty International, 2017)

5.2.3.5. Terörle Mücadele Mevzuatı

Protestocuların ve hükümete muhalif oldukları düşünülen kişilerin hakları 15 Ağustos 2015 tarihinde, Terörizmle Mücadele Kanunu'nda geniş çerçeveli hükümlerin uygulanmasıyla da sınırlandırılmıştır. Kanun, geniş kapsamlı bir "terörist eylem" tanımı yapmaktadır. Terörist eylem tanımı Kanunun 2. Maddesi'nde aşağıdaki gibi yer almaktadır (94 sayılı Yasa/2015).

"kamu düzenini bozmak veya toplumun güvenliğini (security), çıkarlarını veya emniyetini(safety) tehlikeye sokmak amacıyla yurt içinde veya dışında güç, şiddet, tehdit kullanımı veya gözdağı verme; bireylere zarar vermek ve onları terörize etmek; yaşamlarını, özgürlüklerini, kamu veya özel haklarını veya güvenliğini ya da Anayasa ve kanunla güvence altına alınan diğer özgürlükleri ve hakları tehlikeye atmak; ulusal birliğe, sosyal barışa veya ulusal güvenliğe zarar vermek veya çevreye, doğal kaynaklara, eski eserlere, paraya, binalara veya kamu veya özel mülklere zarar vermek veya onları işgal etmek veya ele geçirmek; kamu otoritelerini, ajansları veya yargı organlarını, devlet dairelerini veya yerel birimleri, ibadethaneler, hastaneler, kurumlar, enstitüler, diplomatik ve konsolosluk misyonları veya Mısır'daki bölgesel ve uluslararası örgütlerin ve organların çalışmalarını yürütmelerini veya faaliyetlerinin tamamını veya bir kısmını gerçekleştirmelerini geciktirmek veya engellemek veya bunlara direnir veya

Anayasa, yasalar veya yönetmeliklerin hükümlerinin uygulanmasını etkisiz kılar”.

Bu yasa, beş yıl hapis cezasından ölüm cezasına kadar uzanan bir dizi terörle ilgili suç için geçerli olan cezalar hakkında hükümler getirmektedir. Bu yasayı çevreleyen tartışmalar, herhangi bir yasal kısıtlama olmaksızın terörizm suçlamalarının getirilmesine izin verdiği gerçeğinden kaynaklanmaktadır. Mevzuattaki bir terörist eylemin geniş ve belirsiz tanımının, bireyin ve STK'ların terörizmle suçlanması için kayda değer bir alan bıraktığı açıktır. Bu anlamda bu kriterler, bir hükümet kararına veya düzenlemesine itiraz etmek için barışçıl gösteriler isteyen bir kişi veya kuruluş için bile geçerli olabilmesi muhtemeldir. Dolayısıyla yetkili otoriteler, bir kişiyi veya bir grubu terörist listelerine yerleştirebilir ve onları medeni ve siyasi haklarında derhal kısıtlamalara tabi tutabilir.

İnsan Hakları Komitesi, terörle mücadele konusundaki geniş hükümlerin ifade, örgütlenme ve toplanma özgürlüğü hakları da dahil olmak üzere Sözleşme garantilerinin ihlaline yol açabileceğine dair endişelerini dile getirmiştir. İnsan Hakları Komitesi ayrıca Uluslararası Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesi uyarınca herhangi bir terörle mücadele yasasının yasallık, kesinlik, öngörülebilirlik ve orantılılık ilkelerine uyması gerektiğini belirtmiştir (ERT, 2018: 139). Terörle Mücadele Kanunu'nun 2. Maddesi bu standardın altındadır. Diğerlerinin yanı sıra, “toplumun çıkarlarını tehlikeye atma”, “kamu düzenini bozma” ve “kamu otoritelerini” engelleme konusundaki referanslar kapsam dışıdır ve siyasi inançları veya faaliyetleri nedeniyle gruplara keyfi ve ayrımcı bir şekilde uygulanabilmesi söz konusudur (ERT, 2018: 139).

2015 yılında, Avrupa Parlamentosu da bu belirsiz ve geniş tanımdan kaynaklanan kötüye kullanım potansiyeli hakkındaki endişesini dile getirerek tanımın genişliğinin ayrımcı bir şekilde uygulama potansiyeli olduğunu ve bu nedenle meşru ifade ve protesto üzerinde potansiyel olarak ürpertici bir etkiye sahip olduğu anlamına geldiğini not etmiştir (Pawlak, 2015). O zamandan beri Mısırlı yetkililer, Terörle Mücadele Yasası'nı hükümete karşı eleştiri yapan gazetecileri, aktivistleri ve eleştirmenleri kovuşturmak için daha fazla kullanmaya başlamıştır.

Terörle Mücadele Yasası, hükümetin yasal olarak gözetim altında kalmasını ve hükümetin politikalarına karşı çıkan barışçıl faaliyetlerde bulunan kişi ve kuruluşları cezalandırmasını sağlamaktadır. Terör suçlamaları hükümetin muhaliflerine karşı yasal kısıtlama olmaksızın yaygın olarak kullanılabilir (Hamzawy, 2017). Belirsiz terminoloji, terörist etiketinin geniş çapta uygulanmasını sağlamakta ve hükümetin iddia edilen teröristlere karşı suçlamalarını şeffaf, adli prosedürlerle kanıtlamasını gerektirmemektedir. Kuruluşlar ve bireyler varlıklarını, lisanslarını, itibarlarını ve pasaportlarını kaybedebilmekte ve Terör Yasası ile seyahat etmeleri yasaklanabilmektedir (Hamzawy, 2017).

5.2.3.6. Askeri Mahkeme Kanunu

Hükümetin baskıcı politikasını destekleyen yasal yapı, askeri mahkemelerin yargı yetkisinin ekonomik kalkınma ve kamu güvenliği ile ilgili gerekçelerle uzatılmasıyla tamamlanmaktadır. Bu hareket, askeri mahkemelerde sivilleri yargılama konusunda uzun zamandır devam eden bir Mısır geleneği ile uyumludur. Bu mahkemeler eski başkanlar

Cemal Abdünnasır, Enver Sedat ve Hüsnü Mübarek tarafından siyasi muhalifleri yargılamak için yaygın olarak kullanılmıştır. (Aziz, 2016). Askeri Yargı Yasası'nın 6. Maddesi uyarınca Mübarek, yaklaşık otuz yıl boyunca sivilleri askeri mahkemelere devretme takdirini sık sık kullanmıştır (Auf, 2015) ve sonuç olarak Mübarek yönetiminde askeri mahkemeler 12.000'den fazla sivil yargılamıştır (Banco, 2014).

Askeri Mahkemeler Anayasanın 204. Maddesi ve 1966 tarihli ve 25 sayılı Kanun ile düzenlenmiştir. Askeri Mahkemelerin belirli suçlar dışında siviller üzerinde yargı yetkisi bulunmamaktadır. Bu suçlar genellikle, “askeri tesislere, askeri kışlalara veya otoritelerine düşen her şeye karşı doğrudan bir saldırıyı temsil eden suçlar; zorunlu askerlikle ilgili suçlar; ordunun teçhizatı, araçları, silahları, mühimmatı, belgeleri, askeri sırları, kamu fonları veya askeri fabrikalarına karşı işlenen suçlar” gibi doğrudan askeriye sınırları içerisine giren suçları kapsamaktadır (Mısır Anayasası Madde 204, 2014). Ancak Cumhurbaşkanı el-Sisi, göreve seçilmesinden bu yana askeri mahkemelerin yargı yetkisini, askeri mahkemeler önünde binlerce sivil kovuşturmaya yol açan cumhurbaşkanlığı kararnamesi ile daha da genişletmiştir. Sisi 2014 yılında orduya iki yıl boyunca kamu ve devlet tesislerini koruma yetkisi veren 136 sayılı Yasa'yı çıkarmıştır. Ağustos 2016'da yeni parlamento, 2014 tarihli 136 sayılı Kanun'un 2021 yılına kadar beş yıl daha uzatılmasını onaylamıştır. Bu kapsamda askeri mahkemelere, elektrik kuleleri ve istasyonları, gaz boru hatları, yollar, köprüler ve diğer tanımlanmamış kamu tesisleri de dahil olmak üzere kamu arazilerinde meydana geldiği iddia edilen suçlar konusunda yargı yetkisi verilmiştir. (Hamzawy, 2017). Bu kararnamenin yayınlanmasından bu yana, çocuklar dahil olmak üzere 15.500'den fazla sivil askeri mahkemelerde yargılanmıştır. Bu karar, askeri savcıya belirli bir suçun ordunun yetki alanına girip girmediğine karar verme yetkisi sağlayarak geniş bir şekilde yorumlanmıştır. (Human Rights Watch, 2018)

Askeri yargı yasasında, devlet mülklerini ve kurumlarını askeri mülk olarak kabul eden bir dizi değişiklikle birleştiğinde, askeri mahkemelerin yargı yetkisi rahatsız edici bir şekilde genişlemiştir. 2014 Anayasası'nın 204. Maddesi, askeri yargıya nominal olarak bağımsızlık vermesine rağmen, Askeri Yargı Kanunu'nun 1. Maddesi, Savunma Bakanlığı bünyesinde bir idari kuruma, onu düzenleme yetkisi vermektedir. Dolayısıyla hâkim olarak görev yapan askerler -kurumsal yapı ve kültür tarafından- anlamlı bağımsızlıktan sınırlandırılmıştır. İnsan hakları savunucuları ve avukatlar, her iki yasayı da 2014 Anayasası'nın sivillerin askeri davalarını yasaklayan 204. Maddesi'ni ihlal ettiği gerekçesiyle eleştirmiştir. Ancak, 204. Madde, askeri otorite kapsamına giren her şeye karşı “doğrudan bir saldırıyı temsil eden suçlar” için geniş bir istisna oluşturmaktadır. Ordu ekonomik faaliyetlerini genişlettikçe ve kamu tesislerinin korunmasında iç güvenlik güçlerinin yerini aldıkça, sivillerin askeri mahkemelerde yargılanmasına ilişkin anayasal engel temelsiz hale gelmektedir. Askeri mahkemelere siviller üzerinde daha fazla yetki verme çabası, kısmen ordunun ekonomik istekleri tarafından yönlendirilmektedir. Mısır ordusunun sivil işlerde rolü arttıkça, askeri mahkemelerin yargı yetkisi de artmaktadır. (Aziz, 2016).

Arap Baharı'ndan önce uzun yıllar boyunca ülkelerinin iktidarlarında yer alan Tunus ve Mısır'ın liderleri sivil toplum tarafından hayati bir meydan okumayla karşılaşmadan

yönetimlerini korumayı başarmıştır. Rejimlerinin baskı uygulama kapasitene sahip mekanizmaları sayesinde liderler siyasi ve sivil özgürlüklere ilişkin alanları kısıtlayabilmiştir. Ancak 2011'de Arap Baharı sürecinde yaşanan protestolar demokratik bir siyasi sisteme geçiş sürecinin oluşmasına imkan tanıdığına, sendikalar gibi sivil toplum aktörleri bu siyasi dönüşümde rol alma fırsatı bulmuştur. Bu açıdan Arap Baharı sonrası dönemde Tunus, ülkenin demokratik geçiş sürecinin sürdürülmesinde sivil toplum aktivizminin önemine şahitlik etmiştir. Ülkenin demokratik dönüşüm sürecinin Brahmi ve Beleyid suikastleri, terör faaliyetleri, yolsuzluk ve eşitsizlik gibi yapısal ekonomik sorunlar karşısında başarısız olmak üzere olduğu 2013 yılında, sivil toplum kuruluşları bu süreçte yer alan aktörleri bir araya getirerek diyalog oluşturmuş ve tarafları uzlaşmaya sevk etmiştir. Tunus'un fikir birliği ancak, UGTT, Tunus Sanayi Ticaret ve El Sanatları Birliği (UTICA), Tunus Barosu ve ülkenin İnsan Hakları Birliği arasında bir ittifak olan “Dörtlü” tarafından yürütülen kapsayıcı bir “Ulusal Diyalog” sayesinde mümkün olmuştur. Bu şekilde, Tunuslu elitler siyasi çıkmazın üstesinden gelerek geçiş sürecini koruyabilmiştir. Bu anlamda Tunus yeni bir anayasa oluşturmuş, birden fazla özgür ve adil seçim yapmış ve yeni kurumlar geliştirmiştir.

Mısır'da bağımsızlıktan 2011 yılına kadar, askerin ayrıcalıklı konumu orduyu Mısır'daki siyasi alanın sınırlarını belirlemede bir aktör haline getirmiş ve sivil toplum aktörleri oluşan statükoya karşı meydan okuma kabiliyetine sahip olamamıştır. Mübarek rejiminin toplumsal ayaklanmalar karşısında devrildiği süreçte Tunus'ta önemli bir aktör olarak önem kazanan UGTT'ye benzer güçlü bir sivil toplum aktörü Mısır'da ortaya çıkmamıştır. Bu bağlamda ordunun ekonomiden ve politikadan uzak tutulması halinde garanti edilemese de sivil toplumun nihayetinde tutarlı ve politik olarak güçlü bir hareket haline gelebileceğini söylemek mümkündür. Mısır ve Tunus bu iki sonucun uç noktalarını göstermektedir. Mısır, devlet politikalarında ve ekonominin temel taşlarından biri olarak on dokuzuncu yüzyılda Bin Muhammed Ali'nin yönetimine uzanan uzun bir askeri katılım geçmişine sahiptir. Bu rol askeri yönetim altında bağımsızlıktan sonra kurumsallaşmıştır. Ordu, son 60 yılda ulusal ekonomiye giderek daha fazla dahil olmuştur. Tunus ise spektrumun zıt ucundadır. İlk yerli Tunus ordusu bağımsızlık sonrasına kadar oluşmamıştır. Ortaya çıktığında ise Burgiba tarafından politik katılımdan ve ekonomiden bilerek uzak tutulmuştur. Dolayısıyla, Tunus ordusu siyaset veya toplumdaki hiçbir grupta ekonomik, politik veya sosyal bağlar geliştirememiştir.

Mısır'ın geçiş tecrübesine ilişkin sürece bakıldığında, sosyoekonomik sıkıntılar sebebiyle oluşan kızgınlıkların ülke çapında hareketlere yol açarak siyasi otoriteyi devirebildiğini ancak halkın yönetime karşı duyduğu kızgınlığın tek başına işleyen bir demokratik sistem kurmak için yeterli olmadığını söylemek mümkündür. Bu anlamda geçiş sürecinde Mısır'da sivil toplum örgütleri süreci etkileyecek bir aktör olarak ortaya çıkamamış ve Mübarek sonrasındaki aktörlere, onları eski rejimden ayrılmaya zorlamaları için baskı yapamamıştır. Ayrıca, 2011 yılının öncesinde oluşan liberal, İslamcı ve solcu gruplar arasındaki görece kapsayıcı koalisyon, Mübarek'in devrilmesinden sonraki süreçte dağılmıştır. Ottaway'ın (2014) ifadesi ile Tunus'ta Bin Ali'nin devrilmesi sonrası oluşan tek bir aktörün dolduramayacağı bir iktidar boşluğu (power vacuum) Mısır'da

oluşmamıştır. Bu açıdan güçlerini en üst düzeye çıkarmaya çalışan ordu ve Müslüman Kardeşler'i dengeleyecek bir sivil toplum mekanizmasının yokluğunda demokratik geçiş sürecinin başarısızlığı sürpriz olmamıştır.

Sonuç olarak, Mısır ve Tunus, Arap Baharı'nın başlangıcında benzer görünse de her iki ülkedeki siyasi ortam tamamen farklı yollar izlemiştir. Tunus, demokrasinin başarılması ya da en azından keskin kutuplaşmanın önlenmesi ve siyasi düzeydeki kazanımların kaybedilmesini önlemek adına birçok olumlu adım atmayı başarmıştır. Tunus sivil toplumunun bütün riskleri ve tehditleri aştığını söylemek zor olsa da sadece Bin Ali yönetimindeki durumla değil, aynı zamanda diğer Arap ülkelerindeki sivil toplumun durumuyla da karşılaştırıldığında, siyasi ve yasal bir olumlu çevreye sahip olduğunu söylemek mümkündür.

BÖLÜM 6: DEMOKRATİKLEŞME SÜRECİNDE SİYASAL PARTİLER VE LİDERLİK

Demokratik bir geçişin başarılı bir şekilde gerçekleşmesi ve akabinde demokrasinin konsolidasyonunun sağlanması yalnızca otoriter bir rejimin devrilmesiyle mümkün değildir. Bu nedenle, otokratik bir liderin devrilmesine katkı sağlayan aktörlerin, devrilme sonrasında dar gündemlerinin ötesine geçerek hesap verebilir kurumlar oluşturmaya ve politikaları uygulamaya koymaya yönelik ortak bir duruş sergilemeleri beklenmektedir. Diamond çatışma ve konsensüs arasındaki ilişkiyi “*Demokrasi, minimum baskıya ve maksimum rızaya dayanmakta... rekabet ve çatışmanın olmadığı yerde, demokrasi yoktur*” şeklinde ifade etmiştir. Diamond'ın savunduğu gibi, “*Demokrasi çatışmayı gerektirir -ama çok fazla değil; rekabet olmalı, ancak yalnızca dikkatlice tanımlanmış ve evrensel olarak kabul edilmiş sınırlar dahilinde olmalıdır. Ayrışmalar, fikir birliği ile hafifletilmelidir*” (Diamond, 1990: 49). Bu anlamda bir rejimin çöküşünü takip eden en zorlu siyasi süreçlerden biri “anlaşma” (Pact-making) yapma sürecidir. O'Donnell ve Schmitter anlaşmayı *aktörlerin yönetim kurallarını, birbirlerinin yaşamsal çıkarları dikkate alınarak karşılıklı güvenceler temelinde yeniden tanımlamaya çalıştıkları müzakere edilmiş bir uzlaşma olarak tanımlamaktadır* (O'Donnell ve Schmitter, 1986: 37). İktidar paylaşımını içeren bir anlaşma için en iyi senaryo, hiçbir sosyal veya politik grubun “öncelikli projesini” diğer gruplara empoze etmediğinde ve tarafların ilk başta kendi çıkarlarına en uygun gibi görünmeyen “en iyi ikinci çözümü” kabul ettikleri zaman elde edilmektedir (O'Donnell ve Schmitter, 1986: 38).

Bu anlaşmaların genel unsurlarından bazıları şunlardır:

- Şiddetten uzak durmayı şart koşan maddeler,
- Ordu veya kitleler dahil üçüncü şahıslara başvurulmaması konusunda yasaklama,
- Gelecekteki anlaşmazlıkların çözümü için tekrardan anlaşma yapılması konusunda bağlılık (O'Donnell ve Schmitter, 1986: 38).

Yaygın görüşe göre, aktörlerin stratejik etkileşimleri anlaşma yapma biçimini aldığı anda demokrasinin daha muhtemel olduğu düşünülmektedir (Burton ve Higley, 1987; O'Donnell ve Schmitter 1986; Przeworski, 1991). Bununla birlikte işbirliği yapılmayan bir durumda demokrasinin, güç avantajı sağlayan grupların dayatması sonucu ortaya çıkma ihtimali olacaktır (McFaul, 2002). Her iki durumda da aktörler geçiş sürecini anlayabilmenin anahtarı olarak kabul edilmektedir.

Müzakere edilen anlaşma yoluyla aktörler, gelecekteki anlaşmazlıkları çözmenin bir “yolu” olarak şiddet içerecek şekilde hesaplaşmaları dışlamakta; bunun yerine birbirlerini ikna edebilecekleri tavizler vermektedir. Ortaya çıkan siyasi aktörlerin hepsi ya da en azından çoğunluğu tarafından paylaşılan bu uzlaşmacı yaklaşım, birbirlerinin hayati çıkarlarına saygı duyduklarını ve ortaya çıkan demokratikleşme sürecinin politik koşullarını meşru gördüklerine işaret etmektedir. Bu anlamda Stepan ve Linz, korkuların veya endişelerin azaltılabilmesi için organize siyasi grupların demokratik konsolidasyonun nasıl sağlanacağı

ve ülkenin geleceğinin nasıl inşa edileceğine dair mevcut sorunları tartışabilecekleri demokratik bir platform bulmaları gerektiğini savunmaktadır (Stepan ve Linz, 2013: 23).

Siyasi elitler imtiyazlar ve pazarlıklarla, geçişi tehdit eden sorunları çözmek ve “diğerlerinin” şüphelerini ve endişelerini bertaraf etmek için ortak bir zemin bulabilmektedir. Otoriter yönetimden başarılı geçiş durumlarında gözlemlendiği gibi “*bir anlaşmayı müzakere etmek için genel senaryo oldukça açıktır: çatışan veya rakip grupların birbirine bağımlı olduğu bir durumdur; çünkü birbirlerinden bağımsız olarak yapamazlar ve de kendi çıkarlarını karşılayacaklarsa tercih ettikleri çözümü birbirlerine tek taraflı olarak dayatamazlar*” (O’Donnell ve Schmitter, 1986: 38). Bu anlamda birçok araştırmacı, “rejimin devrilmesi sonrası işbirliğini” “siyasi olgunluğun” önemli bir işareti olarak görmektedir (Brownlee vd., 2015: 27,41)

Whitehead'in iddia ettiği gibi demokratikleşme “ikna, müzakere ve rıza üretimi” ne yol açan “kısmen normatif bir sosyal inşa süreci”dir (Whitehead, 2002: 34,65). Esasen, demokratikleşme “tüm çıkarları rekabete tabi tutarak” “belirsizliği kurumsallaştırmaktadır”. (Przeworski, 1991: 14). Belline’e göre “*ordu, iş dünyası ve "sokak" gibi veto güce sahip olan destek gruplarının bu kumarı benimsemeye ikna edilmesi*” büyük önem taşımaktadır (Bellin, 2018: 461). Bu destek gruplarını ikna etmek için “*kayıp korkusunun*” sınırlanması gerekmekte ve bunu başarmak için bütün tarafların da “*talepleri ılımlı hale getirmesi, fikir birliği oluşturması ve kademeli bir takvimi benimsemesi gerekmektedir*” (Karl, 1990). Bu süreci teşvik etmek için esas olan siyasi olarak bölünme riskine karşı kısıtlama uygulayabilen ve güven inşa etmeye kendini adanmış bireysel liderlerin varlığıdır (Bellin, 2018: 461). Bu bağlamda, Burton vd. (1992) elitlerin sosyal seferberliği kontrol ettiklerini, dolayısıyla elitlerin demokratik konsolidasyon ve istikrara yol açacak anlaşmalarda kendi destekçilerini etkileyebileceğini savunmaktadır. Valerie Bunce'nin de (2000: 709) ifade ettiği gibi, “*siyasi ve ekonomik zorlukların yaşandığı dönemlerde (elitler) güçlerini demokrasiyi korumak veya yok etmek için kullanabilmektedir.*” Bu sorgulama çizgisinden yola çıkarak “siyasi parti liderlerinin davranışı Tunus’un demokratik sürekliliği ve Mısır’ın askeri darbesi için geliştirilmiş iki güçlü aktör merkezli anlatıdan” birini oluşturmaktadır (Brownlee vd., 2015: 186). İki farklı olayda gözlemlenen farklı sonuçlar, siyasi partilerin anlaşma yapmasının farklı tutumlarına ve sonuçlarına bağlanabilmektedir. Tunus ve Mısır örneklerinde olduğu gibi, eğer yeni bir anayasa yazmakla doğrudan veya dolaylı olarak meclis oluşturmak üzere kurucu seçimler yapılırsa geçiş sürecinde siyasi partilerin/liderlerin rolünün demokrasinin kurulması için son derece önemli olduğu düşünülmektedir. Bu noktada, partilerin uzlaşmaya varma yeteneği ne kadar fazlaysa, demokrasi için beklentiler de o kadar fazla olmaktadır (Cross ve Sorens, 2016; Elster, 1995; Higley ve Burton, 1989; Linz ve Stepan, 1996). Bu kapsamda siyasi partilerin geçiş ortamlarında oynadıkları rollere ve özellikle de Tunus ve Mısır’daki parlamentodaki siyasi partiler arasındaki diyalogu engelleyen veya teşvik eden nedenlere odaklanmak büyük önem taşımaktadır. Bu açıdan özellikle her iki durumda da ezici seçim zaferleri kaydeden dini partilerin rolü ve demokratikleşmeye nasıl katkıda bulundukları ön plana çıkmaktadır. “Kazanan her şeyi alır” politik zihniyeti, rejim devrilmesi sonrası dönemlerde karşıt ideolojileri uzlaştıran bir çoğulcu politik platform

geliştirmeyi amaçlayan siyasi fırsatları ortadan kaldırmaktadır (Masoud, 2015: 81). Tunus ve Mısır vakalarında, normale göre demokrasiye adanmış ve derin siyasi bölünmeler karşısında köprüler inşa etmeye yatırım yapan güvenilir, ihtiyatlı liderlerin farklı varlığı, ülkelerin farklı yörüngelerini açıklamak için büyük önem taşımaktadır. Bu bağlamda bu bölümde üçüncü bir değişken olarak, Arap Baharı sonrasında ortaya çıkan geçiş süreçlerinin başarı şanslarını açıklamak için siyasi elitler arasında fikir birliği arayışı çabaları inceleme konusu yapılmaktadır.

6.1. Tunus

Tunus'un geçiş sürecinde en kritik faktörlerden biri demokratik konsolidasyon açısından sıkça dile getirilen fikir birliği politikalarıdır. Geçiş döneminde zayıf koşullar ve sosyo-ekonomik zorluklar düşünüldüğünde, devrimin siyasi kazanımlarına yönelik tehditlerin üstesinden gelmek için fikir birliği politikası gerekli görülmüştür. Diğer birçok geçiş ülkesinin aksine en kutuplaştırıcı bölünme etnik veya sosyo-ekonomik faktörlere dayanmamıştır. Tunus'taki en görünür ayrımın toplumun seküler kesimleri ve dini kesimleri arasında olduğu düşünüldüğünde bu partilerin birbirleriyle olan ilişkileri geçiş süreci için kaçınılmaz olarak belirleyici olmuş ve olmaya da devam etmektedir. Bu anlamda Alfred Stepan, başarılı bir demokratik geçiş için Tunus'ta iki tür hoşgörünün varlığından bahsetmiştir. Birincisi, dindar vatandaşların kamusal hayatta demokratik değerleri benimsemelerini gerektiren devlete karşı hoşgörüsüdür. İkinci tür hoşgörüyü göre yasalar ve yetkililer, dindar vatandaşların sivil toplum içindeki görüşlerini ve değerlerini özgürce ifade etmelerine ve dini aktivistlerin ve kuruluşların diğer vatandaşların anayasal haklarına ve yasalarına saygı gösterdikleri sürece siyasete özgürce katılmalarına izin vermeleridir. Stepan'ın ifadesiyle demokraside dinin “gündemden çıkmasına” gerek yoktur ve gerçekten onu zorlamak ikinci hoşgörüyü ihlal emektedir (Stepan, 2012: 89-90). Stepan ve Linz' göre (2013: 23) "diktatörlüğe karşı direnişi artırmakla kalmayıp aynı zamanda karşılıklı korkularını nasıl aşacaklarını ve" oyunun kurallarını "nasıl oluşturacaklarını müzakere eden örgütlü bir siyasi aktivistler grubu olan “siyasi toplum”, Mısır'ın aksine Tunus'ta otoriter rejimin çöküşünden çok önce gelişmiştir. Bu anlamda Stepan için Tunus, sadece devrimden sonraki gelişmeler nedeniyle değil, aynı zamanda İslamcılarla sekülerler arasında ayaklanmaların başlamasından önce yapılan toplantılar nedeniyle ikiz tolerans üretme potansiyeline sahip bulunmaktadır (Stepan, 2012). Bu potansiyelin ortaya çıkmasında ve diyalogun sürdürülmesinde vermiş olduğu tavizler ile Gannuşi'nin liderliğinde Ennahda'nın payı büyük önem taşımaktadır.

6.1.1. Gannuşi Liderliğinde Ennahda

Bağımsız Tunus'taki çağdaş İslami hareketin tarihi, temel olarak Ennahda olarak bilinen hareketin tarihidir. İlk olarak 1970 yılında el-Jamaa al-Islamiyya (İslam Grubu) olarak kurulan hareketin adı, 1981'de Harakat al-İttijâh al-Islâmî (İslami Eğilim Hareketi-MTI) olarak değiştirilmiştir (Hamdi, 1998: 7). Tunus'un bağımsızlığından 1970'lere kadar Burgiba'nın katı laik politikaları nedeniyle ülke, Mısır ve Suriye gibi yakın ülkelere kıyasla bir dini kültürden yoksun kalmıştır. Bu süre içerisinde Habib Burgiba, geleneksel dini kurumları marjinalleştiren bir modernleşme süreci başlatmıştır. Bu modernizasyon

programını sadece camilere, Kur'an okullarına ve hayır kurumlarına fon sağlamak için kullanılan varlıklara el konulmasını değil, aynı zamanda Tunus'taki önde gelen eğitim ve İslam kurumu olan Al-Zaytouna Camii'nin dini müfredatında reform yapılmasını da içermiştir (Perkins, 2004: 146). Örneğin, 1964'te Burgiba, Tunusluları Ramazan ayında daha fazla çalışabilmeleri ve Tunus ekonomisini geliştirebilmeleri için bir cihad olarak oruçlarını bırakma çağrısında bulunmuştur (Wolf, 2017). Bu unsurlar, bir serbest piyasa ekonomisi ve Burgiba'nın bir dizi laikleşme politikası ile birleştiğinde İslamcı ideallerin yeniden canlanmasına yol açmıştır. Bu şartlar altında 1960'ların sonlarında, Tunus'un İslami kimliğini savunmak için bir grup Tunuslu "İslam Grubunu" (el-Jamaa al-Islamiyya) kurmuştur. Raşid Gannuşi, Abdelfattah Mourou ve Hmida Ennaifer tarafından yönetilen ve kısmen din eğitime odaklanarak siyasi olmayan bir hareket olan İslami Grup, İslam eğitimini ve uygulamasını teşvik eden bir hareket olmuştur. Hareket camilerde vaaz vererek ve bireysel dindarlık, ahlak ve doğruluğa vurgu yaparak kamusal alanda İslam'ı canlandırmaya çalışmıştır. Tunus'un marjinalleşmiş güney ve iç bölgelerinden çoğu İslami Grup aktivistleri, laik elitlerin savunduğu sosyokültürel değerlere karşı çıkmıştır (Wolf, 2017). Toplumun bu marjinalleşmiş kesimleri için hareket, sosyo-dini bir hareketin temeli olmuş ve kitleleri harekete geçirmek için politik bir anlatım sağlamıştır. 1970'lerde örgüt faaliyetlerini Tunus'a yaymış, üniversite kampüslerinin yanı sıra ibadethaneler ve camiler de önemli buluşma yerleri haline gelmiştir. Mısır'daki Müslüman Kardeşler'e benzer şekilde üye tabanı daha yoksul, işçi ve orta sınıftan gençler üzerine inşa edilmiştir (Ismail, 2006, 141-143).

İslami Grup başlangıçta ağırlıklı olarak sosyal ve dini meselelere odaklansa da bu tutum Tunus'ta artan toplumsal huzursuzluğun ortaya çıktığı 1978'den sonra değişmeye başlamış, böylece öğrenciler Burgiba'nın rejiminin artan otoriter uygulamalarına karşı daha fazla ses çıkarmaya başlamıştır. 1970'lerin sonlarında fakülte camilerinin açılarak hareket faaliyetlerinin üniversitelere açılmasının ardından İslami Grup aktivistleri hareketin siyasallaşmasını giderek daha fazla savunmaya başlamıştır. 1979 İran Devrimi, İslam Grubunun siyasi aktivizme katılma kararına ilham vermede önemli bir rol oynadığı ifade edilmiştir (Wolf, 2017).

İslam Grubunun üniversite kanadı Burgiba'nın sekülerleşme ve otoriter politikalarına karşı hareketi siyasallaştırmayı savunurken liderlik öğrencilerin aktivizmine uyum sağlamak ve bölünmeyi önlemek için harekete geçmiştir. Nihayetinde 1979'da İslam Grubu gizlilik politikasını ortadan kaldırmaya karar vermiş ve adını İslami Eğilim Hareketi (MTI) olarak değiştirmiştir. Bu, hem İslami faaliyetleri hem de politik aktivizmi teşvik eden Tunus'un ilk siyasal İslamcı hareketinin doğuşuna işaret etmiştir. Bu dönem aynı zamanda, MTI içinde "İslamcı ilerici" olarak ifade edilen bir grubun ortaya çıkmasını ve daha sonra ayrılıkların yaşanmasına da tanıklık etmiştir. Bu ayrılık hizası İslami doktrinin farklı bir yorumunu dile getirerek ve Müslüman Kardeşler doktrinden farklı olarak açıkça Tunuslu bir kimlik anlatısını savunmuştur (Meddeb, 2019: 4).

1980'ler, MTI'da 2011 Tunus devriminden sonra Ennahda hareketinin siyasi yörüngesini etkilemede önemli bir rol oynayacak iki önemli gelişmeye tanık olmuştur. İlk olarak, İslamcılar çoğulcu siyasete girme ve diğer muhalefet gruplarıyla koordine olma istekliliğini

göstermiştir. İkincisi, sosyokültürel ve politik aktivizm arasındaki ilişki üzerine hareket içinde tartışma başlamıştır.

Burgiba'nın yönetiminin son on yılı boyunca, MTI aktivistleri hareketin sosyoekonomik ve politik tutumlarını rejime karşı çıkan diğer muhalif grupların tutumları ile giderek daha uyumlu hale getirmiştir. 1960'larda ve 1970'lerde İslam'ın Tunus toplumu üzerindeki etkisini azaltmayı amaçlayan hamlelere rağmen 1980'lerin başında Burgiba MTI'nin siyasi olarak katılımını sağlayan siyasi çoğulculuğun başlatılması çağrısında bulunmuştur. Bunu başarmak için öncelikle hareketin ve faaliyetlerinin yasallaştırılması ihtiyacı doğmuştur (Guazzone, 1995: 106). Bu kapsamda Haziran 1981'de MTI, bir basın toplantısında siyasi parti olarak tanınmaya çalışmıştır. Rejim MTI'nin bu tanınma talebini reddetmiş ve Burgiba Eylül 1981'de hareketin 50 liderini ve 500 üyesini tutuklayarak hapse atmıştır (Mabrouk, 2012: 55). Bu tutuklamalar, Ağustos 1984'e kadar hapisshanede kalan hareketin en tanınmış liderlerinden Raşid Gannuşi'yi de kapsamıştır. Böylece, MTI'nin ilk yılları dışlanma ve siyasi baskı ile karakterize edilmiştir (Murphy, 1999: 64).

MTI'nın yönetici kesiminin hapsedilmesi, hareketin farklı kanallar aracılığıyla faaliyet göstermesini engellemiştir. Aksine grubun popülaritesi kültürel ve öğrenci organizasyonlarında da artmış ve eğitim sendikasında çoğunluk kazanmıştır (Guazzone, 1995: 106-107). Yasal statü eksikliğine rağmen İslamcı aktivistler hala laik muhalefet partileri ve Tunus İnsan Hakları Birliği ve işçi hareketleri gibi birçok sivil toplum örgütü ile koordine olmayı başarmıştır. 1989'a gelindiğinde ise İslamcılar Tunus Genel İşçi Sendikası'nın (UGTT) yaklaşık yüzde 20'inden fazlasını oluşturmuştur (Wolf, 2017).

Rejim 1984 yılına kadar Gannuşi'yi ve MTI'nin diğer liderlerini serbest bırakmış olsa da 1986'da grubun liderlerine yeni bir tutuklama dalgası başlatmıştır. Bu sefer Burgiba'nın hükümetini devirmeyi planlamakla suçlanmıştır (Mabrouk, 2012: 55). Daha sonra, Burgiba genel olarak muhalefet partilerini baskı altına alma politikasına ek olarak Mart ve Nisan 1987'de MTI'ye bir baskın emri vermiş ve 300 üye tutuklanmış ve 155 kişi hapsedilmiştir. Raşid Gannuşi ve diğer liderler tekrar tutuklanmıştır. O yılın ağustos ayında Monastir'deki bombalamalardan sonra 90 üyenin daha tutuklanmasına ek olarak yedi infazın gerçekleştiği ölüm cezaları verilmiştir. Mahkeme, MTI'nin saldırının suçluları olduğunu destekleyen hiçbir kanıt olmadığını ortaya koymuştur (Aksoy vd., 2015: 458). Bunun üzerine Gannuşi 1988'de ev hapsinde kalmak sureti ile serbest bırakılmıştır (Murphy, 1999: 75-76).

1987'de, Burgiba'nın iktidarı on yıldan fazla süren popüler hoşnutsuzluğun ardından Başbakan Zeynel Abidin Bin Ali'nin, 7 Kasım gecesi şiddet içermeyen bir darbesi ile sona ermiştir (Murphy: 1999: 77-78). Kasım 1987 ve 1989 arasında, Bin Ali'nin yönetiminin ilk aşamalarında MTI ve rejim arasındaki ilişki artan tolerans ve karşılıklı kabul ile karakterize edilmiştir. Bu anlamda Bin Ali, gücünün pekiştirmesine imkan sağlamak için MTI liderleri ile bir anlaşma yapmıştır (Alexander, 2000: 474). Bin Ali, hapsedilen MTI üyelerinin çoğunu serbest bırakmış ve illiberal çok partili seçimler çağrısında bulunmuştur (Dunn, 1996: 156-157). Bin Ali, dini konularda hükümete danışacak ve MTI'nin katılmasına izin veren bir Yüksek İslam Konseyi oluşturmuştur. Ayrıca MTI, tüm Tunus siyasi faaliyetlerini yönlendirecek bir belge olan Ulusal Pakt'ın oluşturulmasına da dahil edilmiştir. Son olarak,

bir İslami öğrenci derneği olan UGTE yasallaştırılmış ve MTI, el-Fajr gazetesini yayınlama izni almıştır (Guazzone, 1995: 110).

Sonuçta, MTI çok partili seçimlerde yarışmak istedikleri için kısmen daha demokratik bir yol izlemeye karar vermiştir (Murphy, 1999, 178-9). 1988'de siyasi projesini bir adım daha ileri götürmeye karar vererek dini yorumlama konusunda bir tekele sahip olmadıklarını göstermenin bir yolu olarak adını dini veya etnik kökenlere dayanan partilerin kurulmasını yasaklayan 1988 Siyasi Partiler Yasası'na uygun olarak Ennahda Hareketi olarak (Harakat Ennahda veya Rönesans Hareketi) değiştirmiştir. Ayrıca Ennahda Burgiba altında kurulan bir tüzük olan 1956 Kişisel Durum Yasası'nı onaylayan bir anlaşmayı da kabul etmiştir (El Issawi, 2012: 21). Bu eylemler sonucunda ise birçok radikal üye Ennahda'dan ayrılma kararı almıştır (Maddy-Weitzman ve Zisenwin, 2007: 184).

Yaşanan gelişmelere rağmen Bin Ali çok partili seçimleri ilan ettiğinde Ennahda'yı katılımdan kasten hariç tutmuştur (Murphy, 1999: 172). 1989 seçimlerinde, dışlanmasına rağmen MTI bağımsız adayların katılımıyla büyük seçim başarısı yakalamış ve böylece Bin Ali hükümetinin güçlü bir rakibi olduğu anlaşılmıştır (Ismail, 2006: 149). Bu seçimden sonra Bin Ali, Ennahda'nın yönetimine meydan okuyacak kadar güç biriktirmesinden korkmuştur. Ayrıca, İslamcıların Cezayir'in ilk demokratik seçimlerindeki ezici zaferleri Bin Ali'nin bunun Tunus'ta yaşanabileceğinden endişe duymasına neden olmuştur (Murphy, 1999: 195). Nihayetinde Bin Ali, dini siyasetten kurtulmak için geniş çaplı bir kampanya başlatmıştır. Ennahda Tunus'taki Siyasal İslam'ın yüzü olduğu için rejimin baskısının ana hedefi haline gelmiştir. 1989'da hareketin lideri Gannuşî, demokratik yolun kapatıldığını savunarak neredeyse yirmi yıl boyunca Londra'da kendini dayatılan sürgün hayatını yaşamak durumunda kalmıştır (Tamimi, 2001: 70). Baskı seviyesi 1991'de ve sonrasında güçlü bir şekilde artmıştır. Bin Ali daha sonra Ennahda'yı bir otele saldırmaya çalışmak ve kendisine suikast girişiminde bulunmak gibi birçok farklı terörist girişim ile suçlamıştır (Garon, 2003: 117). Bu durum hareketin terörist bir grup olduğu suçlamalarına neden olmuş ve bunun sonucunda üyelerinin çoğunluğu hapsedilmiş veya sürgüne zorlanmıştır (Marks, 2012).

Bin Ali'nin otoriter rejimi altında dini faaliyette bulunmak için herhangi bir alan kalmadığından siyasete yatırım yapmak sürgündeki liderlerin hareketin hayatta kalmasını sağlamak için neredeyse tek seçenek haline gelmiştir. Ennahda bu dönemde insan hakları ve demokratik siyasete bağlılık iddiasıyla laik muhalefet partileriyle müzakere masasına oturarak muhalefetin geri kalanından soyutlanma girişimlerine karşı koymaya çalışmıştır. Bu kapsamda 1996 yılında sürgün hayatında rejime karşı kitlesel protestolar gibi politikaları değerlendirmek için Belçika'da ilk kongre gerçekleştirilmiştir (Allani, 2009: 265). Bu kongrede Ennahda, daha ılımlı bir yaklaşım benimsemeleri gerektiği sonucuna varmıştır (Allani, 2009: 265). 2001 yılının Nisan ayında Londra'da liberal ve solcu örgütlerle yedinci kongre düzenlemiştir (Allani, 2009: 265). Bu kongrede Ennahda bir diyalog kültürünü vurgulamış ve liberal ve solcu gruplar ile bir takım uzlaşmalara varmıştır (Allani 2009: 265). 2003'te Ennahda, Cumhuriyet için Kongre (CPR), PDP ve Ettakatol dahil dört büyük muhalefet partisi Fransa'da bir araya gelmiştir (Stepan, 2012: 96). Burada, seçilen hükümetin egemenliğinin halktan geleceğine ve hükümetin başkalarının

kimliklerine ve inanç özgürlüğüne saygı duyacağına söz verdikleri “Tunus'tan Çağrı” anlaşması imzalanmıştır (Stepan, 2012: 96). 2001'in uzlaşmaları, solcular ve sosyalistler gibi çeşitli grupların basın özgürlüğü ve siyasi özgürlük hayatının önemini tartışmak üzere Ennahda ile bir araya geldiği 18 Ekim 2005'te uygulanmıştır (Allani, 2009: 265). Burada, siyasi ve dini inanç özgürlüğünü ve Kişisel Durum Yasası'nı desteklemeyi kabul ettikleri "Tunus'ta 18 Ekim Haklar ve Özgürlükler Koalisyonu" uzlaşısına varılmıştır. Bu uzlaşmalar genel olarak Tunus'un demokrasiye geçişinin başarısı için büyük önem arz etmiştir (Stepan, 2012).

Ocak 2011'de Bin Ali diktatörlüğünün düşmesiyle Ennahda liderlerinin ilk önceliği taban ağlarını yeniden etkinleştirmek ve siyasete girmeye hazırlanmak için hareketin organizasyon yapılarını yeniden inşa etmek olmuştur. İlk yasal tanınma talebinden otuz yıl sonra Ennahda, Mart 2011'de “Ennahda Hareketi Partisi” adı altında resmi bir statüye kavuşmuştur.

6.1.2. Devrim Süreci ve Sonrasında Ennahda

Rakip aktörlerin diyaloga olan samimi bağlılığı, Tunus'un geçiş deneyiminin önemli bir unsuru olmuştur. O'Donnell ve Schmitter (1986: 30), geçiş sırasında genellikle devrimci elitlerin (özellikle yıllarca baskıya maruz kalanların) karşı karşıya kaldıkları bir paradokstan bahsetmiştir. Yazarlar bu paradoksu “Geçmiş gömmek nerede ve ne zaman daha kolay” şeklinde ifade etmiştir. Bu anlamda geçmiş gömmek ve “önceki baskı eylemlerinden” sorumlu olanlarla müzakere masasına oturmak özellikle baskıya maruz kalanların çoğu tarafından etik olarak kabul edilemez olabilmektedir. Buna karşılık Gannuşi ve yakın arkadaşları intikam arayan söylem ve uygulamalardan uzak durmuş, bunun yerine intikam arayışı içerisinde olan İslamcı grupları öfkelerini bırakmaları ve geçişin konsolidasyonu üzerinde önemli bir etkisi olan ülkede barışı ve istikrarı yeniden sağlamak için rakipleriyle çalışmaya onay verilmesi için ikna etmeyi tercih etmiştir.

Raşid Gannuşi'nin iktidarda kalmak ve laik partiler üzerinde İslamcı bir vizyonu zorlamak yerine siyasi olarak pragmatik bir yol benimsemesi Tunus geçişinin başarısında önemli olmuştur. Ülkedeki ana İslamcı partinin siyasi tercihi, fikir birliği politikasına dayanan kapsayıcı bir demokrasiyi kolaylaştırarak herhangi bir dışlayıcı girişimi engellemiştir. Bu çerçevede Volpi ve Stein (2015: 16) de Ennahda partisinin demokratik bir sisteme olan inancı pekiştiren “kayıpların gelecekteki kazançlarla telafi edilebileceğine” inanarak ideolojik tavizler verdiğini ifade etmektedir.

Ennahda liderliği Tunus'ta demokratikleşme sürecine çeşitli şekillerde katkıda bulunmuştur. Birincisi, parti liderliği siyasi söylemlerinde bir sivil devlete ve demokrasiye olan bağlılıklarını sürekli olarak vurgulamıştır. Örneğin, Marc Lynch ile yaptığı bir röportajda Gannuşi, *"destekçilerine Humeyni'nin İran'a dönüşünü anımsatan görüntüler yaratma korkusuyla dönüşünde havaalanına gelmemeleri talimatını verdiğini"* ifade etmiştir (Lynch, 2011b). Gannuşi, bu tür ihtiyatlı hareketlerle ve konuşmalarında uzlaşmacı bir ton benimseyerek Tunuslulara partisinin ılımlı bir çizgi üzerinde olmasını sağlamak istemiştir. Benzer şekilde, 2011'deki seçimlerin sonuçları açıklandığında da konuşmasında her şeyi içeren bir sivil devlete desteğini şu cümlelerde ifade etmiştir;

"Bu devrime, Allah'ın, Peygamber'in, kadınların, erkeklerin, dindarların ve dindar olmayanların haklarının güvence altına alındığı özgür, bağımsız, gelişen ve müreffeh bir Tunus'un hedeflerini gerçekleştirmek için devam edeceğiz, çünkü Tunus herkes içindir. "(Al Jazeera, 2011)

Ennahda liderliğinin diğer tavizi çok partili bir siyasette mümkün olan en fazla partinin ortaya çıkmasını sağlayacak ve büyük olasılıkla koalisyon inşasına neden olacak bir seçim sistemini desteklemesi olmuştur. Ben Achour Komisyonu seçim sistemi üzerinde tartışmaya başladığında Ennahda, kendi oy payını azaltacak orantılı temsili savunmuştur. Gannuşi ve partideki üst düzey liderlerin bu gerekçeleri, büyük olasılıkla 1990 ve 1991 yıllarında İslami Kurtuluş Cephesi'nin belediye ve ilk tur parlamento seçimlerinde egemen olduğu Cezayir derslerinin içselleştirilmesinden kaynaklanmıştır. Cezayir'de mevcut askeri rejim seçimleri iptal etmiş ve İslamcılar katı bir şekilde bastırmıştır (Marks, 2015). Kanlı iç savaş ve Cezayir'deki İslamcılara karşı geniş bir baskı, Ennahda elitlerinin hayatta kalmayı diğer çıkarların önüne koymasını ve 1990'lardan itibaren elini fazla güçlendirmek yerine politikalarında kademeli olarak adımlar atmasını sağlamıştır (Erdogan, 2017: 36).

Gannuşi Tunus siyasi kültürünün bir partinin Tunus siyasetine, özellikle kırılğan ve son derece kutuplaşmış bir siyasi ortamda egemen olmasına yetecek kadar olgun olmadığını fark ederek bu durumu şu cümlelerle ifade etmiştir:

"Hala bir geçiş demokrasisindeyiz, bu yüzden bir uzlaş sistemine ihtiyacımız var. Tunus şu anda bir parti tarafından yönetilemiyor, bu parti çoğunluk kazanmış olsa bile; bu geçiş döneminde yüzde 51 yeterli değil" (Hearst, 2016)

İktidara gelen ve yeni anayasanın hazırlanmasını yönetmekle görevlendirilen Ennahda parti içindeki iç çelişkileri uzlaştıracak önemli bir zorluk ile karşı karşıya kalmıştır. Anayasa taslağı hazırlama sürecinden iki ay sonra komisyona katılan Ennahda yetkilileri, şeriatı birincil mevzuat kaynağı olarak içeren bir taslak yayınlamıştır. Sokaktaki protestolar ve sivil toplumdan gelen eleştiriler üzerine Gannuşi şeriatın anayasa taslağına eklenmeyeceğini açıklamıştır. Ayrıca kadınların rolü ile ilgili tamamlayıcılık yerine eşitlik ilkesinin benimsenmesi gibi çeşitli kilit maddelerden de ödün verilmiştir. Ennahda bu tür taviz verme ve fikir birliğine varma konusundaki istekliliği ile seküler kesimin korku ve şüphelerini azaltmayı amaçlamıştır. Bu anlamda yeni Tunus Anayasası dini ve politik özgürlükleri korumuş ve Alfred Stepan'ın "ikiz hoşgörü" olarak adlandırdığı demokrasi ve dinin gelişmesi için ideal bir ortam yaratmıştır (Stepan, 2012).

Devrimin ilk yıllarında Tunus halkı arasında artan bir hoşnutsuzluk söz konusu olmuş ve birçok Tunuslu Ennahda'yı anayasa müzakereleri sırasında bölücü sosyal meseleleri vurgulamakla, sefileleri desteklemekle, güvenliği sağlayamama ve Troyka hükümetini iki yılı boyunca ekonomiyi ihmal etmekle suçlamıştır (Alexander, 2013). Böyle kırılğan bir siyasi ortamda muhalefetin taleplerine direnmenin partinin güvenilirliğine ciddi zarar verebileceğini düşünen Ennahda liderleri, partinin uzun vadeli çıkarlarını ve Tunus'un tüm demokratik geçişini tehlikeye atmamak için hem siyasi hem de ideolojik tavizler vermeyi rasyonelleştirmiştir.

Ennahda Partisi için büyük bir zorluk Tunus'ta yükselen selefi şiddete karşı toplumun laik kesimindeki büyüyen kargaşa ile yüzleşmek olmuştur. 2012 ve 2013 boyunca Tunus, sanatçılara, sanat galerilerine, tiyatrolara, elçiliklere, gazetecilere ve siyasi muhaliflere karşı çeşitli şiddet eylemlerine tanıklık etmiştir. Şubat 2013'te, seküler sol Demokratik Yurtseverler Hareketi lideri Şükrü Beleyid, radikal bir cihatçı örgüt üyeleri tarafından öldürülmüştür. Beleyid'in suikastı 2011'den beri Tunus'taki en büyük siyasi krize yol açmış ve ölümünden birkaç ay sonra, Temmuz 2013'te Halk Hareketinin kurucusu ve genel sekreteri ve Ennahda'nın eleştirmeni Muhammed Brahmi öldürülmüştür. Suikastler başkentte ve Kurucu Meclis'te büyük bir protesto ve oturma eylemi dalgası yaratmıştır.

Birçok kişi Ennahda liderliğindeki hükümeti saldırıları ve suikastları soruşturmamak, faillerine suçlamada bulunmamak ve bu şiddete elverişli bir iklimi teşvik etmekle suçlamıştır. Bu anlamda 2013 yazında Tunus'taki geçiş kaotik bir çöküşe doğru gitmeye başlamıştır. Ennahda, kitlesel protestolarla ve hükümetin feshedilmesini talep eden laik partilerin koalisyonu olan Ulusal Kurtuluş Cephesi'nden güçlü bir muhalefetle karşı karşıya kalmıştır. Kilitlenmeyi aşmak için işçi sendikası UGTT öncülüğünde "Dörtlü" olarak bilinen dört sivil toplum örgütü arabuluculuk rolünü üstlenmiştir. Eylül 2013'te Dörtlü, hükümetin iktidarı bağımsız teknokratlardan sorumlu bir hükümete devretmesini gerektiren bir "yol haritası" sunmuştur. Bu süreç Ennahda'nın maruz kaldığı en büyük test ve Tunus geçişinin gidişatında kritik bir dönüm noktası olmuştur. Parti liderliği, taban destekçilerini laik güçlerin örgütlediği protesto hareketleriyle yüzleşmek için sokaklara seferber etmeyi tercih etmemiştir. Bunun yerine, tabanının muhalefetle müzakereye yanaşmama konusundaki ısrarına rağmen Ennahda, Dörtlü tarafından sunulan yol haritasını imzalamaya karar vermiş ve iktidarı teknokrat bir hükümete bırakmıştır. Ennahda'nın yönetici kesimi pragmatik bir örüntü izlememiş ve Tunus'un çok daha ciddi sosyal, ekonomik ve güvenlik sorunlarına maruz kalabileceğini düşünerek Dörtlü'nün yol haritasının arabuluculuğunu reddetmemiştir. Benzer şekilde Ennahda, 2014 cumhurbaşkanlığı seçimleri için aday göstermekten kaçınmaya karar vermiş ve bu da partinin önceki yönetim hatalarını ciddiye aldığını ve güven kazanmaya çalıştığının göstergesi olmuştur.

Son olarak, Gannuşi ve diğer üst düzey liderler, RCD'de yer alan eski elitlerin Tunus'un 2014 seçimlerinde yer almasını engelleyecek olan yasama mevzuatına olan desteğini çekmiştir. Parti yöneticileri önemli bir aktör olduğunu kanıtlayan eski elitleri dışlamama konusunda temkinli bir tavır almıştır. Ellis Goldberg'e göre, Tunus'ta demokratikleşme başarısı eski elitlerin dışlanmamış ve siyasi veya idari marjinalleşme tehdidine maruz kalmamasından kaynaklanmıştır (Goldberg, 2014). 2013 yazındaki siyasi kriz sırasında partisinin neden eski elitlere ilişkin duruşundan taviz verildiği sorulduğunda, Gannuşi şunları ifade etmiştir;

“Eski muhafızlar seçimi kaybetmiş olabilirler ama çok güçlülerdi. Ülkenin elitleriydi. Bu yüzden onlarla anlaşma yapmak zorunda kaldık. Toplam zafer elde etmeye çalışamazsınız, amaç fikir birliği olmalıdır. İstikrarlı bir demokraside, seçimleri kazanırsanız, belki de her şeyi istediğiniz gibi yapabilirsiniz. Ama genç bir demokraside konsensüse

ve uzlaşmaya ihtiyacımız var. Gücü kaybettik ama Tunus'u kazandık”.
(Zakaria, 2015)

Minimalist ve pragmatist bir yaklaşımı benimseyerek ve muhalif gruplarla diyalog kurmaya hazır olan Gannuşi genel olarak Tunus toplumuna partinin herhangi bir dini yönetim uygulamak için devlet kurumlarına el koyma niyetinde olmadığına dair güvence vermiştir. Bunun yerine Ennahda Partisi’nin çok partili demokraside sadece bir siyasi aktör olacağını göstermiştir. Seçim sonuçları açıklandığında, Nidaa Tounes ve Ennahda uzlaşmaya doğru ilerlemiş ve Tunus’un konsolide bir demokrasi olma yolunda ilerlediğinin bir göstergesi olan iki sol partiyi de içeren bir koalisyon kurmuştur.

Ennahda’nın yöneticileri, 2011 seçimlerinde elde ettikleri oyların çoğunu hiçbir zaman dini veya ideolojik politikalar dayatma hakkı olarak yorumlamamıştır. Bunun yanı sıra, seçim kampanyaları sırasında herhangi bir kutuplaştırıcı söylemden kaçınmış ve partinin uzun vadeli çıkarlarına ve Tunus’ta iktidarın sürdürülmesine ilişkin demokratikleşmeye öncelik vermiştir. Kritik noktalarda Ennahda, seçimlere katılım ve güçler ayrılığı, diğer siyasi güçlerle diyalog içinde olma ve Tunus’un kaosa sürüklenmesini önlemek için tavizler verme dahil olmak üzere demokrasinin temel bileşenlerine bağlı olduğunu göstermiştir.

Ennahda’nın ideolojik dönüşümü, hareketin siyasi ve dini faaliyetleri arasında bir ayrım yapılmasını öneren 2016 yılının Mayıs ayında düzenlenen onuncu kongresinde açıklanmıştır. Kongreden önceki elektronik oylamada Ennahda delegelerinin yüzde 93,5’i partilerin siyasi ve dini faaliyetlerini ayırmak lehinde oy kullanmıştır. Buna göre kongrede Ennahda’nın artık siyasi İslamcıların değil, Müslüman demokratların bir partisi olduğu açıklanmıştır. Ennahda lideri Raşid Gannuşi, Foreign Affairs dergisinde yayınlanan makalesinde, İslami değerlerin hala faaliyetlerini yönlendirmeye devam ettiğini vurgularken, toplumun İslamlaştırılması veya laikleştirilmesi konusundaki eski ideolojik tartışmaların artık gerekli olmadığını ileri sürmüştür. Çünkü devletin artık toplumu baskı araçlarıyla laik olmaya zorlamadığını ve Tunusluların demokratik ve kapsayıcı bir yönetim sistemi kurma konusunda daha fazla endişeli olduklarını ifade etmiştir (Ghannouchi, 2016: 59). Nihayetinde Gannuşi Ennahda’nın İslamcı bir hareket olarak değil, Müslüman demokratların bir partisi olarak görülmesi gerektiğinin altını çizmiştir (Ghannouchi, 2016: 64).

6.2. Mısır

Mısır’da, Tunus’taki durumun tam tersi bir şekilde ne İslamcı ne de İslamcı olmayan kamplarda bir liderlik pozisyonu olmamıştır. İslamcı kampla ilgili olarak özgür ve adil seçimler Müslüman Kardeşler lideri Muhammed Mursi’ye başkanlığı getirmiştir. Gannuşi’nin aksine, Mursi’nin demokratik değerlere olan bağlılığı çok daha belirsiz olmuştur. İslamcı gündeminden ödün vermek konusunda kararsız olduğunu kanıtlayan Mursi, her şeyden önce iktidarı elinde tutma konusunda endişelenmiştir. Eğilimleri, Mısır’daki Müslüman Kardeşler’in köklü hiyerarşik, muhafazakar ve muhalefete güvensiz olan uzun köklü örgüt kültürü ile güçlendirilmiştir (Wickham, 2015: 126–130). Mursi’nin Müslüman Kardeşler’in bir kurum olarak hayatta kalmasını sağlama konusundaki en büyük

kaygısı göz önüne alındığında, seçimlerin tavizsiz ve kapsayıcı olmayan şekilde okunmasına neden olmuştur.

Köprü inşası liderliğinin olmayışı, Mısır'daki İslamcı/seküler muhalefet kampını da rahatsız etmiştir. Çeşitli noktalarda Mursi, İslamcı olmayan elitlerin dahil edilmesine yönelik küçük jestler yapsa da bu jestler büyük ölçüde reddedilmiştir. İslamcı olmayan liderler Kurucu Meclis'e (azınlık üyeleri olarak) katılmaya veya Mursi'nin kabinesinde hizmet etmeye davet edildiklerinde birçoğu dahil olmak yerine çekilmeyi seçmiştir (Haddara, 2013). Mursi, Haziran 2013'ün sonundaki gösteriler karşısında muhalefet figürlerinin dahil edilmesine yönelik jestler yaptığında görüşleri artık müzakere etmek zorunda olduğuna inanmayan İslamcı olmayan kamp tarafından reddedilmiştir" (Trager, 2016: 220). Bu liderler, uzlaşmak ve işbirliği yapmak yerine Mursi'yi devirmek ve ülkeye zorla düzen uygulamak için orduya dönmeyi tercih etmiştir.

Mursi'nin, Gannuşi gibi hem kurucu hem de lider olarak parti içinde tartışmasız bir konumunun bulunmaması onu zorlamıştır. Nitekim Ennhada'nın bir parti olarak siyasi alanda ciddi İslamcı bir rekabetle karşılaşmaması, Gannuşi'ye seçim tabanını kaybetme korkusu olmadan uzlaşma için fırsat sağlarken Mursi ise tam tersine Nur Partisi ve Wasat Partisi tarafından ortaya konan seçim zorlukları tarafından kısıtlanmıştır.

6.2.1. Devrim Öncesi Müslüman Kardeşler

Müslüman Kardeşler 1928'de hedefi dindar Müslümanlar yetiştirmek ve İslami düzen kurmak olan Hasan Al-Banna tarafından Mısır'ın İsmailiye şehrinde kurulmuştur (Wickham, 2015: 20). Banna Kahire'ye taşındığında, şehri tüketen siyasi bölünmeden etkilenmiş ve eğitilmiş gençlerin sürekli olarak İslami yaşam biçiminden ayrılmış olduğunu gözlemleyerek yaygın ateizme ağır bir şekilde karşı çıkmıştır (Soage ve Franganillo, 2010: Mitchell, 1993: 5). Banna Mısır'daki İslam'ı her açıdan saldırı altında görmüş ve sekülerleştirici eğilimleri öğretim ve rehberlik yoluyla tersine çevirmeyi hayatının görevi haline getirmiştir (Mitchell, 1993: 6). Grup, camiler inşa ederek ve farklı cemiyetler kurarak Mısır'daki kentsel topluluklarda çalışmak için zaman harcamıştır (Wickham, 2015: 21). Kardeşliğin erken yönetimi Mısır üzerindeki İngiliz yönetimine ve buna ek olarak işbirlikçi olarak gördükleri Batılılaşmış Mısırlılara ve büyük toprak sahiplerine karşı mücadele etmeye odaklanmıştır (Wickham, 2002: 113). 1932-1939 yılları arasında Dernek, Mısır'ın siyasi sahnesindeki en önemli kuruluşlardan biri haline gelmiştir (Mitchell, 1993: 12). 1928'i takip eden yıllarda Kardeşlik'in büyümesi, 1938 yılına kadar Mısır'ın tamamını kapsayan yaklaşık 300 şubenin kurulmasında doruğa ulaşmıştır. Toplamda 150.000 olduğu tahmin edilen üyelerin çoğunluğu kentsel alanlarda, alt ve orta sınıfta çalışanlardan oluşmuştur (Mitchell, 1993).

Müslüman Kardeşler'in nihai hedefi İslam hukukuna dayalı bir sosyal düzen uygulamak olsa da örgüt reformu önce birey düzeyinde, sonra toplum düzeyinde sağlamaya çalışmıştır. El-Banna, Kardeşlik'in kutsal ve geniş amacının daha küçük bir siyaset sınırında kısıtlanmaması gerektiğinden politik partizanlık hakkında olumsuz bir görüşe sahip olmuştur (Wickham, 2015: 22). Bu anlamda değişimin ani bir hareket ile değil, aşağıdan aşamalı olarak gerçekleştirilmesi düşünülmüştür (Mitchell, 1993: 260). Sonuç olarak,

Kardeşliğin başlangıçta (1928-1948 yılları arasında) demokrasiye ve anayasacılığa karşı bir tutum takındığı ifade edilmiştir (Oweiss, 1990: 301).

1930'ların sonlarında örgüt daha politik bir karakter kazanmış ve şeriat, İslam Hukuku'nun uygulanması çağrısında bulunmuştur. Kardeşlik liderleri paramiliter fraksiyonlar ve gizli aygıtlar kurmuş ve bu fraksiyonlar, polis ve yabancı ordulara saldırılar, İsrail'e karşı Filistin Savaşı'na katılma ve yüksek rütbeli subaylara suikast gibi radikal ve şiddet eylemleri gerçekleştirmiştir (Wickham, 2015: 26). Faaliyetleri daha iddialı hale geldiğinde ve çatışmaya dönüştüğünde El-Banna ve diğer birkaç lider üye geçici olarak Kahire'den gönderilmiştir (Soage ve Franganillo, 2010).

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Mısırlılar politikacılarına olan güvenlerini kaybetmiş ve Müslüman Kardeşler'in Filistinlilere verdiği destek ve işgalci İngiltere'ye bakış açıları çok sayıda insana hitap etmiştir. Ayrıca, kendi tesislerinde sağladıkları yardım faaliyetleri ve eğitim hizmetleri, savaş sonrası kötüleşen ekonomik durumdan büyük ölçüde etkilenen Mısırlıları kendine çekmiştir (Soage ve Franganillo, 2010). 1940'ların ortalarında, Kardeşlik'in üç yüz ila beş yüz bin üyesi olduğu tahmin edilmiştir (Wickham, 2015: 22).

Başbakan Mahmut en-Nukraşi Müslüman Kardeşler'in bir darbeye hazırlandığına inanmaya başlamış ve buna karşılık en-Nukraşi örgütü yasaklamıştır. Bu tedbire cevap olarak, Müslüman Kardeşler üyesi olduğu söylenen bir kişi kısa bir süre sonra Başbakan en-Nukraşi'ye suikast düzenlemiştir (Soage ve Franganillo, 2010). Onun öldürülmesine karşılık kısa bir süre sonra yapılan misillme sonucunda El-Banna öldürülmüştür (Wickham, 2015: 26). Kardeşlik'in yapısının biçimlenmeye başladığı o yıllarda, aşağıdan reform üretmek ve hedeflerine zorla ulaşmak arasında bir gerilim yaşanmıştır. Bu gerginlik özellikle Nasır rejimi tarafından şiddetli baskı deneyimi sırasında ön plana çıkmıştır.

1951-1954 yılları arasında Nasır ile Kardeşlik'in arasındaki ilişkilerin nispeten iyi olduğunu söylemek mümkündür (Tadros, 2012: 6). Hür Subaylar kendilerini 1952'de Kardeşlik ile açıkça ilişkilendirmiş ve eski bir Müslüman Kardeşler üyesini Vakıflar Bakanı yapmıştır. Ayrıca Kardeşlik bağları olan başka bir kişi de ilk Adalet Bakanı olmuştur (Gordon, 1992: 68). 1953'te Nasır, tüm siyasi partileri dağıtacak kadar ileri gitmiş, ancak Kardeşlik resmi bir siyasi parti olmaktan ziyade bir dernek oldukları iddiası ile bu karardan muaf tutulmuştur. Yeni rejimin sadece altı aydır iktidarda olması ve ülkedeki en büyük ve en örgütlü halk gücü ile doğrudan karşı karşıya gelmek istememesinin de bu kararda etkili olduğu ifade edilmiştir (Kepel, 1985: 26). Ayrıca Nasır, Müslüman Kardeşler aracılığıyla kendisine bir taban desteği geliştirmeyi ummuş ve örgütün yeni ideoloğu olan Seyyid Kutub'a Kurtuluş Ralli Bölümü'nde önemli bir görev önermiş fakat teklif reddedilmiştir (Soage ve Franganillo, 2010).

Ekim 1954'te Müslüman Kardeşler tarafına atfedilen Nasır'a karşı başarısız bir suikast girişiminden sonra Müslüman Kardeşler'in binlerce üyesi tutuklanmış, işkence görmüş ve uzun hapis cezalarına çarptırılmıştır (Zollner, 2009: 52). Bu uygulamalara ilişkin gerekçeler Kardeşlik'in siyasi reformları desteklememesinden rejimin devrilmesini planlamaya kadar çeşitlilik göstermiştir (Zahid, 2010: 79). Kardeşlik, Hür Subaylara rakip olarak onları ortadan kaldırmak için sahnelendiğini iddia ederek şiddetli protestolar

gerçekleştirmiştir (Gordon, 2006: 179). 1950'lerin sonlarında, Müslüman Kardeşler liderlerinden bazıları serbest bırakılmış (Al-Arian, 2014: 27) ve Müslüman Kardeşler yeniden aktif hale getirilmeye çalışılmış olsa da bir faydası olmamıştır (Al-Arian, 2014: 27). Bütün bu dışlama ve baskı önlemleri Kardeşlik'in geri kalan üyelerini ve liderlerini yeraltında hareket etmeye zorlamış ve hareketin liderliği İhvan'ın Suriye şubesine devredilmiştir (Zahid, 2010: 80).

1970 yılında Sedat iktidara gelinceye kadar binlerce kişi daha tutuklanmaya ve işkence görmeye devam etmiştir (Blaydes, 2011: 149). Sedat, 1970 yılında Nasır'ın ölümünden sonra cumhurbaşkanlığını devraldığında Kardeşlik'e karşı bir uzlaşma politikası başlatmıştır. İslamcıları Mısır'daki solcu hareketlerin yükselişine karşı stratejik bir önlem olarak görmüştür (Awad, 2013: 276). 1975'teki genel aftan sonra Müslüman Kardeşler'in kalan tutuklu üyeleri sonunda serbest bırakılmış ve Nasır'ın baskısından kaçan üyelerin Mısır'a dönüşü gerçekleşmiştir (Kepel, 1985; Sullivan ve Abed-Kotob, 1999: 44). Kardeşlik hareketin genel merkezini Kahire'ye geri taşıma izni almış, camilerde tekrar toplantılar düzenlemesine ve üniversite kampüslerinde desteği aktive etme ve yeni üye alma izni tekrardan verilmiştir (Zahid, 2010: 82). 1976'da Kardeşlik, el-Da'wa ve al-'Itisam gazetelerinin iki yayını yeniden başlatma iznini almıştır (Waterbury, 1983: 361). Sedat'ın açık pazar politikası ve devletin refah sağlayıcı durumundan çekilmesi altında Kardeşlik bir hareket olarak gelişmiş ve devlet içindeki sosyal hizmetlerin kilit sağlayıcısı olarak daimi konumunu belirlemiştir. Mısır'da siyasi alan kısmen açıldıktan sonra bile Kardeşlik'in siyasi seferberliğinin çoğu Mısır toplumunun siyasi merkezinde değil, periferisinde gerçekleşmiştir (Wickham, 2002). Sonuçta, Sedat'ın saltanatının ilk yıllarında Kardeşlik, Mısır'daki organizasyon yapılarını yeniden kurma şansına sahip olmuştur. Yine de Sedat hareketi yasal olarak tanımayı reddetmiş ve böylece Kardeşlik'i siyasi katılımdan hariç tutmaya devam etmiştir (Sullivan ve Abed-Kotob, 1999: 44). Nitekim, Haziran 1979 parlamento seçimlerinde Kardeşlik yine katılımın dışında kalmıştır (Waterbury, 1983: 372).

1970'lerin sonundan itibaren, üyeler başka bir siyasi alanda faaliyetlerini genişletmeye başlamıştır. Üniversitelerdeki öğrenci gruplarıyla ilişkiler güçlendirilmiş ve profesyonel sendikalarla koalisyon kurulmuştur. Bu sendikalar bilim adamları, doktorlar ve avukatlar gibi meslek sahiplerinden oluşmuş ve üyeler sadece din meselesiyle sınırlı olmakla kalmayıp ulus, özgürlük, barınma politikası ve iç ekonomi konularında çok çeşitli konuları tartışmıştır (Wickham, 2015: 62). Bu profesyonel sendika hareketi, bu gruplara katılan genç Kardeşler üyelerini etkilemiş ve Müslüman Kardeşler'de nispeten muhafazakâr “eski üyeler” grubunun aksine Reformist hizip oluşumuna sebep olmuştur. Müslüman Kardeşler'in genç üyelerinin farklı çıkarları, fikirleri ve ideolojileri olan çeşitli sendikalara katılımı, Kardeşlik'e geniş bir bakış açısı getirmiştir. Sendikalarındaki öğrenciler ve profesyoneller, nispeten demokrasi, çoğulculuk ve özgürlük gibi değerlere daha açık yaklaşmıştır. Bu sivil aktivistlerle etkileşim Kardeşlik gençliğinin kendilerini yeniden yorumlamalarını ve çeşitlilikleri kabul etmelerini etkilemiştir. Ancak daha yaşlı, daha muhafazakar üyelerden oluşan lider grup, daha genç, reformist gruba tepki göstermiştir. Eski liderler, erken dönemlerde sert devlet baskısı deneyimlerinden hareketle grubu

yönlendirmek için özgünlük ve meşruiyete sahip olduklarını iddia etmiştir. Hatta bir üye, reformcuların Kardeşlik'e "yabancı (khawajat)" olduğunu ve büyük kurucular hapisshanedeyken gençlerin hayatın tadını çıkardıklarını ifade etmiştir. (Wickham, 2015:66) Önde gelen grupla farklı görüşlere sahip olanlara karşı bu tür bir tepki Kardeşlik'te yeni ortaya çıkmamıştır. Radikal aktivistler, kurucusu Hassan al-Banna'nın doktrini ile aynı fikirde olmadan Seyyid Kutub'un ortaya çıkmasıyla etkilerini artırdıklarında liderlik pozisyonundaki Kardeşlik üyelerinin çoğu onları grubun aykırıları olarak kabul etmiştir (Milton-Edwards, 2016: 25). Bu anlamda fikirleri ve ideolojileri Kardeşlik'in kararında kabul edilmemiş veya koordine edilmemiştir.

Tal'e göre, Kardeşlik ve Sedat arasındaki ilişki 1970'lerin sonlarında Sedat'ın izlemiş olduğu ve Mısır ekonomisi ve yoksul halk üzerinde olumsuz etkileri olan temel gıda ve tüketim ürünlerine devlet sübvansiyonlarını kaldıran inftah politikası nedeniyle kötüleşmiştir. Buna ek olarak, Sedat'ın dini geçmişi olan siyasi partilerin seçimlere katılmasına izin vermemesi ve 1979'da İsrail'le barış anlaşması imzalanması nedeniyle gerginlikler artmıştır. Daha sonra 2 Eylül 1981'de Sedat, üyelerini kitlesel olarak tutuklayarak Kardeşlik üzerinde başka bir baskıya başlamıştır (Tal, 2005, 38). Ancak, toplam 1500 tutuklamada Kardeşlik dışındaki diğer muhalefet partileri de bu baskının hedefi olmuştur (Cook, 2012: 153).

Sedat'ın 6 Ekim 1981'deki suikastından sonra yeni Cumhurbaşkanı Hüsnü Mübarek istikrara kavuşmak istemiştir. Böylece Müslüman Kardeşler liderlerinin sürgünden dönmelerine izin vermiştir (Al-Awadi, 2004: 55). Mübarek tıpkı Sedat gibi Kardeşlik'e karşı yasağı kaldırmayarak siyasi katılımdan dışlama politikasını sürdürmüştür. Bununla birlikte devletin sağladığı sosyal hizmetlerin eksikliğinden ötürü Kardeşlik'in şüphayle olsa da varlığını tolere etmiştir. Siyasal sistemde reform yapmak amacıyla 1970'lerde Sedat çok partili temsile yer açan anayasa değişiklikleri yaparak siyasi partilerle ittifaklar biçiminde de olsa Kardeşlik'in siyasi katılımının temelini atmıştır. Böylece, 1984 yılında, Kardeşlik tarihinde ilk kez Mısır'daki milletvekili seçimlerine Vefd Partisi ile ittifak kurarak katılmıştır. Bu seçim, Kardeşlik'e parlamentoda faaliyet gösterme ve koalisyonlarla çalışma deneyimi gibi gelecekteki siyasi isteklerinde büyük ölçüde yardımcı olacak bilgi gibi kırtık bir deneyim sağlamıştır (Zahid, 2010: 98). 1987'de Müslüman Kardeşler seçime katılabilmek için emek ve liberal muhalefet partileriyle benzer bir stratejiyi izlemiştir (Zahid, 2010: 98-100).

Mübarek, Kardeşlik'in 1980'lerde profesyonel sendikalarda birçok sandalye kazanmasına izin veren profesyonel sendikalarla ilgili seçim yasalarını zayıflatmıştır. Bu pozisyonlar Kardeşlik'in seçilmiş konumlarının önemli bir kısmını oluşturmuştur (Al-Awadi, 2004: 76-77). Öğrenci liderlerinin birçoğu siyasi deneyimleri nedeniyle profesyonel sendikalardaki pozisyonlarda yer almış ve onları etkili bir şekilde yönetmiştir (Al-Awadi, 2004: 97). Mübarek rejimi tarafından Kardeşlik'e nispeten tolerans gösterildiği yedi yıllık dönem, orta sınıfta aktif olarak güçlü bir taban oluşturmaya izin vermiştir (Tadros, 2012: 6).

Kardeşlik'in faaliyetleri ve etki gücü genişledikçe hükümetle olan ilişkiler kademeli olarak bozulmuştur (Rashwan, 2006: 42). 1990'larda rejim, ülkedeki Kardeşlik gücünü sınırlama

çabalarına başlamıştır. Örneğin, Kardeşlik etkisini sınırlamak için rejim, bir seçimin geçerli olması için minimum katılım ihtiyacı gibi sendika seçimlerine ilişkin yeni seçim yasalarını kabul etmiştir (Wickham, 2015: 78). Kardeşlik ile hükümet arasındaki ilişki Haziran 1995'te, İslamcı yelpazenin en uç noktasında yer alan bir İslamcı hareket olan El-Jama' al-İslamiyya'nın Mübarek'e başarısız bir suikast girişimi gerçekleştirmesiyle daha da bozulmuştur. Bu, Mısır'da radikal İslamcı saldırılar varken rejimdekilerin Kardeşlik'i İslami mesajlarından dolayı dernek olarak suçlu görmelerine neden olmuştur (Wickham, 2015: 79). Buna ek olarak, Kardeşlik'in bir sonraki seçimlerde öne sürdüğü adayların sayısı 170'e yükselmiş, böylece Mübarek'in partisi için önemli bir tehdit oluşturmıştır (Zahid, 2010: 102). 1995 yılında, hükümet bu nedenle aşırı önlemler almıştır (Wickham, 2015: 79). Kasım 1995 seçimlerinden önceki aylarda grubun üyeleri kitlesel tutuklamalara maruz kalmış ve Kahire'deki merkezleri kapanmaya zorlanmıştır. İçişleri Bakanı 24 Kasım'da Müslüman Kardeşler, İslami Cihad ve el-Jama' al-İslamiyya'nın aynı organizasyona ait olduğunu açıklamış ve böylece baskı meşrulaştırılmaya çalışılmıştır. Sonraki aylarda yaklaşık 1000 üye tutuklanmıştır (Sullivan ve Abed-Kotob, 1999: 53-54 ve Shehata, 2012). Buna rağmen, küçük insani yardım kuruluşları oluşturularak toplumun sosyal kesimlerine ulaşılmıştır (Masoud, 2014: 36). Kardeşlik'in iktidarda tuttuğu tek örgüt Doktorlar Sendikası olmuştur (Bayat, 2013: 192). Bu durum, Kardeşlik'in stratejilerini yeniden gözden geçirmesini beraberinde getirmiştir. 1990'ların sonlarında reformist fraksiyonunun yoğun baskısından sonra Kardeşlik, daha demokratik retorik benimsemeye karar vermiştir (Bayat, 2013: 217). Hareketin liderlerinin resmi söylemi, kadın hakları ve siyasi çoğulculuğa ilişkin meselelerde nispeten daha ılımlı hale gelmiştir (El-Ghobashy, 2005). Demokratik reformlara verilen bu artan destek kısmen hareketin siyasi özgürlüklerin genişlemesinden doğrudan faydalanacağı anlayışını yansıtmıştır.

Müslüman Kardeşler dışındaki gruplarla işbirliği ve diyalog deneyimleri yoluyla hareket içindeki reformistler, demokrasi ve insan haklarını uygulanabilir siyasi pozisyonlar olarak savunmaya başlamıştır (Wickham, 2015: 64). Bununla birlikte, önemli sayıda reformcu üye liderliğin değişen zamanlara uymayı reddetmesi nedeniyle 1996 yılında Wasat Partisi'ni kurmayı tercih etmiştir (Wickham, 2015: 81). Bu partinin göze çarpan özelliği, kadınların ve gayrimüslimlerin (Kıpti Hristiyanlar) kuruculara dahil edilmeleri ve resmi parti platformunda demokrasi ve çoğulculuk normlarını içermesidir (Stacher, 2002: .423.) Parti kendisini “çoğulculuğa ve iktidarın değişmesine inanan İslam inancına dayanan bir sivil platform” olarak tanımlamış ve amacını sivil, çoğulcu kamu düzenini oluşturma olarak belirlemiştir (Wickham, 2015: 81).

2005 seçimlerinde Müslüman Kardeşler İslamcı sloganlarına geri dönmüş (Wickham, 2015: 118), fakat aynı zamanda işkenceye son verilmesi, dönem sınırları ve yargı bağımsızlığının güçlendirilmesi çağrısı da yapmıştır (Wickham, 2015: 105). Seçimde 88 sandalye kazanarak parlamentodaki en büyük muhalefet grubu haline gelmiştir (Shehata, 2010: 138). Siyasi faaliyetlerini devletin belirlediği parametreler içinde sınırlama isteğine rağmen 2006'da artan popülaritesi nedeniyle bir kez daha baskıya maruz kalmış ve liderlerinin çoğu tutuklanmıştır (Zahid, 2010: 122). 2010 seçimlerinde ise Müslüman Kardeşler hükümet baskısı nedeniyle herhangi bir sandalye kazanamamıştır. Oy pusulasına

girebilecek üyeleri güvenlik güçleri tarafından sindirilmiştir (Masoud, 2014: 101). Bu seçim, Mısır halkının mağduriyetlerini artıran hükümet tarafından açık müdahaleler olarak görülmüştür (Masoud, 2014: 123). Bununla birlikte, rejimin hareketi ne kadar agresif bir şekilde bastırdığına bakılmaksızın, Kardeşlik şiddete başvurmamıştır. 1990'lı yıllarda Mısır devletine karşı şiddet eylemlerini sürdüren Cemaati Islamiyya gibi radikal grupların aksine sabırlı bir şekilde disiplinli kalmıştır (Brownlee, 2010).

6.2.2. Devrim Süreci ve Sonrası

Müslüman Kardeşler, 1928'deki kuruluşundan bu yana ilk kez Mayıs 2011'de resmi olarak Hürriyet ve Adalet Partisi (HAP) adı altında bir siyasi parti kurmuştur. Bölgede İslamcılar tarafından takdir edilen ve uluslararası gözlemciler tarafından dikkat çeken grubun siyasi ayağının kurulması, Mübarek'in devrilmesini takip eden süreçte siyasi alanın açılmasını somutlaştırmıştır. Bununla birlikte, HAP'ın ülkenin demokrasiye kısa süreli geçişinde kilit rol oynayacak olması sebebiyle örgütün içinde ve dışında tartışmalar meydana gelmiştir. Bu kapsamda Mübarek'in devrilmesini izleyen süreçte oluşturulan geçici koalisyon, demokratik bir geçişin getirdiği zorlukla karşılaştığında, halkın SCAF'ı destekleyenler, seküler aktivistler ve Kardeşlik destekçileri arasında bölünmesiyle hızla parçalanmıştır.

Mısır'da ilk protestolar yaşanmaya başladığında Müslüman Kardeşleri'in aktivist tarihi ve Mısır'daki en örgütlü ve etkili muhalefet gruplarından biri olması nedeniyle, üyelerinin protestoyu tamamen onaylaması ve ayaklanmaya hemen katılması beklenmiştir. Ancak Müslüman Kardeşler'in yönetici grubu bu konuda tereddüt etmiş ve protestolara hemen katılma kararı almamıştır. Bu nedenle söz konusu hareketin 2011 ayaklanması boyunca alacağı tutum, reformcu ve muhafazakar üyeleri arasındaki derin ve uzun soluklu iç bölünmeyi yansıtmıştır. Üst düzey liderlik devrimin sonucuna kuşkuyla yaklaşmış ve statükoya açıkça meydan okunduğu takdirde hareketin bundan zarar görebileceğinden korkmuştur. Müslüman Kardeşler'in eylemci gençliği ise daha reformist bir anlatıya doğru eğilmiş ve rejim karşıtı protestolara katılmaya daha istekli olmuştur (Ardovini, 2017:148). Nihayetinde , “Öfke Günü” olarak adlandırılan 28 Ocak arifesinde, kuruluş protestolara katılımı onaylandığını duyurmuş ve üyelerini cuma günü sokaklarda devrimcilere katılmaya çağırmıştır (Brooke ve Hamid, 2011: 2). Bu noktadan sonra, Kardeşlik'in önde gelen grubu, iyi organize edilmiş geleneksel ağlarını kullanarak hem insanları harekete geçirmek hem de protestoculara yardım malzemeleri ve tıbbi hizmet sağlamak gibi sahne arkasındaki faaliyetlerle protestocuları desteklemekte aktif hale gelmiştir. Merkezi bir kontrol sistemi altında çok sayıda üyesi bulunan Kardeşlik, örgütün Tahrir Meydanı çevresindeki alanı gözetleyebilmesi ve üyeleri arasında temas halinde olması sebebiyle Mısır polisinin baskısını önleyerek protestocuların hareketini yönlendirmeyi başarmıştır. Ayrıca bölgesel alanda, Mısır'ın en büyük muhalefet gücü olan Müslüman Kardeşler'in yerel ofisleri ve ağları, gösteriyi genişletmek için etkili bir şekilde çalışmıştır. Hareketin önde gelen grubu ilk günden itibaren protestoları organize etmemiş veya protestolara katılmamışken protestolar sırasındaki faaliyetleri dikkate değer olmuştur. Protestoların ön saflarına konumlanmak yerine, güçlü organizasyon becerileri Tahrir Meydanı'na uygulanmıştır. Üyeler protestoculara yiyecek ve su dağıtmış, tıbbi ve güvenlik hizmetleri sağlamış ve ilk mikrofonları meydana kurmuştur (Wickham, 2015: 167).

Müslüman Kardeşler'in yönetici kesimi başından beri hareketin protestolarla uyumlu hareket ettiğini ve onları yönetmediğini ya da kontrol etmediğini vurgulamaya dikkat etmiştir. Yaklaşmakta olan devrimin dini kaygılardan kaynaklandığı anlaşırsa, hem rejim hem de uluslararası toplum tarafından gözden çıkarılabileceğinin farkında olarak (Hamid 2014: 140), ayaklanmaları destekleyenler ortak Mısır kimliklerini vurgulamış, özgürlüğü ve tüm Mısırlılar için yeni fırsatları savunmuş ve açıkça dini referanslar yapmaktan kaçınmıştır. Bu kapsamda 4 Şubat'ta İran İslam Cumhuriyeti Lideri Humeyni, Mısır ayaklanmasını "İslami bir kurtuluş hareketi" olarak nitelendirdiğinde, Kardeşlik buna ilişkin açıklama yapma ihtiyacı duymuştur. İngilizce web sitesinin genel yayın yönetmeni Khaled Hamza'nın ertesi gün buna ilişkin ifadesi, *"Mısır protestoları 'İslami' bir ayaklanma değil, hayatın her kesiminden, tüm dinlerden ve mezheplerden Mısırlıları içeren haksız, otokratik bir rejime karşı kitlesel bir protestodur"* şeklinde olmuştur (Hamza, 2011). Hareket ayrıca, protestocuların talepleri için sözcüsü olarak ortaya çıkan seküler bir lider olan Muhammed ElBaradei'yi destekleyerek birleşik bir cepheye olan bağlılığını vurgulamıştır (Pargeter, 2013).

2011 ayaklanmasının başarısı, Mübarek'i iktidardan istifaya zorlayabilen tek kurum olan Mısır ordusunun desteğine bağlı olduğu için tek başına halkın gücünden kaynaklandığını söylemek mümkün değildir. Mübarek'in devrilmesi akabinde daha önce Mübarek'le müttefik olan bir kurumun iktidarı ele geçirmesi, protestocuların istekleri ile onları uygulanabilir bir siyasi manifestoya dönüştürme yetenekleri arasındaki boşluğu ortaya çıkarmıştır. Bunun temel sebebinin derin devletin varlığı ve siyasal liderlerin bir anlaşma yapma hususundaki eksikliği olduğu ifade edilmiştir (Ardovini, 2017: 156). İslamcılar ve İslamcı olmayan aktörler arasındaki bölünme, bir yol haritası üzerinde anlaşmaya ve orduya karşı bir anlaşma yapmada başarısızlığa neden olmuş, bu da orduya geçiş kurallarına müdahale etme ve dikte etme şansı vermiştir. Siyasi aktörler arasındaki güvensizlik atmosferi, toplumsal huzursuzluk ile birleştğinde ordu Mısır'ı kurtarabilecek tek kurum olarak ortaya çıkmıştır. Bundan sonra ordu tek taraflı olarak geçiş için bir yol haritası uygulamış, seçim tarihini netleştirmiş ve siyasi katılımcılar arasında çatışmalar yaratan anayasa taslağı için gereklilikleri belirlemiştir.

Ocak devriminin örgütlenmesine öncülük eden Kefaya Hareketi ve 6 Nisan Hareketi gibi genç sosyal ağların hepsi yeni, dağınık ve deneyimsizken yeni bir demokratik rejim kurmak için kritik olan bu anda Müslüman Kardeşler diğer aktivist gruplara nazaran en büyük ve en organize muhalefet gücü olarak ortaya çıkmıştır. Bu arka planla, Mübarek devrildikten sonra oluşan güç boşluğunda Mısır'ın siyasi alanına girmek için aktif olarak adımlar atılmıştır. Mübarek'in istifasından sonra, 21 Şubat'ta Kardeşlik, örgütün parlamento blok lideri Saad El-Katatni liderliğinde Hürriyet ve Adalet Partisi'ni kurma niyetini açıklamıştır. Parti, 30 Nisan'da kurulmuş ve 6 Haziran 2011'de resmi statü kazanmıştır (Wickham, 2015: 175).

Ülkenin siyasi açıklığı ve liderlik boşluğu Müslüman Kardeşler'e, başta Mısır halkına ve diğer muhalefet gruplarına siyasi düzende iktidarı tekelleştirmeye çalışmadığını ikna etmesini gerektirecek bir dizi zorluk getirmiştir. Mübarek'in devrilmesinden kısa bir süre sonra "tahakküm değil katılım" arandığına ve ulusun çıkarlarının bir bütün olarak

geliştirilmesinin amaçladığına ilişkin Müslüman Kardeşler tarafından bir açıklama yapılmıştır (Ikhwanweb, 2011a). Ayrıca Kardeşlik'in yasama organı, partinin "tahakküm değil katılım" sloganı doğrultusunda ülkenin yaklaşmakta olan parlamento seçimlerinde sandalyelerin yüzde 30'undan fazlasını talep etmeyeceğini açıklamıştır (Al-Anani, 2015: 532). Hürriyet ve Adalet Partisi kendisini parti platformunda "İslami referans çerçevesine sahip bir sivil parti" olarak ilan etmiştir (Ikhwanweb, 2011b). Kardeşlik sözcüsü, HAP'ın örgütün siyasi kanadı olarak tasarlanmadığını, bunun yerine partinin tamamen bağımsız olacağını ve yalnızca önemli politika kararları konusunda kuruluşa danışacağını vurgulamıştır. Bu kapsamda HAP'ın bağımsızlığını daha da vurgulamak için yeni atanan liderler Müslüman Kardeşler içerisindeki pozisyonlardan ayrılmak durumunda kalmıştır (Trager, 2013).

Genel olarak HAP'ın kuruluş hareketinden ne ölçüde bağımsız faaliyet gösterdiği sınırlı görünmektedir. Mursi ve Al-Katani gibi atanan parti başkanı ve genel sekreter sırasıyla parti içindeki yeni görevlerini almadan önce Rehberlik Bürosu'ndan istifa etseler de Müslüman Kardeşler ve partisi arasındaki güçlü bağlantılar devam etmiştir (Wickham, 2015). Ayrıca, hareket üyelerinin diğer siyasi partilere katılımlarının yasaklandığına dair karar, HAP'ın sadece Müslüman Kardeşler'in siyasi bir yansıması olduğu algısını güçlendirmiştir. Hareketin HAP'ın tüzüklerini onaylaması da HAP'ın özerklik iddiasını baltalamıştır (Pargeter, 2013).

Mübarek karşıtı siyasi muhalefeti temsil eden diğer birçok grup gibi Müslüman Kardeşler de yeni bir rejim ve siyasi düzenin kurulması için askeri desteğin gerekli olduğu fikrinden hareketle SCAF'ı siyasi geçişe ulaşmak için bir araç olarak görmüştür. Buna ek olarak, yaklaşık altmış yıllık marjinalleştirme ve yasadışıktan sonra Kardeşlik, SCAF tarafından denetlenen geçici yönetim tarafından ülkenin geleceği hakkında ulusal bir diyaloga katılmaya davet edilmiştir. Ülke politikalarına tarihsel katılımları nedeniyle, Müslüman Kardeşler'in üyeleri söz konusu diyalogda onları ayrıcalıklı bir konuma getiren en organize katılımcılar olmuştur. Diğer siyasi partilerin düzensizliği ve parçalanması ve Mübarek'in düşüşü ile bırakılan liderlik boşluğu, kuruluşa, tarihte başka bir dönüm noktası olan yasadışılık ve zulüm ortamından kurtulmak için mükemmel bir fırsat sunmuştur (Osman, 2014: 119). Bu şans nihayetinde Kasım 2011'de ülkenin ilk özgür parlamento seçimlerine giden yolu açacak olan SCAF başkanlığındaki geçici hükümet tarafından sunulan Anayasa değişiklikleri ile sunulmuştur. Haziran 2011'de HAP, Vefd gibi laik partilerle birlikte otoriter sonrası dönemin ilk koalisyonu olan Demokratik İttifak'ı yaratmış ve 14 Haziran tarihli bir bildiride ittifak, "demokrasi ve sivil devlet ilkelerine bağlı siyasi güçleri seferber etmeye" ve "ulusal birlik hükümetine götürecek temsili bir parlamentoyu güvence altına almaya" çalıştığını açıklamıştır (Wickham, 2015: 249). Anayasanın yeniden düzenlenmesi ve yeni bir parlamento kurulması için kurallar belirlendikten sonra Kasım 2011'den Ocak 2012'ye kadar parlamento üyelerini seçmek için halk seçimi yapılmıştır.

Siyasi kampanyanın başlangıcında HAP, sandalyelerin üçte birinden fazlasına talip olmayacağını belirtmiştir. Ancak, kampanya ilerledikçe Müslüman Kardeşler'in otoriterlik altındaki politik stratejisini yansıtan bu kendine hakim olma unsuru koltukların yüzde 50'sine kadar çıkılacağı açıklandığında (Wickham, 2015: 170) HAP'ın artan politik hırsıyla

değiştirilmiştir. Seçim sonucunda Demokratik İttifak toplamın üçte birinden fazla oy almış, yani HAP, sandalyelerin 235'i ile parlamentodaki en büyük blok olarak ortaya çıkmıştır. Parlamento seçimlerinin sonuçları ülke tarihinde ilk kez her ne kadar ciddi görüş ayrılıkları olsa da Müslüman Kardeşler ve Nur Partisi'nin yani İslamcıların Meclis'in yüzde 70'ine hâkim olduğu anlamına gelmiştir. Bu anlamda Müslüman Kardeşler, yasadışı bir muhalefet grubu olmaktan ülkeyi etkin bir şekilde yöneten grup haline gelmiştir.

Parlamentoda çoğunluğu kazandıktan kısa bir süre sonra HAP'ın karşılaştığı en acil zorluk laik muhalefet, yargı ve ordu tarafından ortaya konan bir dizi bürokratik ve kurumsal engel olmuştur. Esasen Mübarek'in derin devletine mensup olanlar iktidarı özellikle İslamcı bir çoğunluğa bırakmaya hazır olmadığından bu durum yeni seçilen parlamentoya hükmetmeyi imkansız hale getirmiştir. Seküler gruplarla ittifak olmadan ordu ile ittifak ve güç paylaşımı Müslüman Kardeşler'in geçiş sırasında karşılaştığı zorluklara yol açmıştır. Mısır ordusu ve yargı, yasal mekanizmaların keyfi kullanımı yoluyla Kardeşlik'in parlamenter egemenliğini kontrol etmiştir. SCAF, parlamentonun yeni bir hükümet kurmasını engellemiştir ve yeni bir başkan seçilene kadar cumhurbaşkanlığı yetkilerini kendisi devralmıştır. Daha sonra anayasal nedenlerle parlamentoyu feshetmiştir (Al Jazeera, 2012).

Ordu ve Müslüman Kardeşler arasındaki cumhurbaşkanlığı seçimleri konusundaki anlaşmazlık, iki yapı arasındaki bölünmeyi tetiklemiştir. Ordunun Mübarek yönetimi sırasında eski Başkan Yardımcısı Omar Süleyman'a desteği, Müslüman Kardeşler tarafından Mübarek rejiminin geri dönüşünün bir işareti olarak kabul edilmiş ve bu da Müslüman Kardeşler'i kararını değiştirmeye ve cumhurbaşkanlığı seçimlerine katılmaya zorlamıştır. HAP lideri ve daha sonra başkan adayı olan Muhammed Mursi'nin, bu kararla ilgili açıklaması şu şekilde olmuştur;

“Devrimin taleplerini karşılamak için parlamento önünde duran engellere tanık olduk. [...] Bu nedenle cumhurbaşkanlığının yolunu iktidara açgözlü olduğumuz için değil, mecliste görevlerini yerine getiremeyen çoğunluğumuz olduğu için seçtik” (Awad ve El Madani, Mart 2012).

Seçmenlerin yüzde 46'sının resmi katılımıyla ilk seçim turu, Mısır seçmenlerinin ne kadar parçalanmış olduğunu göstermiştir, çünkü adayların hiçbiri mutlak çoğunluk kazanamamıştır. HAP'ın Mursi'si yüzde 24,7 ile ilk sırada yer almış ve bu da Kardeşlik'e destekte büyük bir düşüş olduğunu göstermiştir. HAP liderliğindeki Demokratik İttifak, Kasım 2011'de 10 milyondan fazla oy kazanırken, Mursi bu sayının neredeyse yarısı kadar 5.4 milyon oy almıştır (Wichkham, 2015: 257-258). Seçimler, Haziran 2012'de sona erdiğinde Kardeşlik'e bir zafer kazandırmıştır. Mursi, rakibi Ahmed Şefik'in yüzde 48,2 oy oranına karşılık oyların 51,7'sini aldıktan sonra Mısır'ın ilk serbestçe seçilen başkanı olmuştur.

24 Haziran 2012'de Mursi, cumhurbaşkanı seçilmesi üzerine Müslüman Kardeşler'den uzaklığını ve halkın cumhurbaşkanı olma isteğini daha da vurgulamak için HAP başkanlığından derhal istifa etmiştir. Bununla birlikte, Mursi kısa süre sonra SCAF'ın

iktidardan vazgeçme konusundaki isteksizliğiyle ve Mübarek'in derin devletinin kalıntılarının hâlâ ülkenin ordusu ve kurumlarında güçlü bir şekilde gömülü olmasıyla yüzleşmek zorunda kalmıştır. 2012 başlarında HAP Halk Meclisi seçimlerinde koltukların yüzde 47'sini kazanır kazanmaz, hem SCAF hem de Anayasa Mahkemesi İslamcılarını yükselişine meydan okumaya başlamıştır (Brown, 2012). Cumhurbaşkanlığı seçimlerinin ilk turundan sonra önemli siyasi etkisi olan Yüksek Anayasa Mahkemesi, son parlamento seçimlerinin yasalarının bir kısmının anayasaya aykırı olduğunu, dolayısıyla seçim sonuçlarının geçersiz olduğuna karar vermiştir. Yargının bu işbirliğiyle SCAF, cumhurbaşkanlığı seçimlerinin ikinci turundan sadece iki gün önce parlamentoyu 15 Haziran 2012 tarihli anayasa kararnamesi ile feshetmiştir (Roll, 2016: 29). 8 Temmuz'da, iktidarda bir hafta geçtikten sonra Başkan Mursi dağıtılan yasama meclisini eski haline getirmiştir ve ardından Mursi, kararnamesinin derhal iptal edilmesini isteyen yazılı bir açıklama yapmıştır. 10 Temmuz'da yapılan ve birçok seküler kesimin boykot ettiği kısa bir parlamento oturumunda Meclis Başkanı Al-Katani, parlamento statüsünün Yargıtay tarafından temyiz için gözden geçirileceğini açıklamıştır (Wickham, 2015: 266-267).

12 Ağustos 2012'de Mursi, askeri büroda geniş çaplı bir değişiklik politikası uygulamıştır. Savunma Bakanı Muhammed Hüseyin Tantawi ve Genelkurmay Başkanı Sami Anan da dahil olmak üzere Mısır ordusu, donanma ve hava kuvvetlerindeki üst düzey subaylar emekli edilerek yerini genç komutanlar almıştır (Fahim, 2012). Üç ay sonra, 22 Kasım 2012'de de Mursi tarafından cumhurbaşkanlığının yasama ve yargı yetkisini genişleten ve esasen olağanüstü yetkiler veren bir Anayasa Kararı çıkarılmıştır. Cumhurbaşkanı, kararının ülkenin anayasal demokrasiye geçişini koruma amaçlı bir girişimi temsil ettiğini ve halkın adalet için taleplerini yerine getirmeyi amaçladığını açıklamış, ancak böyle bir kararın sonuçlarının ne kadar derin olacağını öngörememiştir (Kirkpatrick ve El Sheikh, 2012). Bu karar Müslüman Kardeşler'in gerçek siyasi niyetleri hakkındaki mevcut şüpheleri derinleştirmiş, büyük popüler protestolara ve yargı tepkisine neden olmuştur.

22 Kasım'da Anayasa Kararnamesi'nin yayınlanmasından sonra tüm başkanlık kararlarını yargı itirazlarından bağışık hale getiren ve daha sonra cumhurbaşkanının mevcut yasama ve yürütme otoritesine yargı yetkilerini ekleyen bir belgenin yayınlanmasıyla birlikte her şey değişmiştir. Böyle bir hamle, muhalefet ve istişareden çıkarılan devrimci gruplara sokak protestolarını yeniden başlatmak için ihtiyaç duydukları kıvılcımı vermiş ve 22 Kasım 2012 Mursi hükümetinin asla toparlanmayacağı siyasi bir krizin başlangıcı olmuştur. 2013 yılında Müslüman Kardeşler hükümetinin sonunu getirmiştir (Ardovini, 2017: 200).

Eski bir Müslüman Kardeşler üyesi olan ve aynı zamanda cumhurbaşkanlığı yarışında yer alan Abdülmünim Ebu'l Futuh, bu durumu şu şekilde ifade etmiştir:

“Sadece kendi örgütleri aracılığıyla Mübarek rejiminin komplosundan kendilerini koruyabileceklerini düşündüler. Kibirliydiler. Ancak herhangi bir devrimin ardından halkın yani bu devrimin sahipleri dışında bir kimse tarafından korunmak imkansızdır.”(Kingsley, 2015).

Müslüman Kardeşler'in devrilmesinin en nesnel açıklamalarından biri, İslamcı hükümetin düşmesini üç temel faktöre bağlayan al Anani tarafından yapılmıştır. Bu faktörler; Müslüman Kardeşler'in devrimci bir gündem eksikliği, örgütsel durgunluk ve atalet ve liderleri hükümette yetersizlik ve deneyimsizlik olarak belirtilmiştir (Al-Anani, 2015: 527). Ardovini'ye göre ise Müslüman Kardeşler'in 2012 yılında iktidarı korumayı başaramamasının dört ana nedeni bulunmaktadır. Bunlar; Müslüman Kardeşler'in iç bölümler mirası, devrimci gruplarla işbirliği yapmayı reddetmeleri, uzmanlık eksikliği ve ülkedeki güç dengesinin anlaşılması konusunda eksiklik ve ordunun/derin devletin rolü olarak sayılmıştır. Bu faktörlerin dışında Mursi hükümetinin devrilmesine yol açan başka bir hatanın ise vaat etmiş olmalarına rağmen devrimde yer alan seküler gruplarla işbirliği yapmayı ve diyalog kurmayı reddetmelerinin olduğu ifade edilmiştir (Ardovini, 2017:237). Tarihsel politik gerilimler göz önüne alındığında Müslüman Kardeşler ile derin devlet arasındaki çatışmanın uzun vadede kaçınılmaz olacağını varsaymak doğru olsa da Müslüman Kardeşler'in gücün kimde olduğunu doğru bir şekilde değerlendirememesi ve ilgili kurumlarla daha yapıcı bir şekilde ilişki kuramaması bu süreci hızlandırmış ve sonuçta devrilmesine yol açmıştır (Abourahme, 2013: 426).

Tunus ve Mısır'ın uzlaşma politikaları, her iki ülkede de geçiş sonuçlarındaki farklılığı önemli ölçüde açıklamaktadır. Tunus demokratik geçişte önemli ilerlemeler kaydetmiş ve Arap Baharı hareketlerinden ortaya çıkan tek demokrasi olmuştur. Tunus'un demokratikleşme denemesi, (diğer nedenlerin yanı sıra) geçişi denetlemekten sorumlu olan siyasi aktörlerin (İslamcılar ve seküler gruplar) "uzlaşmanın gelecekteki siyasi beklentileri için gerekli olduğu" anlayışı çerçevesinde hareket etmeleri nedeniyle başarıya ulaşmıştır. Bu kapsamda Tunus'un demokratik konsolidasyona doğru ilerlemesindeki başarısı, büyük ölçüde Ennahda'nın liderliğinin demokrasiye olan bağlılığı ve tabanının isteksizliğine rağmen kritik anlarda taviz vermeye istekli olmasıyla ilişkilendirilebilmektedir.

Ayaklanmaları takiben Ennahda, Tunus'ta özellikle laik gruplar tarafından demokratik sürece en büyük tehdit olarak görülmüş ancak partinin liderliği, İslami değerlere derin bağlılığıyla birlikte çok partili bir seçim sisteminde istisnai bir parti olma rolünü sağlamıştır. Ennahda, Mısır'daki Müslüman Kardeşler ideolojisinden ilham almasına rağmen Bin Ali'nin altındaki yer altı siyasi İslamcı hareketinden Tunus devrimini izleyen demokrasi ilkeleri içinde hareket edecek siyasi bir partiye dönüşmüştür. Son olarak parti liderliği 2016'da kendisini "Müslüman Demokratlar" olarak yeniden tanımlamıştır.

Tunus'un devrim sonrası döneminde, gerginlikler ülkenin kırılğan demokratik yapılarını ezmekle tehdit ettiğinde Ennahda, dışlama veya intikamdan ziyade anlaşma ve uzlaşma yönünde adım atmıştır. Yeni anayasa müzakereleri sırasında Ennahda'nın parlamenterleri, karışık bir başkanlık-parlamenter sisteme rıza göstererek ve anayasanın şeriatı mevzuat kaynaklarından biri olarak göstermeyeceğini kabul ederek bir dizi önemli taviz vermiştir. Ennahda'nın sistem içinde uzlaşma ve çalışma istekliliğinin bir sonucu olarak yeni anayasa demokratik mekanizmaları, hukukun üstünlüğünü ve bir dizi dini, sivil, politik, sosyal, ekonomik, kültürel ve çevresel hakları barındırmıştır. Belki de en önemlisi siyasi kriz sonrası Tunus'un demokratik geçişini ayakta tutmak için görevden çekilerek demokratik değerlere bağlanabileceğini kanıtlamıştır. Partinin seküler ve muhafazakar seçmenlerin

baskısına tepki olarak pozisyonunu ayarlaması, Tunus'un yeni demokrasisinin hayatta kalmasına kayda değer bir katkı sağlamıştır.

Stepan ve Linz, Tunus'ta rekabet halindeki siyasi grupların (özellikle seküler gruplar ve İslamcılar) karşılıklı korkularını azaltıp azaltamayacaklarını bulmak için ortak toplantılar yaptıklarını ve ayaklanmalardan sekiz yıl öncesine kadar demokratik yönetim kuralları konusunda hemfikir olduklarını belirtmiştir. Tunuslu siyasi elitler, bir ülkenin karşı karşıya kaldığı çok boyutlu siyasi sorunların üstesinden gelmenin gücün sadece çoğunluğun elindeki iktidarda yoğunlaşmasıyla değil, siyasi rakipler arasında dağılmasıyla gerçekleşeceğini doğrulamıştır. Volpi ve Stein'in ifadesi ile Ennahda Partisi, demokratik bir sisteme olan inancı pekiştiren “gelecekteki kazançlarla telafi edilebilecek” inancına dayanarak ideolojik tavizler vermiştir (Volpi ve Stein, 2015: 287). Siyasi iktidarın herhangi bir olayla karşılaşmadan siyasi gruplar arasında başarılı bir şekilde dönüşümlü olarak yer aldığı 2011 ve 2014 yıllarında iki yasama seçiminde bulunmak, Tunus'un “hikayesinin” başarısını yeniden doğrulamıştır. Periyodik gerilemelerin getirdiği siyasi zorluklar, Tunus'un demokratik geçişinin sağlamlaştırılmasında hayati öneme sahip olan fikir birliği anlayışıyla aşılmıştır.

Arap Baharı sonrasında Mısır'daki demokratikleşme sürecinde liderlerin ve siyasi partilerin tutumu Tunus'tan farklı olmuştur. Mısır'da rejimin çöküşünden dört ay sonrasına kadar sağlam bir siyasi diyalog gelişmemiştir (Stepan ve Linz, 2013: 23). Mısır'da, parlamentodaki toplam sandalyenin yüzde 70'inden fazlasını kazanan İslamcı ittifak (Müslüman Kardeşler ve Selefiler), geçiş döneminde İslamcı olmayanlara karşı kapsayıcı bir duruş sergilememiştir. Diğer bir ifade ile Tunus'un aksine, Mısır'daki İslamcılar rakipleriyle karşılıklı olarak kabul edilebilir bir “oyunun kuralları”nı bulma konusuna çok az ilgi göstermiştir. Bu bağlamda, İslamcı olmayan talepler ve kaygılar, geçiş sürecinin dışına itilmiştir. Aynı zamanda İslamcılar, zaten büyük ölçüde ordunun politik desteğini alırken rakipleri ile çalışmak için hiçbir neden görmemiştir. Siyasi rakiplerinin yönetime karşı birleşik ve güçlü bir siyasi blok oluşturabileceklerine inanmamışlardır. Bununla birlikte karşı tarafta yer alan seküler kesim de İslamcıları taviz vermeye teşvik etme konusunda inisiyatif almamıştır. Bunun yerine İslamcıları devirmek için antidemokratik bir şekilde ordudan beklenti içine girmiştir. Sonunda, sosyo-politik gerginlik belirginleşmiş ve İslamcılar ile İslamcı olmayanlar arasındaki ayrım 2013'ün başlarında daha da artmıştır. Nihayetinde Mursi rejimi askeri darbe ile iktidardan indirilmiş ve demokratik geçiş süreci başarısızlıkla sonuçlanmıştır.

Parti liderlerinin tutumlarının yanı sıra ülkelerin kurumsal mirasları da demokratik geçişler sırasında “anlaşma yapma” olasılığını büyük ölçüde etkilemiştir. Nitekim daha önce de belirtildiği gibi Mısır ordusu tarihsel olarak iyi organize edilmiş ve son derece politikleşmiştir. Bu sebeple Mübarek rejiminin çöküşünden etkilenmemiştir. Farklı ideolojilere sahip siyasi aktörler, kendi siyasi amaçlarını en üst düzeye çıkarmak ve diğer siyasi grupları Mısır'daki anlaşma sürecinden uzaklaştırmak için ordu ile ayrı ayrı müzakere etmeyi tercih etmiştir. Tarihsel olarak siyasi özerk bir ordunun olmadığı Tunus'ta ise Brumberg (2014: 11) karşıt siyasi aktörlerin “mücadele etmek ya da müzakere etmek

zorunda kaldıklarını” ve böylece çoğulcu bir anlaşma yapma sürecinin başarılmasının önünün açıldığını ileri sürmektedir.

SONUÇ

Bir rejimin artan baskıcı eylemleri karşısında aktivistlerin şiddetsiz direnişi sürdürmesi rejimin parçalanmasına yol açabilmektedir. Başka bir ifadeyle özellikle halkın yönetimden memnun olmadığı durumlarda şiddet içermeyen eylemlerin kararlı bir şekilde devam ettirilmesi rejimlerin yıkılmasında önemli araçlar olabilmektedir. Bununla birlikte bir rejimin şiddet içermeyen eylemler vasıtasıyla sona erdirilmesi her zaman demokratikleşmeyle sonuçlanacağı anlamına gelmemektedir. Nitekim yeni bir otokrasiye de geçilebilmektedir. Bu bağlamda şiddet içermeyen eylemlerin varlığı demokrasiye geçişi garantilememekte, Tunus ve Mısır örneklerinde olduğu gibi bu eylemler sonrasında hangi rejim türü yönünde adım atılacağına bağlı olarak demokratikleşme sürecinin başlamasındaki ilk adım olmakta ya da olmamaktadır.

Demokrasinin çeşitli kavramsallaştırmaları otoriter rejimlerin demokratik geçişini açıklamak için birçok farklı teori ve yaklaşımı beraberinde getirmiştir. Modernleşme, geçiş ve yapısal yaklaşım (bazen tarihsel sosyoloji olarak adlandırılır) olarak bilinen üç rejim değişikliği teorisi, demokratikleşmenin nasıl gerçekleştiğini anlamak için en sık kullanılan yaklaşımlardır. Bahsi geçen bu teoriler demokrasinin ortaya çıkması için gereken siyasi kültür, sosyal ve ekonomik önkoşullardan ortaya çıkması, hayatta kalması ve sağlamlaştırılması için anahtar konumda olan sivil toplum, aktörler ve onların tercihlerine kadar değişen farklı faktörlere işaret etmektedir. Nitekim demokratikleşmenin hangi aşamasından bahsedildiğine bağlı olarak farklı faktörler kritik öneme sahip olabilmektedir. Bu bağlamda bu tezde ordu, sivil toplum ile siyasi partiler ve liderlik unsurlarının Tunus'un ve Mısır'ın demokratikleşme sürecindeki etkisi, açıklama kabiliyetinin daha fazla olacağı düşünülerek eklektik yaklaşımla değerlendirilmiştir.

Birçok benzer özellikleri bulunmasına rağmen Mısır ve Tunus'taki ayaklanmalar ortaya çıkışı, gelişimi ve sonuçları itibariyle birbirinden farklı seyretmiştir. Tunus'taki ayaklanmalar ülkenin iç kesimlerinde başlamış ve daha sonra başkente ulaşmıştır. Bununla birlikte Mısır'da ise tam tersi şekilde gösteriler başkent Kahire'de başlamış ve oradan tüm ülkeye yayılmıştır. Bu durum ülkelerin gösterilere müdahale etme sürelerini ve orduyu dahil etme süreçlerini önemli ölçüde etkilemiştir. Mısır'daki ayaklanmaların başlangıç yeri Kahire olduğundan Mısır hükümeti gösterilere derhal müdahale etmiş ve üç gün süren protestolardan sonra hükümet, ordunun iç güvenlik güçlerini desteklemesini emretmiştir. Tunus'ta ise Bin Ali, orduyu üç hafta süren gösterilerden sonra sokaklara göndermiştir. Bununla birlikte protestoların başlangıcında, Tunus ordusu ayaklanmanın ilk gününden itibaren protestocuların yanında yer alırken Mısır ordusu protestoculara ve Mübarek rejimine karşı net bir tutum sergilememiştir. Ayrıca Mısır ordusunun gösterinin başlangıcında aktivistlere yönelik şiddet kullandığını gösteren belgeler ortaya çıkarken, Tunus ordusunun protestoculara karşı silah kullandığına dair hiçbir kanıt bulunamamıştır. İki olay arasındaki bir diğer fark ise Mısır'da Mübarek'in istifası sonrasında ordunun devrim sonrası hükümeti kontrol etmesi, Tunus'ta ise ordunun siyasal iktidarı hemen sivil bir geçiş hükümetine devretmesi olmuştur. Bağımsızlığından bu yana ekonomi üzerindeki kontrolüyle desteklenen Mısır ordusu, çeşitli özel mal ve hizmetlere erişim ve iş ve hükümette kazançlı pozisyonlar gibi avantajlarla donatılmıştır. Bu ekonomik çıkarlarını

korumak için ordu Mübarek'i iktidardan uzaklaştırmış, ancak daha sonra çıkarlarına en iyi şekilde hizmet edecek şekilde geçişi manipüle etmeye çalışmıştır. Başka bir ifadeyle Mısır ordusu demokratik bir geçişi engelleyerek bir süreklilik aracı olarak hareket etmiştir. Tunus ordusu ise Mısır ordusunun sahip olduğu ayrıcalıklardan hiçbirine sahip olmamış aksine bağımsızlığından itibaren ekonomik olarak marjinalleştirilmiştir. Bu nedenle Tunus'ta ordu Bin Ali'nin devrilmesine müdahale etmemek suretiyle demokratik geçişi desteklemiş ve değişime aracılık etmiştir.

Arap Baharı'ndan önce uzun yıllar iktidarda yer alan Tunus ve Mısır liderleri sivil toplum tarafından hayati bir meydan okumayla karşılaşmadan yönetimlerini korumayı başarmıştır. Rejimlerinin baskı uygulama kapasitene sahip mekanizmaları sayesinde liderler siyasi ve sivil özgürlüklere ilişkin alanları kısıtlayabilmiştir. Ancak 2011'de yaşanan protestolar demokratik bir siyasi sisteme geçiş sürecinin oluşmasına imkan tanıdığından, sendikalar gibi sivil toplum aktörleri bu siyasi dönüşümde rol alma fırsatı bulmuştur. Bu açıdan Arap Baharı sonrası dönemde Tunus, ülkenin demokratik geçiş sürecinin sürdürülmesinde sivil toplum aktivizminin önemine şahitlik etmiştir. Ülkenin demokratik dönüşüm sürecinin Brahmi ve Beleyid suikastleri, terör faaliyetleri, yolsuzluk ve eşitsizlik gibi yapısal ekonomik sorunlar karşısında başarısız olmak üzere olduğu 2013 yılında, sivil toplum kuruluşları bu süreçte yer alan aktörleri bir araya getirerek diyalog oluşturmuş ve tarafları uzlaşmaya sevk etmiştir. Tunus'un fikir birliği ancak, Tunus İşçileri Genel Birliği (UGTT), İşveren Sendikası, Tunus Barosu ve ülkenin İnsan Hakları Birliği arasında bir ittifak olan “Dörtlü” tarafından yürütülen kapsayıcı bir “Ulusal Diyalog” sayesinde mümkün olmuştur. Bu şekilde, Tunuslu elitler siyasi çıkmazın üstesinden gelerek geçiş sürecini koruyabilmiştir. Bu anlamda Tunus yeni bir anayasa oluşturmuş, birden fazla özgür ve adil seçim yapmış ve yeni kurumlar geliştirmiştir.

Mısır'ın geçiş tecrübesine ilişkin sürece bakıldığında ise sosyoekonomik sıkıntılar sebebiyle oluşan kızgınlıkların ülke çapında hareketlere yol açarak siyasi otoriteyi devirebildiğini, ancak halkın yönetime karşı duyduğu kızgınlığın tek başına işleyen bir demokratik sistem kurmak için yeterli olmadığını söylemek mümkündür. Nitekim Mısır'da bağımsızlıktan 2011 yılına kadar askerin ayrıcalıklı konumu orduyu Mısır'daki siyasi alanın sınırlarını belirlemede bir aktör haline getirmiş ve sivil toplum aktörleri oluşan statükoya karşı meydan okuma kabiliyetine sahip olamamıştır. Bu anlamda geçiş sürecinde Mısır'da sivil toplum örgütleri süreci etkileyecek bir aktör olarak ortaya çıkamamış ve Mübarek sonrasındaki aktörlere, onları eski rejimden ayrılmaya zorlamaları için baskı yapamamıştır. Başka bir ifadeyle Mübarek rejiminin toplumsal ayaklanmalar karşısında devrildiği süreçte Tunus'ta önemli bir aktör olarak önem kazanan UGTT'ye benzer güçlü bir sivil toplum aktörü Mısır'da ortaya çıkmamıştır. 2011 yılının öncesinde oluşan liberal, İslamcı ve solcu gruplar arasındaki görece kapsayıcı koalisyon da Mübarek'in devrilmesinden sonraki süreçte dağılmıştır. Ottaway'ın (2014) ifadesi ile Tunus'ta Bin Ali'nin devrilmesi sonrası oluşan tek bir aktörün dolduramayacağı bir iktidar boşluğu (*power vacuum*) Mısır'da oluşmadığından güçlerini en üst düzeye çıkarmaya çalışan ordunun varlığı ve Müslüman Kardeşler'i dengeleyecek bir sivil toplum mekanizmasının yokluğunda demokratik geçiş sürecinin başarısızlığı sürpriz olmamıştır.

Ordu ve sivil toplum unsurlarına ilişkin özelliklerin yanı sıra Tunus ve Mısır'ın demokratik geçiş sonuçlarındaki farklılığı açıklayan önemli bir diğer unsur uzlaşma politikalarıdır. Tunus demokratik geçişte önemli ilerlemeler kaydetmiş ve Arap Baharı sonrasında ortaya çıkan tek demokrasi olmuştur. Tunus'un demokratikleşme denemesi, (diğer nedenlerin yanı sıra) geçişi denetlemekten sorumlu olan siyasi aktörlerin (İslamcılar ve seküler gruplar) “uzlaşmanın gelecekteki siyasi beklentileri için gerekli olduğu” anlayışı çerçevesinde hareket etmeleri nedeniyle başarıya ulaşmıştır. Bu kapsamda Tunus'un demokratik konsolidasyona doğru ilerlemesindeki başarısı, büyük ölçüde Ennahda'nın liderliğinin demokrasiye olan bağlılığı ve tabanının isteksizliğine rağmen kritik anlarda taviz vermeye istekli olmasıyla ilişkilendirilebilmektedir.

Tunus'un devrim sonrası dönemde, gerginlikler ülkenin kırılan demokratik yapılarını ezmekle tehdit ettiğinde Ennahda, dışlama veya intikamdan ziyade anlaşma ve uzlaşma yönünde adım atmıştır. Yeni anayasa müzakereleri sırasında Ennahda'nın parlamenterleri, karışık bir başkanlık-parlamenter sisteme rıza göstererek ve anayasanın şeriatı mevzuat kaynaklarından biri olarak göstermeyeceğini kabul ederek bir dizi önemli taviz vermiştir. Ennahda'nın sistem içinde uzlaşma ve çalışma istekliliğinin bir sonucu olarak yeni anayasa demokratik mekanizmaları, hukukun üstünlüğünü ve bir dizi dini, sivil, politik, sosyal, ekonomik, kültürel ve çevresel hakları barındırmıştır. Belki de en önemlisi siyasi kriz sonrası Tunus'un demokratik geçişini ayakta tutmak için görevden çekilerek demokratik değerlere bağlanabileceğini kanıtlamıştır. Partinin seküler ve muhafazakar seçmenlerin baskısına tepki olarak pozisyonunu ayarlaması, Tunus'un yeni demokrasisinin hayatta kalmasına kayda değer bir katkı sağlamıştır.

Tunuslu siyasal elitler, bir ülkenin karşı karşıya kaldığı çok boyutlu siyasal sorunların üstesinden gelmenin gücün sadece çoğunluğun elindeki iktidarda yoğunlaşmasıyla değil, siyasi rakipler arasında dağılmasıyla gerçekleşeceğini doğrulamıştır. Ennahda Partisi, demokratik bir sisteme olan inancı pekiştiren “gelecekteki kazançlarla telafi edilebilecek” inancına dayanarak ideolojik tavizler vermiştir. Siyasi iktidarın herhangi bir olayla karşılaşmadan siyasi gruplar arasında başarılı bir şekilde dönüşümlü olarak yer aldığı 2011 ve 2014 yıllarında iki yasama seçiminde bulunmak, Tunus'un “hikayesinin” başarısını yeniden doğrulamıştır. Periyodik gerilemelerin getirdiği siyasi zorluklar, Tunus'un demokratik geçişinin sağlamlaştırılmasında hayati öneme sahip olan fikir birliği anlayışıyla aşılmıştır.

Arap Baharı sonrasında Mısır'daki demokratikleşme sürecinde liderlerin ve siyasi partilerin tutumu Tunus'tan farklı olmuştur. Mısır'da rejimin çöküşünden dört ay sonrasına kadar sağlam bir siyasi diyalog gelişmemiştir. Mısır'da, parlamentodaki toplam sandalyenin yüzde 70'inden fazlasını kazanan İslamcı ittifak (Müslüman Kardeşler ve Selefiler), geçiş döneminde İslamcı olmayanlara karşı kapsayıcı bir duruş sergilememiştir. Diğer bir ifade ile Tunus'un aksine, Mısır'daki İslamcılar rakipleriyle karşılıklı olarak kabul edilebilir bir “oyunun kuralları”nı bulma konusuna çok az ilgi göstermiştir. Bu bağlamda, İslamcı olmayan talepler ve kaygılar, geçiş sürecinin dışına itilmiştir. Aynı zamanda İslamcılar, zaten büyük ölçüde ordunun politik desteğini alırken rakipleri ile çalışmak için hiçbir neden görmemiştir. Siyasi rakiplerinin yönetime karşı birleşik ve güçlü bir siyasi blok

oluşturabileceklerine inanmamışlardır. Bununla birlikte karşı tarafta yer alan seküler kesim de İşlamcıları taviz vermeye teşvik etme konusunda inisiyatif almamıştır. Bunun yerine İşlamcıları devirmek için antidemokratik bir şekilde ordudan beklenti içine girmiştir. Sonunda, sosyo-politik gerginlik belirginleşmiş ve İşlamcılar ile İşlamcı olmayanlar arasındaki ayırım 2013'n başlarında daha da artmıştır. Nihayetinde Mursi rejimi askeri darbe ile iktidardan indirilmiş ve demokratik geiş süreci başarısızlıkla sonulanmıştır.

KAYNAKÇA

- Abadi, J. (2013). *Tunisia since the Arab conquest: the saga of a westernized Muslim state*. Reading, UK: Ithaca Press.
- Abdel Samei, M. F. (2013). The (anti-) protest law: No more public space in Egypt. *Open Democracy*. <https://www.opendemocracy.net/en/north-africa-west-asia/anti-protest-law-no-more-public-space-in-egypt/>. Erişim Tarihi: 16.01.2020.
- Abdelhamid, D. M., ve El Baradei, L. (2009). *Reforming the pay system for government employees in Egypt*. Egyptian Center for Economic Studies.
- Abdel-Malek, A. (1968). *Egypt: Military society: The army regime, the left, and social change under Nasser*. Random House.
- Abdelrahman, M. (2004). *Civil society exposed: The politics of NGOs in Egypt* (Vol. 40). IB Tauris.
- Abdulla, R. (2011). The revolution will be tweeted. *Cairo Review of Global Affairs*, 3, 41-49.
- Abourahme, N. (2013). Past the end, not yet at the beginning: On the revolutionary disjuncture in Egypt. *City*, 17(4), 426-432.
- Acemoglu, D., Naidu, S., Restrepo, P., ve Robinson, J. A. (2015). Democracy Does Cause Growth. <https://economics.mit.edu/files/10759> Erişim Tarihi 17 Nisan 2020.
- Acemoglu, D., ve Robinson, J. (2006). *Economic Origins of Dictatorship and Democracy*. Cambridge University Press.
- Achcar, G. (2009). Egypt's Recent Growth: An 'Emerging Success Story'?. *Development Viewpoint*, (22).
- Achcar, G. (2013). *The people want: A radical exploration of the Arab uprising*. University of California Press.
- Achcar, G. (2016). *Morbid symptoms: relapse in the Arab uprising*. Stanford University Press.
- Ackerman, P. (2007). Skills or conditions: What key factors shape the success or failure of civil resistance?. In *conference on Civil Resistance and Power Politics, St. Antony's College, University of Oxford, Oxford, UK, March* (pp. 15-18).
- Ackerman, P., ve Karatnycky, A. (2005). *How freedom is won: From civic resistance to durable democracy*. New York, Freedom House.
- Ackerman, P., ve Kruegler, C.C. (1994) *Strategic Nonviolent Conflict: The Dynamics of People Power in the Twentieth Century*. Westport, CT: Praeger.
- Adamson, W. L. (1980). *Hegemony and Revolution: A Study of Antonio Gramsci's Political and Cultural Theory*. Univ of California Press.
- Afifi, H. (2015). Egypt's elections: some are not running, some are boycotting, and this is why. *Ahram Online*, 19 Ekim. <http://english.ahram.org.eg/WriterArticles/Hana-Afifi/540/0.aspx>. Erişim Tarihi: 02.11.2019.
- Ağaoğulları, M. A & Köker, L.(2000). *Kral-Devlet ya da Ölümlü Tanrı. İmge Kitabevi, Ankara*.

- Ağaoğulları, M. A. (2011). Sokrates'ten Jakobenlere: Batı'da Siyasal Düşünceler. İletişim Yayınları.
- Akhtar, S. (2011). Food security in the Arab world: price volatility and vulnerabilities and the world bank response. In *First Arab Development Symposium, Food and Water Security in the Arab World, Kuwait, March* (pp. 14-15).
- Aksoy, D., Carter, D. B., ve Wright, J. (2015). Terrorism and the Fate of Dictators. *World Politics*, 67(3), 423-468.
- Al Jazeera (2015). Tunisia parliament approves unity government. 6 Şubat. <http://www.aljazeera.com/news/2015/02/tunisia-approves-coalition-government-150205123748042.html>. Erişim Tarihi: 08.04.2020.
- Al Jazeera, (2011). Ennahda wins Tunisia's elections. 28 Ekim. <https://www.aljazeera.com/news/africa/2011/10/2011102721287933474.html>. Erişim Tarihi: 12.04.2020.
- Al Jazeera, (2012). Egypt court orders dissolving of parliament. 14 Haziran. <https://www.aljazeera.com/news/middleeast/2012/06/2012614124538532758.htm>. Erişim Tarihi: 12.03.2020.
- Al Jazeera, (2018). Egypt sentences 75 to death over Rabaa protests. 8 Eylül. <https://www.aljazeera.com/news/2018/09/egypt-sentences-75-death-rabaa-protests-180908092058638.html>. Erişim Tarihi: 16.03.2020.
- Alakel, M. (2008). Türkiye Avrupa Birliği İlişkilerinde Egemenlik Sorunu. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- Al-Anani, K. (2015). Upended path: The rise and fall of egypt's muslim brotherhood. *The Middle East Journal*, 69(4), 527-543.
- Al-Arian, A. (2014). *Answering the Call: Popular Islamic Activism in Sadat's Egypt*. Oxford University Press.
- Al-Awadi, H. (2004). In pursuit of legitimacy. *The Muslim Brothers and Mubarak, 1982–2000*. Tauris Academic Studies.
- Albers, R. ve Peeters, M. (2011). Food and Energy Prices, Government Subsidies and Fiscal balances in South Mediterranean Countries, *European Commission, European Economy. Brussels*.
- Albrecht, H., ve Schlumberger, O. (2004). “Waiting for Godot”: Regime change without democratization in the Middle East. *International political science review*, 25(4), 371-392.
- Alessandri, E., Hassan, O., & Reinert, T. (2015). US democracy promotion from Bush to Obama. *EUSpring*, April.
- Alexander, C. (2000). Opportunities, organizations, and ideas: Islamists and workers in Tunisia and Algeria. *International Journal of Middle East Studies*, 32(4), 465-490.
- Alexander, C. (2013). Tunisia’s Islamists: Ennahda Withdraws. *Wilson Center*, 18 Aralık. <https://www.wilsoncenter.org/article/tunisias-islamists-i-ennahda-withdraws>. Erişim Tarihi: 03.04.2020.

- Allani, A. (2009). The Islamists in Tunisia between confrontation and participation: 1980–2008. *The journal of North African studies*, 14(2), 257-272.
- Almond, G. ve Verba, S. (1963). The civic culture: Political attitudes and democracy in five nations. *Princeton: Princeton University*.
- Al-Sayyid, M. K. (1993). A civil society in Egypt?. *The Middle East Journal*, 228-242.
- Altunışık, M. (2013). Ortadoğu’da Bölgesel Düzen ve Arap Baharı. *Ortadoğu Analiz*, 5(53), 71-78.
- Al-Ubaydli, O. (2012). Natural resources and the tradeoff between authoritarianism and development. *Journal of Economic Behavior & Organization*, 81(1), 137-152.
- Álvarez-Ossorio, I. (2017). Civil Society and political Change in Contemporary Egypt. İçinde *The Arab Spring, Civil Society, and Innovative Activism* (pp. 57-79). Palgrave Macmillan, New York.
- Amin, M., Assaad, R., Al-Baharna, N., Dervis, K., Desai, R. M., Dhillon, N. S., ... ve Graham, C. (2012). *After the spring: Economic transitions in the Arab world*. Oxford University Press.
- Amnesty International (2011a). *Tunisia in Revolt: State Violence during Anti-Government Protests*. Amnesty International Publications.
- Amnesty International (2011b). *Egypt Rises: Killings, Detentions and Torture in the '25 January Revolution*. Amnesty International Publications.
- Amnesty International (2013). ‘Egypt: Detained Morsi supporters denied their rights’. 12 Eylül. 2013. <https://www.amnesty.org/en/press-releases/2013/09/egypt-detained-morsi-supporters-denied-their-rights/>. Erişim Tarihi: 12.03.2020.
- Amnesty International (2014a). *Egypt. Roadmap to Repression: No End in Sight to Human Rights Violations*. Amnesty International Publications.
- Amnesty International (2014b). *Egypt three years on, wide-scale repression continues unabated* <https://www.amnesty.org/en/latest/news/2014/01/egypt-three-years-wide-scale-repression-continues-unabated/>. Erişim Tarihi: 16.03.2020.
- Amnesty International (2016a). *Egypt: ‘Officially, You Do Not Exist’: Disappeared and Tortured in the Name of Counter-Terrorism*. Amnesty International Publications.
- Amnesty International (2016b). *Egypt: Unprecedented crackdown on NGOs*. <https://www.amnesty.org/en/latest/news/2016/03/egypt-unprecedented-crackdown-on-ngos/>. Erişim Tarihi: 16.03.2020.
- Amnesty International (2017). *Egypt: NGO law threatens to annihilate human rights groups*. <https://www.amnesty.org/en/latest/news/2017/05/egypt-ngo-law-threatens-to-annihilate-human-rights-groups/>. Erişim Tarihi: 16.03.2020.
- Andersen, D., Møller, J., Rørbaek, L. L., ve Skaaning, S. E. (2014). State capacity and political regime stability. *Democratization*, 21(7), 1305-1325.
- Andersen, J. J., ve Aslaksen, S. (2013). Oil and political survival. *Journal of Development Economics*, 100(1), 89-106.
- Anderson, L. (1986). *The State and Social Transformation in Tunisia and Libya, 1830–1980*. Princeton: Princeton University Press.

- Anderson, L. (2006). Searching where the light shines: Studying democratization in the Middle East. *Annual Review of Political Science*, 9, 189-214.
- Anderson, L. (2011). Demystifying the Arab Spring: Parsing the Differences Between Tunisia, Egypt, and Libya. *Foreign Affairs*, 2-7.
- Anderson, P. (1977). The Antinomies of Antonio Gramsci" "The Antinomies of Antonio Gramsci." *New Left Review* 10, 5-80.
- Ansell, B. W., ve Samuels, D. (2014). *Inequality and democratization: an elite-competition approach*. New York, NY, USA: Cambridge University Press.
- Ansell, B. W., ve Samuels, D. J. (2010). Democracy and Redistribution, 1880-1930: Reassessing the Evidence. In *APSA 2010 Annual Meeting Paper*.
- Ardovini, L. (2017). *The 'failure' of Political Islam?: The Muslim Brotherhood's experience in government* (Doktora Tezi, Lancaster University).
- Arendt, H. (1970). *On violence*. Houghton Mifflin Harcourt.
- Ashford, D. E. (1965). *Morocco-Tunisia: politics and planning* (First edition). Syracuse, NY: Syracuse University Press.
- Attack, I. (2012). *Nonviolence in political theory*. Edinburgh University Press.
- Auf, Y. (2014). A Legal Analysis of Egypt's Military Judiciary. *Atlantic Council*. <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/menasource/a-legal-analysis-of-egypt-s-military-judiciary/>. Erişim Tarihi: 21.12.2019.
- Aulas, M. C. (1982). Sadat's Egypt: a balance sheet. *MERIP reports*, (107), 6-31.
- Awad, I. (2013). Breaking out of authoritarianism: 18 months of political transition in Egypt. *Constellations*, 20(2), 275-292.
- Awad, M., ve El Madany, S. (2012). In U-turn, Egypt's Brotherhood Names Presidential Candidate. *Reuters*, 31 Mart. <https://www.reuters.com/article/us-egypt-brotherhood-presidency/in-u-turn-egypts-brotherhood-names-presidential-candidate-idUSBRE82U0DL20120331>. Erişim Tarihi: 02.04.2020.
- Aziz, S. (2016). *The expanding jurisdiction of Egypt's military courts*. Carnegie Endowment for International Peace. <https://carnegieendowment.org/sada/64840>. Erişim Tarihi: 22.03.2020.
- Baker, G. (1999) 'The Taming of the Idea of Civil Society', *Democratization*, 6, 3, 1-29.
- Baker, R. W. (1978). *Egypt's uncertain revolution under Nasser and Sadat*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Baloyra, E. A. (1987) "Conclusion: Toward a Framework for the Study of Democratic Consolidation," İçinde Baloyra, E. A. (ed.) *Comparing New Democracies Transition and Consolidation in Mediterranean Europe and the Southern Cone*. Boulder: Westview Press.
- Banco, E. (2014). Egypt's Sisi Extends Reach Of Military Courts Reminiscent Of Mubarak Era. *International Business Times*, 17 Kasım. <https://www.ibtimes.com/egypts-sisi-extends-reach-military-courts-reminiscent-mubarak-era-1724829>. Erişim Tarihi: 24.02.2020.

- Baran, Z. (2005). Fighting the war of ideas. *Foreign Affairs.*, 84, 68.
- Barany, Z. (2011). Comparing the Arab revolts: The role of the military. *Journal of Democracy*, 22(4), 24-35.
- Barany, Z. (2013). Armies and revolutions. *Journal of Democracy*, 24(2), 62-76.
- Barber, B. R. (1998). *A Place for Us: How to Make Society Civil and Democracy Strong*. New York: Hill and Wang.
- Barnett, M. (1992). *Confronting the Costs of War: Military Power, State, and Society in Egypt and Israel*, Oxford: Princeton University Press.
- Barnett, M. N., ve Levy, J. S. (1991). Domestic sources of alliances and alignments: The case of Egypt, 1962–73. *International Organization*, 45(3), 369-395.
- Barometer, A. (2011). Arab Barometer Survey Wave 2. www.arabbarometer.org/content/arab-barometer-ii. Erişim Tarihi: 22 Eylül 2019.
- Battera, F. (2014). Perspectives for change in Tunisia, Egypt and Syria: the military factor and implications of previous authoritarian regimes. *Contemporary Arab Affairs*, 7(4), 544-564
- Bayat, A. (2013). Egypt and its unsettled Islamism. *İçinde Post-Islamism: The changing faces of political Islam* (pp. 185-228). Oxford University Press.
- Bayer, M., Bethke, F. S., ve Lambach, D. (2016). The democratic dividend of nonviolent resistance. *Journal of Peace Research*, 53(6), 758-771.
- BBC. (2011) "Tunisia protests: Fresh clashes in Tunis," 12 Ocak. <https://www.bbc.com/news/world-africa-12168175>. Erişim Tarihi: 29 Ekim 2019.
- Beattie, K. J. (1994). *Egypt during the Sadat years*. New York, Hampshire: Palgrave.
- Beattie, K. J. (1994). *Egypt during the Nasser years: Ideology, politics and civil society*. Westview Press.
- Beaumont, P. (2012). Protests erupt across Egypt after presidential decree. *The Guardian*, 23 Kasım. <https://www.theguardian.com/world/2012/nov/23/protests-egypt-presidential-decree>. Erişim Tarihi: 18.10.2019.
- Beblawi, H. (1990): The Rentier State in the Arab World. In: Luciani, G. (ed.): The Arab State. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- Beblawi, H., ve Luciani, G. (Eds.). (2015). *The rentier state*. Routledge.
- Beetham, D., ve Boyle, C. K. (2009). *Introducing democracy: 80 questions and answers*. Unesco.
- Beinin, J. (2003). Labor, the state, and the social contract in non-oil exporting countries of the Middle East and North Africa. *Stanford University*.
- Beinin, J. (2015). *Workers and Thieves: Labor Movements and Popular Uprisings in Tunisia and Egypt*. Stanford, California: Stanford Briefs.
- Belhaj Hassine, N. (2012). Inequality of opportunity in Egypt. *The World Bank Economic Review*, 26(2), 265-295.
- Bellin, E. (2004). The robustness of authoritarianism in the Middle East: Exceptionalism in comparative perspective. *Comparative politics*, 139-157.

- Bellin, E. (2012). Reconsidering the robustness of authoritarianism in the Middle East: Lessons from the Arab Spring. *Comparative Politics*, 44(2), 127-149.
- Bellin, E. (2018). The puzzle of democratic divergence in the Arab world: theory confronts experience in Egypt and Tunisia. *Political Science Quarterly*, 133(3), 435-475.
- Bennett, A., ve George, A. L. (2005). *Case Studies and Theory Development in the Social Sciences*, Massachusetts: MIT Press Cambridge.
- Berenskoetter, F. S. (2005). Mapping the mind gap: A comparison of US and European security strategies. *Security dialogue*, 36(1), 71-92.
- Berg, L. P. (2013). *Inequality, Collective Action and Democratic Transition: A refined investigation of the relationship between inequality and democratization*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Berger, H., ve Spoerer, M. (2001). Economic crises and the European revolutions of 1848. *The Journal of Economic History*, 61(2), 293-326.
- Beriş, H. E. (2006). Egemenliğin Dönüşümü: Tarihsel ve Siyasal Açısından Egemenlik Kavramının Yeni Anlamı. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- Beriş, H. E. (2016). Siyasetin Yüzleri–Antik Yunan’dan Postmodern Döneme Kavramlar ve Süreçler. İstanbul: Tezkire Yayıncılık, 80, 144.
- Bernhard, M. (1993). Civil society and democratic transition in East Central Europe. *Political science quarterly*, 108(2), 307-326.
- Bethke, F. S. (2017). Nonviolent Resistance and Peaceful Turnover of Power. *Peace Economics, Peace Science and Public Policy*, 23(4).
- Bianchi, R. (1989). *Unruly corporatism: associational life in twentieth-century Egypt*. Oxford University Press, USA.
- Black, I., Shenker, J., ve McGreal, C. (2011). Egypt set for mass protest as army rules out force. *The Guardian*, 31 Ocak. www.theguardian.com/world/2011/jan/31/egyptian-army-pledges-no-force. Erişim Tarihi: 28 Kasım 2019.
- Blanga, Y. (2014). Turmoil in Egypt–1968–2011: the status of the armed forces in citizen uprisings in Egypt. *Contemporary Politics*, 20(3), 365-383.
- Blaydes, L. (2011). *Elections and Distributive Politics in Mubarak’s Egypt*. New York: Cambridge University Press.
- Blight, G., Pulham, S., ve Torpey, P. (2012). Arab spring: an interactive timeline of Middle East protests. *The Guardian*, 5 Ocak, <https://www.theguardian.com/world/interactive/2011/mar/22/middle-east-protest-interactive-timeline>, (22 Eylül 2019).
- Bobbio, N. (1979). “Gramsci and the conception of Civil society” İçinde Mouffe, C. (Ed.). *Gramsci and Marxist Theory*. London: Routledge&Kegan Paul
- Bobbio, N. (1988). “Gramsci and the Concept of Civil Society.” İçinde *Civil Society and the State*, ed. Keane, London: Verso Press.
- Boix, C. (2003). *Democracy and Redistribution*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Boix, C. (2011). Democracy, development, and the international system. *American political science review*, 105(4), 809-828.
- Boix, C., & Stokes, S. C. (2003). Endogenous democratization. *World politics*, 55(4), 517-549.
- Bollen, K. A., ve Jackman, R. W. (1985). Political democracy and the size distribution of income. *American Sociological Review*, 438-457.
- Bondurant, J. (1958) *Conquest of Violence: The Gandhian Philosophy of Conflict*. London: Oxford University Press.
- Boulding, K. (1999). Nonviolence and power in the twentieth century. İçinde Zunes, S., Asher, S. B., ve Kurtz, L. (Eds.). (1999). *Nonviolent social movements: A geographical perspective*. Wiley-Blackwell
- Bratton, M., ve Van de Walle, N. (1997). *Democratic experiments in Africa: Regime transitions in comparative perspective*. Cambridge university press.
- Brechenmacher, S. (2017). *Civil society under assault: Repression and responses in Russia, Egypt, and Ethiopia*. Carnegie Endowment for International Peace.
- Breisinger, C., Ecker, O., Perrihan, A. R., ve Yu, B. (2012). *Beyond the Arab awakening: Policies and investments for poverty reduction and food security* (No. 25). International Food Policy Research Institute (IFPRI).
- Breisinger, C., Ecker, O., ve Perrihan, A. R. (2011). *Economics of the Arab awakening: From revolution to transformation and food security* (No. 18). International Food Policy Research Institute (IFPRI).
- Breslin, S. (2008). *Democratising One-Party Rule? Political Reform, Nationalism and Legitimacy in the People's Republic of China*. Working Paper 67, FRIDE.
- Breslin, S. G. (1996). China: developmental state or dysfunctional development?. *Third World Quarterly*, 17(4), 689-706.
- Brinkman, H. J., ve Hendrix, C. S. (2011). *Food insecurity and violent conflict: Causes, consequences, and addressing the challenges*. World Food Programme.
- Brooke, S., ve Hamid, S. (2011). The Muslim Brotherhood's Role in the Egyptian Revolution. *ctc Sentinel*, 4(2), 1-20.
- Brooks, R. (2013). Abandoned at the palace: Why the Tunisian military defected from the Ben Ali regime in January 2011. *Journal of Strategic Studies*, 36(2), 205-220.
- Brooks, R. A. (2008). *Shaping strategy: The civil-military politics of strategic assessment*. Princeton University Press.
- Brown, L. C. (1984). *International Politics and the Middle East: Old Rules, Dangerous Game*. Princeton: Princeton University Press.
- Brown, N. (2012). Cairo's judicial coup. *Foreign Policy*, 14 Haziran. <https://foreignpolicy.com/2012/06/14/cairos-judicial-coup/>. Erişim Tarihi: 11.04.2020.
- Brownlee, J. (2012). *Democracy prevention: The politics of the US-Egyptian alliance*. Cambridge University Press.

- Brownlee, J., Masoud, T., ve Reynolds, A. (2015). From Dynamic Events to Deep Causes: Outcomes and Explanations of the Arab Spring. *Middle East Law and Governance*, 7(1), 3-15.
- Brumberg, D. (2002). Reconsidering "Theories of Transition".İçinde *Reflections on the Arab Uprisings*. Project on Middle East Political Science. http://pomeps.org/wp-content/uploads/2014/11/POMEPS_Studies_10_Reflections_web1.pdf. Erişim Tarihi: 01.04.2020.
- Brunner, A. (2016). Reconciling Transition Paradigms: A Cross-National Analysis of Democratization During the Third Wave. Yayınlanmamış Doktora Tezi, University of Montreal.
- Brynen, R., Moore, P. W., Salloukh, B. F., ve Zahar, M. J. (2012). *Beyond the Arab spring: authoritarianism & democratization in the Arab world* (Vol. 4). Boulder, CO: Lynne Rienner Publishers.
- Bühlmann, M., Merkel, W., ve Wessels, B. (2008). The quality of democracy: Democracy barometer for established democracies.
- Bunce, V. (2000). Comparative democratization: Big and bounded generalizations. *Comparative political studies*, 33(6-7), 703-734.
- Burrowes, R. J. (1996). *Strategy of Nonviolent Defense, The: A Gandhian Approach*. SUNY Press.
- Burton, M. G., ve Higley, J. (1987). Elite settlements. *American Sociological Review*, 295-307.
- Burton, M., Gunther, R., ve Higley, J. (1992). Elites and democratic consolidation in Latin America and Southern Europe: An overview. İçinde J. Higley ve R. Gunther (Eds.), *Elites and democratic consolidation in Latin America and Southern Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bush, G. W. (2003). Remarks by President George W. Bush at the 20th anniversary of the national endowment for democracy. *National Endowment for Democracy*, 6.
- Business, A. (2009). Arab 2010 GDP growth seen rising to at least 4. <https://www.arabianbusiness.com/arab-2010-gdp-growth-seen-rising-at-least-4--291989.html>. Erişim Tarihi: 27 Kasım 2019.
- Butcher, C. (2017). Geography and the outcomes of civil resistance and civil war. *Third World Quarterly*, 38(7), 1454-1472.
- Butcher, C., & Svensson, I. (2016). Manufacturing dissent: Modernization and the onset of major nonviolent resistance campaigns. *Journal of Conflict Resolution*, 60(2), 311-339.
- Butcher, C., Gray, J. L., ve Mitchell, L. (2018). Striking it free? Organized labor and the outcomes of civil resistance. *Journal of Global Security Studies*, 3(3), 302-321.
- Cady, D. (1989). *From warism to pacifism: A moral continuum*. Temple University Press.
- Cahoone, L. E. (2002). *Civil Society: The Conservative Meaning of Liberal Politics*. Malden, MA: Blackwell.
- Cammett, M. (2014). The political economy of development in the Middle East. İçinde Lust E (ed) *The Middle East*. CQ Press, Thousand Oaks.

- Cammett, M., Diwan, I., Richards, A., ve Waterbury, J. (2015). *A political economy of the Middle East*. Hachette UK.
- Cammett, M., ve Diwan, I. (2013). *The Political Economy of the Arab Uprisings*. Westview Press.
- Campante, F. R., ve Chor, D. (2012). Why was the Arab world poised for revolution? Schooling, economic opportunities, and the Arab Spring. *Journal of Economic Perspectives*, 26(2), 167-88.
- Carothers, T. (2002). The end of the transition paradigm. *Journal of democracy*, 13(1), 5-21.
- Carothers, T. (2007). How democracies emerge: The "sequencing" fallacy. *Journal of democracy*, 18(1), 12-27.
- Carter, A. (2012). *People power and political change: Key issues and concepts*. Routledge.
- Celestino, M. R., ve Gleditsch, K. S. (2013). Fresh carnations or all thorn, no rose? Nonviolent campaigns and transitions in autocracies. *Journal of Peace Research*, 50(3), 385-400.
- Çelik, F., & Kara, A. (2018). Thomas Hobbes ve John Locke'un "egemenlik" anlayışları çerçevesinde karşılaştırmalı bir analiz. *The Journal of Academic Social Science Studies*, 65, 333-350.
- Chabot, S., ve Sharifi, M. (2013). The violence of nonviolence: problematizing nonviolent resistance in Iran and Egypt. *Societies Without Borders*, 8(2), 205-232.
- Chekir, H. (2014). The legislative elections in Tunisia - The start of a new phase or continuation of trench warfare?, *Arab Reform Initiative: policy alternatives*. <http://www.arab-reform.net/legislative-elections-tunisia-start-newphase-or-continuation-trench-warfare>. Erişim Tarihi: 26.12.2019.
- Chenoweth, E. (2018). Backfire in Action. İçinde Kurtz, L. R., ve Smithey, L. A. (Eds.). *The paradox of repression and nonviolent movements*. Syracuse University Press.
- Chenoweth, E., and Ulfelder, J. (2015) Can Structural Conditions Explain the Onset of Nonviolent Uprisings? *Journal of Conflict Resolution* (59) (2), 1-27.
- Chenoweth, E., Stephan, M. J., ve Stephan, M. J. (2011). *Why civil resistance works: The strategic logic of nonviolent conflict*. Columbia University Press.
- Chenoweth, E., ve Cunningham, K. G. (2013). Understanding nonviolent resistance: An introduction. *Journal of Peace Research*, 50(3), 271-276.
- Childress, S. (2013). Timeline: What's happened since Egypt's Revolution. *Frontline*. 17 Eylül. <https://www.pbs.org/wgbh/frontline/article/timeline-whats-happened-since-egypts-revolution/>. Erişim Tarihi: 17.12.2019.
- Chomsky, N. (1996). *World orders, old and new*. Columbia University Press.
- Churchill, W. (1998). *Pacifism as Pathology*. Winnipeg, Manitoba: Arbeiter Ring.
- Ciezahl, A. (2011). Let them eat bread: How food subsidies prevent (and provoke) revolutions in the Middle East. *Foreign Affairs*, 23.
- Cincotta, R. (2014). High food prices an unlikely cause for the start of the Arab Spring. *New Security Beat*. <http://www.newsecuritybeat.org/2014/04/high-food-prices-arab-spring/>. Erişim Tarihi: 17 Ekim 2018.

- Clark, H. (2009a). The Limits of Prudence: Civil Resistance in Kosovo, 1990-98. İçinde Adam Roberts and Timothy Garton Ash (eds.), *Civil resistance and power politics: the experience of non-violent action from Gandhi to the present*. Oxford university press.
- Clark, H. (2009b). Editorial introduction. İçinde H. Clark (Ed.), *People power: Unarmed resistance and global solidarity* (pp. 195-197). New York, NY: Pluto Press.
- CNN. (2011). Mubarak says he won't run again; protesters say it's not enough. *CNN*, 1 Şubat 2011. <http://edition.cnn.com/2011/WORLD/africa/02/01/egypt.protests/index.html>. Erişim Tarihi: 17 Ekim 2019.
- Cohen, J. (1988). Discourse ethics and civil society. *Philosophy & social criticism*, 14(3-4), 315-337.
- Cook, S. (2007). *Ruling But Not Governing: The Military and Political Development in Egypt, Algeria, and Turkey*. Maryland: The Johns Hopkins Press.
- Cook, S. A. (2012). *The struggle for Egypt: from Nasser to Tahrir square*. Oxford University Press.
- Coppedge, M. (2012). *Democratization and research methods*. Cambridge University Press.
- Cortright, D. (2008). *Peace: A history of movements and ideas*. Cambridge University Press.
- Cox, R. W. (1993). Gramsci, hegemony and international relations: an essay in method. İçinde *Gramsci, Historical Materialism and International Relations*, ed. Stephen Gil. Cambridge University Press, Cambridge Studies in International Relations.
- Cross, E., ve Sorens, J. (2016). Arab Spring constitution-making: polarization, exclusion, and constraints. *Democratization*, 23(7), 1292-1312.
- Dahl, R. A. (1989). *Democracy and its Critics*. Yale University Press.
- Dahl, R. A. (1998). *On democracy*. Yale university press.
- Dalacoura, K. (2010). US foreign policy and democracy promotion in the Middle East: Theoretical perspectives and policy recommendations. *Ortadoğu Etütleri*, 2(1), 57-76.
- Dalacoura, K. (2012). The 2011 uprisings in the Arab Middle East: political change and geopolitical implications. *International Affairs*, 88(1), 63-79.
- Davenport, C. (2007). State repression and political order. *Annual Review of Political Science*, 10, 1-23.
- Davenport, C., ve Inman, M. (2012). The state of state repression research since the 1990s. *Terrorism and Political Violence*, 24(4), 619-634.
- Dawisha, A. I., ve Zartman, I. W. (1988). *Beyond coercion: the durability of the Arabstate*. Croom Helm.
- De Mesquita, B. B., Smith, A., Siverson, R. M., ve Morrow, J. D. (2003). *The Logic of Political Survival*. The MIT Press.
- Deane, S. (2013). Transforming Tunisia: The role of civil society in Tunisia's transition. *International Alert*.
- Dekhakhena, A. (2019). The 9/11 Events: A Precursor to the Arab Spring. *Digest of Middle East Studies*, 28(2), 351-368.

- della Porta, D. (2008), 'Comparative analysis: case-oriented versus variable-oriented research', İçinde M. Keating and D. della Porta (eds), *Approaches and Methodologies in the Social Sciences: A Pluralist Perspective*, Cambridge: Cambridge University Press, pp. 198–222.
- Desai, R. M., Olofsgård, A., ve Yousef, T. M. (2009). The logic of authoritarian bargains. *Economics & Politics*, 21(1), 93-125.
- Dhillon N, Yousef T (2009) Introduction. İçinde: Dhillon N, Yousef T (eds) *Generation in waiting: the unfulfilled promise of young people in the Middle East*. Brookings, Washington, DC, 1–10.
- Diamond, L. (1994). Rethinking civil society: Toward democratic consolidation. *Journal of democracy*, 5(3), 4-17.
- Diamond, L. (1996). "Toward Democratic Consolidation", İçinde: The Global Resurgence of Democracy, eds. Larry Diamond and Marc F. Planner, Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press.
- Diamond, L. (1999). *Developing democracy: Toward consolidation*. JHU Press.
- Diamond, L. (2002). Elections without democracy: Thinking about hybrid regimes. *Journal of democracy*, 13(2), 21-35.
- Diamond, L. J. (1990). Three paradoxes of democracy. *Journal of Democracy*, 1(3), 48-60.
- Diamond, L., ve Morlino, L. (Eds.). (2005). *Assessing the quality of democracy*. JHU Press
- Dihstelhoff, J., ve Sold, K. (2016). The Carthage Agreement under Scrutiny. *SADA. Carnegie Endowment*. <https://carnegieendowment.org/sada/6628>. Erişim Tarihi: 27.09.2019.
- Disney, N. (1978). The working class revolt in Tunisia. *MERIP Reports*, (67), 12-14.
- Donker, T. H. (2013). Re-emerging Islamism in Tunisia: repositioning religion in politics and society. *Mediterranean Politics*, 18(2), 207-224.
- Doorenspleet, R. (2005). *Democratic transitions: Exploring the structural sources of the fourth wave*. Boulder, CO: Lynne Rienner Publishers.
- Douai, A. (2020). Democracy Promotion 2.0: Barack Obama and the “Arab Spring” Conundrum. In *Arab Spring* (pp. 99-117). Palgrave Macmillan, Cham
- Dunn, D. H. (2003). Myths, motivations and ‘misunderestimations’: the Bush Administration and Iraq. *International Affairs*, 79(2), 279-297.
- Dunn, M. C. (1996). The al-Nahda Movement in Tunisia: From renaissance to revolution. İçinde Ruedy, J. (eds). *Islamism and Secularism in North Africa*. Palgrave Macmillan.
- Dunne, M. (2014). *Legitimising an undemocratic process in Egypt*. Carnegie Endowment for International Peace. <https://carnegieendowment.org/2014/01/09/legitimizing-undemocratic-process-in-egypt-pub-54138>. Erişim Tarihi: 02.10.2019.
- Dunning, T. (2008). *Crude democracy: Natural resource wealth and political regimes* (Vol. 7). Cambridge: Cambridge University Press.
- Economist Intelligence Unit (EIU), (1990). *Country Profile, Egypt, 1989-90*. London.
- Ehrenberg, J. R. (1999). *Civil society: The critical history of an idea*. New York University Press.

- Ekiert, G., ve Kubik, J. (1998). Contentious Politics in New Democracies: East Germany, Hungary, Poland, and Slovakia, 1989–93. *World politics*, 50(4), 547-581.
- El Ansary, M. (2017). The Role of the Public Prosecution in Egypt's Repression. *POMED Report* pomед.org/wp-content/uploads/2016/11/POMEDAnsaryEgyptReport.pdf. Erişim Tarihi: 03.01.2020.
- El Issawi, F. (2012). The Tunisian transition: the evolving face of the second republic. İçinde *After the Arab Spring: Power Shift in the Middle East*. London School of Economics, <http://www.lse.ac.uk/ideas/Assets/Documents/reports/LSE-IDEAS-After-the-Arab-Spring.pdf>. Erişim Tarihi: 02.10.2019.
- Elbadawi, I. A. (2005). Reviving growth in the Arab world. *Economic Development and Cultural Change*, 53(2), 293-236.
- El-Bendary, M. (2013). *The Egyptian Revolution: Between Hope and Despair: Mubarak to Morsi*. Algora Publishing.
- El-Fekki, A. (2015). NGO to Submit 200 Names for Presidential Pardon Request in Protest Cases, *Daily News Egypt*, 5 Ocak. <https://www.dailynewssegypt.com/2015/01/05/ngo-submit-200-names-presidential-pardon-request-protest-cases/>. Erişim Tarihi: 02.10.2019.
- El-Ghobashy, M. (2005). The metamorphosis of the Egyptian Muslim brothers. *International Journal of Middle East Studies*, 37(3), 373-395.
- El-Ghobashy, M. (2011). The praxis of the Egyptian revolution. *Middle East Report*, 41(258), 2-13.
- Elster, J. (1995). Forces and Mechanisms in the Constitution-Making Process. *Duke Law Journal*, 45(2), 364-396.
- Entelis, J. P. (1980). *Comparative Politics of North Africa: Algeria, Morocco, and Tunisia*. Syracuse, N.Y: Syracuse Univiversity Press.
- Equal Right Trust (ERT). (2018). *A Past Still Present Addressing Discrimination and Inequality in Egypt*. The Equal Rights Trust Country Report Series: 12 London. https://www.equalrightstrust.org/sites/default/files/ertdocs/Egypt_EN_online.pdf.
- Erdogan, A. (2017). Tunisian Democratic Transition: What Role for Political Islamists in Reconstructing Tunisia?. İçinde *Trajectories of Change in Post-2011: Challenges and Prospects*.
- Erdoğan, A. (2020). Revolution and Counter-Revolution in Egypt: The Role of External Actors. *Türkiye Ortadoğu alışmaları Dergisi*, 7(1), 169-202
- Evans, G., ve Newnham, J. (1998). *The Penguin dictionary of international relations*. Penguin Group USA.
- Evans, P., D. Rueschmeyer and T. Skocpol (eds), (1985) *Bringing the State Back In*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Eyadat, Z. (2015). A transition without players: the role of political parties in the Arab revolutions. *Democracy and Security*, 11(2), 160-175.

- Fahim, K. (2012). In upheaval for Egypt, Morsi forces out military chiefs. *The New York Times*, 12 Ağustos. www.nytimes.com/2012/08/13/world/middleeast/egyptian-leader-ousts-military-chiefs.html. Erişim Tarihi: 11.05.2020.
- Fahmy, H. (2012). An Initial Perspective on" The Winter of Discontent: The Root Causes of the Egyptian Revolution. *Social Research: An International Quarterly*, 79(2), 349-376.
- FAO, (2011). "World food prices reach new historic peak" <http://www.fao.org/news/story/en/item/50519/icode/>. Erişim Tarihi 29 Ekim 2018).
- Fatton, R. (1991). Democracy and civil society in Africa. *Mediterranean Quarterly*, 2(4), 84-95.
- Femia, J.V. (1981). *Gramsci's Political Thought: Hegemony, Consciousness, and the Revolutionary Process*. Oxford: Clarendon.
- Ferris, J. (2013). *Nasser's Gamble: How Intervention in Yemen Caused the Six-Day War and the Decline of Egyptian Power*. Princeton University Press.
- Fiala, A (2018). "Pacifism", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* Edward N. Zalta (ed.), <<https://plato.stanford.edu/archives/fall2018/entries/pacifism/>>.
- Finer, S. (2006). *The Man on Horseback: The Role of the Military in Politics*, London: Transaction Publishers.
- Freedom House (2011). *Freedom in the World 2011*.
- Freedom House (2012). Countries at the Crossroads 2012 – Tunisia.
- Freedom House (2017). *Freedom in the world 2017: The annual survey of political rights and civil liberties*. Rowman & Littlefield, Lanham.
- Frisch, H. (2013). The Egyptian Army and Egypt's 'Spring'. *Journal of Strategic Studies*, 36(2), 180-204.
- Gallala-Arndt, I. (2012). Constitutional Reform in Tunisia, Egypt, Morocco and Jordan: A Comparative Assessment. *Mediterranean Yearbook*, 141-144.
- Gandhi, J., ve Przeworski, A. (2006). Cooperation, cooptation, and rebellion under dictatorships. *Economics & politics*, 18(1), 1-26.
- Gandhi, J., ve Przeworski, A. (2007). Authoritarian institutions and the survival of autocrats. *Comparative political studies*, 40(11), 1279-1301.
- Gardner, F. (2011). Tunisia one year on: Where the Arab Spring started. *BBC News*, <http://www.bbc.com/news/world-africa-16230190>, Erişim Tarihi: 18.05.2020.
- Garon, L. (2003). *Dangerous Alliances: Civil Society, the Media and Democratic Transition in North Africa*. Zed Books.
- Gawrych, G. W. (1987). The Egyptian High Command in the 1973 War. *Armed Forces & Society*, 13(4), 535-559.
- Geddes, B. (1999). What do we know about democratization after twenty years?. *Annual review of political science*, 2(1), 115-144
- Gelderloos, P. (2007). *How nonviolence protects the state*. Cambridge: South End Press.
- Gelvin, J. L. (2012). *The Arab uprisings: what everyone needs to know*. What Everyone Needs To Know

- Gerschewski, J. (2010). The Three Pillars of Stability-Towards an Explanation for the Durability of Autocratic Regimes in East Asia. In *APSA 2010 Annual Meeting Paper*.
- Gerschewski, J. (2013). The three pillars of stability: Legitimation, repression, and co-optation in autocratic regimes. *Democratization*, 20(1), 13-38.
- Ghannouchi, R. (2016). From Political Islam to Muslim Democracy: The Ennahda Party and the Future of Tunisia. *Foreign Affairs*, 95(5), 58-67.
- Gill, G. (2000). *The Dynamics of Democratization. Elites, Civil Society and the Transition Process*. New York: St. Martin's Press.
- Gobe, Eric (2010). "The Gafsa mining basin between riots and a social movement: meaning and significance of a protest movement in Ben Ali's Tunisia". Working paper. <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.468.1770&rep=rep1&type=pdf>. Erişim Tarihi: 23.02.2020.
- Goldberg, E. (2014). Arab transitions and the old elite. *The Washington Post*. 9 Aralık. <https://www.washingtonpost.com/news/monkey-cage/wp/2014/12/09/arab-transitions-and-the-old-elite/>. Erişim Tarihi: 01.04.2020.
- Goldstone, J. A. (2001). Toward a fourth generation of revolutionary theory. *Annual Review of Political Science*, 4(1), 139-187.
- Goldstone, J. A. (2011). Understanding the revolutions of 2011: weakness and resilience in Middle Eastern autocracies. *Foreign Affairs*, 8-16.
- Gordon, J. (1992). *Nasser's blessed movement: Egypt's Free Officers and the July revolution*. Oxford University Press.
- Gotowicki, S. H. (1997). The role of the Egyptian military in domestic society. *US Army. Washington, DC: Department of Defense, FMSO Report*. <https://community.apan.org/wg/tradoc-g2/fmso/m/fmso-monographs/240947>. Erişim Tarihi: 26.04.2020.
- Göztepe, E. (2011). Çoğunlukçu Demokrasi Anlayışına Karşı Çoğulcu Demokrasi Modelleri Normatif Düzenleme Olanakları ve Bunun Sınırlılığı Üzerine Bazı Düşünceler. Kamu Hukukçuları Platformu Çoğulcu Demokrasi-Çoğunlukçu Demokrasi İkilemi ve İnsan Hakları Toplantısı. Ankara: Türkiye Barolar Birliği Yayını
- Gramsci, A. (1971). *Selections from prison notebooks* (Q. Hoare & G. Smith, Eds., Trans.). London: Wishart.
- Grewal, S. (2016). A quiet revolution: The Tunisian military after Ben Ali. *Carnegie Middle East Center*. <https://carnegie-mec.org/2016/02/24/quiet-revolution-tunisian-military-after-ben-ali-pub-6278>. Erişim Tarihi: 13 Nisan 2020.
- Grugel, Jean. 2002. *Democratization: a critical introduction*. New York. Palgrave
- Guazzone, L. (1995). *The Islamist dilemma: The political role of Islamist movements in the contemporary Arab world*. London, Ithaca Press
- Gülsoy, M. T. (2000). John Locke'un siyaset teorisinin temel kavramları ve yasama gücü. Atatürk Üniversitesi Erzincan Hukuk Fakültesi Dergisi, 4(1-2), 275-296.

- Gunther, R., Diamandouros, P. N., & Puhle, H. J. (Eds.). (1995). *The politics of democratic consolidation: Southern Europe in comparative perspective*. JHU Press.
- Haas, M. L., ve Lesch, D. W. (2013). *The Arab Spring: change and resistance in the Middle East*. Westview Press.
- Haber, S. (2006). "Authoritarian Government." İçinde *The Oxford Handbook of Political Economy*, edited by Barry Weingast and Donald Wittman, 693–707. New York: Oxford University Press.
- Haddara, W. (2013). Brief Critique of the Reasons Advanced to Justify the Egyptian Military Coup of July 2013. *Cordoba Foundation*, 27 Temmuz. <http://www.thecordobafoundation.com/attach/egypt%20briefing%2027%20july%202013.pdf>. Erişim Tarihi: 02.04.2020.
- Haggard, S., ve Kaufman, R. R. (1999). "The Political Economy of Democratic Transitions", pp. 72-96 in Lisa Anderson (ed.), *Transitions to Democracy*. New York: Columbia University Press.
- Hakyemez, Y. Ş. (2003), "Çoğunlukçu Demokrasi Anlayışı, Rousseau ve Türk Anayasaları Üzerine Etkisi, *AÜ Hukuk Fakültesi Dergisi*, 52 (4), ss. 69-92.
- Hallward, M. C., ve Norman, J. M. (2015). Introduction. İçinde M. C. Hallward e J. M. Norman (eds.) *Understanding Non-violence*. Cambridge: Polity Press, 3-13.
- Hamadi, M. B. (2015). This Is Tunisia's National Dialogue Quartet. *Huffington Post*. http://www.huffingtonpost.com/2015/10/11/tunisia-nationaldialogue_n_8275014.html. Erişim Tarihi: 27.11.2019
- Hamdi, E. M. (1998). *The Politicisation of Islam: A Case Study of Tunisia*. Colorado: Westview Press.
- Hamid, S. (2014). *Temptations of power: Islamists and illiberal democracy in a new Middle East*. Oxford University Press.
- Hamza, K. (2011). Ikhwanweb: Egypt's Revolution is a People's Revolution with No Islamic Agenda. <https://www.ikhwanweb.com/article.php?id=27963>. Erişim Tarihi: 02.04.2020.
- Hamzawy, A. (2017). *Legislating authoritarianism: Egypt's new era of repression*. Washington, DC: Carnegie Endowment for International Peace. https://carnegieendowment.org/files/CP_302_Hamzawy_Authoritarianism_Final_Web.pdf. Erişim Tarihi: 02.02.2020.
- Hanau Santini, R., & Hassan, O. (2012). Transatlantic democracy promotion and the Arab Spring. *The International Spectator*, 47(3), 65-82
- Haouas, I., Sayre, E., ve Yagoubi, M. (2012). Youth unemployment in Tunisia: Characteristics and policy responses. *Topics in Middle Eastern and North African Economies*, 14.
- Harb, I. (2003). The Egyptian military in politics: Disengagement or accommodation?. *The Middle East Journal*, 269-290.
- Harwell, M. A. (2012). *Nuclear winter: the human and environmental consequences of nuclear war*. Springer Science.

- Hashim, A. (2011). The Egyptian military, part one: From the Ottomans through Sadat. *Middle East Policy*, 18(3), 63-78.
- Hashim, A. (2011). The Egyptian Military, Part Two: From Mubarak Onward. *Middle East Policy*, 18(4), 106-128.
- Hassan, H. A. (2010). State versus society in Egypt: Consolidating democracy or upgrading autocracy. *african Journal of Political Science and international relations*, 4(9), 319-329.
- Hassan, O. (2011). The United States after unipolarity: American democracy promotion and the 'Arab Spring. IDEAS reports - special reports, Kitchen, Nicholas (ed.) (SR009). LSE IDEAS, London School of Economics and Political Science, London, UK.
- Hassine, N. B. (2014). *Economic Inequality in the Arab Region*. Policy Research Working Paper 6911. Washington DC: World Bank Africa Region Poverty Reduction and Economic Management Department.
- Hauslohner, A. (2014). Egypt's military expands its control of the country's economy. The Washington Post, 16. https://www.washingtonpost.com/world/middle_east/egyptian-military-expands-its-economic-control/2014/03/16/39508b52-a554-11e3-b865-38b254d92063_story.html. Erişim tarihi: 26 Ocak 2019.
- Hawthorne, A. (2004). *Middle Eastern democracy: is civil society the answer?* (Vol. 1). Washington, DC: Carnegie Endowment for International Peace.
- Hazen, T. A. (2016). *Defect or defend? Explaining military responses during the Arab uprisings*. Doktora Tezi. Loyola University Chicago.
- Headey, D., ve Fan, S. (2008). Anatomy of a crisis: the causes and consequences of surging food prices. *Agricultural economics*, 39, 375-39.
- Hearst, D. (2016). Rached Ghannouchi Q&A: Thoughts on Democratic Islam.". *Middle East Eye*. <https://www.middleeasteye.net/news/rached-ghannouchi-qa-thoughts-democratic-islam-0>. Erişim Tarihi: 03.04.2020.
- Held, D. (1992). Democracy: from city-states to a cosmopolitan order?. *Political studies*, 40, 10-39.
- Held, D. (2006). *Models of democracy*. Stanford University Press.
- Helvey, R. L. (2004). *On strategic nonviolent conflict: Thinking about the fundamentals*. Boston, MA: Albert Einstein Institute.
- Henry, C. M. (1999). *Post-Colonial dialectics of civil society*. İçinde *North Africa in transition: state, society, and economic transformation in the 1990s*, eds. Yahia H. Zoubir. Gainesville: University Press of Florida.
- Herb, M. (1999). *All in the family: absolutism, revolution, and democracy in Middle Eastern monarchies*. Suny Press.
- Hess, S. (2013). From the Arab Spring to the Chinese Winter: The institutional sources of authoritarian vulnerability and resilience in Egypt, Tunisia, and China. *International Political Science Review*, 34(3), 254-272.

- Hessler, P. (2017). Egypt's failed revolution. *The New Yorker*, 2 Ocak. <https://www.newyorker.com/magazine/2017/01/02/egypts-failed-revolution>. Erişim Tarihi: 17 Mart. 2020
- Heydemann, S. (2007). *Upgrading authoritarianism in the Arab world*. Saban Center for Middle East Policy at the Brookings Institution.
- Heydemann, Steven. (2007). Social Pacts and the Persistence Authoritarianism in the Middle East. İçinde, *Debating Arab Authoritarianism: Dynamics and Durability in Nondemocratic Regimes*, edited by Oliver Schlumberger, Stanford, CA: Stanford University Press.
- Heywood, A. (1999). "Demokrasi". ev. Bircan şahin. Ed. Atilla Yayla. *Sosyal ve Siyasal Teori*. Ankara: Siyasal Kitabevi. s. 67-84
- Hibbard, S., ve Layton, A. S. (2010). The origins and future of Egypt's revolt. *Journal of Islamic Law and Culture*, 12(3), 197-214.
- Higley, J., ve Burton, M. G. (1989). The elite variable in democratic transitions and breakdowns. *American sociological review*, 17-32.
- Hinnebusch, R. (1990). 'The Formation of the Contemporary Egyptian State from Nasser and Sadat to Mubarak', İçinde I. Oweiss (ed.) *The Political Economy of Contemporary Egypt*. Washington, D.C.: Center for Contemporary Arab Studies, Georgetown University.
- Hirschman, A.O. (1971). *A Bias for Hope: Essays on Development and Latin America*. New Haven: Yale University Press.
- Hobbes, T. (2004). *Leviathan* (ev. Semih Lim), Yapı Kredi Yayınları, 4. Baskı.
- Hobbes, T. (2016). *Thomas Hobbes: Leviathan (Longman Library of Primary Sources in Philosophy)*. Routledge
- Holmes, R. L. (1990). *Nonviolence in theory and practice*. Wadsworth Publishing Company.
- Honwana, A. (2011). Youth and the Tunisian revolution. In *Conflict Prevention and Peace Forum policy paper*.
- Huber E., Rueschemeyer D. and Stephens J., (1999). The paradoxes of contemporary democracy: Formal, participatory and social dimensions. İçinde Anderson L. (ed.), *Transitions to Democracy*. Cambridge University Press, New York.
- Human Rights Watch (2013). World Report 2013: Tunisia Events of 2012. <http://www.hrw.org/world-report/2013/country-chapters/tunisia?page=1>. Erişim Tarihi: 13.06.2019.
- Human Rights Watch (2014a) Tunisia: Suspension of Associations Arbitrary: 157 Associations Suspended Outside the Legal Process. 13 Ağustos. <http://www.hrw.org/news/2014/08/13/tunisia-suspension-associations-arbitrary> Erişim Tarihi: 18.06.2019.
- Human Rights Watch (2014b). All according to plan: The Rab'a massacre and mass killings of protesters in Egypt. www.hrw.org/report/2014/08/12/all-according-plan/raba-massacre-and-mass-killings-protesters-egypt. Erişim Tarihi: 13.09.2019.
- Human Rights Watch (2018). Egypt: Events of 2017. <https://www.hrw.org/world-report/2018/country-chapters/egypt>. Erişim Tarihi: 13.12.209.

- Huntington, S. P. (1981). *The soldier and the state: The theory and politics of civil–military relations*. Harvard University Press.
- Huntington, S. P. (1991). *The third wave: Democratization in the late twentieth century*. University of Oklahoma press.
- Hussain, M. M., ve Howard, P. N. (2012). Democracy's fourth wave? Information technologies and the fuzzy causes of the Arab Spring. *International Studies Association*. San Diego, 2012.
- Hussain, M. M., ve Howard, P. N. (2013). What best explains successful protest cascades? ICTs and the fuzzy causes of the Arab Spring. *International Studies Review*, 15(1), 48-66
- ICNL (2011). Decree No. 88 of the year 2011 Pertaining to Regulation of Associations, 24 Eylül. Translation by International Centre for Not-for-Profit Law <http://www.icnl.org/research/library/files/Tunisia/88-2011-Eng.pdf> 20.02.2020.
- IkhwanWeb. (2011a). MB Chairman: We Seek to Participate, not Dominate Elections. *Ikhwan Web*. 20 Nisan. <https://www.ikhwanweb.com/article.php?id=28432>. Erişim Tarihi: 07.03.2020.
- IkhwanWeb. (2011b). The Founding Statement of the Freedom and Justice Party (FJP). *Ikhwan Web*. 1 Haziran. <https://www.ikhwanweb.com/article.php?id=28662>. Erişim Tarihi: 07.03.2020.
- INS (National Institute of Statistics). (2012). *Measuring Poverty, Inequalities and Polarization in Tunisia 2000-2010*. <https://www.afdb.org/en/documents/document/measuring-poverty-inequalities-and-polarization-in-tunisia-2000-2010-31218>. Erişim Tarihi: 10.03.2020
- International Federation for Human Rights (2014). *Egypt: New measures to further obstruct NGOs' work*, 23 July, <https://www.refworld.org/docid/54057f67b.htm>. Erişim Tarihi: 17.5.2020.
- International Labour Office (ILO). (2010). *Global Employment Trends for Youth*: Geneva. http://www.ilo.org/empelm/pubs/WCMS_143349/lang--en/index.htm. Erişim Tarihi: 13.05.2020.
- International Monetary Fund (IMF). (2010). Arab Republic of Egypt: 2010 Article IV Consultation. Country Report No. 10/94. Washington, D.C.
- International Monetary Fund (IMF). (2010). Tunisia: 2010 Article IV Consultation – Staff Report. IMF Country Report No. 09/329. Washington, D.C.
- Ishiyama, J. T. (2012). *Comparative Politics: Principles of Democracy and Democratization*. Wiley-Blackwell.
- Ismail, S. (2006). *Rethinking Islamist politics: Culture, the state and Islamism*. London: I.B. Tauris.
- Ismail, S. (2013). Urban subalterns in the Arab revolutions: Cairo and Damascus in comparative perspective. *Comparative Studies in Society and History*, 55(4), 865-894.
- Issawi, C. (2013). *An economic history of the Middle East and North Africa*. Routledge.
- Jebnoun, N. (2014). In the shadow of power: civil–military relations and the Tunisian popular uprising. *The Journal of North African Studies*, 19(3), 296-316.
- Jensen, N., ve Wantchekon, L. (2004). Resource wealth and political regimes in Africa. *Comparative political studies*, 37(7), 816-841

- Johansen, J. (2007). Nonviolence: More than the absence of violence. İçinde Webel, C., & Galtung, J. (Eds.). *Handbook of peace and conflict studies*. Routledge.
- Johnson, E. (2011). *What do we know about stolen assets in Middle East?*, Transparency International, 23 Eylül. <https://blog.transparency.org/2011/09/23/what-do-we-know-about-stolen-assets-in-the-middle-east/index.html>. Erişim Tarihi: 13.11.2019.
- Johnstad, P. G. (2012). When the time is right: Regime legitimacy as a predictor of nonviolent protest outcome. *Peace & Change*, 37(4), 516-543.
- Josua, M., ve Edel, M. (2015). To repress or not to repress—Regime survival strategies in the Arab Spring. *Terrorism and Political Violence*, 27(2), 289-309
- Joya, A. (2011). The Egyptian revolution: crisis of neoliberalism and the potential for democratic politics. *Review of African political economy*, 38(129), 367-386.
- Kaboub, F. (2013). The end of neoliberalism? An institutional analysis of the Arab uprisings. *Journal of Economic Issues*, 47(2), 533-544.
- Kailitz, S., ve Stockemer, D. (2017). Regime legitimization, elite cohesion and the durability of autocratic regime types. *International Political Science Review*, 38(3), 332-348.
- Kalin, S., ve Fick, M. (2014). After Egypt's terribly low voter turnout, Sisi wins presidential election, *Public Radio International*, 29 Mayıs. <https://www.pri.org/stories/2014-05-29/after-egypts-terribly-low-voter-turnout-sisi-wins-presidential-election>. Erişim Tarihi: 13.02.2020.
- Kamrava, M. (Ed.). (2014). *Beyond the Arab Spring: The Evolving Ruling Bargain in the Middle East*. Oxford University Press.
- Kandil, H. (2012). *Soldiers, spies, and statesmen: Egypt's road to revolt*. Verso Trade.
- Karaböcek, C. (2011), Modern Devlette Egemenlik Sorunu. Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Karacasulu, N. (2009). "Hegemonik Düzen Tartışmaları ve Eleştirel Görüşler". Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt 11, Sayı 4, 53-71.
- Karl, T. L. (1990). Dilemmas of democratization in Latin America. *Comparative politics*, 23(1), 1-21.
- Karl, T. L. (1997). *The paradox of plenty: Oil booms and petro-states* (Vol. 26). University of California Press.
- Karshenas, M., ve Moghadam, V. M. (Eds.) (2006). *Social policy in the Middle East: Economic, political and gender dynamics*. Basingstoke and Geneva: Palgrave Macmillan and UNRISD.
- Kassem, M. (2004). *Egyptian politics: The dynamics of authoritarian rule*. Lynne Rienner Publishers.
- Keane, J. (1988). Remembering the Dead: Civil Society and the State from Hobbes to Marx and Beyond' İçinde *Democracy and Civil Society*, New York: Verso,
- Kekic, L. (2007). The Economist Intelligence Unit's index of democracy. *The Economist*, 21, 1-11.

- Kepel, G. (1985). *The prophet and pharaoh: Muslim extremism in Egypt*. Saqi Books.
- Kerr, M. H. (1971). *The Arab Cold War: Gamal 'Abd al-Nasir and His Rivals*. New York: Oxford University Press.
- Kerrou, M. (2014). Tunisia's historic step toward democracy. *Carnegie Middle East Center/URL*: <http://carnegie-mec.org/2014/04/17/tunisia-s-historic-step-toward-democracy/h8sv>. Erişim Tarihi: 18.01.2020.
- Ketchley, N. (2014). "The army and the people are one hand!" Fraternization and the 25th January Egyptian Revolution. *Comparative Studies in Society and History*, 56(1), 155-186.
- Keyman, E. F. (2002). *Liberalizm, Devlet, Hegemonya*. İstanbul: Everest Yayınları.
- Kezer, R. (2014). Integral nonviolent conflict: Reframing the idea of civil resistance against violent oppression. Yayınlanmamış Doktora Tezi. California Institute of Integral Studies, San Francisco, CA.
- Khamis, S., Gold, P. B., ve Vaughn, K. (2012). Beyond Egypt's "Facebook revolution" and Syria's "YouTube uprising": Comparing political contexts, actors and communication strategies. *Arab Media & Society*, 15(spring), 1-30.
- Khamis, S., ve Vaughn, K. (2011). Cyberactivism in the Egyptian revolution: How civic engagement and citizen journalism tilted the balance. *Arab Media and Society*, 14(3), 1-37.
- Khosrokhavar, F. (2016). *The New Arab Revolutions that Shook the World*. Boulder, London: Paradigm.
- Kim, S. (2000). *The politics of democratization in Korea: The role of civil society*. University of Pittsburgh Press.
- King, M. L. (2011). *Stride toward freedom: The Montgomery story*. Souvenir Press.
- Kingsley, P. (2015). How Mohamed Morsi, Egypt's first elected president, ended up on death row. *The Guardian*, 1 Haziran. <https://www.theguardian.com/world/2015/jun/01/mohamed-morsi-execution-death-sentence-egypt>. Erişim Tarihi: 01.03.2020.
- Kirkpatrick, D. (2011b). Egyptians say military discourages an open economy. *New York Times*, 17 Şubat. www.nytimes.com/2011/02/18/world/middleeast/18military.html. Erişim Tarihi: 12 Mart 2009.
- Kirkpatrick, D. (2014). International observers find Egypt's presidential election fell short of standards. *The New York Times*, 29 Mayıs. <https://www.nytimes.com/2014/05/30/world/middleeast/international-observers-find-fault-with-egypt-vote.html>. Erişim Tarihi: 13.12.2019.
- Kirkpatrick, D. D. (2011). Behind Tunisia Unrest: Rage over Wealth of Ruling Family. *New York Times*, 13 Ocak. www.nytimes.com/2011/01/14/world/africa/14tunisia.html. Erişim Tarihi: 12.02.2020.
- Kirkpatrick, D. D., ve El Sheikh, M. (2012). Citing deadlock, Egypt's leader seizes new power and plans Mubarak retrial. *The New York Times*, 22 Kasım. <https://www.nytimes.com/2012/11/23/world/middleeast/egypts-president-morsi-gives-himself-new-powers.html>. Erişim Tarihi: 11.05.2020.

- Kirkpatrick, D. D., ve Sanger, D. E. (2011). Egyptian Officials Seek to Nudge Mubarak Out. *New York Times*, 5 Şubat. <https://www.nytimes.com/2011/02/05/world/middleeast/05egypt.html> Erişim Tarihi: 23.09.2019.
- Kışlalı, A. T. (1984). Eski Yunan'da Demokrasi ve Demokratik Düşünce. *Amme İdaresi Dergisi*, 63-77.
- Klaas, B., ve Dirsus, M. (2014). The Tunisia model. *Foreign Affairs*.
- Klugman J. (2010). The Real Wealth of Nations: Pathways to Human Development. Human Development Report 2010. 20th Anniversary Edition.
- Knickmeyer, E. (2011). The Arab world's youth army. *Foreign Policy*, 27, 170. <https://foreignpolicy.com/2011/01/27/the-arab-worlds-youth-army-2/>. Erişim Tarihi 23.09.2019.
- Köllner, P., ve Kailitz, S. (2013). Comparing autocracies: theoretical issues and empirical analyses. *Democratization*, 20(1), 1-12.
- Krafft, C. and El-Kogali, S. (2011). "Social Issues, Values, and Civic Engagement". İçinde *Survey of young people in Egypt: final report*. West Asia and North Africa Office: Population Council.131-146.
- Küçük, Y. (2016). EGEMENLİK (HÂKİMİYET), HALK EGEMENLİĞİ VE MİLLÎ EGEMENLİK TARTIŞMALARI VE EGEMENLİK ANLAYIŞINDA ESASLI DÖNÜŞÜM. *Uyuşmazlık Mahkemesi Dergisi*, 0 (6) , 311-361. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/mdergi/issue/16886/175835>
- LaGrafte, D. (2012). The youth bulge in Egypt: An intersection of demographics, security, and the Arab Spring. *Journal of Strategic Security*, 5(2), 65-80.
- Laïdi Z. (2012), *Limited Achievements: Obama's Foreign Policy*, Palgrave Macmillan
- Lakey, G. (1973). *Strategy for a living revolution*. Grossman Publishers.
- Lampietti, J. A., Michaels, S., Magnan, N., McCalla, A. F., Saade, M., & Khouri, N. (2011). A strategic framework for improving food security in Arab countries. *Food Security*, 3(1), 7-22.
- Landy, M. (1994). *Film, Politics, and Gramsci*. London: University of Minnesota Press.
- Lee, R. (2003). The demographic transition: three centuries of fundamental change. *Journal of economic perspectives*, 17(4), 167-190.
- Lee, S. (2002). A Foundation for Democratic Transition: The Evolution of Korean Civil Society 1972-1987. Doktora Tezi. Western Michigan University.
- Lesch, A. M. (2011). Egypt's spring: Causes of the revolution. *Middle East Policy*, 18(3), 35.
- Levitsky, S., ve Way, L. A. (2010). *Competitive authoritarianism: Hybrid regimes after the Cold War*. New York: Cambridge University Press.
- Lijphart. A. (1999). Patterns of Democracy: Government Forms and Performance in Thirty-Six Countries. New Haven, CT: Yale Univ. Press.

- Lilli, E. (2016). *New Beginning in US-Muslim Relations: President Obama and the Arab Awakening*. Springer.
- Lim, M. (2012). Clicks, cabs, and coffee houses: Social media and oppositional movements in Egypt, 2004–2011. *Journal of communication*, 62(2), 231-248.
- Linz, J. J., Linz, J. J., ve Stepan, A. (1996). *Problems of democratic transition and consolidation: Southern Europe, South America, and post-communist Europe*. JHU Press.
- Lipset, S. M. (1960). Political man: The social bases of politics.
- Lipset, S. M. (1959). Some social requisites of democracy: Economic development and political legitimacy. *American political science review*, 53(1), 69-105.
- Locke, J. (2012). Hükümet Üzerine İkinci İnceleme, (Çeviren: F. Bakırcı), Ankara: Ebabil Yayıncılık.
- Lotan, G., Graeff, E., Ananny, M., Gaffney, D., ve Pearce, I. (2011). The Arab Spring| the revolutions were tweeted: Information flows during the 2011 Tunisian and Egyptian revolutions. *International journal of communication*, 5, 31.
- Lucas, R. E. (2004). Monarchical authoritarianism: Survival and political liberalization in a Middle Eastern regime type. *International Journal of Middle East Studies*, 36(1), 103-119.
- Luciani, G. (1990). "Allocation vs. Production States: A Theoretical Framework." İçinde *The Arab State*. Ed. Giacomo Luciani. Berkeley: University of California Press. 65-84.
- Lundquist, L. (1987). *Implementation Steering: An Actor-Structure Approach*. Lund: Studentlitteratur.
- Lutterbeck, D. (2011). *Arab uprisings and armed forces*. Ubiquity Press.
- Lutterbeck, D. (2013). Arab uprisings, armed forces, and civil–military relations. *Armed Forces & Society*, 39(1), 28-52.
- Lutterbeck, D. (2015). Tool of rule: the Tunisian police under Ben Ali. *The Journal of North African Studies*, 20(5), 813-831
- Ly Netterstrøm, K. (2016). The Tunisian general labor union and the advent of democracy. *The Middle East Journal*, 70(3), 383-398.
- Lynch, M. (2011a). After Egypt: The limits and promise of online challenges to the authoritarian Arab state. *Perspectives on politics*, 9(2), 301-310.
- Lynch, M. (2011b). Tunisia's new al-Nahda. *Foreign Policy*, 29 Haziran. <https://foreignpolicy.com/2011/06/29/tunisias-new-al-nahda/>. Erişim Tarihi: 13.12.2019.
- Mabon, S. (2013). Aiding Revolution? Wikileaks, communication and the 'Arab Spring' in Egypt. *Third World Quarterly*, 34(10), 1843-1857.
- Mabrouk, M. (2012). Tunisia: the radicalisation of religious policy. İçinde Joffé, G. (Ed.). *Islamist Radicalisation in North Africa: Politics and process*. New York: Routledge.
- Maddy-Weitzman, B., ve Zisenwine, D. (2007). The Maghrib in the New Century: Identity. *Religion and Politics, Gainesville, FL, UP of Florida*.
- Magaloni, B., ve Kricheli, R. (2010). Political order and one-party rule. *Annual review of political science*, 13, 123-143.

- Mahdavy, Hossein (1970) 'The Patterns and Problems of Economic Development in Rentier States: The Case of Iran', in M. A. Cook (ed.) *Studies in the Economic History of the Middle East*, London: Oxford University Press, pp. 428–67.
- Majeed, J. (2014), *Growing Restrictions on Egyptian Civil Society as Parliamentary Elections Loom Larger*, <http://www.humanrightsfirst.org/blog/growing-restrictions-egyptian-civil-society-parliamentary-elections-loom-closer>. Erişim Tarihi: 16.04.2020.
- Malesky, E., ve Schuler, P. (2010). Nodding or needling: Analyzing delegate responsiveness in an authoritarian parliament. *American political science review*, 104(3), 482-502.
- Malik, A., ve Awadallah, B. (2013). The economics of the Arab Spring. *World Development*, 45, 296-313.
- Markakis, D. (2012). *US Democracy Promotion in the Middle East* (Doctoral dissertation, London School of Economics).
- Markoff, J. (1996). *Waves of democracy: social movements and political change*. Thousand Oaks, California: Pine Forge Press.
- Marks, M. (2012). *Ennahda's Rule of Engagement*. Carnegie Endowment for International Peace. <https://carnegieendowment.org/sada/49728>. Erişim Tarihi: 13.12.2019.
- Marks, M. (2015). How Egypt's coup really affected Tunisia's Islamists. *Washington Post*, 16 Mart. <https://www.washingtonpost.com/news/monkey-cage/wp/2015/03/16/how-egypts-coup-really-affected-tunisias-islamists/>. Erişim Tarihi: 16.04.2020
- Martin, A. P. (2016). *Have Tunisian civil society organisations exhibited the civil political culture required to fulfil a democratic function through the post-2011 transition?*. Doktora Tezi. Durham University.
- Martin, A. P. (2020). *Tunisian Civil Society: Political Culture and Democratic Function Since 2011*. Routledge.
- Martin, B. (1989). Gene Sharp's theory of power. *Journal of Peace Research*, 26(2), 213-222.
- Martin, B. (1989). Gene Sharp's theory of power. *Journal of Peace Research*, 26(2), 213-222.
- Martin, B. (2007). *Justice ignited: The dynamics of backfire*. Rowman & Littlefield.
- Martin, B. (2015). The dynamics of nonviolence knowledge. *Mobilization: An International Quarterly*, 20(4), 533-545.
- Martin, B., ve Varney, W. (2003). Nonviolence and communication. *Journal of Peace Research* (4),2, 213-232.
- Marx, K. (1997). "The German Ideology," İçinde *Writing of the Young Marx on Philosophy and Society*, eds. Trans. Lloyd D. Easton and Kurt H. Guddat. New York: Doubleday.
- Masoud, T. (2014). *Counting Islam: religion, class, and elections in Egypt*. Cambridge University Press.
- McAdam, D. (1996). Conceptual origins, current problems, future directions. İçinde D. M. McAdam, *Comparative perspectives on social movements: Political opportunities, mobilizing structures, and cultural framings* (pp. 23-40). Cambridge: University Press.

- McFaul, M. (2002). The fourth wave of democracy and dictatorship: noncooperative transitions in the postcommunist world. *World politics*, 54(2), 212-244.
- McFaul, Michael (2010) The Missing Variable: The “International System” as the Link between Third and Fourth Wave Models of Democratization. İçinde. *Democracy and Authoritarianism in the Postcommunist World*. New York: Cambridge University Press.
- McGuinness, K. (1993). Gene Sharp's theory of power: A feminist critique of consent. *Journal of Peace Research*, 30(1), 101-115.
- Meddeb, H. (2019). *Ennahda's Uneasy Exit from Political Islam*. Carnegie Endowment for International Peace. carnegieendowment.org/files/WP_Meddeb_Ennahda1.pdf. Erişim Tarihi: 13.12.2019.
- Meital, Y. (1997). *Egypt's Struggle for Peace: Continuity and Change, 1967-1977*. University Press of Florida.
- Meltzer, A. H., ve Richard, S. F. (1981). A rational theory of the size of government. *Journal of political Economy*, 89(5), 914-927.
- Merone, F., Cavatorta, F., ve Gana, N. (2013). The Rise of Salafism and the Future of democratisation. İçinde *The making of the Tunisian revolution: context, architects, prospects* eds. Nouri Gana, Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Merton, T. (1965). Gandhi on non-violence: A selection from the writings of Mahatma Gandhi. *New Directions*, Nueva York, 64.
- Micaud, C. A. (1964). *Tunisia: the politics of modernization*. New York: F.A. Praeger.
- Milton-Edwards, B. (2015). *The Muslim brotherhood: The Arab spring and its future face*. Routledge.
- Mitchell, R. P. (1993). *The society of the Muslim Brothers*. Oxford University Press.
- Moghadam, V. M. (2013). What is democracy? Promises and perils of the Arab Spring. *Current Sociology*, 61(4), 393-408.
- Moore, B. (1966) *Social Origins of Democracy and Dictatorship* (Boston, MA: Beacon Press).
- Moore, C. H. (1965). *Tunisia since independence: the dynamics of one-party government*. Univ of California Press.
- Moore, C. H. (1970). *Politics in North Africa: Algeria, Morocco, and Tunisia*. Boston: Little, Brown.
- Morton, A.D. (2007). *Unravelling Gramsci: Hegemony and Passive Revolution in the Global Economy*. London: Pluto Press.
- Muasher, M. (2013). *The path to sustainable political parties in the Arab world*. Washington, DC: Carnegie Endowment for International Peace. <https://carnegieendowment.org/2013/11/13/path-to-sustainable-political-parties-in-arab-world-pub-53575>. Erişim Tarihi: 13.10.2019.
- Munck, G. L., ve Leff, C. S. (1997). Modes of transition and democratization: South America and Eastern Europe in comparative perspective. *Comparative Politics*, 343-362.
- Murphy, E. (1999). *Economic and political change in Tunisia*. Palgrave Macmillan UK.

- Murphy, E. C. (1999). *Economic and Political Change in Tunisia: From Bourguiba to Ben Ali*. New York: Macmillan Press.
- Murphy, E. C. (2013). The Tunisian elections of October 2011: a democratic consensus. *The Journal of North African Studies*, 18(2), 231-247.
- Nagler, M. N. (2004). *The Search for a Nonviolent Future: A Promise for Peace for Ourselves, Our Families, and Our World*. New World Library.
- Nasralla, S. (2013). Egypt designates Muslim Brotherhood as terrorist group. *Reuters*. 25 Aralık. <https://www.reuters.com/article/us-egypt-explosion-brotherhood/egypt-designates-muslim-brotherhood-as-terrorist-group-idUSBRE9BO08H20131225>. Erişim Tarihi: 13.12.2019.
- Nassif, H. B. (2013). Wedded to Mubarak: the second careers and financial rewards of Egypt's military elite, 1981–2011. *The Middle East Journal*, 67(4), 509-530.
- Nassif, H. B. (2015). A military besieged: The armed forces, the police, and the party in Bin ‘Ali’s Tunisia, 1987–2011. *International Journal of Middle East Studies*, 47(1), 65-87
- Nassif, H. B. (2015). Generals and Autocrats: How Coup-Proofing Predetermined the Military Elite's Behavior in the Arab Spring. *Political Science Quarterly*, 130(2), 245-275.
- National Democratic Institute (NDI), (2015). Final Report on the 2014 Legislative and Presidential Elections in Tunisia, <https://www.ndi.org/Tunisia-election-report-2014>. Erişim Tarihi: 23.12.2019.
- Nebati, N. (2014). Ak Parti Teşkilatlarının Demokratik Değerlere Bakışı Üzerine Karşılaştırmalı Bir Analiz: Milli Görüşten Muhafazakâr Demokrasiye. Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı. Yayınlanmamış Doktora Tezi
- Nepstad, S. (2011) *Nonviolent Revolutions: Civil Resistance in the Late 20th Century*. London: Oxford University Press.
- Nepstad, S. E. (2013). Mutiny and nonviolence in the Arab Spring: Exploring military defections and loyalty in Egypt, Bahrain, and Syria. *Journal of Peace Research*, 50(3), 337-349.
- Nepstad, S. E. (2015). *Nonviolent struggle: Theories, strategies, and dynamics*. Oxford University Press.
- Nepstead, S. E., ve Kurtz, L. R. (Eds.). (2012). *Nonviolent conflict and civil resistance*. Emerald Group Publishing.
- Neuman, W.L. (2006). *Social Research Methods: Qualitative and Quantitative Approach*. USA: Pearson
- Nikolayenko, O. (2011). *Citizens in the making in post-Soviet states*. Routledge.
- Noland M, Pack H (2007). *The Arab economies in a changing world*. Peterson Institute for International Economics, Washington, DC.
- O'Donnel, G. (1973). *Modernization and Bureaucratic- Authoritarianism: Studies in Latin American Politics*. Berkeley, Institute of International Studies, University of California.
- O'Donnell, G., Schmitter, P. (1986). Transitions from authoritarian rule: tentative conclusions. *Baltimore: Johns Hopkins University Press*, 45, 12-13.

- O'Donnell, G., Schmitter, P., ve Whitehead, L. (Eds.). (1986). *Transitions from authoritarian rule: Comparative perspectives* (Vol. 3). JHU Press.
- Oberschall, A. (2000). Social movements and the transition to democracy. *Democratization*, 7(3), 25-45.
- O'Donnell, G. (1992). "Transitions, Continuities and Paradoxes". İçinde: Mainwaring, S. O'Donnell, G ve Valenzuela, JS (eds). *Issues in Democratic Consolidation: The New South American Democracies in Comparative Perspective*. Notre Dame: University of Notre Dam Press.
- O'Donnell, G. (1994). Delegative democracy. *Journal of democracy*, 5(1), 55-69.
- Oliveira, G. C. D. (2017). Pacifist approaches to conflict resolution: an overview of the principled pacifism. *JANUS. NET e-journal of International Relations*, 23-43.
- Osman, T. (2013). *Egypt on the brink: from Nasser to the Muslim brotherhood*. Yale University Press.
- Ottaway, M. (2014). Democratic transitions and the problem of power. *Wilson Center's Middle East Program*.
https://www.wilsoncenter.org/sites/default/files/media/documents/publication/democratic_transitions_and_problem_of_power.pdf, Erişim Tarihi: 23.12.2019.
- Ottaway, M. (2015). Al-Sisi's Egypt: The Military Moves on the Economy. *OCCASIONAL PAPER*.https://www.wilsoncenter.org/sites/default/files/media/documents/publication/al-sisi_egypt_military_moves_on_economy.pdf. Erişim Tarihi: 20.04.2020.
- Ottaway, M., Carothers, T., Hawthorne, A., & Brumberg, D. (2002). Democratic mirage in the Middle East. *Carnegie Policy Brief* no, 20
- Özkan, M. (2019). Modern-Demokratik Devlette Siyasal Temsil. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- Pachon, A. (2014). Loyalty and Defection: Misunderstanding civil-military relations in Tunisia during the 'Arab Spring'. *Journal of Strategic Studies*, 37(4), 508-531.
- Paciello, M. C. (2011). Tunisia: Changes and challenges of political transition. *MEDPRO Technical Papers*, (3).
- Paine, T. (1989). "Common Sense," İçinde *Thomas Paine: Political Writings*, ed. B. Kucklick, NewYork: Cambridge.
- Pargeter, A. (2013). *The Muslim Brotherhood: From Opposition to Power*. Saqi.
- Parker, E. (2013). Tunisia's Military: Striving to Sidestep Politics as Challenges Mount.
- Patel, D. (2014). 'Comparing Explanations of the Arab Uprisings', The Arab Uprisings Explained Memos. Washington, DC: Project on Middle East Political Science (POMEPS).
http://pomeps.org/wp-content/uploads/2014/11/POMEPS_Studies_10_Reflections_web1.pdf. Erişim Tarihi 15.05.2019.
- Patterson, E. (2012). Obama and sustainable democracy promotion. *International Studies Perspectives*, 13(1), 26-42.
- Pawlak, P. (2015). Understanding definitions of terrorism. *European Parliamentary Re-search Service*.

- Perkins, K. J. 2004. *A History of Modern Tunisia*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Picard, E. (1990). 'Arab Military in Politics: From Revolutionary Plot to Authoritarian State' İçinde Giacomo Luciani (ed.), *The Arab State*, (Berkeley: University of California Press).
- Pierson, C. (2000). *Modern Devlet* (çev. Dilek Hattatoğlu). İstanbul: Çivi Yazıları
- Pinckney, J. (2018). *When Civil Resistance Succeeds: Building Democracy After Popular Nonviolent Uprisings*. International Center on Nonviolent Conflict Press.
- Pion-Berlin, D., Esparza, D., ve Grisham, K. (2014). Staying quartered: Civilian uprisings and military disobedience in the twenty-first century. *Comparative Political Studies*, 47(2), 230-259.
- Portelli, H. (1982). *Gramsci Ve Tarihsel Blok* (Çeviren K. Somer). Ankara: Savaş Yayınları.
- Posusney, M. P. (1997). *Labor and the state in Egypt: workers, unions, and economic restructuring*. Columbia University Press.
- Power, T. J., ve Gasiorowski, M. J. (1997). Institutional design and democratic consolidation in the Third World. *Comparative Political Studies*, 30(2), 123-155.
- Pridham, G. (2000). Confining conditions and breaking with the past: Historical legacies and political learning in transitions to democracy. *Democratization*, 7(2), 36-64.
- Przeworski, A. (1986). Some Problems in the Study of the Transition to Democracy. İçinde G. O'Donnell, P. C. Schmitter, ve L. Whitehead (Eds.), *Transitions From Authoritarian Rule: Comparative Perspectives* (Vol. 3). Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press.
- Przeworski, A. (1991). *Democracy and the market: Political and economic reforms in Eastern Europe and Latin America*. Cambridge University Press.
- Przeworski, A. (1992). The Games of Transition. İçinde S. Mainwaring, G. O'Donnell, & S. Valenzuela (Eds.), *The New Transitions In Latin America: Problems Of Transition and Consolidation* Notre Dame: University of Notre Dame Press.
- Przeworski, A. (1995) *Sustainable Democracy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Przeworski, A. ve Teune, H. (1970) *The Logic of Comparative Social Inquiry*, NewYork: John Wiley & Sons.
- Przeworski, A., Alvarez, M., Cheibub, J. A., ve Limongi, F. (2000). *Democracy and development: political institutions and well-being in the world, 1950-1990* Cambridge; New York: Cambridge University Press.
- Przeworski, A., ve Limongi, F. (1997). Modernization: Theories and facts. *World politics*, 49(2), 155-183.
- Pye L.W. ve Verba S. (1965) *Political Culture and Political Development*, Princeton: Princeton University Press.
- Quandt, W. B. (2001). *Between Ballots and Bullets*. Washington D.C.: Brookings.
- Rabinovich, A. (2007). *The Yom Kippur War: the epic encounter that transformed the Middle East*. Schocken.

- Ragin, C. C. (2014). *The comparative method: Moving beyond qualitative and quantitative strategies*. Univ of California Press.
- Randeree, B. (2011a). Violent clashes continue in Tunisia. *Al Jazeera English Online*, 4 Ocak 2011. www.aljazeera.com/news/africa/2011/01/201114101752467578.html. Erişim Tarihi 3.09.2019.
- Randeree, B. (2011b). Tunisian leader promises new jobs. *Al Jazeera English Online*, 10 Ocak 2011. <https://www.aljazeera.com/news/africa/2011/01/201111016239214548.html>. Erişim Tarihi 6.10.2019.
- Randle, M. (1994). *Civil resistance* (pp. 81-3). London: Fontana
- Reuters, A. (2010). Witnesses report rioting in Tunisian town. *Reuters Africa*, 19 Aralık 2010. <https://www.reuters.com/article/ozatp-tunisia-riot-20101219-idAFJOE6BI06U20101219>. Erişim Tarihi 17.04.2019.
- Reza, S. (2007). Endless emergency: The case of Egypt. *New Criminal Law Review*, 10(4), 532-553.
- Richards A, Waterbury J. (2008). *A political economy of the Middle East*, 3rd edn. Westview Press, Boulder.
- Rigby, A. (1991). *Living the intifada* (p. 196). London: Zed Books.
- Rivlin, P. (2009). *Arab economies in the twenty-first century*. Cambridge University Press.
- Robert, D. (1971). Polyarchy: participation and opposition. *New Haven*.
- Roberts, A. (2009). Introduction. İçinde Roberts, A., ve Ash, T. G. (Eds.). *Civil Resistance and Power Politics: The Experience of Non-violent Action from Gandhi to the Present*. OUP Oxford.
- Roll, S. (2016). Managing change: how Egypt's military leadership shaped the transformation. *Mediterranean Politics*, 21(1), 23-43.
- Romdhani, Oussama (2014). The-Jomaa factor in Tunisia's transition. 11 Şubat. <http://english.alarabiya.net/en/views/news/africa/2014/02/11/The-Jomaa-factor->. Erişim Tarihi. 17.07.2019.
- Rose, R., Mishler, W., ve Haerpfer, C. (1998). *Democracy and its alternatives: Understanding post-communist societies*. JHU Press.
- Rosenberg, D. (2011). FOOD AND THE ARAB SPRING. *Middle East Review of International Affairs*, 15(3), 60.
- Ross, M. L. (2001). Does oil hinder democracy?. *World politics*, 53(3), 325-361.
- Ross, M. L. (2015). What have we learned about the resource curse?. *Annual Review of Political Science*, 18, 239-259.
- Rousseau, J. J. (2014). Toplumsal sözleşme. Çev: Cenap Karakaya, İletişim Yayıncılık, İstanbul.
- Rueschemeyer, D., E. Stephens and J. Stephens (1992) *Capitalist Development and Democracy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Russell, D. E. (2013). *Rebellion, Revolution, and Armed Force*. London: Academic.

- Rustow, D. A. (1970). Transitions to democracy: Toward a dynamic model. *Comparative politics*, 2(3), 337-363.
- Ryan, C. R. (2001). Political strategies and regime survival in Egypt. *Journal of third world studies*, 18(2), 25-46.
- Ryan, Y. (2013). Sniper mystery in Kasserine, the town ‘which made Tunisia’s revolution. <https://www.thenational.ae/world/sniper-mystery-in-kasserine-the-town-which-made-tunisia-s-revolution-1.322241>. Erişim Tarihi: 20.10.2019.
- Sadek, G. (2014) Egypt: Presidential Decree Enhances Punishments Against Legal Persons and Individuals Receiving Foreign Funding”, *Law Library of Congress*, 26 Eylül. <https://www.loc.gov/law/foreign-news/article/egypt-presidential-decree-enhances-punishments-against-legal-persons-and-individuals-receiving-foreign-funding/>. Erişim Tarihi: 16.04.2020.
- Sadiki, L. (2000). Popular uprisings and Arab democratization. *International Journal of Middle East Studies*, 32(1), 71-95.
- Sadiki, L. (2008). Engendering Citizenship in Tunisia: Prioritising Unity over Democracy. İçinde Zoubir, Y. H., ve Amirah-Fernández, H. (Eds.). *North Africa: politics, region, and the limits of transformation*. Routledge.
- Sadiki, L. (2008). Engendering Citizenship in Tunisia: Prioritizing Unity over Democracy. İçinde Y. H. Zoubir ve H. Amirah-Fernandez (Ed.). *North Africa: Politics, Region, and the Limits of Transformation* (109-132). New York: Routledge.
- Sadiki, L. (2015). Discoursing ‘democratic knowledge’ & knowledge production in North Africa. *The Journal of North African Studies*, 20 (5), 688-690.
- Sadiki, Larbi (2014). Tunisia's constitution: A success story? *Al Jazeera*. 27 Ocak. <http://www.aljazeera.com/indepth/opinion/2014/01/tunisia-constitution-success-2014121122929203231.html>. Erişim Tarihi: 22.10.2019
- Sakbani, M. (2011). The revolutions of the Arab Spring: are democracy, development and modernity at the gates?. *Contemporary Arab Affairs*, 4(2), 127-147.
- Salameh, K. (2018). *Why Has Egypt Been Under Emergency Rule for the Past Hundred Years?*. Doktora Tezi, Western Sydney University, Australia.
- Salih, K. E. O. (2013). The roots and causes of the 2011 Arab uprisings. *Arab Studies Quarterly*, 35(2), 184-206.
- Sanger, D. (2011). As Mubarak digs in, US policy in Egypt is complicated. *New York Times*, 5 Şubat. <https://www.nytimes.com/2011/02/06/world/middleeast/06policy.html>. Erişim Tarihi: 17.04.2009.
- Sartori, G. (1996). Demokrasi Teorisine Geri Dönüş, ev. Tuncer Karamustafaoğlu ve. Mehmet Turan, Yetkin Yayınevi.
- Sartori, G. (2014). Demokrasi Teorisine Geri Dönüş. (ev. T. Karamustafaoğlu ve M. Turhan). (2. Baskı). İstanbul: Sentez.
- Satloff, R. B. (1988). *Army and politics in Mubarak's Egypt*. Washington Institute for Near East Policy.

- Schedler, A. (2013). *The Politics of Uncertainty: Sustaining and Subverting Electoral Authoritarianism*. Oxford: Oxford University Press.
- Schedler, A., ve Hoffmann, B. (2016). Communicating authoritarian elite cohesion. *Democratization*, 23(1), 93-117.
- Schell, J. (2003). *The unconquerable world: Power, nonviolence, and the will of the people*. Macmillan.
- Schimmelfennig, F. (2010). The normative origins of democracy in the European Union: toward a transformationalist theory of democratization. *European Political Science Review*, 2(2), 211-233.
- Schmidt, M. G. (2002). Demokrasi kuramlarına giriş, Çev. Emin Köktaş, Ankara: Vadi Yayınları, 2.
- Schmitter, P. C. (1997). "Civil Society East and West" In *Consolidating the Third Wave Democracies: Themes and Perspectives*, edited by Larry Diamond, Marc F. Plattner, Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- Schmitter, P. C., ve Karl, T. (1991). Modes of Transition in Latin America, Southern and Eastern Europe. *International Social Science Journal*, 128(2), 269-84.
- Schmitz, H. P. and K. Sell (1999) 'International Factors in Processes of Political Democratization: Towards a Theoretical Integration', İçinde J. Grugel (ed.), *Democracy without Borders: Transnationalization and Conditionality in New Democracies*. London: Routledge.
- Schneider, C. Q., ve Schmitter, P. C. (2004). Liberalization, transition and consolidation: measuring the components of democratization. *Democratization*, 11(5), 59-90.
- Schock, K. (2005) *Unarmed Insurrections: People Power Movements in Nondemocracies*. Minneapolis: University of Minnesota Press
- Schock, K. (2013). The practice and study of civil resistance. *Journal of Peace Research*, 50(3), 277-290.
- Schraeder, P. J., ve Redissi, H. (2011). The Upheavals in Egypt and Tunisia: Ben Ali's Fall. *Journal of Democracy*, 22(3), 5-19.
- Schumpeter, J. A. (1942). *Socialism, capitalism and democracy*. Harper and Brothers.
- Schwab, K. (2010). The global competitiveness report 2010-2011. Geneva: World Economic Forum.
- Scott, J. M., & Carter, R. G. (2015). From Cold War to Arab Spring: mapping the effects of paradigm shifts on the nature and dynamics of US democracy assistance to the Middle East and North Africa. *Democratization*, 22(4), 738-763.
- Scruggs, S. (2011). Understanding of nonviolence and violence: Joint Palestinian and international nonviolent resistance. İçinde M. C. Hallward, & N. J. M., *Nonviolent resistance in the Second Intifada: Activism and Advocacy* (pp. 69-86). New York: Palgrave MacMillan.
- Seligman, A. B. (1995). The idea of civil society. Princeton University Press.
- Shahin, E. E. D. (2012). The Egyptian Revolution: The Power of Mass Mobilization and the Spirit of Tahrir Square. *Journal of the Middle East and Africa*, 3, 46-69.

- Shain, Y., Linz, J. J., ve Berat, L. (1995). *Between States: Interim Governments in Democratic Transitions*. Cambridge University Press.
- Sharp, G. (1973) *The Politics of Nonviolent Action*. Boston: Porter Sargent Publishers.
- Sharp, G. (1980). *Social power and political freedom*. Extending horizons books.
- Sharp, G. (1994). *The role of power in nonviolent struggle*. Boston, MA: Albert Einstein Institution.
- Sharp, G. (2005). *Waging Nonviolent Struggle: 20th Century Practice and 21st Century Potential*. Boston: Porter Sargent.
- Sharp, G. (2010). *From Dictatorship to Democracy: A Conceptual Framework for Liberation*. Cambridge: The Albert Einstein Institution.
- Shehata, D. (2010). *Islamists and Secularists in Egypt: Opposition, Conflict & Cooperation*. Routledge.
- Shehata, D. (2011). The fall of the Pharaoh: how Hosni Mubarak's reign came to an end. *Foreign Affairs*, 26-32.
- Shehata, S. (Ed.). (2012). *Islamist politics in the Middle East: Movements and change*. Routledge.
- Shils, E. (1991). The virtue of civil society. *Government and opposition*, 26(1), 3-20.
- Singerman, D. (2013). Youth, gender, and dignity in the Egyptian uprising. *Journal of Middle East Women's Studies*, 9(3), 1-27.
- Sirrs, O. L. (2010). *The Egyptian Intelligence Service: A History of the Mukhabarat, 1910-2009*. Routledge.
- Skocpol, T. (1979) *States and Social Revolutions*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Slusher, M. (2019). *Do Regime Types Matter*-July. Docx. Doktora Tezi, Kennesaw State University.
- Smith, B. (2004). Oil wealth and regime survival in the developing world, 1960–1999. *American Journal of Political Science*, 48(2), 232-246.
- Smithy, L., ve Kurtz, L. (1999). We have bare hands': Nonviolent social movements in the Soviet Bloc. İçinde S. Zunes, L. R. Kurtz & S. B. Asher (Eds.), *Nonviolent social movements: A geographical perspective* (pp. 96–124). Malden, MA: Blackwell.
- Snider, E. A., & Faris, D. M. (2011). The Arab spring: US democracy promotion in Egypt. *Middle East Policy*, 18(3), 49-62.
- Soage, A. B., ve Franganillo, J. F. (2010). The Muslim Brothers in Egypt. İçinde Rubin, B., (ed). *The Muslim Brotherhood: The Organization and Policies of a Global Islamist Movement*. Palgrave Macmillan, New York.
- Soliman, S. (2011). *The autumn of dictatorship: Fiscal crisis and political change in Egypt under Mubarak*. Stanford University Press.
- Springborg, R. (2011). The precarious economics of Arab Springs. *Survival*, 53(6), 85-104.
- Stacher, J. A. (2002). Post-Islamist rumblings in Egypt: The emergence of the Wasat party. *The Middle East Journal*, 415-432.
- Starhawk. (1987). *Truth or dare: Encounters with power, authority, and mystery*. Harper & Row.

- Stepan, A. (2012). Tunisia's transition and the twin tolerations. *Journal of Democracy*, 23(2), 89-103.
- Stepan, A., ve Linz, J. J. (2013). Democratization Theory and the “Arab Spring”. *Journal of Democracy*, 24(2), 15-30.
- Stephan, M. J., ve Chenoweth, E. (2008). Why civil resistance works: The strategic logic of nonviolent conflict. *International security*, 33(1), 7-44.
- Stewart, D. J. (2005). The greater Middle East and reform in the Bush administration's ideological imagination. *Geographical Review*, 95(3), 400-424.
- Stiehm, J. (1968). Nonviolence is two. *Sociological Inquiry*, 38(1), 23-30.
- Stramer-Smith, J. (2018). *Guns or Roses: A Comparative Case Study on the Influence of the Military and the Labor Unions on Regime-Change*. Doktora Tezi, University of Nevada, Reno.
- Sullivan, D. J., ve Abed-Kotob, S. (1999). *Islam in contemporary Egypt: Civil society vs. the state*. Lynne Rienner Publishers
- Sullivan, D. J., ve Jones, K. (2008). *Global security watch — Egypt: a reference handbook*. Westport, Conn. Praeger Security International.
- Sutton, J., Butcher, C. R., ve Svensson, I. (2014). Explaining political jiu-jitsu: Institution-building and the outcomes of regime violence against unarmed protests. *Journal of Peace Research*, 51(5), 559-573.
- Svensson, I., ve Lindgren, M. (2011). Community and consent: Unarmed insurrections in non-democracies. *European Journal of International Relations*, 17(1), 97-120.
- Svolik, M. W. (2012). *The politics of authoritarian rule*. Cambridge University Press.
- Tadros, M. (2012). *The Muslim Brotherhood in contemporary Egypt: Democracy redefined or confined?*. Routledge.
- Tamimi, A. (2001). *Rachid Ghannouchi: A Democrat within Islamism*. Oxford University Press.
- Tarrow, S. (2010). The strategy of paired comparison: toward a theory of practice. *Comparative political studies*, 43(2), 230-259.
- Teorell, J. (2010). *Determinants of democratization: Explaining regime change in the world, 1972–2006*. Cambridge University Press.
- Texier, J. (1979). “Gramsci, Theoretician of the Superstructures”, içinde Mouffe, C. (ed). *Gramsci and Marxist Theory*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Tharoor, I. (2015). Why Tunisia, the Arab Spring’s Sole Success Story, Suffers from Islamist Violence.. *The Washington Post*.
<https://www.washingtonpost.com/news/worldviews/wp/2015/03/18/why-tunisia-the-arab-springs-sole-success-story-suffers-from-islamist-violence/>. Erişim Tarihi: 23.09.2019.
- The Nobel Peace Prize (2015). Press Release.
http://www.nobelprize.org/nobel_prizes/peace/laureates/2015/press.html Erişim Tarihi: 17.01.2020

- Thomas, P. D. (2009). *The Gramscian Moment Philosophy, Hegemony and Marxism*. Leiden: Brill.
- Thornton, C. (2014). The rocky path from elections to a new constitution in Tunisia: Mechanisms for consensus-building and inclusive decision-making. *Oslo Forum 2014*. <https://media.africaportal.org/documents/The-rocky-path-from-elections-to-a-new-constitution-in-Tunisia.pdf>. Erişim Tarihi: 13.06.2019.
- Tilly, C. (2007). *Democracy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Trager, E. (2013). Think Again: The Muslim Brotherhood. *Foreign Policy*, 28 Ocak. <https://foreignpolicy.com/2013/01/28/think-again-the-muslim-brotherhood/>. Erişim Tarihi: 07.03.2020.
- Trager, E. (2016). *Arab Fall: How the Muslim Brotherhood Won and Lost Egypt in 891 Days*. Georgetown University Press.
- Tsui, K. K. (2011). More oil, less democracy: Evidence from worldwide crude oil discoveries. *The Economic Journal*, 121(551), 89-115.
- Tufekci, Z. (2017). *Twitter and tear gas: The power and fragility of networked protest*. Yale University Press.
- Tufekci, Z., ve Wilson, C. (2012). Social media and the decision to participate in political protest: Observations from Tahrir Square. *Journal of communication*, 62(2), 363-379.
- Tullock, G. (1987). *Autocracy*. Kluwer Academic, Boston, MA.
- Tunisian National Fact Finding Commission.(TNFCC). (2011). *Tunisian National Fact Finding Commission Mandate*. <http://www.npwj.org/ICC/NPWJ-welcomes-release-Report-National-Fact-Finding-Commission-Abuses-Tunisia.html>. Erişim Tarihi 23.01.2020.
- Tyler, P. (2012). *Fortress Israel: The inside story of the military elite who run the country—and why they can't make peace*. Portobello Books.
- Ulfelder, J. (2005). Contentious collective action and the breakdown of authoritarian regimes. *International Political Science Review*, 26(3), 311-334.
- UN, (1960). *Demographic Yearbook 1960*. Department of Economic and Social Affairs, New York.
- UN, (2011). *Demographic Yearbook 2009-2010*. Department of Economic and Social Affairs, New York
- UNDP. (2009). *Challenges to Human Security in the Arab. Arab Human Development Report. Countries*, New York.
- Uygun, O. (2014), *Demokrasi Tarihsel, Siyasal ve Felsefi Boyutlar*, İstanbul: On İki Levha Yayıncılık.
- Valenzuela JS. 1992. "Democratic Consolidation in Post-Transitional Settings: Notion, Process and Facilitating Conditions". İçinde: Mainwaring, S, O'Donnell, G & Valenzuela, JS (eds). *Issues in Democratic Consolidation: The New South American Democracies in Comparative Perspective*. Notre Dame: University of Notre Dam Press.
- Vandewalle, D. (1988). From the new state to the new era: toward a second republic in Tunisia. *Middle East Journal*, 42(4), 602-620.

- Verme, P. (2014) "Facts and Perceptions of Inequality." İçinde Verme, P., Milanovic, B., Al-Shawarby, S., El Tawila, S., Gadallah, M., and El-Majeed, A. İçinde *Inequality in the Arab Republic of Egypt: Facts and Perceptions across People, Time, and Space*. A World Bank Study.
- Vitalis, R., ve Heydemann, S. (2000). War, Keynesianism and colonialism: Explaining State-market relations in the post-war Middle-East. İçinde S. Heydemann (Ed.), *War, institutions and social change in the Middle East*. Berkeley, University of California Press.
- Volpi, F., ve Stein, E. (2015). Islamism and the state after the Arab uprisings: Between people power and state power. *Democratization*, 22(2), 276-293.
- Walton, J., ve Seddon, D. (1994). Food riots past and present. *Free markets and food riots: The politics of global adjustment*, 23-54.
- Waltz, S. E. (1995). *Human rights and reform: Changing the face of North African politics*. Univ of California Press.
- Wantchekon, L. (2002). Why do resource abundant countries have authoritarian governments. *Journal of African Finance and Economic Development*, 2, 57-77.
- Ware, L. B. (1985). The Role of the Tunisian Military in the Post-Bourgiba Era. *Middle East Journal*, 39(1), 27-47.
- Ware, L. B. (1988). Ben Ali's constitutional coup in Tunisia. *The Middle East Journal*, 587-601.
- Waterbury, J. (1983). *The Egypt of Nasser and Sadat: the political economy of two regimes*. Princeton University Press.
- Weber, T. (2001). Gandhian philosophy, conflict resolution theory and practical approaches to negotiation. *Journal of Peace Research*, 38(4), 493-513.
- Weigle, M. A., ve Butterfield, J. (1992). Civil society in reforming communist regimes: The logic of emergence. *Comparative Politics*, 1-23.
- Weisman, S. R. (2006). US Program Is Directed at Altering Iran's Politics. *New York Times*, 15 Nisan.
- Weyland, K. (2012). The Arab Spring: Why the surprising similarities with the revolutionary wave of 1848?. *Perspectives on Politics*, 10(4), 917-934.
- Whitehead, L. (2002). *Democratization: Theory and experience*. Oxford University Press.
- Wickham, C. R. (2002). *Mobilizing Islam: Religion, activism, and political change in Egypt*. Columbia University Press.
- Wickham, C. R. (2015). *The Muslim Brotherhood: Evolution of an Islamist Movement-Updated Edition*. Princeton University Press.
- Winckler, O. (2013). The "Arab spring": socioeconomic aspects. *Middle East Policy*, 20(4), 68-87.
- Wintrobe, R. (1998). The Political Economy of Dictatorship. *Cambridge Books*.
- Wintrobe, R. (2007). Authoritarianism and dictatorships. İçinde: C. Boix and S. C. Stokes, eds., *The Oxford Handbook of Comparative Politics* (Oxford University Press, New York) 363-396.

- Wittes, T. C. (2004). Promoting democracy in the Arab world: The challenge of joint action. *The International Spectator*, 39(4), 75-88.
- Wolf, A, and Raphael L. (2012). "Tunisia: A Revolution at Risk." *The*
- Wolf, A. (2017). *Political Islam in Tunisia: The History of Ennahda*. Oxford University Press.
- Wood, L. J. (2009). *Social movements, 1768-2008*. London, Paradigm Publishers.
- Woolley, J. T. (2000). Using media-based data in studies of politics. *American Journal of Political Science*, 156-173.
- World Bank. (2009). *From Privilege to Competition: Unlocking Private-Led Growth in the Middle East and North Africa*. World Bank, Washington, DC.
- World Bank. (2009). *Improving Food Security in Arab Countries*. <http://documents.worldbank.org/curated/en/195841468046455493/Improving-food-security-in-Arab-countries> Erişim Tarihi 26 Mart 2020.
- Wright, J., ve Escribà-Folch, A. (2011). Authoritarian institutions and regime survival: Transitions to democracy and subsequent autocracy. *British Journal of Political Science*, 42(2), 283-309.
- Yapp, M. (1996). *The Near East since the First World War: A History to 1995*, 2nd edition, Essex: Pearson Education Limited.
- Yousef, T. M. (2001). Demography, the Social Contract and Intergenerational Relations in the Middle East and North Africa. In *Second Mediterranean Social and Political Research Meeting, Florence*.
- Yousef, T. M. (2004). Development, growth and policy reform in the Middle East and North Africa since 1950. *Journal of Economic Perspectives*, 18(3), 91-115.
- Zahid, M. (2010). *Muslim Brotherhood and Egypt's Succession Crisis: The Politics of Liberalisation and Reform in the Middle East* (Vol. 81). IB Tauris.
- Zakaria, F. (1997). The rise of illiberal democracy. *Foreign Affairs*, 76(6), 22.
- Zakaria, F. (2015). From Tunisia, A Voice of Hope in the Muslim World. *The Washington Post*. 29 Ekim. https://www.washingtonpost.com/opinions/a-voice-of-hope-in-the-muslim-world/2015/10/29/a146f9da-7e60-11e5-b575-d8dcfedb4ea1_story.html. Erişim Tarihi: 03.04.2020.
- Zartman, I. W. (1990). "Opposition as Support of the State. *The Arab State*", İçinde A. Dawisha ve W. Zartman (eds) *Beyond Coercion. The Durability of the Arab State*. New York: Croom Helm.
- Zollner, B. (2009). *The Muslim brotherhood: Hasan al-Hudaybi and ideology*. Routledge.
- Zunes, S. (1994). Unarmed insurrections against authoritarian governments in the Third World: a new kind of revolution. *Third World Quarterly*, 15(3), 403-426.

ÖZGEÇMİŞ

Ahmet Safa YILDIRIM 25.081987 tarihinde İstanbul’da doğdu. İlk, orta ve lise öğrenimini İstanbul’da tamamlamıştır. 2005 yılında İstanbul Ticaret Üniversitesi Uluslararası İlişkiler bölümünde başladığı lisans eğitimini 2010 yılında tamamlamıştır. Aynı yıl içerisinde Yalova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı Uluslararası İlişkiler Bilim Dalında Lisansüstü eğitime başlamıştır. Yüksek Lisans eğitimini 2013 yılında tamamladıktan sonra ayı yıl Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı Uluslararası İlişkiler Bilim Dalında doktora eğitime başlamış ve halihazırda eğitime Yalova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı Uluslararası İlişkiler Bilim dalında devam etmektedir. 2014 yılından bu yana Yalova Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümünde Araştırma Görevlisi olarak görev yapmaktadır.

